

Б і б л і о т е к а С в а б о д и

Вострая Брама

Сяргей Дубавец

ХХІ стагодзьдзе

Сяргей Дубавец

Вострая Брама

беларускі культурны кантэкст на мяжы стагодзьдзяў

Выбраныя перадачы
Радыё Свабода
(1997—2004)

Звон Вострае Брамы

У Вострай Бrame звону няма. Але хто мае прымач, чуе «Вострую Брамy» ўжо восьмы год — кожны тыдзень, у нядзелю ўвечары, у Беларусі й Сібіры, Амэрыцы і Аўстраліі слухачы ловяць акорды Брамса, якія адкрываюць перадачу.

У паўвекавой гісторыі «Свабоды» «Вострая Брама» стварае прэцэдэнт — марафон аднаго аўтара, які мае паўгадзіны этэру і свой погляд на сьвет. Гэта сьвет, дзе мінулае яшчэ не мінула, дзе сапраўднасьць шукае сваё аблічча, дзе самыя простыя рэчы выглядаюць няпэўнымі, бо адсутнічаюць каардынаты нормы.

«Вострая Брама» аднаўляе кантэкст — нацыянальны, эўрапейскі, агульначалавечы.

«Вострая Брама» робіцца ў Вільні — зь любога іншага месца рабілася б іншая перадача. Віленскі погляд дае адчуваньне, якой была і якой можа стаць беларуская Беларусь.

Калі ў сэрцы трывога і жах за радзіму, першым, што ўспомніў паэт, стала Вострая Брама.

На пераломе стагодзьдзяў Сяргей Дубавец вяртае Вострую Брамy ў Беларусь.

Сяргей Дубавец. **ВОСТРАЯ БРАМА.** (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе). — Радые Свабодная Эўропа/Радые Свабода, 2005. — 520 с.

Мастак *Генадзь Мацур*
Карэктар *Аляксандра Макавік*
Фота на вокладцы *Дзяніса Раманюка*

«Вострая Брама» — супольны праект Радые Свабода і рэдакцыі газеты «Наша Ніва». У 1998 годзе перадача была ўганараваная прэміяй імя Алеся Адамовіча Беларускага ПЭН-цэнтру. У цяперашняе выданьне ўвайшлі выбраныя скрыпты.

© Радые Свабодная Эўропа/Радые Свабода, 2005

ISBN 0-929849-09-4

Аляксандар Лукашук,
Радые Свабода, Прага

Зьмест

- Звон Вострае Брамы. *А.Лукашук* | **5**
- Вострая Брама і Курган Славы. *Як іртуць і вада* | **8**
- «Ружовы туман». *Сацэрэлізм* | **15**
- Рэспубліка Радзіма. *Імя краіны* | **21**
- Крыху нянавісьці для паўнаты жыцця.
Падарожжа ў Лёндан | **25**
- Сьвятло, зашыфраванае ў смуге.
Падарожжа ў Вашынгтон | **33**
- Маўчаньне паэтаў | **43**
- Панарская бітва (1831) | **49**
- Літаратура-пракуратура | **58**
- Жыды: апраўданьне імя | **63**
- Мова-2000. *Наватворы 20 ст.* | **72**
- «Сказ пра Лысую гару» | **81**
- 100 гадоў Наталі Сарот | **93**
- Яцэк Крышталевіч — гарадзкі вар’ят | **102**
- Загадка Караткевіча | **113**
- Друскенікі ў лютым | **121**
- Падарожжа ў 20 стагодзьдзе | **133**
- Пасаджэньне на кол (1) | **145**
- Пасаджэньне на кол (2) | **156**
- Джэрэм Сэлінджэр. *«Лавец у жыце»* | **165**
- Цэнзура | **174**
- «Восень патрыярха» | **184**
- Амэрыканская трагедыя. *11 верасьня 2001 г.* | **197**

- Магіла Каліноўскага | **210**
- Кен Кізі. *Беларусізацыя Амэрыкі* | **220**
- Дзіцячыя хаўтуры. *Фэномэн безэмацыйнасьці* | **228**
- Сюжэт пераўвасабленьня: Пэгі Лі | **238**
- Нацыя паэтаў і яе хросныя бацькі | **243**
- «Дон Кіхот» — найлепшая кніга на ўсе часы | **258**
- Стаянка першага чалавека | **267**
- Грошы | **281**
- Элвіс Прэслі | **291**
- «Крывавае сьвята» | **301**
- Алесь Адамовіч | **308**
- Менск: горад, складзены зь вёсак | **320**
- «Рэспубліка-партызанка» | **341**
- Тодар Кляшторны | **353**
- Натальля Арсеньнева. Таямніца творчасьці | **367**
- Натальля Арсеньнева. Доры | **376**
- Лукаш Бэндэ. *Даносчык праўды* | **387**
- Марцін Кухта | **398**
- Аляксандар Салжаніцын. *Жыць без ілжы* | **408**
- Апраўданьне Антона Луцкевіча | **422**
- Невядомая вайна | **433**
- Тайна Мярлінскіх хутароў | **442**
- Зьмест «Вострае Брамы» за сем гадоў | **452**
- Паказальнік асобаў | **498**

этэр 12 кастрычніка 1997 г.

Вострая Брама і Курган Славы

Мы крочым праз вострыя брамы,
якія ўтварае пара дарагая,
мая залатая пара.
Але нас ня золата вабіць,
што ўрэшце абернецца
бруднай іржою і гноем,
а готыка голых таполяў,
што рукі скрыжоўваюць недзе
ля самага шэрага, шэрага,
шэрага неба.

Мы рушым праз новыя
вострыя брамы старыя,
як некалі, поруч,
і вера вяртаецца нам,
і нешта нам кажа,
што мы не адзіныя ў свеце.

Тацяна Сапач

Вострае Брамы ў «Энцыкляпедыі архітэктуры Беларусі» няма. Гэты помнік доўлідзтва 16 стагодзьдзя на ўезьдзе ў старую Вільню апынуўся за адміністрацыйнай мяжой краіны. Сёньня гэта Вільнюс, Літоўская Рэспубліка. Разам з тым Вострая Брама застаецца цэнтральным вобразам беларускай сьведамасьці, культуры, паэзіі. Нездарма адзін з нашых нацыянальных гімнаў ужо ў трэцім радку згадвае пра яе:

Толькі ў сэрцы трывожным пачую
За краіну радзімую жах, —
Ўспомню Вострую Браму сьвятую
І ваякаў на грозных канях.

Максім Багдановіч

Прызнацца, я доўга шукаў якіх іншых архітэктурных сьвятыняў з гэтага шэрагу — тых, што згадваліся і апяваліся б у беларускай клясычнай паэзіі гэтаксама часта, як Вострая Брама. У выніку шэраг намалюваўся незвычайны: касьцёл Сьвятой Ганны, Замкавая гара, званіца Сьвятога Яна... — усё Вільня, спрадвечная сталіца краю. Яшчэ, можа быць, Полацкая Сафія або Наваградзкі замак разглядаюцца як унівэрсальная беларуская сымболіка. Але на паўнавартасную паэтычную анталёгію можа прэтэндаваць толькі Вострая Брама, у якой месціцца чудатворны абраз Божае Маці, аднолькава дарагі як для каталікоў, так і для праваслаўных.

...Твар то збляднее, то зробіцца ў плямы...
Стане прад маткай сьвятой з Вострай Брамы,

Просіць: «Прачыстая, згінучь ня дай,
Гора адкінь, ад бяды захавай!» —

гэтак Алесь Гарун распавядае пра пакуты герайні свае «Засьцяянкавае аповесьці». На мяжы 19 і 20 стагодзьдзяў абразкі Вострабрамскай Божай Маці былі ў хатах па ўсёй Беларусі — як галоўны абярэжны знак. Яшчэ ў канцы мінулага стагодзьдзя Янка Лучына апісаў такі абразок у сваіх «Паляўнічых акварэльках з Палесься»:

Гаспода вось. На градцы посуд. Чыста ў хаце.
Абраз з выявай Божай Вострабрамскай Маці
На покуці ў вянку...

Але найчасьцей апявалі ў нас гэтую сьвятыню каталікі, паэты-ксяндзы:

О, Маці Божая, што ў слаўнай Вострай Браме,
Як зорка ясная, нам сьвеціш заўсягды... —

пачынае сваю «Малітву» Андрэй Зязюля. У іншага паэта-сьвятара Казімера Сваяка верш на гэтую тэму — адзін зь лепшых у творчым даробку:

Вострабрамска Маці Божа
Краска чыстая, прыгожа.
Міласэрдзе Твае волі
Сьвеціць Вільні у нядолі.

Ўся Цябе Русь славіць Бела
І Літва і Польшча цэла,
Бо Ты маці міласьціва,
Сваім дзеткам дабратліва...

Сьвятыня краю магла служыць для паэтаў і проста адметным будынкам, і тапаграфічным арыенцірам у горадзе, як, напрыклад, у Міхася Кавыля. Ён усю ноч шпацыраваў з каханаю па Вільні, а разьвіталіся яны раніцою каля Вострай Брамы. Такіх згадак у беларускай паэзіі шмат. Мяне ж цікавяць сапраўдныя паэтычныя пэрліны, якія запамінаюцца адразу і назаўсёды. Адзін з такіх твораў належыць пяру Алеся Салаўя, які ў 1944-м разьвітваўся з Вільняй, яшчэ ня ведаючы, што астатняе жыцьцё яму давядзецца пражыць у Аўстраліі. Верш называецца «Ля Вострай Брамы»:

І прашчурны схілялі тут галовы...
Мінаю я праход Яе сьвяты,
а вусны шэпчуць дабравесьця словы:
— Сьвятая Ты!

За Ёй — і старадаўная сталіца
мае радзімы ў чарах пекнаты.
Ізноў табе прыехаў пакланіцца —
— Сьвятая Ты!

У вершы іншай эмігранткі, Натальлі Арсеньневай, Вострая Брама ўяўляецца індульгенцыяй, прощай. А ірваная музыка верша гучыць распачна і зусім непадобна на звычайна мэлядычныя творы паэткі:

Выходжу й гукаю,
гляджу, выглядаю — нямашка...
У ходзішча шчырбах каштанавы тае сьнег.
Праз дошкі кастрывыя
крыва ўсьміхаюцца крамы.
(На яве ўсё гэта? У сьне?)

Чыйсь крок невясёлы і важкі.
— Дзе Вострая Брама?
— Нямашка.

Кажучы пра нацыянальныя сымбалі, што апетыя беларускай паэзіяй, я да часу ня згадваў савецкіх вершаў. Там мы знойдзем індустрыіны Менск, гіганты прамысловасці, якія цяжка ўпісаць у шэраг нацыянальных сьвятыняў, а найперш — Хатынь і Курган Славы. У савецкай сыстэме каардынат уласна беларушчына пачынаецца зь мінулай вайны. Гэтаксамма як дзень незалежнасці сёння прызначаны на дату вызвалення Менску ад немцаў.

Дзье сыстэмы сымбаляў: Вострая Брама і Курган Славы — як іртуць і вада, ніякім чынам не спалучаюцца, не ўзаемапранікаюць. Немагчыма ўявіць сабе паэтычны твор, дзе б згадаліся абедзве гэтыя сьвятыні. Як, зрэшты, немагчыма ўявіць сабе верш Максіма Багдановіча пра Хатынь. Тут нам адкрываецца глыбокі раскол нацыянальнае сьвядомасці. Напэўна, нават больш глыбокі, чым падзел на канфармізм і нонканфармізм, савецкую і несавецкую беларускую культуру. Верш пра Курган Славы цалкам мог напісаць Янка Купала, бо «курган» — ягонае слова, назва хрэстаматыйнай паэмы і скразны вобраз усёй ягонай паэзіі. Але пра Вострую Брамку Купала не пісаў ніколі. Дый вершы пра Вільню ў яго выходзілі нейкія непаважныя, гратэскавыя...

Над Вяльлей-ракой,
Па гары крутой
Туман сьцэлецца;

Ні то лом-ламок,
Ні то дом-дамок
Там віднеецца...

Найлепей вытлумачвае такія адносіны да Вільні і Вострае Брамкі Міхась Машара ў сваёй паэме «Падарожжа». Часам можна пачуць думку, што менавіта такі падыход — сапраўды беларускі, народны.

Іду далей... вось Востра-брама.
Зьнімаю шапку (трэба тут).
Малітвай раньняю сабраны
Каля муроў таўпіцца люд.

Я не малюь мурам і тайнам
Незразумелым і пустым.
Мой Бог — такі прасты, звычайны,
Але магутны і жывы.

Яго аўтар — ласы і поле,
Яго сялібай — даль і шыр,
І гай зялёны на прывольлі
Шуміць імшой, як манастыр.

І я малюь Яму з калосьсем,
І я малюь Яму з травой,
І ў веснашумаў адгалосі
Гуторыць часта Ён са мной.

Вось у чым справа. Тое, што ў нас называлі народнасьцю ў дачыненні да літаратуры — гэта насамрэч дух паганства. Вострая Брама і Курган Славы ўступаюць у этычны і эстэтычны канфлікт менавіта як хрысьціянская і паганская сьвятыні. Можна працягнуць гэтую палярызацыю на ўсё, што сёння адбываецца ў

Беларусі. Ледзьве абазначыўся ў нас эўрапейскі, хрысьціянскі тып цывілізацыі, як раз жа быў зломлены і адмоўлены рэваншам паганства.

Падзел сьвядомасьці паміж Вострай Брамай і Курганам Славы можна разглядаць таксама як падзел паміж арыстакратычнымі і пралетарскімі стэрэатыпамі, паміж культурай сэрца і стыхійнай душы. Праекцыя гэтага ўнутранага расколу праглядаецца ў беларускіх палярызацыях «захад — усход», «каталіцызм — праваслаўе». Вынікі гэтага падзелу — у неаб'яднасьці свайго. Калі цётка гаворыць «па-нашаму», але не прызнае, што па-беларуску. Калі намэнклятура адчувае проста фізычную няпрыязь да фактаў і асобаў нацыянальнай гісторыі і культуры. Калі народ хоча жыць як жыве, але пры гэтым не згаджаецца абазначыць стан краіны як незалежную Беларусь і галасуе за СССР.

Даводзячы гэты раскол да зусім канкрэтнага знакавага ўзроўню, я спрабую паставіць эстэтычную задачу — убачыць верш, у якім бы апяваліся Вострая Брама і Курган Славы адначасова. Вострая Брама — міжканфэсійны сымбаль. Для курганаслаўнікаў ён незразумелы і чужы. Курган Славы — для вастрабрамнікаў — сымбаль чужое вайны на беларускай зямлі. Хоць нішто не замінае разглядаць яго як сымбаль перамогі над фашызмам. Так ці інакш, уся справа ў трактоўках, якія яшчэ трэба будзе стварыць. Сёньня ж недарэчнасьцю ўяўляецца думаць пра Вострую Брам, схіліўшы галаву ля падножжа Кургана Славы, або разважаць пра

Курган Славы, уваходзячы ў Вострую Брам. Можна быць, калі такі верш усё ж зьявіцца, тады адбудзецца і наша нацыянальная кансалідацыя. Калі ж я памыляюся, і два сымбалі ніколі ня ўступяць у эстэтычны кантакт, а будзь працягваць сьмяротны двубой, дык аднаму зь іх рана ці позна давядзецца капітуляваць, загінуць, прапасьці. Але гэта будзе ўжо зусім іншая краіна або тэрыторыя.

этэр 26 кастрычніка 1997 г.

«Ружовы туман»

Адыходзіць у нябыт таталітарная савецкая культура, якая паўстагодзьдзя лічылася ў Беларусі культурай нацыянальнай. Ілжывая вартасьць уласна савецкіх твораў вытлумачвалася ілжываю ідэалёгіяй, хоць самі гэтыя творы не рабілі нам гонару ў сьвеце. Падступны амаралізм партыйнае палітыкі выяўляўся ў тым, што сацрэалістычная хлусьня падавалася менавіта як беларушчына і менавіта як да беларушчыны — як да роднага — да яе выхоўвалася любоў. Ніякім іншым спосабам убіць гэта ўсё ў галовы людзей было немагчыма. І таму быў абраны самы каварны мэтад. Пры гэтым добрую палову твораў праўдзівае беларускае культуры давялося ад народу схаваць.

Што праўда, і ў гэтым каварстве людзі часта распазнавалі фальш. І тады зьяўляліся іраніч-

ня трындушкі пра тое, што «Пятрусь Броўка піша лоўка, піша лоўка і даўно...»

Але што сёння рабіць з усёй гэтай неабдымнай спадчынай сацрэалізму? Не, мы ня станем адмаўляць і хаваць яе так, як яна сама ў свой час адмовіла і схавала несавецкую беларушчыну. Але мы мусім аднесці яе да адпаведнага ёй разьдзелу не літаратуры, а іншае дысцыпліны — гісторыі таталітарызму ў Беларусі.

* * *

Сёння ў Вільні адбываюцца спрэчкі вакол ідэі музэю таталітарнае скульптуры. У віленскіх газэтах адныя прапануюць паставіць усіх ленінаў і сталінаў у двары былога КГБ, у будынку якога цяпер разьмясьціўся суд. Іншыя супраць. Іх галоўны аргумэнт такі: як людзі будуць даваць у судзе паказаньні, бачачы ў вакне Леніна?

У гэткай палеміцы найвастрэй выявілася якраз тое, што сацрэалістычныя шэдэўры паводле ўздзеяньня на чалавека — гэта не культура, і зь іх ня можа вырасьці новы, нармальны культурны кантэкст. У такім сьвятле размовы пра высокую эстэтычную вартасьць маніраўскага Леніна на плошчы Незалежнасьці ў Менску гучаць недарэчна. Зразумела, фармалістычныя знаходкі могуць сустракацца і ў прадметах сатанінскага культу, чым па сутнасьці і была беларуская савецкая культура, але...

«Думаю, што многія з нас, савецкіх літаратараў, людзей партыйных, мараць калі-небудзь напісаць вобраз Уладзіміра Ільліча Леніна,

кожны ў сваім жанры», — яшчэ нядаўна выказваўся Іван Шамякін.

Як можна даваць паказаньні ў судзе, бачачы ў вакне каменнага Леніна? — уражана пытаюцца ў Вільні. Суд судом. Але як можна жыць, штодня сустракаючы каменных і бронзавых ленінаў на вуліцы і на пляцы? Як ня зблытаць эпохаў? Як выйсьці з гэтага, паводле Васіля Быкава, ружовага туману?

«Ружовы туман» — караценькае быкаўскае апавяданьне зь ягонае яшчэ нявыдадзенае кнігі прозы*. Савецкія партызаны падрабілі нямецкія прадуктовыя карткі і з тымі фальшывымі карткамі адправілі глуханямога селяніна ў краму. Маўляў, нам набярэш і сабе таксама. Той селянін, нічога не падазраючы, шчасьлівы, прынес з крамы прадуктаў. Фальшыўка спрацавала. І да глыбокае старасьці глуханямі захаваў бязьмежную ўдзячнасьць тым партызанам, так і ня ўведаўшы, што хадзіў з падробкай, што на ім выпрабоўвалі тыя карткі. Гэты стан Быкаў і назваў ружовым туманам ману.

Ёсьць, дарэчы, пра ружовы туман і ў Шамякіна. Фрагмэнт, варты параўнаньня:

«Дома! Як хораша дома! У суботу жыў у ружовым тумане. Цэлы дзень аглядаў сваю рэканструяваную дачу. Добра атрымалася. Расстаўляў мэблю. Хлопцы расстаўлялі па маім указаньні».

Гэта 1982 год. Наколькі ўсё ж адзін і той вобраз у розных аўтараў азначае рознае, супраць-

* Кніга Васіля Быкава «Сьцяна» выйшла ў Менску ў выдавецтве «Наша Ніва» напрыканцы 1997 г.

леглае. Для аднаго — душэўны камфорт, для другога — аблудны наркатычны падман.

Магчыма, Быкаў стаў тым пісьменьнікам, які першы выйшаў з ружовага туману. Фігуральна кажучы, з Коласам беларуская літаратура ўвайшла ў гэтую хмару, надоўга згубілася ў ёй, а з Быкавым выйшла. Яшчэ ня ўся. Надта цяжка ёй гэта даецца.

Натуральнае пытаньне — што рабіць з тымі сотнямі літаратараў і дзясяткамі клясыкаў, якія цалкам упісаліся ў савецкі пэрыяд? Выбіраць зь іхнае творчасьці тое, дзе ня згадваюцца дыктатары? Але флюідамі таталітарызму прасякнутыя нават кнігі тых аўтараў, на якіх учора гадаваліся сёньняшнія незалежнікі і дэмакраты. Для пісьменьнікаў гэта было зацятае спаборніцтва, хто лепш апіша чалавечнасьць Леніна і ягоных паплечнікаў. А ў чытачоў у свой час нават паэма «Ленін думае пра Беларусь» абуджала пачуцьцё нацыянальнае годнасьці.

Пакінуць усё на водкуп чытачу? А школьныя праграмы, дзе й цяпер поўна чалавечных бальшавікоў, якія вяршаць свае акты справядлівасьці — раскулачваньне, выкрыцьцё шпіёнаў і сабатажнікаў, удалы расстрэл якога-небудзь папа?

На золаце — ўзьняты Кастрычніка сьцяг,
Прасторы бязмежныя, ясныя,
Да сонца шырокі праложаны шлях,
Багатыя нівы калгасныя...

Максім Танк

Пакінуць усё на водкуп рынку? Але з выдаленьнем савецкага кантэксту многія матывацыі ўчынкаў ды і проста рэаліі становяцца незразумелымі сучаснаму чытачу. Рынак адкідае гэтую літаратуру. А як быць зь яе відавочным амаралізмам, няшчырасьцю або перавернутым разуменьнем сьвету?

Камуністы — гэта слова, як са сталі,
Камуністы — гэта слова, як з агню.
Маркс і Энгельс нам імя такое далі
Сто гадоў таму назад упершыню.

Аркадзь Куляшоў

Калісьці крытык Анатоль Сідарэвіч сказаў мне па сакрэце, што далі б яму волю, ён бы зь дзевяці тамоў Броўкі выбраў некалькі дзясяткаў «крэпкіх вершаў», і атрымаўся б прыстойны зборнік. Але ён казаў тое гадоў пятнаццаць назад. Сёньня, думаю, трэба было б зноў адбіраць — ужо з таго выбранага зборніка.

Дык хто мы?
Песьняры ці хлусьняры?
Я добра жыву:
Пакутваў і спагдваў,
Я веру Леніну
Зь дзіцячае пары...
Няхай агнём бязьлітасным гарыць
Сьвет бюракратаў, махляроў і гадаў.

Пімен Панчанка

Амаралізм у крыві гэтага антымастацтва. Вы можаце чытаць пра вясковыя сантымэнты або сцэны каханьня, захапляцца лёгкасьцю пяра,

празрыстасцю апісаньня, але пры гэтым атрымліваць тыя самыя мэтастазы сатанізму. Бо оды Сталіну, чэкістам і партыі — гэта не маскіроўка або недаразуменьне паэтаў. Гэта іх шчыры стан душы, нават у момант замілаваньня прыродай.

Апанэнты звычайна кажучь, што адбор прывядзе да зьбядненьня літаратуры. Але гэта зьбядненьне для тых, хто сумуе па савецкай ярархіі, хто дагэтуль думае пра золата, якое для чытача даўно ператварылася ў іржу і гной. Адсюль непапулярнасьць літаратуры, яе разбэрсанасьць, нявыстраенасьць і неканвэртабельнасьць. Яна, поўная «дарагіх усім імёнаў», нікому не патрэбная. Прычым творцы ружовага туману пераблытаныя ў ёй з сапраўднымі класыкамі і разбураюць тую сапраўдную ярархію, якая мусіць выбудоўвацца сёньня.

Зьбядненьне літаратуры — міт. Калі яно й ёсьць, дык выяўляецца ў замоўчваньні або стрымліваньні сапраўдных шэдэўраў. Ніхто ня будзе сёньня чытаць усяго Коласа, але дасавецкі Колас складаецца з патэнцыйных бэстсэлераў. Колькі ні выдаюць «Вянок» Багдановіча ў адным шэрагу з кнігамі савецкіх паэтаў, а «Вянка» не купіць...

У савецкай Беларусі былі свае спосабы «праацэнкі каштоўнасьцяў». Вымаліся, напрыклад, усе вершы Купалы, прысьвечаныя Сталіну. Але тут ніхто не казаў пра зьбядненьне Купалы. І каго гэта сёньня хвалюе, акрамя пяці спэцыялістаў-навукоўцаў. Паводле гэткае лёгкікі, цяпер мы мусім выняць Леніна зь ягонымі паплечнікамі, кампартыю зь яе роляю,

прычым выняць як з тэксту, так і з кантэксту. Але такая «зачыстка» — гэта таксама мэтад талітарнага рэжыму. У нашым жа выпадку даводзіцца сьцьвярджаць, што беларуская савецкая літаратура — гэта не разьдзел беларускай літаратуры, а, паўтаруся, разьдзел гісторыі талітарызму.

Яшчэ адзін міт беларускай савецкай літаратуры — гэта яе эстэтычныя здабыткі. «Пахне чабор», «Сьцяг брыгады» і г.д. Але перачытайце гэтыя творы сёньня. Зразумела, што ў свой час, калі існавала адпаведная сытуацыя для ўспрыняцьця такой эстэтыкі, гэтыя творы пасвойму выдатна дапаўнялі «Марш энтузіястаў» і «Пастанову аб далейшым паляпшэньні палітыка-выхаваўчай работы». Але сёньня гэтага кантэксту няма ці, дакладней, амаль няма. І ўжо нічога не вытлумачвае тых або іншых пачуцьцяў Броўкі або Пысіна або Панчанкі. Выраз «Ленін думае пра Беларусь» успрымаецца цяпер як фатальнае таўро на нашай гісторыі 20 стагодзьдзя.

этэр 18 студзеня 1998 г.

Рэспубліка Радзіма

Адзін піцёрскі знаёмец некалі распавядаў, што для расейскага вуха «Вячаслаў Францавіч Кебіч» гучыць як «Бэата Тышкевіч», гэта значыць, не па-свойску. У тыя часы людзі ў Расеі, магчыма, упершыню адчулі, што брацішка-бе-

ларус жыве ў іншай краіне. Прычым адчулі на самым жорсткім, знакавым узроўні — на ўзроўні ўласных імёнаў. Тады ж, спрабуючы вярнуць братэрскае «единообразие», сёй-той з палітыкаў тлумачыў, што ў Беларусі ўладу захапілі палякі. А мясцовыя нацыяналы, наадварот, вышуквалі ва ўласных імёнах глыбокія эўрапейскія повязі. І калі Кебіч сустракаўся з Колем, яны задаволена адзначалі, што сустракаюцца дзьве капусты: Кебіч — па-ангельску і Коль — па-нямецку.

Роля ўласных імёнаў, іх таемны ўплыў на лёсы людзей і ўсяго народу магутны і да канца невытлумачальны.

Мінулым разам мы гаварылі пра фіксаваную беднасьць на чалавечыя імёны, якая з савецкіх часоў гаспадарыць у Беларусі. Сашы з Машамі і Наташамі, безумоўна, пазычаныя ў суседняга народу, ствараюць пэўныя абмежаваныя прэйскурант, за межы якога ў загсах, дзе рэгіструюць дзяцей, выходзіць або не рэкамендуюць, або нават забараняюць. У іншых народаў такіх жорсткіх абмежаваньняў «паводле ўсенароднай дамоўленасьці» не існуе. А ў дачыненні да нас гэта сьведчыць пра абмежаваны круггляд, што выяўляецца ці не ва ўсіх сфэрах жыцця.

Выбар імя — гэта важны акт, у якім сыходзяцца традыцыі, густы і астральныя энэргія. Калі ж над народамі пануе абмежаваны загсаўскі прэйскурант, для выбару амаль не застаецца месца. На гэтай абмежаванай прасторы мы поўнімся крытыцызмам да імёнаў сваіх суйчыньнікаў і да імя самога нашага краіны Беларусі.

Некалькі нумароў запар у «Нашай Ніве» друкуюцца лісты беларусяборцаў. Маўляў, кепскае імя нашай краіны фатальна навісла над ейным лёсам і не дае ёй вылузацца, стаць напоўніцу самастойнай і самавітай. Адзін чытач прапануе называцца Крывіяй, другі — Літвой. Абодва падтрымваюць адзін аднаго ў крытыцы імя Беларусь, але ў выбары альтэрнатывы разыходзяцца. Маўляў, Крывія сымбалізуе толькі паганскую веру, а Літва — хрысьціянскую. Трэці чытач, якому таксама недаспадобы Беларусь, адмаўляе Крывію, бо ён гомельскі, г.зн. радзіміч, і ганарыцца ўласнай рода-племянной традыцыяй. Я думаю, прыгожая магла б атрымацца назва — Рэспубліка Радзіма...

Чацьверты прапануе, каб ня блытацца зь Літвой-Летувай, называцца Вялікалітвой. Пяты чытач ужо ня піша, а тэлефануе мне ў рэдакцыю і кажа, што пасля ўсіх гэтых прапаноў у яго ня толькі ўсё пераблыталася ў галаве, але й паплыла трывалая глеба пад нагамі. Маўляў, справа, дзея якой жывеш і выстойваеш у супрацьстаяньні з антыбеларускімі ўладамі, пачынае рассыпацца на мноства часцінак. І калі ўжо на тое пайшло, яму зручней называцца, як ягоная вясковая бабка — тутэйшым, самым мудрым і па-філязофску глыбокім сялянскім імем, ад канкрэтнага месца на зямлі — тут. Вось толькі ў горадзе гэтага «тут» няма, не намацаецца...

Парадокс у тым, што ўсе нашыя чытачы маюць рацыю. І наконт Беларусі, і наконт Крывіі зь Літвой, і наконт Тут. Усе іхныя прапановы сто разоў гістарычна апраўданыя і вартыя

ўвагі. Адно, што выбар гэтых людзей, якія сыходзяцца ў справядлівай крытыцы імя Беларусь, разводзіць іх у розныя бакі. Ён іх не злучае, а разьядноўвае. Бо крывіч ніколі не захоха звацца ліцьвінам або тутэйшым, і наадварот. І чым далей будзе працягвацца дыскусія, тым больш непераадольны будзе вырастаць паміж імі бар'ер. Досьвед у гэтым сэнсе ў нас ёсьць. Гэта расколатая беларуская эміграцыя, якая паглыбіла свае разыходжаньні ў выбары назвы краіны на раскол канфэсійны, партыйны і ўсялякі іншы. Прымірэньне ў большасьці выпадкаў аказалася немагчымым.

А між тым якраз беларушчына сёньня — адзінае, што дазваляе ідэнтыфікаваць і аб'яднаць супраць русіфікацыі і крывічоў, і ліцьвінаў, і радзімічаў, і тутэйшых. Уявім сабе «Нашу Ніву» як літоўскую або ліцьвінскую газэту; ці напісаў бы ў яе крывіч або які-небудзь яцьвяг — як у сваю, прычым адначасова сваю для ўсіх? Сумнеўна. Таму выбар у гэтай справе пралягае не паміж альтэрнатыўнымі назвамі, а паміж яднаньнем і расколам.

Назва краіны можа быць зьмененая ў часы ўсенароднага ўздому і прыходу да ўлады нацыянальных сілаў, або ў часы, калі нармальна ўлада стабілізуе сытуацыю ў краіне. Скажам, крывіцкая партыя пераможа на выбарах ліцьвінскую — і Беларусь стане называцца Крывіяй. Але гэтага ня здарыцца сёньня. Сёньня антыбеларускі і антыдэмакратычны рэжым, які заняў пасады краіны, будзе назіраць за спрэчкаю крывічоў зь ліцьвінамі, і цешыцца

тым, што іхны адзіны сьцяг разьдзёрты на дробныя кавалкі няісных дзяржаваў.

Як ні круці, а зьмена назвы не выглядае сёньня панацэяй для Беларусі. Можа быць, у нашае агульнае маткі і сапраўды ня тое імя. Але на іншае яна нам не адгукнецца.

этэр 5 красавіка 1998 г.

Крыху нянавісьці для паўнаты жыцьця

23 сакавіка мне давялося высадзіцца зь віленскага боінгу ў бясконцыя калідоры лёнданскага аэрапорту Гітроў і паспрабаваць адчуць самога сябе пэрсанажам чытаных у далёкім дзяцінстве кніг. Даўно, хоць і завочна знаёмы горад абяцаў заваражыць.

Праўда, што толку ад эўфарыі, калі ты адзін у чужой краіне, а тваё веданьне мовы абмяжоўваецца не заўсёды зразумелымі фразамі з рэпэртуару папулярных некалі рок-гуртоў. Паралельна я прывез у сабе яшчэ некалькі іпастасяў — разбуральніка ўласных стэрэатыпаў і, на ўсялякі выпадак, турыста. Зрэшты, апошні так і не разьвіўся ўва мне, бо ўсе прыкметнасьці, якімі толькі можна ўразіцца ў сьвеце, я ўжо даўно сабе ўявіў і, наколькі мог, уразіўся. А папярэднія вандроўкі ці то ў Будапэшт, ці то ў Прагу пераканалі, што таго ўяўнага ўражаньня бывае дастаткова, каб не ўзьнікала па-

трэбы ўражвацца зноў. Забягаючы наперад, скажу, што знакамітыя Біг-Бэн пры парлямэнце і Букінгемскі каралеўскі палац не разбурылі майго досьведу.

Сапраўдных моцных уражаньняў, перажытых увачавідкі падчас вандровак у сталіцы сьвету, у мяне ня так і шмат. Гэта першае наведваньне Варшавы, фактычна, першы выезд «за мяжу». Гэта вугорскі парлямэнт, пасья якога ўжывую ўражвацца архітэктурай мне ўжо здаецца немагчымым. Нарэшце, гэта Дунай у Будапэшце. Хто зь дзяцінства ня чуў ад бабулі даўніх беларускіх песень пра Дунай і хто не сьпяваў гэтых песень сам, той ніколі не зразумее, што ў ім пры выглядзе гэтай культавай беларускай ракі зварухнулася штосьці спаконвечнае.

У параўнаньні з Дунаем Тэмза — рака будзённая і нецікавая. Зрэшты і сам Лёндан — гэта вялікі быт. Словам, турыст, які памёр ува мне ўжо на ўваходзе ў тутэйшую падземку, underground, так болей ні разу і не падаў прыкметаў жыцьця.

Што праўда, і разбуральнік уласных стэрэатыпаў за ўвесь тыдзень знаходжаньня нічога не разбурыў. Я нават склаў для сябе такую формулу: у Лёндане нічога ня ўразіла, але нічога й не расчаравала. Магчыма, гэта найлепшая характарыстыка для гораду, які адзін мой сябра называе ідэальным горадам для жыцьця.

Такім чынам, я праяжджаў свой бясконцы андэграўндавы шлях пад дзесяцімільённай сталіцай сьвету і амаль фізычна ператвараўся ў іншага чалавека, зусім не таго, чые іпастасі

прыхапіў з сабою. Сярод грыбатых нэграў, цемнаскурых індусаў, касавокіх карэйцаў і самых неверагодных мяшанцаў, паміж якіх традыцыйны ангелец або проста белы складае яўную меншыню, я без асаблівае ахвоты намацаваў ролю Таго-хто-раскажа. Гэта значыць, чалавека, якому трэба будзе нешта распавядаць пасля вяртаньня дахаты. А паколькі цікавяць мяне найперш патаемныя пачуцьці, то мне належала хутчэй ствараць стэрэатыпы, чым разбураць іх.

Выйшаўшы зь цягніка ў лёнданскім раёне Фінчлі, дзе няма дому, вышэйшага за тры паверхі, я адразу знайшоў на станцыйнай схеме беларускі дамок — Марыян-хаўс. Дарога была недалёкай, пачыналася шарая гадзіна, а разам зь ёй дожджык. Вакол усё квітнела — цэлае мора самай неверагоднай расьліннасьці. У Марыян-хаўсе нікога не было, і я, пакінуўшы рэчы, адправіўся шукаць свае параўнаньні.

Штосьці тут нагадала мне Друскенікі з майго дзяцінства, або нават родны Мазыр — таксама зь дзяцінства. Калі там яшчэ былі доўгія вулкі невялікіх дамкоў. Дамкі ўтваралі надзвычай цёплыя краявіды на высокіх узгорках па беразе Прыпяці. Пасья іх зьнеслі разам з узгоркамі. Памятаю, у апраўданьне зносу кіраўнік мясцовага аддзяленьня таварыства аховы помнікаў БССР у сярэдзіне 80-х назваў гэтыя дамкі «жыдоўскімі клапаўнікамі». У Лёндане, дарэчы, таксама зносяць, але зносяць банальныя дзевяціпавярховікі з «лоджыямі» і «гастраномам» на першым паверсе — тое, што па беларускіх мерках увасабляе сабою сучасны

горад, і што ў нас прыйшло на зьмену мазырскім «клапоўнікам». Цяпер у Мазыры няма мясьцінаў майго дзяцінства. Як амаль няма іх і ў Менску. Затое раз-пораз я знаходжу іх то ў Вільні, то ў Празе, то вось цяпер у Лёндане.

Па прыездзе ў мяне абавязкова спытаюць: што такое Лёндан, і таму я прыдумляю яшчэ адну формулу: у кожнага з нас у розных гарадах ёсьць свае блізкія мясьціны. Дык вось Лёндан увесь складаецца зь менавіта такіх тваіх мясьцінаў.

А яшчэ, каб уявіць сабе Лёндан, можна ўзяць улюбёную старую Вільню, памножыць яе ў пяцьдзясят разоў, чыста механічна скласьці гэта ўсё ў адно — і атрымаецца сталіца сьвету, якую цалкам можна назваць Лёнданам. Ніякае цэнтрычнае структуры не існуе, бо ў ангельскай сталіцы не адшукваецца цэнтар. Ёсьць бясконцыя пляцы з прыкметамі цэнтру, але які зь іх цэнтральнейшы — ня скажаш. На Оксфард-стрыт я спытаўся ў свайго правадніка Ігара — ці гэта іхны Ленінскі праспэкт? Ён пачухаў патыліцу і сказаў: ну, увогуле не зусім, але, калі хочаш так лічыць...

Чыста прагматычна я магу патлумачыць гэтую ўтульнасьць старасьцю — цэгля, дрэва, мэталу. Гэта ў даросласьці мы кажам, што, напрыклад, кватэра несучасная, а ў дзяцінстве для нас гэта бабуліна кватэра, у якой адбыліся ўсе нашыя на ўсё жыцьцё дарагія адкрыцьці. Сапраўды, як файна вяртацца з працы ў кватэру, дзе ты некалі слухаў бабуліну казку. Хто ў нас можа пахваліцца такім адчуваньнем? Хіба адзінкі. У Лёндане гэтым адчуваньнем прасяк-

нуты ўвесь горад. І нікому ня прыйдзе ў галаву замяніць высьлізганыя за сто гадоў драўляныя парэнчы ў старым пабе на новыя — мэталічныя ці плястыкавыя. Калі й замяняць, дык так, што ніхто не заўважыць розьніцы.

Часам мне думалася, што гэта чыста беларускія адчуваньні. Наша гісторыя дваццатага стагодзьдзя ператварае нас у закладнікаў чужых краінаў і гарадоў, якія для нас вельмі хутка робяцца роднымі. Тады як свае гарады за жыцьцё аднаго пакаленьня страчваюць усе згадкі пра ягонае дзяцінства.

У Фінчлі, у беларускай Скарынаўскай бібліятэцы пануе гэтая самая старасьць і несучаснасьць. Тут музэйная, належна захаваная беларушчына не мадэрнізуецца, а проста застаецца. У адрозьненне ад Беларусі, дзе ўсё беларускае нібыта кожнага разу ствараецца нанова. Тут ніколі не падумаеш пра тое, ці добры ў нас герб, сьцяг, або нацыянальны гімн. Або ўрэшце — ці добрае імя ў нашай краіны, пра што ў Беларусі дэбатуюць сёньня патрыёты. Тут, у Лёндане, разумееш і яшчэ адзін сэнс недатыкальнасьці і каштоўнасьці старога — яно належала іншаму пакаленьню. Гэты бээнэраўскі пашпарт належаў Янку Чарапуку, а гэтая гулагаўская кашуля — Ларысе Геніюш...

У выніку простыя рэчы выглядаюць, як сьвятыні. А можа, гэта таму, што захоўвае іх сьвятар і тутэйшы гаспадар айцец Аляксандар Надсан. Ці таму, што ўсё гэта дзеецца ў Лёндане. І квіток на тутэйшую падземку з датай 25 сакавіка 1998-га году, набыты ў дзень 80-х угодкаў БНР, становіцца рэліквіяй ужо ў маёй кішэні...

У часе дзясятка сустрэчаў у розных ангельскіх арганізацыях, калі гаворка ішла пра Беларусь, даводзілася развітвацца з сваімі прыжывальнымі адчуваннямі роднасьці і вяртацца ня тое што ў рэальнасьць, а ў гіпэррэальнасьць. Тут сапраўды ніхто нічога толкам ня ведае пра Беларусь, і можна пачуць самыя неверагодныя гіпотэзы.

За круглым сталом у *BBC* абгаворваліся магчымасьці адкрыцьця беларускай службы гэтай радыёстанцыі. Ангельскі кіраўнік заўважыў, што, мабыць, найлепей, каб такая служба вяшчала па-расейску. Купка беларускіх падарожнікаў з апазыцыйнага парлямэнту 13 скліканьня жыва падтрымала такую ідэю. Падумалася, што ангельскія таварышы нядрэнна ведаюць моўную сытуацыю ў Беларусі. Няйначай, з папярэдніх сустрэчаў зь беларускімі апазыцыянерамі.

Вінцук Вячорка на тое заўважыў, што расейская мова тут як мінімум зашкодзіць *BBC* у ягонаў радыйнай палітыцы. Слухач, які прызвычаіўся ў караткахвалевым шумавіньні знаходзіць беларускую «Свабоду» або Радыё Ватыкан паводле моўнага сыгналу, проста ня вылучыць расейскамоўную беларускую службу *BBC* сярод расейскіх галасоў. Усе мусілі пагадзіцца з такой нечаканай дасьведчанасьцю прысутнага суразмоўцы.

* * *

Спрабуючы сёньня ў думках ад'ехаць назад у ангельскую сталіцу, я згадваю адно, можа быць, самае істотнае назіраньне. Я нават магу

сказаць, што гэтым разам адчуў, зразумеў, што такое Захад, што прымушае гаварыць пра яго і не вяртацца зь яго маіх землякоў. Усе вонкавыя параўнаньні, дабрабыт і бытавая ўладкаванасьць — справы ўрэшце дзясятныя. Галоўнае, як правіла, не называецца, бо гучала б выклікам шматпакутнай Бацькаўшчыне.

Я блукаў па Лёндане, заходзіў у пабы і крамы — і чагосьці там не знаходзіў. Чагосьці ненамацвальнага. І, урэшце, я зразумеў. Там няма нянавісьці. Такой звыклай, усеагульнай і беспрычыннай, абавязковай і незаўважнай, якая нібы працяла нашую плоць і кроў.

Звычайна ў такіх развагах баісяся заходзіць далёка, каб не будзіць ліха, каб не назваць таго, чаго не павінна быць, і што магло б адно ад тваіх развагаў матэрыялізавацца. Словам, каб не сурочыць. Але гэтым разам я дазволіў сабе разважаць.

Нянавісьць (я шукаў нейкага іншага слова, але гэта менавіта нянавісьць) — падспудная, падсардэчная ношка, зь якой мы жывем, як з глыбока схаванаю хваробай. Менавіта яна ўсеагульная і галоўная прычына крыўд і бед нашага грамадзкага бытнаваньня, у аснове якога ляжыць патрэба «запчыміць бліжняга свайго». Дробная сацыяльна-бытавая нянавісьць ляжыць у падмурку нерэлігійнасьці беларусаў, бо рэлігійнасьць мусіла б грунтавацца на любові. Урэшце, менавіта нянавісьць рухала электаратам, які абраў на пасаду першага прэзыдэнта такога чалавека. Гэта была нянавісьць да сувэрэнітэту, да начальніка-кебіча, да суседа... урэшце, да сябе. Кажуць, нянавісьць — другі

бок любові. Магчыма. Толькі наш мэдаль яшчэ не паварочваўся тым другім бокам.

Далібог, мне ніколі б не захацелася пра гэта казаць, і я, можа, першы кінуўся б пераконваць заежджага назіральніка ў адваротным. Бо нянавісьць — нябачная, яна тое, што мы імкнемся неяк ігнараваць, на чым імкнемся не засяроджваць увагі, што імкнемся лічыць за выпадковасць. Але як інакш мне растлумачыць, што такое Лёндан, калі, на маю думку, менавіта ў тым яго першае і галоўнае адрозненне ад нашага Менску, што там яе няма, і што мой душэўны камфорт-дыскамфорт там увесь час парушаўся яе недахопам. Для «паўнаты жыцця» мне адчувальна не ставала яе.

Магчыма, неўсвядомленая бытавая нянавісьць у нас ёсць, а ў іх яе няма з-за таго, што ў іх даўно не было войнаў і ніколі не было калектывізацыі? Толькі і прычыны мяне сёння ня надта цікавяць. Урэшце, нянавісьць — гэта й ёсць самая галоўная прычына таго, што наш чалавек прызнае абсалютныя перавагі заходняга ладу жыцця, але пры гэтым усімі сіламі трымаецца за савок, за калгасы, за савецкую атрыбутыку, за рынкавы сацыялізм з праваслаўным атэізмам. Каго ён у гэтым выпадку ненавідзіць, думаю, тлумачыць ня трэба.

этэр 7 чэрвеня 1998 г.

Сьвятло, зашыфраванае ў смуге

У цэнтральнай частцы Вашынгтону на скрыжаваньні *P-street* і 22-й вуліцы стаіць помнік Тарасу Шаўчэнку, на якім я прачытаў словы ўкраінскага песняра:

...колі
 ми діждемося Вашингтона
 з новим і праведним законом?
 А діждемось таки колись!

У сквэры пры помніку на лаўцы дзень і ноч ляжыць бяздомны чорны чалавек. Ён не чакае Вашынгтона са справядлівым законам. Яму, мабыць, і так добра. Бяздомнасць — ягонае крэда, яна ня кара, а выбар. А вось Украіна, якая клікала амэрыканца вуснамі свайго кабзара ажно ў 1857 годзе, усё яшчэ чакае. І перад новымі прэзыдэнцкімі выбарамі, якія адбудуцца праз год, тусюе ўсё тую ж зацёртую калоду яшчэ савецкай намэнклятуры, у якой Вашынгтона няма. Што да мяне, дык прачытваю я ў словах Тараса Шаўчэнкі пра сваё, пра Бела-русь. «Калі МЫ дажджэмася Вашынгтона?»

Вашынгтон надзвычай, без усялякай меры залянены горад, дзе паўсюль шум аўто мяшаецца з птушынымі галасамі. Вуліцы тут нагадваюць пра Лёндан, а дзікія паркі, лагчыны й яры прымушаюць ня верыць, што ты — на зварот-

ным баку Зямлі, а ня дзе-небудзь у Віленскім нагорным парку ці ў Мазыры. Асабліва калі сярод гэтай зеляніны цябе засьпее навальніца зь перунамі і зусім ліпеньская, як па-нашаму, зьліва.

Якраз пад такой навальніцай мы з калегамі выйшлі з лагчыны да праваслаўнай царквы. Вашынгтонская руская царква — ляпідарнае збудаваньне, у якім вісяць ляпідарныя абразы, няма ані кроплі пазалоты або звыклых у нас карункаў, і служба вядзецца па-ангельску, дакладней, па-амэрыканску, бо ўсе сьпяваюць, ледзьве не прытанцоўваючы, як у большасьці пратэстанцкіх сьвятыняў ЗША. Калега-журналістка, расейка з Джамбулу, які цяпер называецца Тараз, нават паставіла сьвечку, чым выклікала ў астатніх лёгкую пашану. Увечары за агульным сталом яна прызналася, што паставіла сьвечку за Лукашэнку, якога вельмі любіць. Я стаў драматычна распавядаць пра тое, што ў нас стагнацыя, ёсьць палітычныя вязьні, і вельмі цяжка выжываць незалежным газэтам. А Лукашэнка — гэта такі дракон, якому, як у вядомым фільме, рана ці позна зьнясуць галаву. На гэта расейка, не зьміргнуўшы вокам, сказала: падарыце мне здымак вашага дракончыка!.. Напэўна, гэта сапраўды была любоў. Але я ня стаў ёй патакаць і заўважыў: толькі наўзамен на здымак вашага Назарбаева. Журналістка скрывілася.

Гэтак міжволі ў Вашынгтоне мне давалося патрапіць у эпіцэнтар страсьцей і парадоксаў так звананага СНГ. Казахі распавядалі пра валютарыста Назарбаева, малдаваны — пра ты-

распальскага стагнатара Сьмірнова. Сытуацыя з Прыднястроўем замарожаная гэтаксама, як і з далучэньнем Малдовы да Румыніі. На прыднястроўскім купоне ў 500 рублёў — палкаводзец Сувораў. Малдаўскую мову ў Тыраспалі на лацінку не перавялі. У астатняй Малдове ўжо 10 гадоў, як перавялі, і называюць румынскай.

Адкат у савецкія часы з рознай хуткасьцю адбываецца ва ўсіх краінах СНГ. Толькі нідзе, акрамя нас, ён ня стаў афіцыйным курсам кіраўніцтва краіны. Скончыліся фэрыі ўсталяваньня сувэрэнітэтаў і для нацыяў, што выбраліся ў сьвет, настаў час ставіць наступную мэту. Літоўцы казалі — у НАТО, мы — назад у СССР, іншыя топчуцца на месцы. Краіны нібы апусьцілі ветразі і дрэйфуюць у чаканьні наступнага парыву — або ўнутранага, або вонкавага. Зьдзіўляе, наколькі пабляклі паўсюль шыхты палітычных фаварытаў. Гэта ўжо ня 1991 год. Вашынгтон з новым і праведным законам не прыйшоў і на гэты раз.

Мядзьяны Вашынгтон, зьлёны ад часу, скача па горадзе свайго імя на кані ў натуральную велічыню. Сталіца ЗША літаральна заселеная помнікамі. Постаць нашага земляка Касьцюшкі ўзьведзеная ад імя польскага народу на плошчы перад Белым домам. А ў мэмарыяле Касьцюшкавага сябра Джэфэрсана, які, няслушна прачытаўшы слова «Lithuania», называў Беларусь Вялікім Княствам Сіліцыяніяй, мне хочацца думаць, што ягоная трохмэтровая постаць увасабляе і нашу гісторыю. Магчы-

ма, гэта тое знаёмае пачуццё прыжывалы, калі даведзенае да ладу чужое вельмі хутка становіцца сваім, блізкім, бо сапраўднае сваё — занябанае. Зь іншага боку, хіба амэрыканцы на этапах гісторыі ўяўлялі свой шлях так ясна, як гэта бачыцца здалечыні сёння? Дык, можа, і ў нашай смуге зашыфраванае нейкае будучае прасвятленьне?

На жаль, гэта толькі допуск. Розніца паміж намі сёння і імі 200 гадоў назад большая, чым падабенства. У Амэрыцы тады сабраліся мужныя й валявыя людзі, бо іншымі й не маглі быць першыя эмігранты. Яны сабраліся і сталі вырашаць, якую ім збудаваць краіну. 200 гадоў таму на іх ня ціснуў цяжар застарэлых праблем. І адно, чаго яны імкнуліся пазьбегнуць з эўрапейскіх стандартаў — гэта тыраніі. Вось чаму Вашынгтон ня стаў каралём, а стаў першым прэзыдэнтам. Валявыя людзі прыдумалі такую сыстэму, якая дазволіла іхнай канстытуцыі праз 200 гадоў стаць самай старой у свеце.

Цыкляпічныя помнікі Джэфэрсану і Лінкальну — гэта выключэньне. Амэрыканцы звычайна ставяць сваіх бронзавых герояў у натуральны чалавечы памер. Духу імперскасцы я ў Вашынгтоне не адчуў нідзе, хоць і гатовы згадзіцца з выказваньнем, што гэты горад владарыць у свеце. Праўда, на кожнае сьцьверджаньне тут існуе мноства контраргумэнтаў, а побач з сусветным панаваньнем стала прысутнічае і комплекс віны.

У гэтым сэнсе цікава было разглядаць мэмарыял салдатам в'етнамскай вайны. Вайну, якую тут называюць непатрэбнай, Амэрыка вяла з 1959 да 1975 году. Нехта за гэты час пасьпеў нарадзіцца і скончыць школу. ЗША страцілі ў В'етнаме 158 тысяч салдат. Іх імёны выбітыя на чорнай мармуровай сцяне. Побач — тры бронзавыя ваякі пасья цяжкага бою. Скульптурная група — у чалавечы рост. На тварах — разгубленасьць, страх, ярасць. Геройства няма. Я праходжу сярод тысяч людзей, якія аглядаюць мэмарыял, і думаю пра аўганскую вайну. Ідэолягі ў Беларусі сутыкнуліся зь няпростай праблемай: што мусяць увасабляць помнікі палеглым салдатам-аўганцам. Так ці інакш, ідэолягі шукалі, імкнуліся выснаваць сэнс той вайны, у якой ніякага сэнсу не было. Урэшце ў цэнтры Менску паставілі праваслаўную капліцу і анёла. Вельмі спрэчнае рашэньне, як, зрэшты, і любое іншае ў гэтай справе. Амэрыканцы, перад якімі стаяла падобная задача, пазьбеглі прывязкі да рэлігіі, хоць мелі на тое болей падставаў. У іх усё ж гінулі вернікі, а не камсамольцы. Але галоўнае, чаго пазьбеглі амэрыканцы — гэта гераізацыі сваіх салдатаў. Сваякі і сябры прыходзяць сюды ўшаноўваць памяць блізкіх, якіх урад выкарыстаў у якасьці гарматнага мяса. Для іх гэта помнік вялікай несправядлівасьці, якая часам запаноўвае ў свеце. Таму тут проста ня могуць правіць службу сьвятары, сюды ня могуць прыяжджаць перад загсам маладыя, як гэта адбываецца на аналягічным мэмарыяле ў Менску.

У чым адмысловая жывучасць амэрыканскае мадэлі? Найперш, у адносінах да права. Закон тут не рэгулюе жыцьцё, а забясьпечвае свабоду людзей. Дзеля параўнаньня дастаткова зірнуць на правы прэзыдэнта і прэсы.

У адрозьненьне ад кіраўніка РБ, Клінтан мае фактычна толькі адну магчымасьць рэальна ўмешвацца ў палітыку — гэта наклаць вэта на рашэньне Кангрэсу. Усё астатняе робіць Кангрэс. А што ж прэзыдэнт? Ён цэлымі днямі «сядзіць на тэлефоне» і ўгаворвае кангрэсмэнаў галасаваць за патрэбны яму законапраект. Патрэбны, але не ягоны, бо сам ён права заканадаўчай ініцыятывы ня мае.

Наагул, усё жыцьцё ў ЗША точыцца шляхам дамоўленасцяў і пагадненьняў. Менавіта гешэфты, а не закон, рэгулююць жыцьцё. Закон існуе для забесьпячэньня гешэфтаў — раўнапраўных і свабодных. Амэрыканская сыстэма нагадвае мне джазавую кампазыцыю, у якой фрагмэнты яснай мэлэдыі зараз жа вар’ююцца і разьвіваюцца ў розныя бакі, нібы імкнуцца адлюстраваць усю забытанасьць жыцьця. На канцэрце піяніста Дзіка Хаймэна ў Цэнтры імя Кенэдзі мне падумалася, што джаз — гэта ўцёкі ад банальных рашэньняў.

Што да прэсы, дык у Амэрыцы няма ніводнага дзяржаўнага выданьня, радыё або тэлеканалу. Голас Амэрыкі і Радыё Свабода — дзяржаўныя, але іх забаронена трансляваць на тэрыторыю ЗША. Адзіны нарматыўны акт аб прэсе — гэта прыняты ў 1934-м годзе закон, які забараняе цензуру з боку ўладаў. І гэта такса-

ма своеасаблівае, не такое, як у нас, разуменьне законаў. Законы абараняюць ня друк, а народ — ад умяшальніцтва ўладаў у сродкі масавай інфармацыі. Дарэчы, у ЗША ніколі й не было дзяржаўных выданьняў. І прэзыдэнт краіны, каб выступіць у тэлевізіі, мусіць дамовіцца з тэлекампаніямі. А яны пры гэтым будуць яшчэ й круціць носам — ці скажа ён чаго цікавага, і ці спадабаецца гэта іхным гледачам.

Урад у прынцепах ня можа чагосьці прадпісаць прэсе або закрыць выданьне. Хутчэй наадварот. Скандальная адстаўка Ніксана была ажыцьцёўленая фактычна двума журналістамі *Washington Post*. Ды і пад сёньняшнім прэзыдэнтам разгойдвае крэсла прэса. Менавіта амэрыканскія рэаліі нарадзілі сьцьверджаньне, што прэса — чацьвертая ўлада, якое часам без усялякіх падставаў ужываюць беларускія журналісты.

Я ўвесь час думаю пра тое, чаму тут, у Амэрыцы, пазаставаліся многія не апошнія людзі Беларусі, сярод якіх нямала і маіх знаёмых? Адказ, відаць, ня можа быць адзін.

Па-першае, тут няма бытавое нянавісьці, адсутнасць якой я заўважыў яшчэ ў Лёндане. Ніхто нікога ня шчэміць проста так, дзеля самазадавальненьня. І гэта галоўны плюс.

Па-другое, даходы тут на ўзроўні чалавечых жаданьняў — кожны звычайны жыхар набывае дом, машыну і што там яшчэ трэба для таго, «каб дастойна сустраць старасьць».

Па-трэцяе, тут давяраюць. У краме, у доме, паўсюль. Цана даверу нашмат большая, чым у нас. І калі ты скрадзеш, або падманеш, ганьба будзе неадэкватна (па-нашаму) вялікая.

Трох гэтых пунктаў ужо дастаткова, каб наш зямляк пераканаўся, што нічога такога ў Беларусі пры ягоным жыцці ня будзе, і падаў заяву на эміграцыю. Летась 750 беларусаў выйгралі грыв-карту. Нельга нават уявіць, колькі іх прайграла — у сто разоў болей ці ў тысячу.

Фактар радзімы пакрываецца словам «Чарнобыль». Г.зн., эміграцыя для дзяцей і для здароўя ня можа падлягаць маральным сумневам.

Што яшчэ? Свабода. Абсалютна незразумелае ў Беларусі слова. Па вяртанні ў Менск мне сходу давалося прачытаць у газэце тэзу пра тое, што журналіст — гэта самая дзяржаўная прафэсія...

Ну вось, бадай, і ўсё. Усё астатняе 50/50. Зямля ў нас прыгажэйшая. Яшчэ з самалёта я глядзеў на нашыя ўзьлескі і згадваў вашынгтонскі Патамак, у якім ня здолеў абмыць твар — такая брудная там вада. І людзі нашыя, падалося, у масе сваёй прыгажэйшыя. Дык чаму ўсё ж імкнуцца туды нашыя землякі і не вяртаюцца? Можа таму, што ня меў рацыі Багущэвіч — Бог дзеліць якраз роўна, і меў рацыю Караткевіч — каму найлепшая зямля і найлепшы народ, таму найгоршае ў сьвеце начальства? У нашага народу было дастаткова часу, каб пераканацца, што балянс у гэтай справе ёсьць вялікай раўнавагай існаваньня, якой нельга парушаць, бо інакш — зноў вайна ці зноў рэвалюцыя. І таму яны галасуюць за Лукашэнку,

а выбіраюць Клінтана, пішучы заявы на конкурс зялёных картак.

Што да прысутнасці Беларусі ў амэрыканскім жыцці, дык тое «замоўчваньне», якое можа часам раздражняць у Менску, тут успрымаецца зусім натуральна. Вялізная, 270-мільённая фэдэрацыя, складзеная з 50 штатаў, у кожнага зь якіх ёсьць свая канстытуцыя, жыве ў цалкам самадастатковым сьвеце. Што ім Беларусь. Беларусь? — перапытваюцца яны. Расея? *Soviet Union*? У кнігарнях я сустракаў тут толькі адну кнігу, дзе можна прачытаць пра нашу краіну — гэта фундаментальны даведнік «Расея — Украіна — Беларусь». Наш разьдзел пачынаецца на 1019-й старонцы. Герб Пагоня выяўлены побач з партрэтам першага прэзыдэнта. Тое самае ў сувэрэнных крамах, якія спэцыялізуюцца на сымболіцы розных краінаў — можна знайсці значкі, гадзіннікі, папальнічкі зь бел-чырвона-белым сьцягам, а побач — з савецкім, чырвона-зялёным. Прычым выраблена гэта ўсё ў *Kitai*.

На сустрэчы з рэдактарам міжнародных навінаў *CNN* я спытаўся, хто ў іх фармуе ўяўленьне пра Беларусь, і атрымаў адказ: маскоўскае бюро. Тое самае мне казалі і ў міжнародным адзеле *Washington Post*. Цікава, што падзеі ва Ўкраіне для гэтай газэты асьвятляе варшаўскае бюро.

У вашынгтонскім *Newseum* — адзіным у сьвеце інтэрактыўным музэі інфармацыі — ёсьць карта сьвету, на якой усе краіны расфар-

баваныя ў тры колеры, у залежнасці ад становішча прэсы: свабодная яна, не зусім свабодная або зусім несвабодная. Тут у коле сваіх суседзяў — вольных Польшчы, Літвы, Латвіі, не зусім вольных Украіны і Расеі, — Беларусь зафарбаваная самым нядобрым колерам. Музей належыць арганізацыі *Freedom Forum*, якая ўважліва сочыць за становішчам прэсы ў нашай краіне, ведае пра арышты журналістаў, дзяржаўную манаполію і барацьбу прэзydэнта зь незалежнымі выданнямі.

Так ці інакш, у мяне склалася ўражаньне, што Амэрыка гатовая прыняць Беларусь у сваю інфармацыйную прастору. Прынамсі **БЫЛА** гатовая пару гадоў таму. Але сёння справа застопарылася. Пераходны пэрыяд. Два сьцягі, інфармацыя праз Маскву і немагчымасьць што-колечы растлумачыць. Я доўга расказваю перакладчыку Білу пра наш *back in USSR* і пра тое, як гэта б'е па свабодзе, па культуры і эканоміцы, а ён заўважае, што ў апошнім нумары часопіса *Economist* для Беларусі прагназуецца эканамічны рост. Дай Бог, — кажу я і адпраўляюся на скрыжаваньне *P-street* і 22-й вуліцы, каб дзеля падмацаваньня свайго нацыянальнага аптымізму прачытаць на помніку словы ўкраінскага песьняра:

...колі
ми дзіждемоя Вашингтона
з новим і праведним законом?
А дзіждемось таки колись!

этэр 20 сьнежня 1998 г.

Маўчаньне паэтаў

Гэтаму пытаньню ўжо дзесяць гадоў. І я ўрэшце наважваюся яго задаць. Чаму беларускія паэты, якія ў другой палове 1980-х, на выхадзе з камунізму, сталі ледзьве ня знакамі гэтага выхаду і нацыянальнага адраджэньня, чаму яны перасталі пісаць вершы? Адам Глёбус, Анатоль Сыс, Ігар Бабкоў, Алёг Мінкін... Тады, у другой палове 1980-х, іхнае лідэрства ў паэзіі было бясспрэчным і зусім не выглядала на часовае. Нацыя, маладая й сьвядомая яе частка, бачыла ў іх новых багдановічаў і купаляў, як мінімум, творцаў, пакліканьне якіх не падлягае сумневу. І раптам на пачатку 1990-х яны замаўкаюць, прападаюць як паэты, ня пішуць. Чаму?

Адам Глёбус: Ня я пішу вершы, а вершы пішуцца мною. Я толькі запісваю словы, радкі, сказы. Быў час, калі гэтыя радкі й словы складаліся ў вершы. Цяпер яны складаюцца ў афарызмы, нататкі й апавяданьні. А паэзія пакінула мяне. Ды й ня толькі, зрэшты, мяне. Яе вялікасьць паэзія пакінула пакаленьне маіх аднагодкаў. Прымуціць яе вярнуцца няма ніякай магчымасьці. Адно, што застаецца, гэта быць гатовымі да яе вяртаньня. Я гатовы.

Свой апошні паэтычны зборнік «Скрыжаваньне» Адам Глёбус выдаў у 1993-м. А перастаў пісаць вершы, мабыць, яшчэ раней. У Ігара Бабкова кніжка «*Solus Rex*» выйшла ў 1992-м.

Ігар Бабкоў: *Маўчаньне паэтаў... Уменьне маўчаць і слухаць прыходзіць з узростам. Голас, які напачатку мае шмат абэртонаў, пачынае дрыжаць, ламацца і ўрэшце знікае, прападае ў цішыні сьвету. Крытыкі й чытачы заўважаюць: паэт больш ня піша. Паэты ня пішуць — гэта мэханічны вынік больш глыбокай зьявы: паэты маўчаць. Але маўчаньне паэтаў — гэта не маўчаньне паэзіі. Тыя, хто мае паэтычны слых, могуць пачуць у гэтай цішыні нават больш, чым у новых бадзёрых прамаўленьнях. Раптам пачынаюць перачытвацца старыя забытыя вершы. Яны ўжо чытаюцца па-іншаму, не як літаратурная прадукцыя, частка агульнага працэсу, не як падстава нацыянальнага гонару (І ў нас ёсьць добрыя паэты!) альбо сораму (Божухна, колькі графаманай!), яны чытаюцца проста як вершы. Маўчаньне заўсёды гоіць, і паэзія тут не выключэньне. Прыгадайце свой стан спустошанасьці, вычарпанасьці пасля даўгіх прамаўленьняў, асабліва калі гэта істотныя словы, што патанулі ў агульным шуме. Стан маўчаньня, затрымкі, устрыманьня — гэта стан ня толькі сёньняшняй паэзіі, гэта стан усёй беларускай літаратуры. Літаратура нібы заціхла перад рэчаіснасьцю, літаратура нарэшце дазволіла сабе падзеньне ўглыб. Хіба толькі голас Быкава гучыць з самых прадоньяў беларускай безнадзейнасьці. А потым у паэтаў зьяўляецца іншы голас — голас ценю.*

Адзіны зборнік вершаў Сержука Сокалава-Воюша пабачыў сьвет у 1989-м. Ён называўся «Кроў на сумётах».

Сяржук Сокалаў-Воюш: *Паэта ня можа не пісаць. Амаль нічога не стварыў у часе фізычнай эміграцыі Адам Міцкевіч і, зноў жа, амаль — у часе духовай эміграцыі — Анатоль Сыс. Але нястворанае на паперы ня ёсьць няствораным наагул. Яно — непрачытанае. Біяграфіі абодвух згаданых паэтаў гавораць самі за сябе. Да гэтых біяграфіяў можна ставіцца па-рознаму, але нельга адмаўляць, што яны — Біяграфіі, у якіх для нас ёсьць цэнтар — паэзія, і навакольле, магчыма, не такое паэтычнае для сучаснікаў, але цалкам прымальнае для нашчадкаў.*

Паэта ня можа не пісаць. Наш чалавечы слоўнік забедны на маўчаньне. Тупое, шматзначнае, немае, таямнічае — усё гэта эпітэты. А яно, маўчаньне, ніколі не бывае толькі такім. Яно, як сьнег у якутаў, які ніколі не бывае проста сьнегам. Маўчаньне можна пачуць, можна зразумець, але ня можна выказаць. Можа быць, некалі мы ці нашыя нашчадкі, зможам прачытаць маўчаньні паэтаў, і, можа быць, гэтыя маўчаньні будуць больш геніяльныя, чым пісаньні. А можа быць, іх і наагул ня трэба будзе чытаць. Прыходзіш у краму і набываеш касэтку, якая называецца «Маўчаньне Адама Глёбуса», і слухаеш. Але пакуль што гэта тэма для фантастаў.

Паэт ня можа не пісаць. Не пісаць — гэта тое самае, што ня думаць. У мяне таксама бываюць пэрыяды непісаньня, але гэта хутчэй сон стомленай музы, чымся ейная адсутнасьць. Заснулае натхненьне не перастае быць натхненьнем, яно сьніць цалкам паэтычныя

сны. Часам прачынаеся, і ў галаве рэшыцца толькі што складзенае ў сьне. Дай сабе волі запісаць сонныя радкі, і раніцай ты зразумееш, што паэта яшчэ ня ўмёр.

Анатоль Сыс — аўтар двух паэтычных зборнікаў, якія зьявіліся ў канцы 1980-х.

Анатоль Сыс: *Я хадзіў, нос задраўшы: во — Сыс, такія вершы піша! Клясык жывы!.. А высьветлілася, што пакуль быў бел-чырвона-белы сыяг, трэба было рабіць грунт для будучыні. А шмат хто разважаў гэтаксама, як я. Празывалі — і зьявіўся Лукашэнка.*

Апошні зборнік Алега Мінкіна «Расколiна» выйшаў таксама амаль дзесяць гадоў назад.

Алег Мінкін: *У прынцыпе, я б не сказаў, што я зусім не пісаў. А не пісаў я недзе тры гады — 1995, 96, 97. Магчыма, проста згубіў цікавасць да сваёй уласнай друкаванай прадукцыі. Можна быць, гэта звязана з узростам. Увогуле, нецікава мне стала друкавацца. Цікавы сам акт творчасці.*

Канечне, былі й нейкія духоўныя калізіі, якія перашкаджалі мне пісаць. У 1980-я гады я належаў да тых людзей, якія фактычна распачыналі новую хвалю беларускага адрэджэння ў Беларусі. І беларуская ідэя ўяўлялася мне настальгічнай, прыгожай, паэтычнай, сумнай, сьветлай і г.д. Словам, паэтычнай. Але калі пайшлі гады гэтак званай перабудовы, калі гэтая ідэя пачала ўвасабляцца ў палітыку, я пачаў таксама й ейныя нэгатыўныя бакі, і як бы згубіў галоўную тэму сваёй творчасці. Усе астатнія тэмы маёй паэзіі былі трохі другародныя ў параўнаньні з гэтай. І натураль-

на, што павiнен быў прайсьці нейкі час, каб я зразумеў і самога сябе і адчуў, пра што я яшчэ магу пісаць як асоба, як паэт.

Дарэчы, ідэя абароны роднае мовы ў навачаснай паэзіі, я бачу, выраджаецца. І гэтая заканамерна, што яна ўжо набiла аскаміну і маладзейшыя паэты пішуць на гэтую тэму ня тое што іранічна, а фарсава. Гэтак паэзія апыраджвае жыцьцё. У нейкага бумбамлітаўца ёсьць твор — наказ Гiла Нiлевiча Толiку, які пачынаецца так: Любi, Толiк, мову, любi, тваю маць...

Былі таксама й чыста эканамiчнага характару перашкоды. Я пераехаў у Вiльню, у Вiльнi тады быў дзiкi капiталiзм. Я ня бачыў магчымасці зарабiць грошы на сваім прафэсiяналiзме як рэдактар, як паэт, як творца, а змушаны быў кармiць сям'ю, яна ў мяне немалая — дзьве дачкi, жонка, усе беспрацоўныя.

Пачынаючы зь мiнулага году я стаў рэдактарам тутэйшай беларускай газеты «Рунь», заняўся беларускiм кнiгавыданьнем. Таксама пачалi пісацца вершы новага пляну. Мiж iншым, мне вельмi лёгка пісаць, калi я пішу не ад свайго ўласнага iмя, а ад тых асобаў, якіх выдумляю.

Калi казаць пра натхненьне, якое не прыходзiць, або пра патрэбу замест вершаў зарабляць грошы на пражыцьцё, — гэта ўсё можна вытлумачыць змаўканьне асобнага чалавека, які перастаў быць паэтам. Але гэтым нельга растлумачыць зьявы. Калi казаць пра тое, што ў юнацтве шмат хто піша вершы, але са сталасьцю перастае, — гэта таксама не тлумачыць

зьявы, бо гутарка ідзе пра прафэсійных паэтаў, якія пераканаліся ва ўласным пакліканьні і атрымалі пацьверджаньне гэтага ад чытачоў. Ставіць пад сумнеў сапраўднасьць гэтых паэтаў таксама не выпадае, бо іхнія вершы дагэтуль чытаюцца, цытуюцца і сьпяваюцца. Апошняя яшчэ раз пацьвярджае такую зьяву, як паэзія пакаленьня. Вершы апытаных мною паэтаў сталі песьнямі Касі Камоцкай.

Кася Камоцкая: Напэўна, як сказаў Глёбус, вершы пішуцца ў маладосьці. Напэўна, яны ўжо не адчуваюць сябе такімі дастаткова маладымі. Але я лічу, што зараз зусім непаэтычны час, і вершаў ня піша амаль ніхто. Мне вельмі шкада, што ня піша Тацяна Сапач. Я думаю, гэта зьвязана з тым, што яна цяпер жыве ў Вільні, у Літве. Вельмі шкада, што ня піша Сыс, што ня піша Глёбус. Тэксты цяперашніх маладых ня йдуць, на жаль, ні ў якое параўнаньне з тым, што было напісана раней: і як вершы, і — адмыслова для мяне — як тэксты.

Найбольш верагодным з усіх вытлумачэньняў асабіста мне ўяўляецца тое, што Алег Мінкін сказаў пра страту адраджэнскага ідэалу. Нашыя паэты кінулі пісаць вершы менавіта ў часы атрымання краінай незалежнасьці, калі над парлямэнтам залунаў бел-чырвона-белы сьцяг. Ідэал палітызаваўся і здзейсьніўся, г. зн., прапаў. І паэты, якія высьпелвалі яго на працягу 1980-х, адчулі, што ім няма пра што пісаць. Выходзіць, яны таксама палітызаваліся. Выходзіць, палітызавалася самая энэргія, якой яны нападзілі свае вершы пра

каханьне, пра сьмерць і пра чорную котку, якая танчыць на кухонным стале.

Так закончылася гісторыя паэтычнага пакаленьня. Аднак, ніхто зь яе ўдзельнікаў не пакідае спадзеву.

этэр 16 траўня 1999 г.

Панарская бітва (1831)

Адкрыцьцё адбылося надоечы на ўскрайку Вільні, у Панарскіх гарах. Тут на невялікіх каталіцкіх могілках ў 1991 годзе мы пахавалі віленскую пісьменьніцу-мэмуарыстку Зоську Верас, а сёньня вырашылі разам са шваграм адведаць яе магілу. Пакуль швагра разглядаў надпісы на помніках самых розных часоў, маю ўвагу прыцягнуў немалы гранітны куб, перакулены дагары нагамі. Надпісы давялося чытаць, нахіліўшы галаву. Помнік належаў штабс-капітану і ад’ютанту рэзэрвовага корпусу войскаў Ягору Васілевічу Сьвечыну. Абставіны ягонае гібелі ўразілі настолькі моцна, што я паклікаў швагра, і мы прачыталі разам: «Убит у подошвы сей горы в сражении 7 июня 1831 года, где русския войска разбили мятежников, понеся потерю в 364 человека». На фоне бязлюдных, вясковых з выгляду могілак, разьмешчаных на высокай, густа зарослай лесам гары, інфармацыя пра пабоішча зь неверагоднымі чалавечымі стратамі выглядала атвора

у прадоньне гістарычнага часу, у космас мінуўшчыны. «А што гэта было за паўстаньне?» — спытаўся швагра. Я пачаў распавядаць, адчуваючы, наколькі мне бракуе фактаў, і як няпроста ўвязаць іх ва ўцямную карціну. Пасья кожнага слова можна было ставіць пыталынік. Стала зразумела, што вырашальнае ў нашым нацыянальным лёсе антырасейскае паўстаньне 1831 году, у адрозьненьне ад паўстанняў Касцюшкі або Каліноўскага, ніякім чынам не ўпісанае ў беларускі культурны кантэкст 20 стагодзьдзя. Такія высновы звычайна робяцца балюча, калі ўявіш сабе сотні і тысячы жыцьцяў, пакладзеных тады дзеля будучыні. Асабліва калі зусім выпадкова трапляеш да помніка, на якім стаіць лічба 364. 364 акупанты. Колькі палегла паўстанцаў, ніхто ўжо не даведаецца ніколі.

Але два словы пра помнік. Расейскі гранітны куб патрапіў на каталіцкія могілкі адкульсьці з падножжа гары, дзе, відавочна, стаяў асобным мэмарыяльным знакам. Хутчэй за ўсё, яго зацягнулі наверх дзеля якаснага матэрыялу, зь якога нехта меркаваў або мяркуе зрабіць новыя помнікі. Пакуль жа ён проста валяецца сярод магіл. Пройдзе яшчэ крыху часу, і зьнікне з твару зямлі апошняе сьведчаньне найбуйнейшай, як мы высьветлім пасья, бітвы беларускіх паўстанцаў з расейскім акупацыйным войскам 1831 году.

Чаму такое магчыма ў сёньняшняй Літве, дзе зь піэтэтам ставяцца да памятак мінуўшчыны? Таму, што гэтае паўстаньне не займае ў этнічнай літоўскай гісторыі якога-кольвек заўваж-

нага месца. Палякам помнік не патрэбны, бо гэта помнік ворага. Мясцовыя расейцы ўшаноўваюць свае мэмарыялы, зьвязаныя з гонарам, а не з пакаяньнем. Беларусы толькі часам выпадкова натыкаюцца на памятку свае гісторыі ў гэтых мясцінах, як мы са шваграм. І тады зьяўляецца падстава ўзгадаць — што гэта было за паўстаньне, і ўва што яно абышлося нашай культуры.

Сяргей Харэўскі:

Вайна 1831 году дзельць гісторыю нашае культуры на «да» і «пасья». «Да» існавалі ўнівэрсытэт, кляштары, магнацкія рэзыдэнцыі, пры якіх былі калегіюмы, школы, бібліятэкі, тэатры, музэі, шпіталі... «Пасья» ўсяго гэтага ня стала. Засталася дата — 1831 год, і пытаньні. Першае зь іх — як называць тую вайну?

У Польшчы яе называюць Лістанадаўскім паўстаньнем, маючы на ўвазе лістанад 1830 году. У Беларусі яна пачалася толькі ў сакавіку 1831-га, а скончылася ў 1833-м. Палякі змагаліся за сваю канстытуцыю й дзяржаўнасць. Яны мелі аўтаномію, сэйм і нават войска... Беларусы ня мелі нічога і змагаліся «за нашу і вашу свабоду»... Стары расейскі слоўнік Бракгаўза спасылаецца на кнігу нейкага Пузырэйскага «Польская вайна 1831»... Гэтак яна і ўвайшла ў эўрапейскую гісторыю. Чужая вайна... Але кроў была наша. Атрымалася, што беларусы падарылі тую вайну палякам, якія пасьпелі эміграваць, французам, супраць якіх Расея не адправіла тады войскі, Кайўказу, зь

якога тыя войскі таксама былі адцягнутыя ў наш край. Беларусы сталі героямі... Безь перамогі, бяз славы, без імёнаў.

Паспрабуем усё ж пэрсаніфікаваць вайну 1831 году. Сёньня б тых змагароў назвалі інтэлігентамі. Прафэсар Яўхім Лялевель, філёляг і гісторык, колішні загадчык катэдры ў Віленскім унівэрсытэце, стаў ідэйным правадыром для паўстанцаў моладзі. Уся культурная эліта Беларусі спрычынілася да вайны. Адныя яе рыхтавалі і былі сасланыя крыху раней, другія ў эміграцыі зьбіралі апошнія сілы і апошнія грошы, трэція біліся са зброяй у руках... Кампазытары Агінскі і Абрамовіч, вучоныя Балінскі і Дамейка, літаратары Ходзька і Гарэцкі, мастакі Сухадольскі і Дмахойскі, ды шмат, шмат іншых... Хто стаў героем? Паэтка і зьбіральніца беларускага фальклёру, дваццаціпяцігадовая графіня Эмілія Плятэр камандавала паўстанцамі. Міхал Валовіч, малады філэзаф і эканаміст, студэнт Лялевеля, браў у вайне чынны ўдзел, эміграваў у Парыж, тэарэтычна абгрунтаваў адмену прыгону і стварэньне Беларуска-Літоўскай рэспублікі. У сакавіку 1833 году вярнуўся нелегальна ў Беларусь. Вёў агітацыю на Слонімішчыне і Навагарадчыне, стварыў партызанскі сялянскі атрад. Напрыканцы траўня атрад разьбілі. Гэта быў апошні, трагічны акорд вайны. Валовіч ва ўзросьце 27 гадоў быў павешаны. Дзьве згаслыя зоркі — дзяўчына і хлапец...

Дзе ж слава? Адам Міцкевіч прысьвяціў паэму тэе вайны сваю паэму «Дзяды». Магут-

ным творам, зьвязаным з вайною, стаў паляназ «Разьвітаньне з Радзімаю» Агінскага, напісаны ў 1831 годзе. Сусьветная клясыка... Большага ў беларускай культуры пра тыя падзеі не сказана і дасёньня. Напачатку 20 стагодзьдзя «Наша Ніва» згадала аднаго з натхняльнікаў таго вызвольнага руху, Сымона Канарскага, расстралянага ў Вільні. А зусім нядаўна скульптар Павал Лук стварыў невялікі барэльеф у гонар Эміліі Плятэр. Колькі словаў у кнігах Мальдзіса, Александровіча, Тарасава... Вось, бадай, і ўсё.

Чаму? Па-першае, усё ж польская традыцыя, узятая на шчыт «Вялікай эміграцыяй», аказалася вызначальнаю. Гэта было на руку ў расейцам, якія разьдзімалі «польскую ідэю», пераконваючы тым самым беларусаў у тым, што іхняя гісторыя — зусім ня іхняя, а чужая, польская. Менавіта пасья тае вайны расейцы забаранілі нават згадваць назвы Беларусь і Літва. Па-другое, за савецкім часам гэтая вайна таксама атаесамлялася са шляхецкім закалотам, але выстаўлялася чужою нам ужо з сацыяльных прычынаў.

Чым стала вайна для нашай культуры? Наступствы паразы былі катастрафічныя. Тысячы людзей былі расстраляныя, павешаныя, сасланыя на катаргу. Дзясяткі тысячаў былі пазбаўленыя маёмасьці і шляхецкіх правоў. У князя Яўстаха Сапегі канфіскавалі маёнтакі ў Ружанах і Дзярэчыне. Там былі велізарныя кнігазборы і ўнікальныя мастацкія калекцыі. Пры канфіскацыі толькі сьпіс карцінаў склаў

22 аркушы, а ювэлірных вырабаў з срэбра — 18...

Былі скасаваныя й выгнаныя ўсе каталіцкія кляштары. Ліквідаваная царкоўная унія. Спынена дзеянне Вялікага Статуту, зруйнаваныя многія старасьвецкія ратушы. Зачынены Віленскі ўнівэрсытэт. У мусульманай скасавалі ўсе правы, забараніўшы нават рамантаваць мячэці. Палова нашых татараў загінула ў той вайне. Даверлівых сялянаў напаткаў прыгон новых, расейскіх паноў, і рэкрутчына ў «маскалі»... Культурны й духоўны фон зьмяніўся непазнавальна менавіта пасля 1831 году. Тыя калясальныя страты нічым не замененыя дасёння.

Такім чынам, часавы фон, на якім адбывалася Панарская бітва, стаў больш-менш праясьняцца. Што да самой бітвы, дык у спрошчаным выглядзе сытуацыя выглядала так. Паўстанцы захапілі Коўна і рушылі на Вільню, куды расейцы падцягнулі рэгулярныя войскі. І тут, пад сталіцай Вялікага Княства, яны сустрэліся. Мяркуючы па ахвярах, сеча была страшная. У найбуйнейшай бітве паўстаньня 1863—64 гадоў — пад Мілавідамі — загінула 80 паўстанцаў. У найбуйнейшай сечы апошняй чачэнскай вайны палегла 120 чалавек. Панарскае пабоішча забрала 364 жыцьці толькі з аднаго боку.

Аднак спынім гэты папулярны пераказ і зьвернемся да гісторыка. На мае пытаньні адказвае Генадзь Сагановіч.

— Генадзь, з трох найбуйнейшых антырасейскіх паўстаньняў 18-19 стагодзьдзяў два за-

мацаваліся ў сьвядомасьці публікі імёнамі правадыроў — Тадэвуша Касьцюшкі і Кастуся Каліноўскага. Магчыма, дзеля гэтага пра тыя паўстаньні і болей вядома, яны лягчэй затрымліваюцца ў памяці жывымі вобразамі. Якім імем можна было б акрэсьліць у беларускай гісторыі паўстаньне 1831 году?

— *Паўстаньню 1831 году фатальна бракавала адзінага лідэра. Інсургенцы дзейнічалі на паведах аўтаномна і разрозьнена. Паўстаючы, кожны павет ствараў свой паўстанцкі камітэт, зьбіраў войска і ставіў свайго камандзера. Акцыі не былі ні скаардынаванымі, ні адначасовымі. У пайночна-заходняй Беларусі дзейнічалі аддзелы Радзішэўскага, Барткевіча, Важынскага, у Наваградзкім павеце паўстанцамі кіраваў Кашыц, у Пінскім — Пуслоўскі, на Мазыршчыне — Кяневіч, у Белаўскай пушчы — Ронка ды іншыя. Агульны Часовы паўстанцкі ўрад быў утвораны толькі ў чэрвені, і Тышкевіч, які яго ачолюў, зусім не зьяўляўся лідэрам. Роля ж такіх паўстанцаў, як вядомы гісторык Міхал Балінскі, пісьменьнік Ян Ходзька, мастакі Напалеон Орда і Вінцэнт Дмахоўскі, не настолькі істотная, каб зь іх імёнамі атаесамляць увесь рух. Не надаецца тут і яркая постаць праслаўленай герані тых дзён Эміліі Плятэр. Думаю, паўстаньне 1831 так і застаецца ў нашай гісторыі «безыменным»...*

— Наступнае маё пытаньне — пра бітвы 1831 году, у прыватнасьці, пра тую, якую я назваў Панарскай, і пра маштабы чалавечых стратаў.

— *Паколькі сілы інсургентай заставаліся*

разрозненымі, дык паўстаньне стала своеасаблівай «малой вайной» — сэрыяй лякальных бітваў і сутычак з расейскім войскам. І калі ў красавіку яны часта перамагалі, дык потым усё больш саступалі перасяжным сілам карнікаў. Згадаю тут бітву пад Аўсянішкамі каля Вільні 20 красавіка, бітву ашмянскіх паўстанцаў з генэралам Атрошчанкам пад Вішневам 23 красавіка, бітву пад Румам на Ашмяншчыне 29 красавіка, бітву пад Глыбокім 15 траўня, а таксама бітву над ракой Ганьчай 28 і пад Лідай 31 траўня. Цяжкой была сеча пад Мазыром 11 чэрвеня. Адным з самых крываваых стаў міжбой аддзелу Пуслоўскага з рэгулярным расейскім войскам пад Невелем (на Піншчыне) 8 жніўня, у якім з тысячы інсургентаў палегла амаль палова. Але вырашальнай і, думаю, найбольш стратнай была бітва за Вільню 19 чэрвеня на Панарскіх гарах. У ёй упершыню аб'яднана выступілі інсургенты шэрагу паветаў, а таксама польскае войска, прысланае на падмогу. На жаль, паўтарыць трыюмф 1794 гэтым разам не ўдалося. Паўстанцы мусілі адступіць, і гэтая параза падкасіла дух усяго руху.

— Наўрад ці існуе статыстыка чалавечых стратаў за ўсё паўстаньне. Верагодна, такі ўлік вёўся ў расейскім рэгулярным войску. Хоць практыка «прыпісак» ды зьмяншэньня лічбы ахвяраў існавала і ў тыя часы. Што да паўстанцаў, дык вядома, што яны хавалі свае страты і імёны палеглых інсургентаў, каб пасья не падстаўляць пад рэпрэсіі іхныя сем'і. Наступнае маё пытаньне датычыць нацыянальнае прык-

меты паўстаньня 1831 году. Сяргей Харэўскі ў сёньняшняй праграме ўжо згадаў, што тое паўстаньне найчасцей называюць польскім. Скажы, калі ласка, Генадзь, як ахарактарызуеш яго ты?

— Паўстанцкі рух на абшарах былога Вялікага Княства разьвіваўся дастаткова незалежна ад Польшчы. Ён ахапіў практычна ўсе беларускія губэрні і доўжыўся тут з красавіка па лістапад 1831 году. За гэты час на нашых землях у ім брала ўдзел 15 тысяч чалавек. Аналіз складу ўдзельнікаў паказвае, што гэтае паўстаньне не выпадае лічыць ні адно польскім, ані толькі шляхецкім. Так, шляхта зьяўлялася галоўнай сілай, але ў паўстаньні ўдзельнічалі ўсе станы, зь якіх асабліва ўражвае адсотак сялян: мужыкі-касінеры склалі больш за чвэрць усіх інсургентаў. Рэшта — гэта каталіцкія і ўніяцкія сьвятары, гэбраі, мяшчане, студэнты. Так што рух быў фактычна народным. Застаецца згадаць ідэі, якімі паўстанцы кіраваліся. Іх адозвы заклікалі люд «брацца за зброю, каб здабыць Айчыну і свабоду», дамагацца «вольнасьці і роўнасьці па праву». Пад «вольнасьцю» разумелася вызваленьне ад расейскай акупацыі, пад «правам» — законнасьць, традыцыя, справядлівасьць. Так, асноўнай мэтай барацьбы было аднаўленьне Рэчы Паспалітай у межах 1772 году, але гэта азначала — і ВКЛ як яе суб'екта: ліцьвіны раўніва бераглі самастойнасьць сваёй дзяржавы ў Рэчы Паспалітай, якая, памятайма, была зусім ня Польшчай. А ў дзяржаўнасьці Вялікага Княства ўвасаб-

ляўся сувэрнітэт і беларускага народу. Таму, з гледзішча нашае гісторыі, паўстаньне 1831 ёсьць несумненна найважнейшым этапам беларускага нацыянальна-вызвольнага руху. І з усіх трох, бадай, найменш вядомым...

... Вярнуўшыся дахаты, мы са шваграм кінуліся да кніг. Жонка ўключыла тэлевізійныя навіны. «Аказваецца, з расейскага боку ў Панарскай бітве ўдзельнічала 20-тысячнае войска», — сказаў швагра. Я паспрабаваў уявіць сабе наступ гэтае армады на гару, дзе пад каплічкай на вясковых могілках паўстанцкія камандзіры аддаюць апошнія перад боем загады. Тым часам тэлевізійны дыктар распавядаў пра 50-тысячную югаслаўскую групоўку ў Косаве. Паказвалі наезд сэрбаў на альбанскую вёску. Такая самая парослая дрэвамі гара... Усё пераблыталася: краявіды, твары, часы... Засталася нязьменнаю сутнасьць падзеяў.

этэр 6 чэрвеня 1999 г.

Літаратура-пракатура

Простая лёгіка каторы раз падказвае, што ў кожнага выніку ёсьць прычына. І каторы раз сутыкаецца з тым, што — ня тут і не цяпер. Ня ў сёньняшняй беларускай грамадзкай сьвядомасьці. Тут і цяпер, як толькі бярэцца тлумачыць тыя ці іншыя праявы жыцьця іхнымі першапрычынамі, абавязкова скажаш або не-

дарэчнасьць, або глупства, або крамолу. Быццам мы ўсе — нейкія бесьцялесныя стварэньні ці літаратурныя пэрсанажы, і існуем не ў жывым жыцьці, а на старонках антыўтопіі. А як бы ты з гледзішча першапрычыны растлумачыў апошняе менскае здарэньне ў пераходзе мэтро? — пытаецца ў мяне калега. У падземным пераходзе загінула пяцьдзесят тры чалавекі, таму што, — адказваю я, — таму што... пайшоў дождж. Гучыць, згадзіцеся, як недарэчнасьць, але любыя іншыя вытлумачэньні — ці то пра агульны чмур, ці то пра кару нябесную, бо гінулі акурат перад вачыма Маці Божае з абраза на фасадзе катэдральнага сабору, а яшчэ й на Тройцу — усё гэта ўжо дапушчэньні, а не першапрычыны. Дождж — вось з-за чаго беларускія хлопцы насмерць затапталі сваіх дзяўчат. Прычым, дождж сярод сьпёкі, дождж доўгачаканы і жаданы... Чыстая літаратура. Памятаеце, калі герой Альбэра Камю, альжырскі француз Мёрсо, забівае араба, ён тлумачыць гэта сонцам, якое асьляпіла яму вочы. У выніку раман «Чужаніца» становіцца адным зь лепшых твораў 20 стагодзьдзя. Але ўявіце, што Камю прапанаваў сваю вэрсію забойства інфармацыйным агенцтвам як навіну дня. На альжырскім пляжы нехта Мёрсо забіў араба, таму што быў асьлеплены сонцам. Глупства. Ніхто б такое і перадаваць ня стаў. Тое самае і з нашай менскай трагедыяй, якая мае зусім літаратурныя прычыны. Не сказаць пра яе нельга, але чыста па-журналісцку немагчыма, бо прападае сэнс. Напрыклад, літоўская тэлевізія па сьвежых сьлядах паведаміла, што там, маўляў,

абвалілася мэтро. Самі журналісты прыдумалі, бо інакш нічога не зразумела. Прыдумалі і яшчэ абурыліся — як гэта маглі так збудаваць тое мэтро, што яно абвалілася...

У панядзелак пасья здарэння ў мэтро ўвесь Менск быў наэлектрызаваны. Нават памочніку пракурора, які выклікаў мяне дзеля тлумачэнняў, у гэты час затэлефанавала маці, як я зразумеў, зь вёскі, бо ён называў яе на Вы. Мама «вы» — так у нас яшчэ кажуць сям-там у вёсках. Старэйшаму памочніку пракурора на выгляд гадоў 25. Ён даўно шукаў мяне, каб я даў паказаньні пра тое, чаму рэдакцыя «Нашай Нівы» вылучыла свайго карэспандэнта Славаміра Адамовіча ў гарадзкую камісію па выбарах прэзідэнта РБ. Выбары тыя даўно мінуліся, і я, прызнацца, падумаў праігнараваць ужо нікому не патрэбную фармальнасьць. Але падкупіла прозьвішча старпома — Балтуноў. Пракурор Балтуноў — гэта літаратура, падумаў я, і падаўся ў адведкі ў менскую Маскоўскую пракуратуру. Пракуратура — гэта ў нас таксама літаратура.

У такіх установах мне заўсёды згадваецца дакумэнт са справы пісьменьніка Максіма Гарэцкага. Дакумэнт датаваны 1938 годам і называецца пастановаю Тройкі УНКВД Смаленскай вобласці. Колькі ні перачытваю гэтую ляканічную паперу, ніяк не магу зьвесці канцы з канцамі. Словаў усяго чатыры: «Гарэцкага Максіма Іванавіча расстраляць». Сэнсу тут ня больш, чым у дажджы, ад якога загінулі 53 чалавекі. Гэта сапраўды літаратура. Адно насцярожвае, што яна пазбаўленая мастацкай умоў-

насьці, і тыя, што загінулі, загінулі ў рэальнасьці. Забітыя ў часе спектаклю акторы ўжо не падымучца са сцэны.

А яшчэ дакумэнт пра Гарэцкага згадваецца таму, што калі яго — расстраляць, дык чаму б не расстраляць і каго заўгодна: мяне, цябе, вас? І атмасфэра пракурорскага кабінэту нібы пацьвярджае такое дапушчэнне. На стале ў спадыра Балтунова беспарадак. Адна з наглядных справаў зьехала проста мне пад локаць. Чытаю на вокладцы прозьвішча — Сонейка. Рэальнасьць зноў адступае, расплываецца, вызваляючы месца літаратуры. Балтуноў судзіць Сонейка. Далей — болей, гэта справа аб рабаўніцтве. Усё зьяпіць у адзін сказ зноў ніяк не выходзіць. Рабаўнік Сонейка пад наглядом пракурора Балтунова. Я згадваю, што калі ён мне затэлефанаваў першы раз і прадставіўся, маёй натуральнай рэакцыяй было: хлопчык, перастань выдурняцца. Толькі пракурорскія ноткі ў голасе ўстрымалі мяне ад гэтых словаў.

Памочнік пракурора Балтуноў дапісвае мае паказаньні. Аднак літаратура працягваецца. Я як рэдактар газэты растлумачыў яму, якім чынам наш калектыў вылучыў карэспандэнта Славаміра Адамовіча ў гарадзкую камісію па выбарах прэзідэнта Беларусі. Балтуноў падымае на мяне вочы апошні раз і бязь ценю сумневу ўдакладняе: «Вы маеце на ўвазе выбары ў мясцовыя саветы?» Мне застаецца толькі сьцепануць плячыма, але яго такі адказ задавальняе. Ну, даручылі высьветліць законнасьць нашага ўдзелу ў выбарах, ён і высьветліў. А што там былі за выбары — афіцыйныя ці апазы-

цыйныя, мясцовыя ці прэзідэнцкія — гэта ўжо не ягоная справа.

І тут я пераходжу да іншага сюжэту. Пра тыя якраз выбары, дакладней, пра іхны кантэкст. Там таксама поўна літаратуры. Зянон Пазьняк зьняў сваю кандыдатуру, назваўшы апазыцыйныя выбары сфальсыфікаванымі і таму амаральнымі, а старшыня цэнтарвыбаркаму Віктар Ганчар у адказ заявіў, што з амаральным рэжымам немагчыма змагацца маральнымі сродкамі. Напэўна, яны спрачаліся пра славетную маральную палітыку. Але калі я паспрабаваў растлумачыць свайму літоўскаму прыяцелю, чаму Пазьняк выступіў супраць Ганчара, той не зразумеў. Дык яны ж абодва супраць Лукашэнкі, — здзівіўся ён.

І тут было пра што паразважаць. Значыць, яны не абодва супраць яго. Гэта ён супраць іх. Няма сумневу, што Лукашэнка даўно вядзе халодную вайну супраць апазыцыі. Ён вайну аб’явіў, Ганчар гэты выклік прыняў. А Пазьняк аб’явіў вайну Ганчару. Каб разабрацца ў гэтай блытаніне, у нас ёсць больш рэалістычныя прычыны і выразныя арыенціры, чым у выпадках з дажджом і расстрэлам Гарэцкага. Асабіста мне дапамог разабрацца ў забытанасьці выбарчай сытуацыі зварот Рады БНР з заклікам чынна ўдзельнічаць у гэтых выбарах. Маральны аўтарытэт Рады вышэйшы за такі самы аўтарытэт усіх удзельнікаў беларускага грамадзкага жыцця. Дык вось Рада свайго звароту не адклікала, чым дала зразумець сваю пазыцыю.

Зразумела, што ўдзел Рады ў беларускім

жыццё мае, як цяпер кажуць, віртуальны характар. Але зьвярніце ўвагу, калі я загаварыў пра гэта, як мала ў маіх словах стала літаратуры, і як паболела рэальнасьці. Прычыны і вынікі тут не выглядаюць супярэчліва і абсурдна. Наадварот. Гэта цешыць, бо пазначае поступ — гэтаксама, як і зьяднаньне беларускай апазыцыі супраць аўтарытарнага рэжыму і за Беларусь. Простая лёгіка ў гэтым выпадку становіцца дарэчнай.

этэр 5 сьнежня 1999 г.

Жыды: апраўданьне імя

За апошнія дзесяць гадоў колькасць гэбрайскага насельніцтва Беларусі скарацілася радыкальна, амаль у пяць разоў — да трыццаці тысяч. У параўнаньні зь перадваенным часам — жменька людзей. Ня стала іх, ня стала і нас. Іх — колькасна, нас — роўна настолькі ж — якасна. Яны — перамясьціліся ў Ізраіль і Амэрыку, везучы ў сваіх валізах незапатрабаваныя намі ізумруды нашай гісторыі і нашага духу з мацерыка Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай.

Яшчэ да вайны жыды складалі палову насельніцтва беларускіх, літоўскіх, украінскіх, польскіх гарадоў і мястэчак. У Расею іх не пускалі, таму рыса аселасьці была тут. Не ў апошнюю чаргу менавіта дзякуючы ім гэтая паласа зямлі ад Балтыйскага да Чорнага мора набыла

адзінства і свой характэрны выгляд, які ў нас асацыюецца з ВКЛ. Сёння мы, беларусы, існуем у стане адчужанасці зь літоўцамі ды ўкраінцамі і задаемца пытаньнем: як гэта мы з гэтымі народамі пражылі ў межах адной краіны паўтысячы гадоў? Аднак варта ўявіць сабе колішняга падарожніка ад Каралеўца да Крыму, які паўсюль сустракаў жыдоў, а яшчэ татараў і польскамоўную шляхту, каб зразумець, што гэтая зямля мела адзіны культурны ландшафт. Менавіта жыды надавалі нашай цэнтральнаэўрапейскай супольнасці адзіны кшталт.

У Расеі іх не любілі, таму слова «жыд» у расейскай мове стала абразьлівым. Разам з русіфікацыяй тыя ж адносіны зьявіліся і ў нас. Літоўцы трымаліся за свайго «жыдаса», палякі — за свайго «жыда», інстынктыўна разумеючы, што той, хто зрабіў імя іншае нацыі ў сваёй мове абразаю, не ад тае нацыі адняў, а ад сябе.

Аднак і прынесены нам наўзамен «жыда» куртаты ў беларускім гучаньні расейскі «яўрэй» не прыжываўся. Спатрэбілася забараніць клясычныя тэксты беларускай літаратуры, у тым ліку і Купалаў верш «Усебеларускія жыды», каб правесці гэтую ўніфікацыю, каб і мы пачалі разьвіваць у сабе пачуцьцё бытавога антысэмітызму. Прытым зьмена адносінаў да жыда стала зьменаю адносінаў да беларуса. Калі жыд — абраза, тады і беларус — абраза. Жыд — скнара, а беларус — калхозьнік. І далей: пшэк — таргаш, украінец — хахол, літовец — лабус. Абразы, абразы... Харошы толькі

расеец, які шчодро дзяліўся з намі сваім ім-пэрскім шавіністычным пачуцьцём. І мы прымалі гэта, не разумеючы, што фатальна страчваем сябе.

Але зьвернемся да статыстыкі. На жаль, нам не ўдалося атрымаць дакладныя звесткі апошняга перапісу насельніцтва Беларусі, хоць гэтая статыстыка ўжо гатовая. Тыя, хто яе рыхтаваў, спаслаліся на сакрэтнасць. Тым ня менш, Сяргей Харэўскі дазнаўся, што за апошнія 10 гадоў колькасць жыдоўскага насельніцтва ў Беларусі зьменшылася ў пяць разоў.

Сяргей Харэўскі:

Колькасць жыдоўскага насельніцтва ў Беларусі расла да апошняй вайны. У Менску і ў Вільні іх было па 43 працэнты, у некаторых мястэчках і таго болей.

У 1918 годзе, калі стваралася Беларуская Народная Рэспубліка, беларушчына з жыдоўствам ішлі поруч. І першая, і другая Ўстаўныя Граматы БНР дэкларавалі роўнасць усіх народаў і моваў. У адказ на гэтую жыдоўскую фракцыю Менскай гарадзкой думы заявіла пра падтрымку беларусаў, пра ўдзел у стварэньні БНР і выдаткаваньне грошай на беларускія справы.

І ў БССР ад пачатку ўлады таксама прыхільна ставіліся да жыдоўства, ствараючы прэсу, школы, тэатры. На гербе БССР быў зроблены надпіс на ідыш. Невыпадкова таму жыды ў большасці засталіся тут. Калі ж запрацавалі сапраўдныя мэханізмы бальшавізму, уцякаць ім ужо не было куды й не было як.

Ва Ўсходняй Беларусі ў 1939 годзе налічвалася крыху больш за 400 тысячаў жыдоў, альбо 8 з паловай працэнта ўсяго насельніцтва БССР. І гэта была тут самая шматлікая нацыя пасля беларусаў.

Блізу таго склалася сытуацыя і ў Заходняй Беларусі. Але... У тым самым 1939 годзе сюды з Польшчы хлынула шмат уцекачоў, якія ратаваліся ад немцаў. Колькасць жыдоў у Беларусі перавысіла мільён чалавек...

Заходнебеларускія мястэчкі былі літаральна перапоўненыя гэтымі людзьмі. Яны жылі нават у сынагогах. Як польскія грамадзяне яны, часьцяком не трапляючы ў савецкую статыстыку, траплялі ў савецкія лягеры. Тыя ж, хто застаўся тут, застаўся назаўсёды. У магілах. Гэтак нямецкія нацысты перакрэслілі цывілізацыю, што праіснавала ў нас паўтысячы гадоў, стаўшы неад'емным складнікам беларускасці. Невялікая частка беларускіх жыдоў была эвакуяваная ў глыбіні савецкае Эўразіі. Тых, хто вярнуўся сюды на вайне, было зусім няшмат. Людзі не хацелі вяртацца ў вусьцішныя ўспаміны. Таму на вайне ў Беларусі з'явіліся жыды з Украіны, Расеі, Прыбалтыкі. Адначасова з колькаснымі адбыліся й змены якасныя. Паваенныя жыды былі ўжо часткаю савецкае інтэлігенцыі. У 1959 годзе жыдоў у БССР стала 150 тысячаў чалавек. Гэта была самая вялікая паваенная лічба. Бо, пачынаючы з 1970-х, спачатку павольна, а пасля ўсё больш хутка, яны пачалі пакідаць Беларусь, ад'яжджаючы з краіны саветаў у вольны сьвет. Напрудвесні беларус-

кае незалежнасці, у 1989 годзе, іх было ўжо 112 тысячаў.

Незалежнасць Беларусі не прынесла чаканага жыдоўскага адраджэння. Гэтым разам іх пагнала з нашае краіны ўсё разам — радыцыя, эканамічны крызіс і... доўгачаканая свабода выбару. Ужо сёння дэмаграфы й сацыёлагі прагназуюць, што жыдоў у Беларусі засталася блізу 30 тысячаў.

Калі расстаўляць акцэнты, дык галоўныя страты ў гэтай статыстыцы прыпадаць на гады вайны, якія для жыдоўскага насельніцтва сталі гадамі татальнага вынішчэння. Гартаючы леташні зборнік артыкулаў пра жыдоў Беларусі, іх гісторыю і культуру, я натрапіў на артыкул Аркадзя Лейзерава, які расшукаў у архівах зводкі нямецкага камандавання пра апэрацыі супраць жыдоўскага насельніцтва на акупаванай беларускай зямлі ў 1941 годзе. Маштабы генацыду ўражваюць.

Пры фільтрацыі ў Менску мужчынскага лягеру цывільных асобаў і ваеннапалонных «спачатку расстраляна 1050 жыдоў. Астатнія штодзённа дастаўляюцца на экзэкуцыю».

Кідаецца ў вочы, што колькасць расстраляных у розных мясцовасцях, як правіла, супадае — крыху больш за тысячу.

Гэтак у зводцы ад 24 ліпеня паведамляецца, што ў Слоніме пачата акцыя «супраць жыдоў і варожых элементаў. Арыштавана больш за дзеве тысячы чалавек, зь іх 1075 расстраляныя».

Яшчэ адзін істотны факт, які звяртае на

сябе ўвагу ў нямецкіх дакумэнтах — гэта характарыстыка беларускага насельніцтва ў тых умовах. Фашыстоўцы наракаюць на беларусаў, што яны зусім не заражаныя антысэмітызмам і замест таго, каб расстрэльваць жыдоў, усё памыкаюцца неяк схаваць іх, завезьці ў лес.

Вось выснова са зводкі ад 23 ліпеня: «Беларусаў нельга справакаваць на пагромы жыдоў». І далей, праз тыдзень: «у Менску не назіраецца ярка выражанага антысэмітызму». Але «немцы працягваюць масавыя рэпрэсіі сваімі сіламі з прыцягненьнем паслугачоў, дастаўленых зь Літвы і Ўкраіны». «Інсэніраваць пагромы супраць жыдоў дагэтуль у зьвязку з пасіўнасьцю... беларусаў аказалася немагчыма».

«Падобнае заключэньне, — піша Аркадзь Лейзераў, — неаднаразова ўтрымліваецца і ў іншых дакумэнтах акупацыйных уладаў і іхных органаў. Менавіта з гэтай прычыны яны выкарыстоўвалі для пагромаў літоўскія і ўкраінскія фармаваньні. Заўважым, што апошняя акалічнасьць не дасьледавалася ў савецкай навуковай літаратуры пра вайну», — завяршае сваю думку дасьледчык.

Севярын Квяткоўскі:

Хтосьці аднойчы параўнаў сьведомых беларусаў з жыдамі. Маўляў, гэтакія ж культурная меншасьць. Параўнаньне прымусіла задумацца. Калі я на пачатку 1990-х пачуў песеньку Андрэя Мельнікава пра «Гэбрайскі швадрон», дык быў здзіўлены зь дзвюх прычынаў. Папершае, з таго, што і ў нас было сваё анты-

бальшавіцкае змаганьне за незалежнасьць, а па-другое, з вобразу ваякі-жыда, які ліха махае шабляй. У абодвух выпадках інфармацыя пярэчыла савецкаму школьнаму вобразу «памяркоўных» прыгнечаных людзей.

Упершыню непрыгнечаных, узброеных жыдоў я пабачыў у тэлепраграме «Время». Але ж гэтыя былі «ізраільцяны». Што да непрыгнечаных беларусаў, іх я пабачыў значна пазьней, напрыканцы 1980-х, затое не ў тэлевізары, а ў жыцьці. Як усе савецкія «акцябраты», я ўжываў слова «жыд» як сынонім «скнары», вядома, у расейскай вэрсіі. Як большасьць, са здзіўленьнем даведаўся, што гэтае слова мае «нацыянальную афарбоўку». Але ў чым сакрэт — доўга ня мог уцяміць. Бо ж мой аднаклясьнік-жыд размаўляў, як усе, насіў піянерскі гальштук, як усе, кідаўся сьняжкамі, як усе. Колер валасоў? Дык у дзяўчынкі-палестынкі, што вучылася ў нашай школе, яны былі яшчэ больш чорныя й курчавыя. Раскрыў таямніцу артыкул з энцыкляпэдычнага даведніка «Беларусь»: «Сучаснае расьсяленьне яўрэяў мае дыспэрсны характар, асаблівых адрозьненняў ад насельніцтва, сярод якога яны жывуць, няма».

Жыхары БССР прыблізна ў адзін перабудовачны час пачалі цікавіцца тымі самымі «адрозьненнямі», якія канчаткова губляюцца ў паваенны час савецкай індустрыялізацыі. Мяркую, тады шмат хто з жыдоў пакутаваў ад сваёй спадчыннай картавінкі, гэтаксама, як беларусы ад спадчыннага «чэканьня», ды ад іншых нацыянальных «анахранізмаў». Ці думалі тыя жыхары БССР, што іхныя ўнукі пач-

нуць упарта вывучаць «анахраничныя» мовы, кніжкі, песьні?

Як бы там ні было, жыды зь Беларусі зьехалі. У адной спрэчцы, дзе мне талдычылі пра тое, што «жыды пазаймалі ўсе кіраўнічыя пасады ў культурных установах», я сказаў, што ўсіх зьехаўшых жыдоў памяняў бы на прыехаўшых расейцаў. Пазьней я зразумеў, што не зусім быў шчырым. Я казаў пра тых жыдоў, што мелі свае «адрозьненні», а значыць, паважалі нашыя.

Ці можна вінаваціць чалавека за жаданьне зьехаць зь беднай краіны, дзе пануе дыктатура, у багацейшую, дзе слова «жыд» азначае толькі адно — нацыянальную прыналежнасьць? Я далёкі ад думкі, што большасьць беларускіх савецкіх жыдоў ехала ў Ізраіль з прычыны сваёй вялікай нацыянальнай сьвядомасьці. Але. Прыяцель-жыд, які калісьці ў Коўне загарыў па-беларуску, бо не хацеў перад «эўрапейскімі» літоўцамі выглядаць саўком, распавёў мне такую гісторыю. Пра свой шок, калі ў першы тыдзень знаходжаньня ў «абяцанай» яму «зямлі» ў невялікай краме ў Хайфе ўбачыў плякат — «У нас можна казаць па-беларуску». Гаспадыня крамы аказалася былой настаўніцай белмовы з Бабруйску. Яны сустрэліся як суайчыннікі за мяжой. Дарэчы, прыяцель стаўся грамадзянінам Ізраілю, але вярнуўся жыць у Беларусь, на Радзіму.

У адрозьненне ад жыдоў, наша «Абяцаная Зямля» ляжыць у нас пад нагамі. І беларусамі мы можам быць толькі на ёй. І калі ў нашых

крамах зьявяцца шылдачкі «кажыце па-беларуску», вернуцца і нашыя жыды.

Беларусь без жыдоў і Беларусь безь беларусаў — гэта тоеснасьць. І калі вы шукаеце ў Менску асаблівае духоўнасьці гораду і не знаходзіце, калі вы спрабуеце адчуць дух Вялікага Княства і не адчуваеце, калі ў вас не заладжваецца гаворка з палякам, літоўцам або ўкраінцам, я магу дапусьціць, з-за чаго гэта, і якая зьвязка выпала з колішняе супольнасьці. Зь іншага боку, з жыдамі і яшчэ хіба з татарамі, у гэткай разнастайнасьці і побач з прыкладамі тыранічных дзяржаваў наша колішняя Вялікае Княства нагадвала Амэрыку часоў стварэньня найстарэйшай у сьвеце канстытуцыі. Можа, таму паўстаў у нашым краі ўжо ня надта зразумелы сёньня фэномэн талерантнасьці...

Але іх няма. Няма і нас. І калі яны зьехалі зь незапатрабаванымі ізумрудамі нашай супольнай духоўнасьці, дык мы пакінулі сабе ад іх адно голы і ні на чым не ўгрунтаваны антысэмітызм і калхозную беднасьць духу. З тым і засталіся, бясконца задоўжыўшы свой шлях да саміх сябе. Статыстычны беларус не пачуваецца гаспадаром у сваёй краіне ў тым ліку і таму, што жыве не ў Беларусі, а ў чужой пакінутай паласе аселасьці.

этар 30 студзеня 2000 г.

Мова-2000

Калега неяк згадаў, што бачыў у адным амэрыканскім музэі факсавы апарат 1918 году. Гэта акурат таго часу, калі рэвалюцыйны матрос у Расеі браў тэлеграф, каб дабрацца да доўгіх папяровых стужак і тэлеграфаваць Леніну. А ў Амэрыцы, бачыце, ужо пасылалі факсы.

А яшчэ мне давлялося ў рэдакцыі газеты «Вашынгтон пост» бачыць лінацыю канца 19 ст. — такі самы, на якім яшчэ ў 1980-я гады рабіліся ў нас усе газеты. Цалкам магчыма, што і сёння застаўся дзе-небудзь такі — у раённай ці заводзкай шматтыражцы.

Лінацыя — гэта друкарская наборна-адлівацкая машына, помнік тэхнічнай цывілізацыі, робат з рукамі, страўнікам і ротам... Вось балванка сплаву апускаецца ў кацёл, тым часам клявіатура набірае латунныя літаркі-матрыцы ў радок. Матрыцы зьвязгатам лятуць аднекуль зверху, з «барабанаў». І вось радок сабраны. Жалезная рука засоўвае яго ў пашчу лінацыі, дзе радок адліваецца ў мэтал. Нешта сярэдняе паміж робатам-цацкай і робатам-касьмічным прыхаднем. Адно, што перасоўвацца самі лінацыі ня ўмелі. Можна, з-за гэтага і вымерлі. Як дыназаўры навукова-тэхнічнага прагрэсу. Разам зь імі выйшла з ужытку і іхнае імя.

А пачаў я з факсу і лінацыі — гэтых сымбаляў цывілізацыі, каб сказаць, што 20 стагодзьдзе ў беларускай мове не адлюстравалася,

не ўвайшло сваімі рэаліямі і зьявамі ў яе тканіну і кантэкст. Усе здабыткі цывілізацыі, якіх за мінулыя сто гадоў была процьма, мы называем запазычанымі словамі, чужымі нам паводле духу і літары. Гэтыя словы не належаць мове. Яны ёсьць, а могуць і ня быць, бо яны ёсьць і ў іншых мовах — у расейскай, празь якую да нас прыйшлі, або ў ангельскай ці нямецкай, у якіх, як правіла, нараджаліся. Але аб'ём такой незасвоеннай лексыкі ў беларускай мове расьце, нібы тое чужароднае цела, выцясьняючы ўсё астатняе, сваё. Бо расьце вакол нас колькасць новых цывілізацыйных выгодаў. Усё большая частка моўнага цела замяняецца пратэзамі.

Так адбываецца зусім не таму, што беларускія навукоўцы нічога не далі сусьветнаму навукова-тэхнічнаму прагрэсу. З гэтым якраз праблемаў няма, пачынаючы яшчэ з 19 ст., калі ўвогуле не зь сярэднявечча, і сканчаючы сёньняшнім днём. Але мова прагрэсу ні тады, ні цяпер — не беларуская. І ў гэтае зьявы прычына ўжо чыста палітычная. А менавіта — русіфікацыя, у яе самых падступных праявах.

Пачнем са слоўніка, які дасць нам магчымасьць увачавідкі агледзець лексычную карціну. З артаграфічнага школьнага слоўніка беларускай мовы, у якім 20 ст. не адлюстравалася амаль ніводным беларускім словам.

Ёсьць, праўда, хрэстаматыійныя выключэньні, але іх, здаецца, усяго два. Гэта слова цемрашал, якім Кандрат Крапіва пераклаў расейскага *мракобеса*, і слова хмарачос, якім не без насмешкі пераклалі расейскі *небоскрэб* —

найперш амэрыканскую на той час зьяву. Праўда, са зьяўленьнем легальных праамэрыканскіх настройў у беларускамоўнай публіцы, зьявіўся і больш лагодны, паэтычны нават тэрмін. Хмарачосы сталі называць небасягамі.

У школьным артаграфічным слоўніку маю ўвагу прыцягнулі тэрміны, якія пачынаюцца з «электра». Вось электрапыласос. Цікава, мы ніколі яго так не называлі. Магчыма, існавалі і нейкія іншыя пыласосы — мэханічныя, напрыклад, ці пнэўматычныя. Нехта надзімае мяхі, а нехта другі соўгае шчоткай па падлозе. Або — электрапрайгравальнік. Я так разумею — гэта пра вінілавяя адаптары, якія сышлі ў нябыт, на масавым, прынамсі, узроўні. Беларуская мова нават не пасьпела ўсё гэта засвоіць, а яно ўжо і зьнікла. Электракамбайн, электралямпа, электратранспарт — проста заварожвала нашых людзей гэтае электра- яшчэ ў сямідзясятых. Падобна, як сёньня заварожвае прыстаўка эўра-: эўрарамонт, эўрашыбы, эўрадзьверы... Ажно тая заварожанасьць зьнікла кудысьці, саступіўшы месца іншым страхоўцям з будучыні. І яшчэ раз пацьвердзіўшы, што навукова-тэхнічны прагрэс — гэта толькі вонкавая праява, інфраструктура, якая не зьмяняе і ня зьменіць сутнасьці чалавека. Ажно мова, што ні кажы, мусіць засвойваць тэрміналегію гэтага самага прагрэсу.

Вось цяпер — усеагульная кампутарызацыя. Гэта ці не кампутары мы яшчэ ўчора называлі ЭВМ — электронна-вылічальная машына? Якінебудзь файл палякі называюць «плік», а мы кажам — файл. Пры гэтым можна заўважыць,

што ўсе праграмы ў менскіх карыстальнікаў — як правіла, расейскамоўныя. Што Ўіндаўз, што Інтэрнэт Эксплорэр, што Ўорд. Хоць уласна расейскага ў іх няшмат. Кажуць: ты працуеш на пісі, а я — на макінтошы. Што тут расейскага? А вось што — добраахвотны выбар. Бо калі няма свайго, чаму не карыстацца арыгіналам — ангельскімі праграмамі? Спытайцеся пра гэта, і вам хто-небудзь абавязкова адкажа рытарычным прэзыдэнцкім «А зачэм?»

Што ЭВМ, што ВЦСПС у школьным слоўніку выглядаюць аднолькава, як рэчы аджылыя, забытыя, а ўжо цяперашняму школьніку і незразумелыя.

Ці можам мы суцяшацца тым, што празь дзясятка гадоў забудзецца і ўсё гэта? А можа, і яшчэ раней. Давайце падумаем. Можа, захаваць мову на ўзроўні спрадвечнай лексыкі і не псаваць яе наватворамі? Урэшце, тое, што не зьмяняецца, не разьвіваецца, ніколі й не паірае.

А можа, гэта значыць, што тэхнічная цывілізацыя не прыняла нас? Ці што мы не прынялі яе? І яшчэ: ці трэба культуры засвойваць тое, што прамінае з часам? Магчыма, наша беларуская бязьдзеянасьць у гэтай справе дасьць нам нейкія дывідэнды ў будучыні?

Каб разабрацца ў гэтым, варта зьвярнуць увагу на досьвед нашых суседзяў.

Сяргей Шупа:

Галоўным клопам моватворцаў зайсьдэ было супрацьстаяць уплыву пануючай на працягу стагодзьдзяў культуры — нямецкай у чэ-

хай, польскай і расейскай — у літоўцаў, нямецкай і расейскай — у эстонцаў. Сродкі ўжываліся розныя. Найперш актывізаваліся ва ўжытку старыя і даўно забытыя словы, пераглядаліся багацьці народных гаворак, а таксама ўтвараліся новыя словы ад наяўных каранёў. Так, прыкладам, чэская мова займела шмат сваіх спецыфічных словаў, якіх няма ў іншых мовах. (Памятаю, як аднойчы з сябрамі мы спрабавалі адкаркаваць бочку з чэскім півам, але ня здолелі разабраць інструкцыі, дзе ўсе словы былі спрэс славянскія. Давалося прапароць бочку нажом і абліцца півам з ног да галавы.) Чэхі няшчадна перакладалі й перакладаюць звыклыя нам інтэрнацыяналізмы: «цэнтральны камітэт» — «ústřední úbor», «патрыёт» — «vlastenec», «радыё» — «rozhlas», «нумар» — «číslo», «кампутар» — «počítač», «файл» — «soubor».

У польскай мове хваля пурызмаў была меншая, аднак, прыкладам, цалкам спольшчаная некалі была ўся тэхнічная тэрміналогія, у якой амаль не знайшлося месца нямецкім, французскім ці ангельскім тэрмінам, якія, прыкладам, прыжыліся ў расейцаў, дзе пурызм зайсьёды лічыўся нечым непрыстойным. Вось жа «дросэль» у палякаў — «dławik», «парашут» — «spadochron», «танк» — «czołg», а «шарыкападшыпнік» — «łożysko kulkowe».

Літоўская мова дагэтуль спрабуе супрацьстаяць наплыву барбарызмаў, і адмыслова моўная камісія пры Літоўскім Сойме, прыкладам, рэкамэндуюе замест чужынскіх «гамбургер» і «хот-дог» ужываць наватворы «mėsainis»

і «dešrainis», што па нашаму больш-менш гучала б як «мясень» і «каўбасень». Прыгожае слова прыдуманна для гелікоптэра — «talinsparnis», «млынакрыл».

Самыя дзівосныя рэчы адбываліся ў эстонскай мове, дзе на пачатку 20 стагодзьдзя актыўна ўжываўся самы рэдкі спосаб словатворчасьці — стварэньне каранёў зусім з галавы. Так узьніклі звычайныя сёньня словы «relv» — «зброя» ці «lair» — «нябожчык». А ў 1960-я гады Таварыства Эстонскай Мовы пачало нават рэгулярна абвешчаць конкурсы на стварэньне новых словаў, у якіх бяруць удзел самыя шырокія колы грамадства. Што самае цікавае — шмат якія з прыдуманых словаў прыжываюцца, накіталт «teabe» — «інфармацыя», або «raal» — «ЭВМ». Апошнія слова, дарэчы, таксама ўзята з галавы. Проста гучыць прыгожа і па-эстонску.

Моватворчасць — з гледзішча самое грамадзкае атмасфэры ў сёньняшняй Беларусі — справа неабавязковая, калі нават ня лішняя. Але бяруся сьцьвярджаць, што менавіта ў такіх клопатах чалавечая асобіна ператвараецца ў чалавека. Зрок робіцца танчэйшым, адчуваньне свайго, найбольш адэкватнага сабе робіцца вастраэйшым, зьяўляецца ўменьне цаніць абстрактныя, быццам бы, інтэлектуальныя каштоўнасьці. Гэтак найбольш дарагой выглядае кніга, ахайна дагледжаная ў вясковай хаце. Адваротны прыклад — калі кажучь, што дармаеды-пісьменьнікі ядуць хлеб працоўнага на-

роду. На жаль, у цяперашняй Беларусі пашыраюцца якраз такія настроі.

З сказанага зразумела, чаму так істотна разгледзець прэцэдэнты беларускае моватворчасці, якія ў сваіх зародках былі нічым ня горшыя, чым у суседзяў.

Сяргей Шупа:

Якім было 20 стагодзьдзе ў беларускай мове, відаць, доўга тлумачыць ня трэба. За выняткам 1920-х гадоў, калі палітыка і мова ў нас ішлі больш-менш паралельна, і адбываліся падобныя да апісаных вышэй працэсы, беларуская мова не жыла паўнакрэйным жыццём дзяржаўнай мовы нацыянальнай дзяржавы. Яе ў шматлікіх функцыях замяніла расейская, і ў штодзённым жыцці беларусы назіралі за расейскімі працэсамі новага называньня. У афіцыйную, «дэкарацыйна-сувэнірную» беларускую мову фактычна ўсе слоўныя навіны стагодзьдзя аўтаматычна пераносіліся з мовы расейскай, таму складаньне тэрміналягічных слоўнікаў часта ператваралася ў практыкаваньне ў фанэтыцы — трэба было толькі запісаць расейскае слова па-беларуску.

Калі ў 1970—80-х гадох літаратурная, грамадзкая беларуская мова зноў рэальна зажыла ў новых жывых беларускіх колах, пачалася і моватворчасць, прадыхаваная патрэбамі штодзённага жыцця. Так, паводле прынцыпу «абы не па-расейску», пачалі запускаяцца слоўцы накшталт «пляшка» замест «бутэлька», «гаўбец» замест «балкон», «лейцар» замест «штопар», «крама» замест «магазін»,

«чыюк» замест «папугай» ды шмат чаго іншага. Словы «святар», «спадар», «выканкам», «тэлефанаваць» ад тых часоў пачалі гучаць нават у афіцыйных радыё і тэлевізіі ды нават трапілі ў слоўнікі. У ранейшых слоўніках такіх словаў або не было зусім, або яны пазначаліся абласнымі, састарэлымі, прастамоўнымі.

Аднак моваабнаўленьне 20 стагодзьдзя ў беларускай мове так і не рэалізавалася поўнасьцю. Лексычнае наватарства не спынілася і магло б стацца цікавай тэмай культурнага дыскурсу. Колькі прадметаў і паняццяў нашага штодзённага побыту яшчэ чакаюць свайго прыдатнага беларускага найменьня — усе гэтыя «батарэі ацяпленьня», «унітазы», «пад'езды», «лесьвічныя пляцоўкі». Аднаўленьне сусьвету ў беларускай мове — прыгожая справа для новага тысячагодзьдзя.

У школе першым прыкладам нэалягізму называлі касманаўта. Маўляў, разам са зьяўленьнем новых рэаліяў зьяўляюцца і новыя словы. Гэта так, але ўсе, бадай, без выключэньня нэалягізмы ў беларускай мове былі нэалягізмамі расейскай мовы, без якой-кольвек істотнай адаптацыі. Больш за тое, узятых зь піэтэтам да расейшчыны. Згадайма, што словы *большэвік* або *совет*, альбо *коммунізм* сьпярша так і пісалі па-беларуску — праз «о». Гэта значыць, што засваеньня або адлюстраваньня ў мове новых рэаліяў жыцця папросту не было. Люстэрка мовы было ў 20 стагодзьдзі завешанае, як за-

вешваюць люстэрка ў хаце, у якой ёсьць нябожчык.

Як бачым, і палякі, і літоўцы па крупіцах лепяць сучасны вобраз сваіх моваў, імкнучца ўводзіць гэтыя мовы і ў кампутар, і на біржу — балазе, паўсюль гэта рэглямэнтуюцца і законамі аб мове. У Эстоніі конкурсы нэалягізмаў праводзяцца з шасьцідзясятых гадоў. А ў Польшчы гадоў пяць таму велізарны конкурс праводзіла «Газэта Выборча». Высьвятлялі, да прыкладу, як можа па-польску гучаць «сэкшоп». Для беларускай рэальнасьці такія ўсенародныя ініцыятывы выглядаюць, згадзіцеся, dziўнавата. Чаму?

Адказ знаходзім у іншым баку. Dziўнавата гэта ўсё выглядае і ў расейскай рэальнасьці. Ад спробы ўводзіць нэалягізмы ў пачатку стагодзьдзя засталіся хіба што анекдоты пра лапці-макраступы. У цэлым жа Расея традыцыйна бярэ заходнеэўрапейскую лексыку, ня надта яе перарабляючы. Прычына гэтага ва ўсьведамленьні велічы нацыі й дзяржавы. А гэтая веліч спараджае сон душы. Заклапочаны ў такой сытуацыі толькі невялікі народ, якому праз усю гісторыю стаіць праблема выжываньня. Безумоўна, гэтаксама, як літовец або чэх, мусіў бы паводзіць сябе і беларус. Але беларус — у полі расейскага сну.

Гэтай расслабленасьцю, якая прыйшла да нас з русіфікацыяй, тлумачыцца, дарэчы, ня толькі стаўленьне да сваёй мовы, але й да гісторыі і, калі хочаце, да палітыкі, гаспадаркі, да сябе.

этэр 30 красавіка 2000 г.

«Сказ пра Лысую гару»

Калі верыць даведцы часопіса «Вожык», ананімная паэма пра Лысую гару зьявілася на сьвет і пачала перадавацца з рук у рукі 25 гадоў таму. Унікальны твор позьняга савецкага часу дагэтуль ахутаны хмараю таямніцаў. Няхай сабе мы ня ведаем і ніколі не дазнаемся імя аўтара. Верагодна, ён быў калектыўны, верагодна таксама, што іх было некалькі. Але ёсьць яшчэ і таямніца паходжаньня, і фэномэн літаратурнага лёсу. Паэма, у якой няма ані кроплі антысавецчыны ці хоць бы нонканфармізму, перадавалася з рук у рукі нароўні з машынапісным «Майстрам і Маргарытай» ці фотакопіямі філязофскага эсэ Ігната Абдзіраловіча «Адвечным шляхам» — творами, якія за савецкім часам зусім не ўхваляліся, дзякуючы іхнаму зьместу. Чаму ж бяскрыўдны «Сказ пра Лысую гару» патрапіў у гэтую самвыдавецкую плынь?

Зьміцер Бартосік:

Ніяк не магу ўзгадаць, якім чынам на маёй паліцы апынулася гэтая брашура. Дакладней, што прымусіла мяне набыць чацьверты нумар бібліятэкі часопіса «Вожык» за 1991 год. Нездзе год кніжка некранутая пылілася на паліцы, пакуль аднойчы я не пачуў у радыё, што «Сказ пра Лысую гару» — рэч ня толькі геніяльная, але й самая вялікая загадка сучаснай беларускай літаратуры.

Легендарную паэму я прачытай за нейкую гадзіну. Пачатак інтрыгаваў. «Наш век — наогул вельмі тлумны, мы з гэтым звыкліся даўно: футбол, і бокс, і джаз бяздумны, і п’янкi з сэксам заадно». Але далей я разумеў усё меней. Чытаньне нагадвала прысутнасць на чужым капусьніку, дзе ўсе адзін аднаго ведаюць, адзін з аднаго пацьвельваюць, адзін з аднаго рагочуць, а ты вымушаны сядзець дурнем і ветліва рабіць выгляд, што ты таксама «ў курсе» і табе таксама вельмі сьмешна. Я не зразумеў, навошта аўтару гэтых тысячы пяціста трыццаці сямі радкоў трэба было хаввацца за псэўданімам? У той час, той век, тую эпоху ў суседняй Расеі адкрыта пісаліся і сьпяваліся зусім антысавецкія творы, за якія іхныя аўтары расплочваліся загубленымі кар’ерамі і здароўем. Ну, ня дзеля гэтых жа радочкаў трэба было кансьпіравацца: «Яны даўно былі гатовы ажыцьцявіць «свьяты» парыў — ліквідаваць дашчэнту мову, якой Купала гаварыў. Калі б іх партыя хоць зрэдку не асаджала пугаўём — дык без указу, без дэкрэту, глынулі б бедную жыўём!» Але самую вялікаю загадкаю быў наклад тае кніжачкі. 100057 асобнікаў. Зь якіх ніводзін не затрымаўся ў кнігарнях і шапіках. Нават у бібліятэчных крамах я не заўважыў гэтай кніжачкі. Прычым выданьне было паўторнае. Аб такім камэрцыйным посьпеху можа марыць любы пісьменьнік. І ці ня лепшы гэта быў доказ жыцьця «мовы, якой Купала гаварыў»?

...Быць маім экскурсаводам на Лысай гары ласкава згадзіўся Гаральд Вольскі, які першы

пабудоваў тут хату і многія гады быў старшынём праўленьня дачнага пісьменьніцкага каапэратыву. Мы блукалі па мясцінах, так падрабязна апісаных у паэме, і цытавалі найбольш цікавыя кавалкі. Той век, той час, тая эпоха пакрысе пачыналі матэрыялізоўвацца ў стракатым краявідзе рознакаляровых дамкоў, па-над якімі панавала самая сапраўдная, ня лысая, а шчыльна парослая лесам гара.

Гаральд Вольскі:

«Адзін прайзік (маецца на ўвазе паэт Кірэенка, вось яго дачка якраз) меў удачу: купіць гаўна ён бочку змог. Прыпёр упоцёмку на дачу і начапіў цяжкі замок. Тады, на сорам Чалавеку, — ад слаўных будняў убаку — і ўзьнік ганебны лёзунг веку: «Гаўно трымайце на замку!»

А як было... Я, Звонак і Няхай шашлыкоў наеліся і пайшлі гуляць. Глядзім, тут Кастусь Кірэенка нешта майструе. Падышлі бліжэй — ён там дзюркі на бочцы робіць і скабу, каб замок павесіць. Аказваецца, гэта ён прывез бочку курынага памёту і, каб не сьцягнулі, прычапіў гэты цяжкі замок. Так што гэта меўся на ўвазе не прайзік, а паэт Кірэенка...

«У звязку з гэтай праблемай, якой жылі гаспадары, дыскусій шмат было і палемік на схілах Лысае гары. — Абы дзярмо, — аднойчы ўвечар сказаў Няхай і тут жа скіс. Але паэту запарэчыў (іхная хата якраз насупраць) прайзік Сачанка Барыс: Ну, не кажыце: гной ня роўны. Найлепшы той, што зробіш сам. Бо ён жа твой, уласны, кроўны, Як твор, які ты

напісаў. Мне гной уласны найдарожшы за ўсякі куплены другі, хоць, пэўна добры гной у Прокшы, і ў Луکشы, мабыць, неблагі»...

Наконт «Байкануру». Мы гэты ўчастак звалі «Байканур». Сіла Гусеў паставіў «шпакоўню», туалет маецца на ўвазе, а даху не было. Дык ён зь нейкага дому ўзяў такі выцягнуты каўпак. А каб вада ня йшла, дык яшчэ зрабіў наканечнік. Атрымалася ракета. «Ён форму ўзяў для туалета — што аж зайздросна паглядзець: як ёсьць касьмічная ракета, вось-вось гатовая ўзьляець! І гэтай формы сэнс быў ясны: Заходзь, садзіся і ўключай! Ну, а ці быў там зьмест сучасны — ты ўжо, чытач, мне выбачай...» Але яе ўжо няма. Сіланці Гусеў... Ён жа «аўроравец». Штурмаваў Зімні. Ён расказваў, што ніякага штурму не было. Чырвонагвардзейцы падышлі да жаночага батальёну, прапанову зрабілі, тыя й разьбегліся. Мой бацька таксама прымаў удзел у гэтым. Так што ўсё гэта казкі...

«Таму Валоўшчынская крама амаль заўжды была пустой: пітва ніякага ні грама — хоць трупам ляж, хоць слупам стой!» Гэта была такая крама каля фэрмы, і фэрма ўжо разваленая. У краме той гарэлка была, хлеб быў. А пасья зачынілі яе, не вазілі нічога. «Дык у сяле не без прычыны бурчэлі злосна мужыкі: «Ці не адпэндзіць нам, мужчыны, адсюль пісьменьнікаў такіх?»»

Зьміцер Бартосік:

Я разьвітаўся са старым Гаральдам і працягнуў сваю вандроўку па Лысай гары самас-

тойна. Быў сьпякотны й яркі, амаль летні дзень, які так не гарманізаваў з маўклівымі дамамі-дэкарацыямі «тае эпохі». Там дзе некалі адбываліся шумныя анекдатычныя лысагорскія сваркі, п'янкі й гулянкі, сёння панавала сьпякотная цішыня, якую парушалі адно саляўі. Я разумеў, што яшчэ не сезон для масавага дачніцтва. Але пачуцьця няўтульнасьці гэта не пазбаўляла. Я блукаў па пустым пасёлку ў надзеі знайсці каго-небудзь з пэрсанажаў. Дзіўна — прывідны аўтар, хочучы таго ці не, ператварыў бальшыню рэальных асобаў, людзей, думаю, зь ня меншымі творчымі амбіцыямі, ва ўсяго толькі сваіх забайных пэрсанажаў, сэнс жыцьця якіх быццам абмяжоўваўся чатырма соткамі зямлі. Зрэшты, ад каго яшчэ я мог даведацца пра пісьменьніка й бальшавіцкага штурмавіка Сілана Гусева, аб якім маўчыць энцыкляпэдыя? Якая ўсё ж нястрашная атрымалася ў таго Ведзьмака эпоха. Ад ідыятызму ЦК і СП можна было зьбегчы на лецішча, уключыць ціхенька беларускую «Свабоду» і зарыцца ў грады. Але пра гэта таксама ў паэме ёсьць: «Абмалявайшы голь і ўбоства, пара зрабіць мне рэзюмэ: страшней няма самазабойства, чым вось такое — на дзярме! І калі, дружа Грыша-Міша, мяне ты ў госьці пазавеш — я не спытаю, што ты пішаеш? Я запытаю: чым жывеш? Ты зубы мне не загаворыш. Ёсьць дыялектыкі закон: Дзярмом жывеш — дзярмо і творыш. (А натварыў — дык выкінь вон!)»

Неўзабаве мне пашанцавала на сустрэчу. Каля акуратнага дамка з чырвонай цэглы я спаткаў пісьменьніка, кніжкам і якога зачыт-

вайся яшчэ ў дзяцінстве, Міхася Герчыка. Размову зь ім я вырашыў пачаць з цытаты: «Аўрамчык з Герчыкам і Жычка — як бабруйчане-землякі — у бабруйчан вядома звычка — з радзімы вывезлі дамкі».

Міхась Герчык:

Так. Вось гэтыя дамкі. Вось мой, вось побач дом Жычкі. Потым я свой абклаў цэглай, але гэта той самы дамок. Ну вось, з 1968 году, з раньняй вясны ўсё гэта пачыналася. Прайшло больш за 30 гадоў. І, на вялікі жаль, за гэтыя 30 гадоў шмат людзей ужо адышло ў нябыт. І часам вечарам, калі я хаджу па гэтых вуліцах, мне здаецца, што я хаджу па могілках.

«Сказ пра Лысую гару», калі ён зьявіўся, на-рабіў шораху, канечне. Мы атрымалі яго ў выдвецце, гэтак жа, як і атрымлівалі ўсе. Раптам раніцай прынеслі пошту, і сакратарка адкрыла пакет, прачытала, і па ўсім выдавецтве пайшоў погалас, што зьявілася такое-нейкае цуда. Пачалі чытаць. Ну, там пра ўсіх. Пра нас неяк так ашчадна, з Жычкам і Аўрамчыкам. Пра Аўрамчыка там ёсьць больш злосьна. І пра Жычку. Жычка тады быў рэдактарам «ЛіМа». Займаў важную пасаду. Тут Чэрня са сваімі хлопцамі памагалі будаваць яму дом. І ў Аўрамчыка маладыя аўтары завіхаліся. Ён загадваў аддзелам паэзіі. Але ўсё гэта глупства, вядома. Памагалі па-сяброўску.

Я асвойваў гэты ўчастак вельмі арыгінальным спосабам. Тут быў суцэльны дзірван. І вось я прыехаў раней, прывез дзесяць пляшак гарэлкі і закапаў іх у розных месцах па ўчаст-

ку. Сабраў сяброў і сказаў: «Во, капайце. Як знойдзеце першую, так і сядзем. І так паступова ўсе дзесяць і апыродуем». Мы два дні капалі гэты ўчастак, бо капалі надта старанна. Каб не пабіць гэтыя пляшкі рыдлёўкай. Як дабраліся да першай, дык было агульнае свята. Селі й пасядзелі добра, тут, у гаёчку. За два дні выбралі ўвесь пырнік, перакапалі ўсю зямлю, і знайшлі ўсе дзесяць пляшак. Ніводнай не пабілі. Вельмі ўдала працавалі людзі, вельмі старанна.

Хто напісаў гэтую паэму, так мы і ня ведаем. Называлі многа імёнаў, называлі й Звонака, называлі й Караткевіча, называлі й Барадзіна. Паэма напісаная таленавітай рукой. Вядома, пісаў яе майстар. І ня толькі майстар, але й чалавек, які глыбока знаў вось гэту рэчаіснасьць. Дэталі, якія ёсьць у паэме, іх нельга было пачуць ад некага. Іх трэба было бачыць самому. Чалавек ведаў усё, усе падрабязнасьці. Калі нехта пабудаваў там прыбіральню, як ракету — Гусеў, здаецца — дык гэта адразу ж легла ў паэму. І крыўда была. «Вялікі друг усіх славян», вядома ж, быў абражаны й пакрыўджаны страшэнна. А мы сьмяяліся...

Была нейкая паездка неўзабаве. Тады ЦК любіла наладжваць паездкі пісьменьнікаў па вёсках, па райцэнтрах. А тады быў сакратар ЦК па ідэалёгіі... ня памятаю прозьвішча. І Шамякін пажартаваў у аўтобусе — а што, калі надрукаваць. А той сказаў — чаму не? Друкуйце. І, тым ня менш, надрукавана яна была значна-значна пазьней. І зрабіў гэта Лёня Гаўрылкін, зямля яму пухам. Ён быў

тады рэдактарам «Вожыка». І ў «Вожыку» выйшлі два выданьні. Першае разьляцелася імгненна. Зачытваліся. Прычым самае дзіўнае, што зачытваліся людзі далёкія ад літаратуры, якім усе гэтыя рэаліі былі абсалютна чужыя. У таксі садзісься, таксіст пытае... Так размова зойдзе нейкая, альбо гайшнік спыніць на дарозе — гэта вельмі часта са Ставерам было. Ён бясконца парушаў правілы руху, яго бясконца спынялі гайшнікі. Ён ім адразу дарыў свае кнігі, крычаў, што ён беларускі паэт. Яму гаварылі: «Ага! Раскажы пра Лысую гару. Што вы там круцілі на Лысай гары». У любым асяродзьдзі звычайна ў той час, пра што заходзіла гаворка, гэта пра «Сказ пра Лысую гару». Паэма адлюстравала рэчаіснасьць, асэнсавала той час — гэта бяспрэчна. Гэта выдатная рэч. «Сказ пра Лысую гару» застанеца помнікам часу. Гэтак жа, як «Тарас на Парнасе». Гэта адмеціна таго склада нага часу, і добрага ў нечым, і кепскага, вядома. Добрага, можа, таму, што мы маладыя былі. Былі маладыя, здавалася, што жыцьцё наперадзе, усё пасьпеем...

Зьміцер Бартосік:

«Ну, вось і ўсё маё сказаньне, і кропку ставіць мне пара. Пара сказаць на разьвітаньне: бывай жа, Лысая гара!»

Я вяртаўся ў Менск, так і не адкрыўшы да канца сакрэту папулярнасьці старой паэмы. А можа, ніякага сакрэту й не было? А было жывое жаданьне паказаць жывое жыцьцё жывою моваю. Не за ганарар, а каб цікава было. Зда-

еца, ва ўсе часы ды эпохі гэтага было дастаткова, каб цікавасьць публікі не вычэрпвалася праз пару гадоў. «Сказу» Ведзьмака-Лысагорскага сёлета спайняецца дваццаць пяць.

Сяргей Харэўскі:

Ува ўсіх народаў арыўскага паходжаньня, ад Грану да Скандынавіі ёсьць свае Лысыя горы. Іх назва трывала зьвязваецца з рознай чартайшчынаю. Менавіта на гэтых гарах гойсаюць бесы й колькі разоў на год зьбіраюцца ведзьмы на свае шабашы. У Швэцыі — гэта Блакула, у Гішпаніі — Бараон, у Літве — Шатрыя пад Шаўлямі, у Італіі — Сьпінато й Патэрна, у немцаў з аўстрыякамі іх цэлая плойма — Блэксбэрг, Хорсэльбэрг, Бэхтэльбэрг ды шмат іншых. Тое і ў славянаў. Ёсьць гэткая Лысая гара блізу Кіева, ёсьць каля Львова, ёсьць у Карпатах ля Закапанага. У польскіх Сьвятакрыскіх гарах іх нават дзьве. Адну перайменавалі ў Сьвятой Кацярыны, а другая засталася Лысіцай.

Расейскі гісторык 19 стагодзьдзя Хадоўскі налічыў больш за пятнаццаць гор з гэткай назвай у славянскіх краёх. Ён піша: «Лысыя горы, на якія зьбіраюцца баба-Яга зь нячыстымі духамі, зь ведунамі й ведзьмамі — месцы абавязкова прыгожыя. І шабашы творацца тут у чыстае бязвоблачнае надвор'е».

Што ж такое ведзьмін шабаш? Паводле эўрапейскіх традыцыяў, ведзьмы зь ведзьмакамі адпраўляюцца на шабаш вярхом на мятле ці на кіях. Яны выходзяць уначы на ростань. Каля тае ростані раскрываецца страшная

пячора. Нячысьцікі станавіліся перад ёю й тройчы гукалі шатана, каб ён забраў іх на Лысую гару. Шатан зьяўляўся на покліч сваіх прыхільнікаў, апранёны ў шэры каптан, чырвоныя штаны й вастраверхі капялюх. І барада ў яго вялікая рудая... Ён падхопліваў сваіх гасьцей, і яны небам адпраўляліся на баляваньне. На Лысую гару. Шатану дапамагае натоўп чартоў. Усе чарты набываюць выгляд казлоў, верхам на якіх і лятуць усе ахвочыя на шабаш. Многія вядзьмаркі прыводзяць з сабою дзяцей. Асаблівай была й пачостка на гары. Абавязковыя стравы: капуста з салам, аўсяная каша, масла, сыр ды малако. Зрэшты, што тут дзіўнага? Адсутнасьць алькаголю! Так... паелі, папілі, парагаталі ды й разьляцеліся. Мніх, тэоляг і гісторык Дэль Рыю ў 1611 годзе пісаў: «Найперш там творацца скокі й вусьцішны рогат, пасья сядаюць за стол».

Галоўны шабаш у Беларусі адбываўся на Лысай гары на Купальле, а ў заходняй Эўропе — у ноч на Сьвятога Вальпурга.

Чаму гара менавіта Лысая? Ці не ад чорта лысага? Ва ўсёй іранскай, юдэйскай, хрысьціянскай і мусульманскай дэманалёгіі чарты й сапраўды лысыя. Лысіна ў большасьці старажытных народаў адназначна нэгацыйная прыкмета. Ня дзіва — ранейшая працягласьць жыцьця была ў палову цяперашняй. А лысіна ў гадоў трыццаць — рэдкасьць. Як кажуць у народзе — ад чужых падушак. Глядзі й рогі вылезуць. Але гэтыя горы зусім неабавязкова голыя. Некаторыя пакрытыя дрымучым лесам, іншыя — голым скальным каменнем, і нічым не

адрозьніваюцца ад суседніх. Падказку дае рымская назва гэтых гор. Па лацінску іх завуць *Calvus monts*, альбо гара чэрапу. Дарэчы, менавіта адсюль этымалёгічна вынікае й Кальварыя. Месца сьмерці. Менавіта на колішніх мясцовых Лысых горах і паўставалі пазьнейшыя каталіцкія Кальварыі — у Менску, у Вільні, у Жыровіцах...

Цікава, што ў кожным краі побач з Лысай гарою ёсьць месцы чыстыя — горы Сьвятыя. Яны абавязкова складаюць пару. Як дабро й зло, цемра і прасьвятленьне. Сьвятая гара абавязкова вышэйшая. Хоць крыху. Гэтакія месцы абіралі для сьвяцілішчаў. Але з 1958 году нашая Сьвятая гара, зусім недалёкая ад Лысай, была перайменаваная ў Дзяржынскую.

Лысая гара — гэта месца шабашу, на які зьляталіся чарты лысыя (менавіта з лысае галавы вырастаюць рогі). Зьвярніце ўвагу на тое, чым займаліся нячысьцікі падчас свайго шабашу, і ў чым уласна іхны шабаш заключаўся, дзеля чаго ўласна яны зьбіраліся на тую Лысую гару. А зьбіраліся яны — рагатаць. Яны рагаталі, гагаталі, якаталі, дохлі са сьмеху — беспрычыннага, дурнаватага і, трэба думаць, пасвойму выверанага. Пасья таго, як побач з Лысай гарой у Беларусі перастала існаваць гара Сьвятая, якую пераназвалі ў Дзяржынскага, зьнік балянс добра і зла. Чартаўшчына разьлілася па краі. Верагодна, гэта была савецкая ідэалёгія, дзе элемэтарныя чалавечыя каштоўнасьці ставіліся з ног на галаву. І ў полі гэтае ідэалёгіі, зусім не насуперак ёй, учыняла-

ся рагатуха — пісьменьніцкі шабаш на Лысай гары, адлюстраваны ў ананімнай паэме.

Між іншым, і сам псеўданім аўтара — Вядзьмак — лішні раз сьведчыць пра тое, што стваральнікі ананімнай паэмы разумелі той кантэкст, у якім гарусьцілі свой капусьнік. Менавіта пісьменьніцкую брацію яны параўновалі з кагортай вадзянікоў, лесавікоў ды ўсялякіх іншых чартоў, што сабраліся на шабаш. Але вынік бяскрыўднага рагатаньня аказаўся іншы, ня той, на які маглі разьлічваць аўтары.

Памятаю, у 1975 годзе я пераздымаў на фота машынапіс «Сказу пра Лысую гару», які літаральна на гадзіну прынес мне калега. Трэба было тэрмінова зрабіць копіі. Тады мы шмат чаго пераздымалі, і пра гэта можна было б ня згадваць, калі б не адна дэталю. Той машынапіс калега ўзяў у свайго бацькі, які, у сваю чаргу, прынес яго адтуль, дзе працаваў, — з ЦК КПБ. Верагодна, зь нетраў менавіта гэтай арганізацыі Лысагорскі шабаш атрымаў пашырэнне. Менавіта цэкоўскія машыністкі пладзілі дзясяткі ці сотні копіяў «Лысае гары».

Калі ўлічыць сутнасьць тае ўстановы і тое, што ў ананімнай паэме няма ані слова праўды пра савецкую ідэалёгію, тады, чытаючы паэму, можна пачуць і гэты беспрычынны ды ідэалёгічна вывераны рогат. Пісьменьніцкі капусьнік ня быў выдадзены тады, калі быў напісаны, таму што прыдаўся для службовага карыстаньня ведзьмакоў ды вядзьмарак з ідэалёгічных аддзелаў камуністычнага ЦК. Гэта, натуральна, не касуе ягонае вартасьці як дакумэнту свайго часу.

этэр 23 ліпеня 2000 г.

100 гадоў Наталі Сарот

Ці вы чуеце іх? Тыя словы, якія нічога ня значаць? Яны *быццам* нічога ня значаць. А складаюцца ў сказы, у тэкст, які азначае ўсё жыцьцё, дае зусім паўнакроўнае ягонае адчуваньне. Дарэчы, між іншым, так бы мовіць, як той казаў, што вы-што вы, пасья вас, натуральна, і толькі так...

18 ліпеня мы маглі адзначыць 100-гадовы юбілей французскай пісьменьніцы Наталі Сарот. Яна, яе проза — яшчэ адна арыгінальная спроба пісаць сутнасьць — адразу, абмінаючы «рэчавы» сэнс слова. Літаратуразнаўцы назвалі гэта «новым раманам», а яшчэ нас вучылі, што гэта — плынь сьвядомасьці. Апошняе — прыгожае і загадкавае вызначэньне — у кантэксьце савецкае ідэалёгіі, дзе слову «свядомасьць» было адведзенае культавае месца, выглядала крыху карыкатурна. Зрэшты, яно нічога й не азначала. Калі ісьці гэтым шляхам, дык прозу Наталі Сарот найбольш адэкватна было б назваць плынёю прытомнасьці. Гэта нагадвае перапады сьвятла, блікі на рэчах, будынках, у складках фіранак, лёгкі ценю завітка на плячы, шоргат далёкай машыны, зыб кавы ў кубку, адлюстраваньне на паліроўцы... Паспрабуйце на хвіліну адарвацца ад таго, што вы лічыце галоўным, і вы пачуеце і ўбачыце вакол сябе і ў сабе цэлы сьвет. Можна рабіць назыўным ваша галоўнае, а можна — усё, што пры тым, але й па-за тым, усё астатняе. Вось жа

ўсё астатняе — гэта таксама праўда жыцця, якая напавер выяўляе кантэкст вашага галоўнага і па-збядніцку выкрывае сапраўдную вартасць таго, на чым вы засяроджваецеся. Вы чуеце іх? Словы, якія нічога ня значаць?..

«Быццам крынічныя ручаі, яны цяклі адусяль, нібы нараджаліся зь цёплага, трохкі волкага паветра, плылі, мякка, нібы сачыліся са сьцен, дрэваў, з лаваў, сквэраў, з бруднага тратуару.

Паміж нежывымі фасадамі дамоў яны выцягваліся доўгімі цёмнымі гронкамі, перад вітрынамі крамаў, сям-там зьбіраліся ў шчыльныя, нерухомыя згусткі, і часам пачыналі ціха круціцца, ціха, як вір, калі плынь натыкаецца на перашкоду.

Ад іх веяла нейкім дзіўным спакоем, нечым накіштальт безнадзейнага, адчайнага задавальнення. Яны ўважліва разглядалі стосы сподняй адзёжы на Выставе бялізны, адмыслова складзеныя ў выглядзе сьнежных гор, ці ляльку, у якой вочы й зубы праз аднолькавыя інтэрвалы загараліся й гасьлі, загараліся й гасьлі, загараліся й гасьлі, увесь час праз тыя самыя інтэрвалы, зноў загараліся й зноў гасьлі.

Яны доўга глядзелі, стаялі тут, перад вітрынамі, нерухомыя, загіпнатызаваныя, як ахвяры, увесь час адкладаючы яшчэ на імгненне той час, калі трэба будзе ісьці. І маленькія, ціхія дзеткі, што трымалі іх за руку, ужо стомленыя ад глядзеньня, няўважлівыя й цярплівыя, чакалі, стоячы каля іх».

«Яны ніколі не стараліся прыгадаць тую вёску, дзе некалі гулялі ў дзіцячыя гульні, ніколі

не стараліся ўспомніць тыя колеры й пахі таго мястэчка, у якім расьлі, яны ніколі не адчувалі, каб у іх раптам узьнік, — калі яны крочылі па вуліцах свайго кварталу, разглядалі крамныя вітрыны, пачціва віталіся з кансьержкаю, праходзячы міма яе закутка, яны ніколі не адчувалі, каб у іх памяці ўсплыў той родны мур, за якім кіпела жыцьцё, ці брук на двары, магутны й адначасова пяшчотны, ці ласкавыя прыступкі на ганку, дзе яны сядзелі ў дзяцінстве».

«Трапізмы» Наталі Сарот у перакладзе Зьмітра Коласа друкаваліся дзесяць гадоў таму ў «Нашай Ніве», год таму пісьменьніцы ня стала, а пару дзён назад ёй споўнілася 100 гадоў. Чытаючы яе прозу, мне нязьменна хочацца шукаць у біяграфіі французскай аўтаркі геаграфічна блізкія сьляды. Інакш кажучы, за «рэчавымі» словамі датаў і жыцьцёвых падзеяў, перамяшчэньняў у часе і прасторы, імёнаў сваякоў убачыць тыя блікі і водбліскі, шоргаты і ледзь улоўныя пахі, якія б пацьвярджалі, што блізкасьць і зразумеласьць ейнага сьветаўспрымання — ня толькі плён літаратурнае гульні або агульначалавечых супадзеньняў. Урэшце, кожнае перакананьне ў тым, што «сьвет цесны», заўсёды ўдзячнае, бо ўзбагачае тваю ўласную прыроду і культуру.

Паходжаньне Наталі Сарот у гэтым сэнсе вельмі слаба дасьледаванае. Агульнавядомая біяграфія пра паходжаньне піша скупа. Маўляў, Наталі Сарот — французская пісьменьніца расейскага паходжаньня, нарадзілася ў Іванава-Вазьнясенску, недалёка ад Масквы. Бацька

яе Ільля Чарняк быў хімікам і на тэкстыльным заводзе займаўся фарбаваньнем тканіны. Маці — Паўліна Хатаноўская пісала раманы пад псеўданімам Віхроўская. Калі дзяўчынцы было два гады, сям'я пераехала ў Парыж, у 1906-м вярнуліся ў Расею, у Санкт-Пецяярбург. Тут бацькі разводзяцца, у Натальлі зьяўляецца махаха, і праз тры гады, у 1909-м, сям'я перабіраецца ў Францыю ўжо назаўсёды. Далейшае жыцьцё расьпісанае па гадах. Мяне ж, гэтым разам, цікавіць тое, што было раней, у часе, калі нарадзілася пісьменьніца, і да яе нараджэньня.

Францускія дасьледчыкі звычайна не пераймаюцца фактамі іншаземнага паходжаньня ўласных клясыкаў. «Родам з Расеі» — для іх зусім дастатковы пасыл — што ў дачыненні да Шагала, што да Сарот. Што да Апалінэра, дарэчы, таксама. Нам жа якраз гэтыя зачыненыя дзьверы карціць адчыніць, бо за імі — і наша прысутнасьць у культурнай прасторы сьвету.

Натуральна, Ільля Чарняк быў у Іванаве чалавекам прыезджым. У адным з інтэрвію Наталі Сарот казалі: «Мой бацька быў адзіным гэбраем у Іванава-Вазьнясенску. Гэбраяў там не было ніводнага, бо закон забараняў ім там жыць, але яму далі спэцыяльны дазвол. Ён прыехаў працаваць на ткацкай фабрыцы, якая належала Макееву, бо ведаў сакрэт, як захаваць колер тканіны».

Адкуль прыехаў у Іванава бацька Наталі Сарот — невядома. Найбольш верагодна — з тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага тагачас-

най паласы аселасьці гэбраяў, за мяжу якой — у Расею — іх не пускалі.

Наталі Сарот акцэнтуюе ўвагу на сваім этнічным паходжаньні, калі кажа пра бацьку: «Аднойчы ён пачуў, як адзін рабочы кажа: «Вось, цяпер мы павінны слухацца нейкага жыдзёнка». Мой бацька ў ярасьці пабег да Макеева і сказаў: «Я не хачу тут працаваць, калі мяне так называюць». А той яму кажа: «Мілы ты мой, ну, ня хочаш, дык ня будзем так цябе называць. Мы ж гэбраяў ніколі ня бачылі — ты тут адзіны».

Што ўяўляла сабою тагачаснае Іванава — знакаміты ў савецкія гады «горад нявест»? Цяперашнія расейскія даведнікі пішуць, што гэта быў першы горад краіны паводле імклівага індустрыяльнага росту, і называюць яго расейскім Манчэстэрам. А мне згадваецца раман Горкага «Маць» — псеўдарэалістычная страшылка для псаваньня настрою і выкліканьня грэблівасьці як да тых заводаў, так і да пралетарыяту. Дзікунскі побыт, дзікунскія дачыненні, дзікунскія думкі. Памятаеце, Павал Уласаў меў адмарожаныя ў Сібіры мазгі, і таму «не любіў Павал зімы». Галоўны пралетарскі пісьменьнік тут пастараўся ад душы. А вось якая карціна паўстае ў кнізе Наталі Сарот «Дзяцінства»:

«Мяне прывялі да таты на «фабрыку», дзе ён працуе цэлы дзень... я іду празь вялікі брудны двор міма гліняных збудаваньняў, трэба пераскокваць праз ручаіны, праз калюгі блакітныя, жоўтыя, чырвоныя... паўсюль сярод бочак і калёсаў ходзяць барадатыя мужыкі ў картузах, абутыя ў высокія чобаты... пах тут не такі

брыдкі, як ад воцату, але я стараюся ўдыхаць яго як мага меней, настолькі ён непрыемны, востры, кіслы...»

Яркія каляровыя лужыны ніяк не спалучаюцца ва ўяўленьні з барадатымі мужыкамі ў картузах. Магчыма, гэта дае сябе знаць савецкае выхаваньне. Усё пралетарскае мусіць быць шэрым і суворым, але толькі ня яркім і рознакаляровым...

Такім чынам, Ілья Чарняк прыехаў у Іванава аднекуль з паласы аселасьці. Магчыма, з Заходняй Смаленшчыны. Славуты Айзэк Азімаў з тамтэйшых Пятровічаў да канца дзён так і ня здолеў зразумець таямніцу свайго паходжаньня. Вялікаму фантасту забракавала фантазіі, каб уявіць — як гэта ён мог нарадзіцца ў Расеі, калі Расея была па-за рысай аселасьці гэбраяў.

Зрэшты, Ілья Чарняк перад Іванавам мусіў яшчэ недзе атрымаць адукацыю доктара хіміі, каб навучыцца фарбаваць тэкстыль. Магчыма, ён вучыўся ў Пецябургу, бо менавіта туды сям'я на нейкі час вярталася з Францыі. Але для нас важна — што было да той ягонай адукацыі.

Яшчэ большая загадка — з паходжаньнем маці Наталі Сарот. Паўліна Хатаноўская не была расейкай. І тое, што расейскія дасьледчыкі не цікавіліся ёю, пацьвярджае гэта. Хоць і друкавалася яна ў часопісе ў Караленкі. Але асабліва тут цікавы псэўданім, пад якім яна пісала свае раманы — Віхроўская. Гэта ад ракі Віхра або Вяхра, як кажуць на Магілёўшчыне, — той самай, на якой стаіць старажытны

Мсьціслаў. Крыху вышэй па Віхры — родавае гняздо хасыдаў Любавіч, які стаіць на рачульцы Вільнянка. Некалі мы былі ў тых мясьцінах з экспэдыцыяй «Нашай Нівы». Цяпер гэта амаль няжылы, але фантастычна прыгожы край. І калі паспрабаваць вычуць нейкія генэтычныя імпульсы творчасці, дык менавіта з гэтае зямлі яны мусілі зыходзіць самым шырокім спектрам. Так тут пераблыталіся культурныя знакі. Тыя мясьціны — поўныя таямніцаў — далі Эўропе і сьвету не аднаго выдатнага чалавека.

Гэтак магло б выглядаць паходжаньне Наталі Сарот, напісанае водбліскамі, водгукамі, словамі, якія быццам нічога ня значаць. Ці вы чуеце іх?

Некалі я напісаў такі абразок — уступ да чацьвертага выданьня Шляхціца Завальні. Думка заблукала якраз у тых ваколіцах, недзе ў віцебскіх ды магілёўскіх лясах, у цёмных непразлых пушчах, на сядзібах позьняе шляхты, паміж Янам Баршчэўскім і Оскарам Мілашам — французскім фантазёрам з Чарэі. Але пісалася выключна і чыста пад уплывам Наталі Сарот-Чарняк. Яе «Залатых пладоў» ці «Трапізмаў». Пісалася словамі, якія нічога ня значаць, адным сказам...

«Кожнага разу, калі настае восень, калі доўгі кастрычніцкі дождж гоніць нас, нібы палае лісьце, зь лесу, з ракі й з суседзкіх двароў, калі шэры дзень так незаўважна перамяняецца ў вечар, што раз-пораз пазіраеш на гадзіннік, блытаючы «шэсьць» і «восем», каб адразу ж забыцца на час і зірнуць зноў, — кожнага разу мы з

шумам ляцім па гулкай лесвіцы да свайго паверху і, расчырванелыя, штурхаемся ў калідоры, скідаючы абутак, нешта выкрыкваем, сьмяемся й разьбягаемся па доме, па ўсіх пакоях, каб неўзабаве сабрацца да вечаровага стала, ля якога ўжо сядзіць наш сівавусы дзядуля, каб пасья вячэры йсьці ў вялікі гасьцёвы пакой, дзе мы з нагамі залазім на старасьвецкую канапу, каб зараз жа стаіцца й слухаць, слухаць пад бомканьне дажджу за вакном доўгі-доўгі распавед пра іншы сьвет ды іншых людзей, дзе сьвет і людзі такія дзіўныя й такія падобныя да нас саміх, бо гэта наш дзядуля распавядае нам свае дзівосныя гісторыі, а мы, заварожаныя, не варушымся, хоць нам зусім ня хочацца спаць, бо трэба абавязкова дазнацца, чым скончыцца гэтае апавяданьне, якое ўжо заўтра мы будзем пераказваць адзін адному на розныя лады, але так будзе заўтра, а сёньня мы заўважаем, што дзядулевы гісторыі апошнім часам робяцца ўсё больш кароткія і ўсё часьцей паўтараюцца, яны ўжо зусім не такія захапляльныя, як колісь, і ад гэтага нам лезуць у галаву ўсялякія недарэчныя думкі пра тое, што наш дзядуля зусім пастарэў і не распавядзе нам ужо больш нічога — ён пазірае на нас сваімі сумнымі вачыма, у якіх стаяць сьлёзы, нібы вінаваціцца перад намі, бо штосьці зьмянілася — нават ня ў ім, і ня ў нашым вялікім пакоі, а ў цэлым сьвеце, альбо гэта мы ўжо выраслі з гэтага сьвету, бо кожнага разу, калі гадзіннік паказваў дзесяць, дзядуля казаў нам: «Пара спаць!» — а сёньня ўжо даўно за дзесяць, а ён ня кажа нічога. Ён маўчыць...»

Наталі Сарот пазьбягала імёнаў і сюжэтаў. Магчыма, у часы суворых рэалістаў яе папросілі ня сталі б чытаць. Але сёньня гэта ўжо большы рэалізм, чым самы крытычны або самы пралетарскі рэалізм пачатку стагодзьдзя. У гэтым міжслоўі нашмат болей праўды і амаль не застаецца месца вымыслу. Дакладней, вымыслу не застаецца месца наагул. Словы, падобныя на водбліскі, водсьветы, водгукі... Ці вы чуеце іх?

«Я сяджу за сталом ля вакна ў сваім пакоі. Я выводжу словы пяром, змакнутым у чырвоны атрамант... я бачу, што яны не падобныя на сапраўдныя словы, тыя, што ў кніжках... яны нібы дэфармаваныя, крыху калекі... І вось адно, якое няцвёрда трымаецца на нагах, няўпэўненае, я павінна яго паставіць... можа быць, тут... не, там... але я пытаюся ў сябе, ці я не памылілася... здаецца, яно ня надта добра спалучаецца зь іншымі, са словамі, што жывуць недзе ў іншым месцы... я знайшла іх надта далёка адсюль і прывяла іх сюды, але я ня ведаю, што для іх добра, я ня ведаю іхных звычак...»

P.S. Пазьней, пасья перадачы, мне ўдалося такі адшукаць канкрэтнае месца, адкуль прыехаў у Іванава-Вазьнясенск бацька Наталлі — Ільля Чарняк. Гэбрайская генэалёгія паказала на горад Бабруйск. Менавіта адтуль узяўся род Чарнякоў. Самы славуты продак у 19 стагодзьдзі гандляваў на бабруйскай вуліцы газіроўкай, а славуты ён тым, што стварыў у горадзе першую пажарную каманду — грамадз-

кую, бо дзяржаўнае не было. Гісторыя гэтага пажарніка — двухмэтровага, шыракаплечага беларускага гэбрая — чытаецца, як рамантычная проза. Столькі там усеагульнага натхнення і жадання паспрыяць свайму гораду, і столькі ўдзячнасці — ад гораду. Пазьней такі нефармальны калектывізм быў страчаны, выбіты калектывізмам фармальным, накінутым зверху, ідэалогізаваным. А шкада. Каб гэта дзе ў іншым месцы Эўропы, дык, мабыць, гараджане паставілі б таму Чарняку помнік ці хоць бы вуліцу ягоным імем назвалі. А бабруйскія дзеткі ганарыліся б, што яны землякі сусветна вядомай пісьменьніцы.

этэр 29 кастрычніка 2000 г.

Яцак Крышталевіч — гарадзкі вар'ят

Паўгоду таму ў «Вострай Браме» мы гаварылі пра невядомага пісьменьніка 19 ст. Васіля фон Роткірха, які пад псеўданімам Тэабальда апісваў усялякія незвычайнасці з тагачаснага жыцця. У прыватнасці, Роткірх прысьвяціў некалькі апавяданняў віленскаму дзіваку Яцку Крышталевічу, вулічнаму імправізатару вершаў. Прычым у расейскамоўных апавяданнях Тэабальда Крышталевіч нязьменна гаворыць па-беларуску.

З тае красавіцкае перадачы мінуў час. І вось надоечы, акурат на Дзяды, зусім выпадкова мне ўдалося адшукаць у Вільні магілу гэтага

культурнага героя 19 ст. Такая знаходка — сама сабою стымул для далейшых пошукаў праўды пра Крышталевіча — сучасніка Крашэўскага і Сыракомлі, якога, як высветлілася, добра ведалі абодва клясыкі.

Яцак Крышталевіч пахаваны ў 1840 годзе на Бэрнардынскіх могілках, на Зарэччы. А Зарэчча — гэта найстарэйшае віленскае прадмесце, якое ад сённяшняга старога гораду аддзяляе рэчка-Вялейка. Знаўца гораду Лявон Луцкевіч казаў, што менавіта на Зарэччы найлепей захавалася беларушчына старой сталіцы Вялікага Княства. Тут жылі Фэрдынанд Рушчыц, у якога збіралася віленская інтэлігенцыя, і слыны беларускі ксёндз Адам Станкевіч, якога адсюль, проста з кватэры забрала назаўсёды НКВД...

Вось жа яшчэ напачатку 19 ст. на Зарэччы адкрыліся Бэрнардынскія могілкі. Налезалі яны кляштару бэрнардынаў — таму самаму, якому належыць і ўсім вядомы касцёл сьв. Ганны. Тут ляжыць шмат слыханых людзей, і кожная культура — літоўская, польская, расейская — выбірае і згадвае сваіх. Ёсьць тут і беларускія магілы. Але сёння мы звернемся да постаці Крышталевіча, якога ніводная з гэтых культураў да сябе не прызнае. Пакуль што ён застаецца проста віленскім — валацугам і жартаўніком, вар'ятам і ўлюбэнцам публікі, бажаволкам і імправізатарам вершаў.

Розныя выданні называюць Крышталевіча па-рознаму — хто Яцкам, хто Юзафам, хто Ігнатам. Мабыць, гэта з-за таго, што ў ягонай асобе гістарычная персана і літаратурны перса-

наж яшчэ пры жыцці сталі аднолькава даставернымі.

Распавядаюць, што паэт прыбыў у Вільню з Валыні і, ня маючы ў горадзе нікога, стомлены, заснуў на лаве каля ратушы, а раніцою прачнуўся, пабачыў, што яго абрабавалі і, ня здолеўшы перанесці гэткага ўдару лёсу, страціў сьвядомасьць, «звіхнуўся». Наіўная гісторыя. І гісторыкі, як правіла, распавядаюць яе са шкадаваньнем. Маўляў, Крышталевіч быў нязлы вар'ят і на пытаньні адказваў досыць дарэчна. Але штосьці ў гэтай наіўнасьці насцьцярожае. Можна, тое, што кожны імкнецца падкрэсьліць у Крышталевічу менавіта наіўнасьць? Ці тое, што вядомы мастак Кукевіч намаляваў ягоны партрэт, а купец Вэйс, ведаючы папулярнасьць віленскага вар'ята, гэты партрэт надрукаваў паштоўкай ды сотнямі асобнікаў распаўсюдзіў па ўсім краі і меў з гэтага даход?..

Першыя звесткі пра Крышталевіча знаходзім у апісаньні прадпрыемства Юзафа Завадзкага — арганізатара віленскага кнігавывадацкага і кнігагандлёвага працэсу. Завадзкі так добра паставіў справу, што плаціў ганарар — гэта нязьменна адзначаюць мэмуарысты, а ягоная кнігарня служыла ўвадначасьсе літаратурным салёнам. Мэмуарыст Станіслаў Мараўскі згадваў пра зьвязаны з гэтым эпізод свае маладосьці:

«Кнігарня Завадзкага, калі я ўжо пачаў пра яе казаць, была тады rendez-vous навукоўцаў, літаратараў, мастакоў, дасьціпнікаў. За вялікім сталом сядзеў сам Завадзкі, каротка стры-

жаны брунэт, малы і тоўсты, зь мілым павабным тварам. Каля вокнаў або пад дзвярыма з вуліцы стаяў адзін з знаёмых усёй Вільні вар'ятаў: альбо Шурлоўскі, або Крышталевіч, альбо абодва разам. Абудва яны, ні для каго ня шкодныя, сьфіксаваныя былі на паэзіі. Бесперастанку пісалі вершы. І былі вельмі надатныя ў тых вясельных часы. Калі каму ў кнігарні ўдавалася з гэтай нагоды або зь якой плёткі скласьці эпіграмку, вершык, сатырку, а такое здаралася часта, дык гэта зараз жа аддавалася Шурлоўскаму або Крышталевічу, каб запусьцілі гэта ў сьвет, выдаючы за сваё...»

Асабіста ў мяне ацэначны бок гэтых сьведчаньняў не выклікае даверу. Па-першае, легкаважнае стаўленьне аўтара да паэзіі, як да вар'яцтва ў прынцыпе, па-другое — заўсёды цяжка ацэньваць сучаснікаў. Хто вар'ят і графаман, урэшце, не вызначае часам нават сама гісторыя. Скажам, польскі паэт Цыпрыян Норвід, сучаснік Крышталевіча, быў пры жыцці прызнаны вар'ятам. Надрукавалі яго толькі празь пяцьдзясят гадоў пасля сьмерці, а праз сто гадоў ягоныя вершы пісаў на сваіх лезунгах польскі прафсаюз «Салідарнасьць». Ідзі тут разьбярыся...

А потым — мова, беларуская мова, у якой нязьменна цытуецца Крышталевіч. Вулічная мова тагачаснай Вільні. Але настолькі не салённая, не літаратурная, што, каб склацаць на ёй вершы, трэба было набыць імідж або вясковага лірніка, або фальклярыста. Што да ўрбаністычнай постаці Крышталевіча, дык яшчэ не прыйшоў час.

А дадайце да гэтага інтрыгі паміж літаратарамі, змаганьне за праўдзівую славу і прызнаньне. Зусім нескладана было ў паэтычных колах 19 стагодзьдзя праславіцца графаманам і вар’ятам.

Між тым, ёсьць сьведчаньні, што слава ці няслаўе Крышталевіча разьлягаліся далёка за межы кнігарні Завадзкага і Вільні. Вось гісторыя пра сапсаванья адносіны Юзафа Крашэўскага з часопісам «Тыгоднік Пецяўбурскі». У гэтым самым «Тыгодніку» выйшла зьедлівая рэцэнзія на паэтычную трылёгію Крашэўскага «Анафеляс». Аўтар рэцэнзіі высьмейваў стылёвую манеру пісьменьніка, граматычныя памылкі, моўнае ўбоства, брак яснасьці і псыхалягічную ненатуральнасьць. Увесь гэты бульдозэрны наезд на клясыка і цяперашняга фаварыта польскіх школьных праграмаў быў падпісаны скаротам «Ф.Кол». Неўзабаве высьветлілася, што Ф.Кол — гэта Ян Чачот. Толькі ягоную рэцэнзію ў «Тыгодніку Пецяўбурскім» перакруцілі, дадалі ў яе кпінаў, і таму Чачот мусіў выдаць свой арыгінал асобнай брашурай з апраўданьнямі. Але вось дэталь той пецяўбурскай рэцэнзіі. Крашэўскі там называецца графаманам, у параўнаньні зь якім Шурлоўскі і Крышталевіч — сапраўдныя пігмэі. Згадзіцеся, такое, хай сабе і прыніжальнае параўнаньне з аўтарам двухста раманаў у пецяўбурскім часопісе — нешта ды значыць.

А потым, уявіце сабе, каб вас параўналі з кім-небудзь з шырокае абоімы сёньняшніх графаманаў — нават на вашу карысьць — і вы адчуеце тое, што мусіў адчуваць Крашэўскі, у

прыватнасьці, да Крышталевіча. І Крашэўскі адпомсьціў. У сваім «Рамане бяз назвы», апісваючы Вільню свае маладосьці, ён згадвае, паміж іншым, як у акадэмічнай кавярні студэнты бавіліся дэклімацыямі праславутага графамана Ігната Крышталевіча, амаль сымбалічнай постаці для мясцовага калярыту. Вось так. Кропка.

Працяг нечакана знаходзім у Сыракомлі. Вясковы лірнік і ўлюбёнец публікі, мусіць, таксама пакрыўджаны параўнаньнем з Крышталевічам, ці падазрэннем у такім параўнаньні, піша «Ліст Крышталевіча з Элізэйскіх Палёў да Рамуальда Бараноўскага», а сьледам — «Адказ Бараноўскага на ліст Крышталевіча». І тут вельмі істотная дэталь. Сыракомля здзекваўся з сымбалю віленскіх вершаплётаў тады, калі Крышталевіча ўжо не было на сьвеце. Жарты жартамі, а трэба мець сур’ёзныя падставы і матывацыі, каб ісьці на такі ўчынак. Біёграфы тлумачаць гэта юначай дурасьлівасьцю Сыракомлі, маладым выбрыкам. Няхай так. Будзем паблажлівымі, як ня раз заклікаў нас ставіцца да сваіх твораў сам Сыракомля.

Але ж вернемся і да першага сьведчаньня — з кнігарні Завадзкага, адкуль Крышталевіч нібыта разносіў падслуханья імправізацыі і выдаваў іх за свае. Вершыкі Сыракомлі сьведчаць пра тое, што гэта ўжо Сыракомля панес па сьвеце вобраз Крышталевіча як свой.

Але ня толькі Крашэўскі і Сыракомля былі закранутыя за жывое самой наяўнасьцю ў віленскім экстэр’еры паэта-імправізатара, які рыфмаваў той моваю, якой яны гаварылі ў

жыцьці, але не насъмельваліся карыстацца ў літаратуры, бо адчувалі непадымны цяжар гэткага першапраходзтва і рызыку ня стаць клясыкамі чужой, але ўжо распрацаванай літаратуры. Вобраз Крышталевіча перасьледаваў і пісьменьніка менш вядомага, але ня менш пладавітага, чыё імя было Васіль фон Роткірх.

Вось эпізод з апавяданьня Тэабальда «Яцак Крышталевіч, віленскі бажаволак».

«У гарадзкім тэатры Крышталевіч таксама нярэдка заяўляў пра сябе. Трагічнай акторкай была тады спадарыня Ашпэргер, прадмет захапленьня ўсіх тэатральных партыяў. Адноўчы ішла ў бэнэфіс яе трагедыя «Вар’ятка». Дамы рыдалі. Настаў страшны момант 5 акту, калі вар’ятка, што ўцякла з вар’ятні, у адной кашулі, з расплеценымі косамі, з кінжалам у адной руцэ і зь дзіцёнкам пад пахаю ў другой, кідаецца ў спачывальню свайго спакусьніка. Усе чакаюць, што яна выскачыць з спачывальні з акрываўленым кінжалам і зь дзікім рогатам, што ёй удалося нарэшце забіць яго. У чаканьні гэтага кульмінацыйнага моманту сцэна бывае пустая і ў публіцы запаноўвае такая глыбокая цішыня, што здаецца, чуваць біццё сэрцаў. Раптам у адным канцы райка нехта чыхнуў.

— На здароўе! — прарэзаў цішыню гучны голас Крышталевіча з другога канца райка.

— Дзякуй! — пачуўся ў адказ дзіцячы голас — і публіка пакацілася са сьмеху.

Акторка зараз жа выскачыла з спачывальні забітага — але ўвесь эфэкт ужо прапаў».

Віленскі дасьледнік творчасьці Роткірха Па-

вал Лаўрынец піша, што барон Васіль Аляксеевіч фон Роткірх належыць да старажытнага рыцарскага роду, карані якога губляюцца ў Сылезіі 12 ст., а адгалінаваньні ўнесеныя ў дваранскія матрыкулы Фінляндыі і Ліфляндыі, а дзед ягоны быў жанаты з малодшай дачкой Ганібала. І гэтак далей. Ня трэба мець шырокіх генэалягічных ведаў, каб пераканацца, што кожны шляхціц паходзіць ад Палемона і абавязкова недзе паджаніўся зь якой сусьветнай слаўтасцю. Ёсьць свае законы даказваньня радавітасьці для публікі.

На зямлю з дваранскага зааблочча нас апускае наступны радок біяграфіі — Роткірх скончыў Магілёўскую гімназію і ў 1837 годзе паступіў юнкерам у Галіцкі егерскі полк. З той пары службы ў частках, што кватаравалі ў заходніх губэрнях Расеі. Тут ён пераклаў Міцкевічавых «Дзядоў» на расейскую мову і заслаў іх у расейскую прэсу, адкуль атрымаў адказ ад тагачаснае зоркі — Майкова: «Якія нялепыя паданьні захоўваюцца дагэтуль у Літве! І якія сумныя выходзяць зь іх паэмы». Гэта — заўважце — толькі пра сюжэт, якасьць перакладу тут ні пры чым. Ці не нагадвае вам прыведзеная ацэнка раней згаданых ацэнак Крашэўскага? Дык вось, перакладаў Роткірх і Крашэўскага. Водгук на ягоныя пераклады, які зьявіўся ў пецяярбургскіх часопісах, моцна перагукаецца з тым, як дасталася самому Крашэўскаму ў «Тыгодніку Пецяярбургскім»: «Долго читали мы такую чушь, наконец вторые пети пропели, литовская поэма выпала у нас из рук, и тяжелый сон оковал наши бранные веж-

ды; целую ночь снілісь нам поэмы и рифмоплеты»...

Роткірх, Крышталевіч, Крашэўскі, Міцкевіч сышліся ў адно кола для прадзвінутага расейскага літаратурнага докі. Яны з сваімі віленскімі і літоўскімі праблемамі тут усе — пігмэі. Для паўнаты карціны варта нагадаць, што імя Міцкевіча на той час было пад цэнзурай, і Роткірх даваў пераклады, не называючы аўтара. Апроч таго, і сам Роткірх атрымліваў лісты з цэнзурнай адмовай, напрыклад, на свае «Нататкі пра Друскенікі», якія даслаў быў у часопіс «Пантэон».

І тут задумляеся над наступнай зьявай: наколькі блізка адно ад другога расейскі літаратурны снабізм і расейская цэнзура. У праекцыі на грамадзкае жыццё гэта можна растлумачыць татальнай падменай паняццяў, калі вам кажуць, што вы напісалі бяздарны твор, матывуючы гэтым чыста палітычную адмову. Або калі кажуць, што ў нас палітычных вязняў няма, суцэльныя крымінальнікі...

Трэба разумець і сытуацыю трактоўкі Роткірха. У свой час ён сапраўды разглядаўся, як правінцыйны графаман. Але сёння, калі навукоўцы па крупіцах збіраюць усіх такіх графаманаў, каб паказаць, што ў Вільні існавала расейская літаратурная традыцыя, і мараць пра тое, каб спаборнічаць з традыцыяй польскай, дык на такія дробязі не звяртаецца ўвагі. Тым больш, што кожная паперка за сто пяцьдзесят гадоў набывае гістарычную вартасць.

Але вернемся да біяграфіі Роткірха, напісанай апаліягетам расейшчыны ў Віленскім краі

Паўлам Лаўрынцом. Пра апаліягета я сказаў, каб падкрэсьліць сваё крытычнае стаўленьне да гэтых фактаў. Бо, скажам, наступны пасаж цалкам кантрастуе з тым, пра што мы казалі вышэй.

У часе паўстання 1863 году Роткірх бярэ чынны ўдзел у задушэньні гэтага паўстання. За што падпольшчыкі арганізуюць на яго замах і раняць атручаным кінжалам. Але ці то кінжал аказаўся тупым, ці атрута была пратэрмінаваная, але працягу гэты эпізод ня меў. Пярэварацень Роткірх, ня йначай, як той Мураўёў дзекабрыст-вешальнік, пачынае службу ў жандармэрыі. Праўда, у адрозьненьне ад Мураўёва, ён не прыехаў у гэты край у акупацыйным абозе, а быў цалкам тутэйшай гадоўлі. І ў жандармэрыі службыў, як бы цяпер казалі, у лінейнай, гэта значыць, на чыгунцы. У 1873 годзе ён на пяць гадоў заняў пасаду начальніка Менскай жандарска-паліцыйнай управы на чыгунцы. А пасья гэтага перабраўся ў Вільню. Вось тут ён і пачынае па-сапраўднаму пісаць — пад псеўданімам Тэабальд. Ці таму, што літаратурнае балаўство было не да твару жандарскаму палкоўніку, як расцэньвае гэта біёграф Павал Лаўрынец, ці таму... раблю гэтае дапушчэньне, што ўсё ягонае жандарства было чыста службовай функцыяй, тады як літаратура выглядала на сапраўднае жыццёвае захапленне. Дый адносіны Роткірха з цэнзурай і пецяўбургскімі літаратурнымі докамі да службы ў жандарах і пасья яе не зьмяніліся. Ён піша аповесьць «Спартанка. Эпізод з падзеяў 1863 году», гістарычны твор «Возера Дзя-

вочае вока», «Найпадобнейшая Эўфрасія, княжна Полацкая». Да гэтага часу належыць і апавяданьне «Яцак Крышталевіч, віленскі бажаволак».

Выдаўшы ўсе свае творы, Роткірх пайшоў на пэнсію і празь нейкі час памёр. Пахавалі яго на Эўфрасінеўскіх могілках у Вільні — на Ліпоўцы, галоўных гарадзкіх праваслаўных могілках.

* * *

На Бэрнардынскіх могілках у гэты халодны восеньскі дзень у розных месцах корпаюцца чалавек пяць — прыбіраюць магілкі да Дзядоў. Згалелыя дрэвы не затуляюць болей касьмічнага віленскага краявіду, які адкрываецца з гэтай гары. Унізе бяжыць порсткая рачулка-Вялейка. І вецер шоргае лісьцем паміж урослымі ў зямлю надгробкамі, на якіх даўно сьцёрліся імёны герояў і простых сьмяротных.

Натуральна, магілу самага слыннага віленскага вар'ята, вершаплёта і бажаволка я не знайшоў. На гэтых закінутых кладах увогуле цяжка расчытаць і стогадовыя надпісы. А дата сьмерці Крышталевіча — 1840. Наглядчык могілак — дзядзька гадоў трыццаці, які, па ўсім ягоным выглядзе, п'е з маленства і цьвярозым не бываў ніколі, як мог, патлумачыў, што ўсе дакумэнты могілак захоўваюцца ў канторы на могілках Роса. Там, у слаўным віленскім нэкропалі, дзе працуе цэлы штат навукоўцаў, у інвэнтарызацыйных кнігах Крышталевіча не знайшлі, але патлумачылі, што ў іх перапісанья толькі тыя магілы, на якіх мож-

на расчытаць прозьвішча. У тым, што на паўтарастагадовых не расчытаеш, я пераканаўся сам. Але, апроч сучасных інвэнтароў, існуюць так званыя пахавальныя кнігі, у якіх запісвалі ўсіх, каго ў прынцыпе хавалі. Дык вось, пахавальная кніга Бэрнардынскіх кладаў знаходзіцца цяпер у Польшчы, ва Ўроцлаве. Там яна і апублікаваная. Зь яе я і даведаўся пра месца апошняга прыстанку віленскага вар'ята.

Вяртаючыся на Зарэчча, я спрабаваў уявіць сабе, хто і як хаваў Крышталевіча. Можна быць, гэта была цэлая працэсія, якая сабрала ўвесь горад на сьмерць агульнавядомага культурнага героя. А можна, гэта быў сьціплы вазок санітарнае службы, вазьніца і работнік, якія выканалі сваю непрыкметную работу.

Так ці інакш, а культурны герой лёг на ўдалым месцы. Рана ці позна будуць прыведзеныя ў парадак Бэрнардынскія могілкі. Гэта дакладна. Менш дакладна, што ў нашчадкаў хопіць энтузіязму і настрою ўспомніць таго вершаплёта як паэта і імправізатара, які выклікаў усеагульныя насьмешкі галоўным чынам з-за нясвоечасовае мовы сваіх твораў.

этэр 7 студзеня 2001 г.

Загадка Караткевіча

Напачатку 1980-х сьвядомыя беларусы сьпявалі. І сярод песень Беларускай сьпеўна-драматычнай майстроўні была Багдановічавя «Паго-

ня» — на матыў «Марсэльезы», бо іншай мелэды — Шчаглова-Куліковіча — тады яшчэ ня ведалі. Часам замест словаў «Пагоні» на той самы матыў «Марсэльезы» сьпявалі верш Уладзімера Караткевіча «Багдановічу». Замена падавалася адэкватнай.

Сьцюжны час, бязмежна-суровы.
Сьпіць народ, нібы зерне ў ральлі.

.....
Ты прыйшоў

І гарачым словам

Рунь узьняў на роднай зямлі.

Ты сказаў нам: «Унукі Скарыны,

Дзе ваш гонар, моц і краса?

Ёсьць і ў вас, як у іншых, сьвятыня.

Не давайце сьвятыні псам!

Не давайце зь яе глуміцца,

Бо прасьпіць яна ясну зару,

Бо сьвяты ізмурод заімгліцца

У пярсьцёнку тваім, Беларусь».

Караткевічавы словы заварожвалі сваёй таёмнай магіяй. І калі найбольш дасьведчаныя сьпевакі ўжо ведалі, што паэт выкарыстаў тут словы Хрыста з Нагорнай казані, дык наступныя словы ўражвалі сваёй экзатычнай выключнасьцю ды нетутэйшым бляскам — сьвяты ізмурод у пярсьцёнку Беларусі не павінен быў заімгліцца. Тэза ўспрымалася настолькі ж неаспрэчна, наколькі была няўцямная. Часам думалася — чаму гэтакі знаўца мовы і старажытнасьці, як Караткевіч, ня ўжыў смарагд замест ізмуроду. Але пра тое, што азначаў гэты ізмурод, разважаць не хацелася. Не хацелася разбураць гэтую адначасова казку і ўжо вызна-

чаную жыцьцёвую праграму. Ізмурод выпраменьваў вобраз Беларусі настолькі магутна і пры тым інтымна, што ўдавацца ў канкрэтыку не было пазыву. Нешта падобнае перажывалі майстроўцы, сьпяваючы верш Натальлі Арсеньневай «У гушчарах». Эмацыйнай вяршыняй там былі словы: «Беларусь, Беларусь залатая, за цябе, за цябе мы ідзём». Была б на месцы «залатой», да прыкладу, «дарагая» — і тэкст адразу б рабіўся звычайным. Магчыма, і сьпявалі б яго ня гэтак ахвотна. А тут — кожнага разу «дабіраліся» да тых апошніх радкоў з залатой Беларусыяй, нібы расьцягваючы задавальненьне, нібы доўжачы гэтае чаканьне незразумелага шчасьця, быццам рыхтаваліся да раптоўнага эмацыйнага ўзьлёту. Зразумела, што «залатая» была ў Арсеньневай маленькім паэтычным азарэньнем, бязь нейкага канкрэтнага намёку ці шыфроўкі. Вось жа гэтаксама ўспрымаўся і Караткевічаў сьвяты ізмурод. Аднак, як высьвятляецца, у ізмуродзе якраз была зашыфраваная канкрэтная зьява.

Для дасьведчанага ў беларускай літаратуры чалавека паходжаньне Караткевічавага ізмуроду ў вершы «Багдановічу» — не загадка. Дасятаткова зьвярнуцца да твораў самога Максіма Багдановіча. Ёсьць там такі вершык зь дзіўнаю назвай «Безнадзейнасьць».

Скарына, доктар лекарскіх навук,
У доўгай вопратцы на вежы сочыць зоры.
Яны спрыяюць! Час! З рухавых рук
Скарыны п'е адвар пан земскі пісар хворы.
І ўраз пабачыў ён, што ізмурод

Ў пярсцёнку залатым на пальцы штось
імгліцца,
Што блеску ў ім няма... І з болем тут
ён зразумеў, што ўжо к жыццю не вараціцца.

Як бачым, Уладзімер Караткевіч у вершы, напісаным да 75-х угодкаў Максіма Багдановіча, выкарыстаў Багдановічаву сымболіку і вобразы — тут і Скарына, тут і ізумруд, тут і матыў Багдановічавай «Пагоні». Усё нібыта зразумела. Аднак ізумруд... З залатога пярсцёнка хворага земскага пісара ў Багдановіча, дзе ён імгліўся, прадвясчаючы сьмерць чалавека, ізумруд у Караткевіча перамясціўся ў залаты пярсцёнак Беларусі. Найбольш проста трактаваць і тут заімгленне ізумруду як прадвесьце сьмерці Беларусі. Але ёсць у гэтым вобразе і канкрэтны кантэкст. Каб адшукаць яго, нам давядзецца зазірнуць у перадгісторыю напісанья Багдановічавага верша.

Максім Багдановіч зь пяці гадоў невыезна жыў у далёкіх расейскіх гарадах — Ніжнім Ноўгарадзе і Яраслаўлі. Там ён з кніжак вывучыў родную мову і прасякнуўся беларушчынай, там пачаў пісаць вершы, якія дасылаў у рэдакцыю «Нашай Нівы» ў Вільню. У рэдакцыі заўважылі маладога паэта і ягоны талент ды вырашылі запрасіць хлапца ў Беларусь. І вось у 1911 годзе Багдановіч прыяжджае ў Вільню. Тут ён праводзіць некалькі дзён праездам у Ракуцёўшчыну пад Маладэчнам. У наступныя гады ва ўсёй творчасці паэта будзе выразна праглядаць жывы досвед той паездкі, прычым ясна падзелены досвед — на гарадзкі і вяско-

вы. Некалькіх дзён у Вільні яму хапіла, каб пасьля на працягу гадоў ашчадна выпісваць свае ўражаньні. Не кранаючы чыста віленскіх вершаў, сабраных у нізку «Места», можна яшчэ ў дзясятках іншых твораў убачыць тыя віленскія ўражаньні. Да прыкладу, у знакамітых «Слуцкіх ткачыхах». Дасьведчанаму ў біяграфіі Багдановіча гэты верш, ягоная тэма і вобразы могуць падацца дзіўнымі, маўляў, пры чым тут Слуцк і радзівілаўскія мануфактуры. Але варта прачытаць успаміны бацькі паэта — Адама Багдановіча, напісаныя шмат пазьней пасьля сьмерці Максіма. Ва ўспамінах згадваецца, што найбольшае ўражаньне на Максіма ад паездкі ў Беларусь зрабілі слуцкія паясы, якія ён разглядаў у Вільні ў калекцыі Івана Луцкевіча. Сёньня, між іншым, тыя паясы знаходзяцца ў экспазыцыі літоўскага этнаграфічнага музэю. Дык ці ж верш пра слуцкіх ткачых ня мусіць быць уключаны ў віленскі цыкль? Згадаем радкі:

Цямнее край зубчаты бору...
І тчэ, забыўшыся, рука,
Заміж пэрсідзкага узору,
Цьвяток радзімы васілька.

Запомнім гэты «васілёк». Аналіз паэтыкі Багдановічавых вершаў падкажа нам, што чыста фармальна гэта — той самы ізумруд, тая самая разынка ў палатне верша, што і залатая Беларусь у Арсеньневай, толькі больш прадметная — па-багдановіцку. Васілёк дапаможа нам далей прасачыць сюжэт з ізумрудам.

У часе тых некалькіх дзён у Вільні Максім

жыў у сакратара рэдакцыі «Нашай Нівы» Вацлава Ластоўскага. Ластоўскі — гісторык і мовазнаўца, вялікі рамантык беларушчыны, паказваў Багдановічу Вільню. Вось тут друкаваў свае кнігі Францішак Скарына, мы пісалі пра яго ў «Нашай Ніве», гэта выбітная постаць беларускага адраджэньня. Ня толькі першадрукар, але і астраном — Ластоўскі паказвае на вежу абсэрваторыі Віленскага ўнівэрсытэту. Там Скарына назіраў неба. А яшчэ ж і лекарам быў. Каго лячыў? Ну, да прыкладу, земскага пісара... У галаве Багдановіча рояцца ўражанні, і ўрэшце, складаецца карціна, якую ён пасля апіша вершам. Праўда, аднаго сюжэту і пераліку Скарынавых умельстваў будзе мала. Гэта Багдановіч ведае з тэорыі паэтыкі. Патрэбная нейкая дэталі, якая зробіць верш філязофскім і вечным. І тут згадваецца пярсьцёнак, які ён сёння бачыў у калекцыі Луцкевіча. Дакладна гэтак, як у сюжэце са слупкімі ткачыхамі спатрэбіўся васільёк.

І тут самы час перайсьці да галоўнага пытаньня гэтага вершаванага «вузла»: што меў на ўвазе Караткевіч пад сьвятыняй у тым радку з Нагорнай казані? Увага:

Ты сказаў нам: «Унукі Скарыны,
Дзе ваш гонар, моц і краса?
Ёсьць і ў вас, як у іншых, сьвятыня.
Не давайце сьвятыні псам!
Не давайце зь яе глуміцца,
Бо прасьпіць яна ясну зару,
Бо сьвяты ізумруд заімгліцца
У пярсьцёнку тваім, Беларусь».

«Сьвятыня» ў Караткевіча ўжытая ў адзіночным ліку, у адрозьненне ад Нагорнай казані, дзе Хрыстос гаворыць пра сьвятыні. Калі б Караткевіч казаў пра шмат сьвятыняў, атрымаўся б дыдактычны радок патрыятычнага зместу. Але гутарка ідзе пра адну, найбольшую. Простая аналёгія са словам «храм» тут таксама непераканаўчая. Караткевіч ведаў і цаніў шматканфэсійнасьць Беларусі, а да таго ж у 1966-м рабіць такі адназначны рэлігійны акцэнт было і рызыкаўна, і — для багемнага асяродку паэтаў філялягічнае школы — неадэкватна. Можна быць, Караткевіч назваў сьвятыняю Беларусь? Але ж Беларусь тут названая сама сабою, гэта ў яе пярсьцёнку заімгліцца ізумруд, калі будзе зглушленая сьвятыня.

Нарэшце, трэба падводзіць рысу. Пішучы верш-водгук на Багдановічаву васьмірадкоўе пра Скарыну, выкарыстоўваючы рытміку Багдановічавай «Пагоні» зь яе Вострай Брамай сьвятою, Уладзімер Караткевіч меў на ўвазе Вільню, страчаную і нічым не апраўдана чужую. Вільню зь яе абсэрваторскай вежай і дамамі бурмістра Бабіча, які даў прытулак першадрукару, зь яе слупкімі паясамі ў беларускім музэі Івана Луцкевіча, з васільком на іх і зь пісарам земскім, які пісаў зразумела на якой мове. Вільню, культурную цану якой Караткевіч і ведаў, і вычуваў, як рэдка хто з сучасных беларусаў.

Звышэмацыйны выкрык Караткевіча, які прагучаў у вершы «Багдановічу» менавіта з-за гэтай самай звышнасьці ня быў пачуты цэнзурай, бо звычайнае вуха ня чуе інфрагучаў,

якімі перагукаецца з суродзічамі «чорны кажан, што шнуруе ля вежы». Гэты выкрык працягвае гучаць і сёння, ён блукае рэхам па віленскіх вуліцах Завальнай, Вялікай Пагулянцы, Вастрабрамскай... Але чуюць яго адно кажаны. Караткевіч выказаўся, як выгукнуў. Тэзіс пра немагчымасць новага нацыянальнага адраджэння бязь Вільні прагучаў на поўную моц у 1966-м. Паэт шыфраваў свае думкі, бо выказаць іх адкрыта было цяжка, і думкі выходзілі друзлыя, гнятлівыя, амаль невыносныя. Побач зь вершам «Багдановічу» ў кнізе «Мая Іліяда» зьмешчаны верш, у якім Караткевіч спрабуе сказаць тое самае напрасткі. Мая найвялікшая любоў да беларушчыны падае птушкаю ў нейкія дэманічныя, злыя і бязьлітасныя рукі, — прызнаецца Караткевіч, як можа, эўфэмізуючы свае пачуцьці. Верш называецца «Вільня ў дождж»:

Вільня ў дождж, як старая гравюра
у «Тэцы Віленскай»:
Праз завесу дажджу — кожны дах
у штрыхах, як страх,
Крадучь даль туманы. Ёсё у зьвівах, нібы
на паперы вяленевай,
Ёсё з шматлікіх штрыхоў, ёсё ў касых
характэрных штрыхах.

Ёсё з дакладнай штрыхоўкі гравёра:
завеса туману,
Пляма вежы, забытай у дождж
на вяршыні гары,
І акрэслены контур званіцы вялікага Яна,
І, ля ног яго, пастка зь цямноцьця
і цэгля — Муры.

Я ня ведаю, дэман які над гравюрай
пануе пахмура?
І чые гэта вочы халодныя ў віслых мяшках
Разглядаюць яе? І чыя гэта крэсьліць
крыжамі гравюру,
З жыл-вяровак, старэчая, злая, сухая рука?

этэр 4 сакавіка 2001 г.

Друскенікі ў лютым

Інтрыга сённяшняй перадачы — у тым, што Друскенікі — гэта летні курорт. А яшчэ ў тым, што гэтае чыста літоўскае мястэчка на мяжы зь Беларусыяй да Беларусі ніякага дачынення ня мае. Вось жа ўсё гэта больш-менш няпраўда.

Кажуць, яшчэ перад вайною ў саміх Друскеніках жыла толькі адна літоўская сям'я. Ня ўсё ясна і з назваю мястэчка. Яшчэ й цяпер у нас яго часцяком называюць Друзгенікі. Так яно згадваецца на беларускамоўных мапах пачатку мінулага стагодзьдзя і ў «Геаграфіі» Аркадзя Смоліча. Праўда, польскамоўны «Слоўнік геаграфічны» 1881 году выданьня папярэджвае, што Друскенікі (праз два «н») і Друзгенікі — гэта няслушныя, памылковыя назвы. Тым часам, нашы сучаснікі прыгадваюць, што яшчэ ў 60-я гады 20 ст. сюды прыходзіў цягнік з блізкае Горадні, на якім былі табліцы па-беларуску: «Гродна — Друзгенікі». Дык, можа, Друзгенікі — гэта якраз па-беларуску?

Ці — па-гэбрайску?

З усіх мясцовых культураў гэбраі аказаліся другімі пасля беларусаў паводле трываласці забыцця. Далей у гэтым «рэйтунгу» — палякі і расейцы. Што да гэбраяў, дык яны маглі б згадаць і колішні цэнтар палестынафілаў у колішняй Расейскай імперыі, калі Друскенікі фігуравалі ў пераліках паміж Варшавай і Вільняй, або масавае засяленне гэтых мясцінаў сваёй папуляцыяй у канцы 19 ст. Мерапрыемства мела назву — «Населены лес». Маглі б успомніць і сынагогу, якая згарэла ў 1961 годзе. Маглі б згадаць, але няма каму. Не засталася ў Друскеніках гэбраяў.

А беларусы ёсць. Яны тут, як і ў Вільні, паводле колькасці трымаюць сваё ганаровае чацьвертае месца. Праўда, разгледзець іх амаль немагчыма. Тутэйшыя Юрась і Пятрусь міжсобку гавораць па-літоўску і ветліва называюць адзін аднаго: Юргіс і Пятрас. Наагул жа літуанізацыя ў Друскеніках праведзеная ўзорна. Ёсць, так бы мовіць, чаму павучыцца. Але ёсць што ўспомніць і зь беларускіх традыцыяў. І ня толькі колішніх. Мясцовы санаторый «Беларусь», які належыць РБ — ці не найбуйнейшае і найжывейшае ў цяперашніх Друскеніках прадпрыемства. Толькі па-беларуску там умеюць усяго некалькі чалавек — як зьлічыць на пальцах.

Пра ўсё гэта й пойдзе гаворка ў сённяшняй праграме. А яшчэ — пра канцэптуальнае, пра засваенне чужога і насаджэнне свайго, пра нацыяналізм і мультыкультуралізм — два супярэчныя прынцыпы арганізацыі культурнае

прасторы. Мы разглядаем Друскенікі праз атвор Вострае Брамы.

У Друскеніках зімою не пакідае адчуванне, што мястэчка стаіць на моры. Гэта — прысутнасць нечага вялікага, неахопнага, касмічнага. Магчыма, гэта сосны — бясконцае мора хвояў, паміж якіх пракідаюцца будынкі, некалькі вулак, возера і ўжо зусім сталы Нёман у стромых лясістых берагах.

Першае славутае імя маленькіх Друскенікаў — Мікалоюс Канстанцінас Чурлёніс або Чурлянь, як называла яго «Наша Ніва» пачатку мінулага стагоддзя, паведамляючы пра выставу ягонага жывапісу ў Вільні. Чамусьці пашыранае памылковае ўяўленне, быццам Друскенікі — радзіма Чурлёніса. Напэўна, таму, што ён тут — самая культавая постаць, ёсць цэлы музейны комплекс Чурлёніса. Насамрэч нарадзіўся будучы мастак і кампазытар у Варэне, а ў Друскеніках жыў у сям'і свайго бацькі — касцельнага арганіста.

Ёсць і іншая постаць, якая тут мусіла б стаць культавай. Некалі, у спадзеве пераадолець хваробу, на тутэйшыя мінэральныя воды падаўся Ян Чачот. На жаль, ані воды, ані хвой яму ўжо не дапамаглі. Не дажыўшы да паўвеку, Ян Чачот памёр тут у жніўні 1847 году і пахаваны на могілках у прадмесці Ротніца (па-літоўску Ратніча). І сёння на прыгожым узгорку па-над выгінам рэчкі Ратнічанкі стаіць помнік з эпітафіяй па-польску. Прозьвішча *Czczott* напісанае зь дзвюма «t» на канцы.

... Як усё ж няпроста іншы раз здабываць старую беларушчыну з-пад наслаенняў іншых культураў. Ігар Лучанок нядаўна ў тэлебачанні сказаў, што Міхал Клеафас Агінскі — польскі кампазытар. Нібы кропку паставіў. Бо на слых паспалітага беларуса гэта значыць — чужы. Дасьведчаны дасьледнік гісторыі культуры ведае, што сам Агінскі ніколі б не назваў сябе так. Але разбурыць стэрэатыпы нашмат цяжэй, чым іх ствараць — адной фразай.

І Чачот, беларуска-польскі або польска-беларускі, як у нас пішуць, паэт і навуковец ніколі б не назваў сябе так. На тое ёсьць і ўскосныя, і простыя доказы. У лісьце са ссылкі ў 1825 годзе Чачот піша сябрам: «Цяпер арэнбурская лінія, можна сказаць, запруджаная палякамі (так нас называюць тут і за такіх прымаюць)». Дасьледчык творчасці Чачота Кастусь Цьвірка піша пра незапатрабаванасьць гэтае постаці польскай культурай. Беларускай культуры яшчэ толькі трэба будзе зацікавіцца гэтай постаццямі і гэтым творчым даробкам.

Пастаўлены ў студэнцкія гады ў Віленскім унівэрсытэце на адну лінію са сваім сябрам Адамам Міцкевічам, Чачот праз усё жыццё імкнуўся зразумець, чаму ён, проста кажучы, не настолькі вялікі творца. Але рухала ім ня зайздрасць або гэтае самае жаданьне стаць вялікім, а шуканьне ў сабе свае праўдзівае рэалізацыі. Сядзячы ў ссылцы ў Башкірыі, ён перакладаў Вашынгтона Ірвінга. Факт, які ня можа не здзіўляць. Амэрыканскі пісьменьнік быў сучаснікам Чачота, які (без інтэрнэту) атрымліваў нейкім чынам усе самыя сьвежыя

навінкі літаратурнага сьвету. Ня варта думаць, што ссылка праходзіла ў цяплічных, спрыяльных умовах. Вось вытрымка зь ліста:

«Усе мы здаровы. Мы не на лепшай ад няволі свабодзе... Мы блукаем далёка па стэпах, прыносячы адтуль у душы дадому такую ж, як стэпы, аднастайнасьць, панураць і млоснасьць. Наш дом — маленькая хатка: зробленая яшчэ пры жыцці пустэльніка магіла... У гэтай дзіравай і недагледжанай хованцы часам быў такі жахлівы холад, што я змушаны быў сядзець тут адзеты, як у павозцы — у кажуху, паліто, цёплых ботах, рукавіцах і шапцы. Я так замярзаў колькі разоў, што ня ведаю, як яшчэ не захварэў — калі б ня ўнутранае цяпло, можна было б ператварыцца ў лёд».

Для літаратуразнаўцаў Ян Чачот ня стаў настолькі ж геніяльным паэтам, як ягоны сябра Міцкевіч. Чытаючы Чачотавы лісты, разумеш, што ён сам у сваёй ацэнцы ўласнага паэтычнага даробку быў яшчэ больш жорсткім крытыкам. Але ён не пераставаў шукаць сябе. І знайшоў. Некалькі зборнікаў беларускіх народных песень, адабраных і складзеных з найвялікшай любоўю да матэрыялу ды зь ня меншай рэдактарскай патрабавальнасьцю — вось што стала ягоным вялікім плёнам. Праз амаль 200 гадоў, прызнаюся, тыя песьні выглядаюць нашмат больш глыбокімі, гарманічнымі і жывымі, чым творы аўтарскія, якія патрабуюць ад чытача схільнасьці да архівізму. А тое, народнае, як праменіла спрадвечную беларускую волю і долю, гэтаксама праменіць і цяпер. Словам, знаць Чачота ўсе павінны.

Стоячы над ягонай заснежанай магілай у Друскеніках, я згадваю кніжныя звесткі. Памёр Ян Чачот на вачах у Юзафа Крашэўскага. Ягоня апошнія дні найбольш падрабязна апісаў нядаўна адшуканы намі ў «Вострай Браме» пісьменьнік Васіль фон Роткірх. Але гэты сюжэт яшчэ патрабуе разв'іцьця. На помніку Чачоту — верш Антона Адынца, які па-беларуску перакладаў Максім Танк, і які друкаваўся ў кнізе Адама Мальдзіса «Падарожжа ў 19 ст.». У Менску выдадзеная кніга твораў Чачота і некалькі кніг пра яго. Так мы ўсе пакрысе расчышчаем гэтую фрэску з-пад напластаваньяў часу і пылу.

У прадмесьці Ротніца, на могілках, дзе пахаваны Ян Чачот, ёсьць яшчэ і нядаўні літоўскі помнік — дэпартаваным пры Сталіне землякам. Названыя ўсе пайменна. Уявіць сабе такі помнік дзе-небудзь у беларускай вёсцы я не магу, хоць гісторыя ў нас адна й тая. Людзі парознаму ставяцца адзін да аднаго, часам сварацца, часам усёй вёскай кагосьці ня любяць. Тое самае што ў нас, што ў літоўцаў. Але па выніках яны ўсё ж трымаюцца ў сьвеце неяк інакш. Яны сваіх помняць кожнага — і добрага, і добрага. Тут ужо неістотна, хто які. Чаму так? Урэшце раблю выснову, што яны, у адрозьненьне ад нас — даражаць сваёй папуляцыяй. Пачуцьцё вельмі мала знаёмае беларусам. Нават у адраджэнскай прапагандзе заклік да беларусаў даражыць сваімі, калі й гучыць, дык

недзе напрыканцы сьпісу. Адкуль жа гэта бярэцца — такая воля?

Дапускаю, яна паходзіць ад таго, што ў літоўцаў як нацыі няма сваякоў. Ці то гэтак склалася аб'ектыўна, ці яны самі сабе так вырашылі, але няма ў іх ні старэйшых, ні малодшых, ні проста братоў і сясьцёр. «Прыбалтыйская абойма» — насамрэч чыста палітычная гульня. Літоўцы часьцяком неадлюбаюцца з латышамі. Як, дарэчы, і з палякамі, і з расейцамі. Найлепшае паразуменьне яны знаходзяць з намі. Але яны — балты, у іх адрозная мова, у іх, як той казаў, хутаранская сьведасьць і вялізная воля да жыцьця. А мы нібыта славяне, наша мова падобная з расейскай, мы ўвогуле — з братняю Руссю, і нашая нацыянальная воля ледзьве падае прыкметы жыцьця. Наяўнасьць сваякоў — магутнейшых і багацейшых, згадзіцеся, расслабляе. Гэта як спакуса ў нейкіх справах паспадыявацца на старэйшага брата, ня ўзяць адказнасьці на сябе. Вось жа літоўцы сабе такой магчымасьці не далі.

Літоўскае засваеньне Друскенікаў паводле мадэлі такое самае, як і засваеньне Вільні. Толькі ў маленькім мястэчку гэта даецца прасцей і хутчэй.

Гісторыя паселішча пачынаецца з двароў. Спачатку адзін двор, пасья два двары, пяць двароў. Усе жыхары вядомыя пайменна. Паўтараста гадоў таму, дакладна — 164 гады назад — на тутэйшых мінэральных водах засноўваецца курорт. А ўласна літуанізацыя пачынаецца толькі пасья мінулае вайны.

Нібы з аднаго каліва цэлае поле, тут з адна-

го чалавека паўставала цэлая нацыя. У храналёгіі найважнейшых падзеяў з гісторыі мястэчка першы ўласна літовец сустракаецца пад 1903 годам. Менавіта тады тут нараджаецца Дамінік Вішчыніс, а ў 1912-м — ягоны брат Пятрас. Зь іх усё і пачалося, хоць усяго тады ў Друскеніках было каля трох тысяч жыхароў. У 1943-м, за немцамі, Пятрас скончыць Віленскі ўнівэрсытэт, а ўжо ў 1944-м, за саветамі, стане стваральнікам і дырэктарам першай тут літоўскай прагімназіі. Ягоны малодшы брат з 1941 году будзе забяспечваць падтрымку з-за мяжы. У Амэрыцы ён узначаліць радыёстанцыю «Звон свабоды». Так выглядае завязка. Першая школа, першая бібліятэка, першая літоўская служба ў касьцёле, першая нелегальная антысавецкая арганізацыя, першае сьвята літоўскай песьні... Гарадзкая хроніка фіксуе кожнага, хто спрычыніўся да паўстаньня нацыі і славы мястэчка. Да прыкладу, 3 ліпеня 1949 году друскеніцкая школьніца Яня Вайкшнорайтэ ставіць рэспубліканскі рэкорд у мятаньні гранаты. Рэкорд пратрывае 30 гадоў...

Яшчэ крыху, і кола пачне круціцца само. Можна сабе ўявіць, як няпроста было пачынаць. Але ўсе тыя кроў, пот і сьлёзы ня йдуць ні ў якое параўнаньне з вынікамі. І яшчэ што важна. Літоўцы рабілі сваю справу вельмі творча. Наўкола будаваліся й адкрываліся ўсё новыя санаторыі і дамы адпачынку, а ў мясцовых актывістаў нараджаліся дзеткі. Хлопчыкаў прыдумалі называць Вітаўтасамі — у гонар Вялікага князя Вітаўта. І вось сёньня ў Друскеніках жывуць трыста Вітаўтасаў. Уявіце

сабе, чаго вартыя спаянасьць і воля гэтага клубу. За часамі незалежнасьці ў цэнтры мястэчка зьявіўся і помнік самому князю.

Дарэчы, пра тых Вітаўтасаў. Самі літоўцы літуанізацыю называюць гарманізацыяй. Імёнам і прозьвішчам надаецца вялікая ўвага. Бо гэта — вобраз нацыі і, ўрэшце, краіны. Немагчыма сярод сьведамых літоўцаў уявіць сабе якога-небудзь Іванова ці Пятрова або нават Івановаса зь Пятровасам. Гэткія прозьвішчы — незгарманізаваныя. Затое літоўца па прозьвішчы адразу відаць, дзе б у сьвеце ён ні апынуўся. Згадайце тую зорку маскоўскай эстрады Арбакайтэ. Зьявіся там беларуска Дарафеева, мы яе проста не адрознім як сваю. Журналіст беларускага радыё Ёнас Лаўрынавічус ніколі і ў галаве ня меў замяніцца на Івана Лаўрыновіча. Затое шмат якія беларусы Іваны Лаўрыновічы, якія жывуць у Літве, ахвотна перапісаліся на Лаўрынавічусаў. Гістарычныя прозьвішчы гарманізавалі навукоўцы. Скажам, Ян Чачот па-літоўску — Šešota.

Такім чынам, махавік запрацаваў на поўную моц і ўжо не патрабуе такіх неверагодных высылкаў і фантазіі, як тое было напачатку.

Друскенікі ў лютым пуставатыя. Ня столькі таму, што зіма. Цяпер ужо і ўлетку тут няма тых шумных натоўпаў «з усяго Саюзу», і многія санаторыі стаяць зачыненыя. Але няма тут і запусьцення. Як любяць казаць нашы людзі, у літоўцаў — культура. Вось жа гэты сапраўды вышэйшы бытавы стандарт — га-

лоўны інструмэнт літуанізацыі. Негвалтоўны і пасьпяховы. Быць літоўцам і гаварыць па літоўску — найперш прэстыжна, а пасья ўжо выгадна. Праўда, правілы гульні, усталяваныя ад пачатку, жалезныя і перагляду не падлягаюць: адна дзяржава і адна мова. Ніхто не спрачаецца. А чаго спрачацца? Зь літоўскай хутчэй знойдзеш добрую працу, за якую будзеш атрымліваць столькі, што назад у Расею не захочаш. Няма сэнсу. З добрым заробкам тут набудзеш усё, што табе трэба. Як кажуць, у асарты мэнце. Каб сапраўды не хацець назад у СССР ці ў якое СНГ, жыхарам Літвы дастаткова нагляднае ілюстрацыі — суседняй РБ зь яе заробкамі, крамамі і няяснай будучыняй.

Ці надаюцца літоўскія мэтодыкі да беларускай сытуацыі? Гэта загадка, якую трэба разгадаваць. Прыкладам, можна, як літоўцы, ставіцца да тутэйшых традыцыяў выбіральна. А можна — мультыкультурна. Два падыходы супярэчаць адзін аднаму. Калі маеш на мэце ўзгадаваньне нацыі, мусіш разумець, што маладая нацыя заўсёды імкнецца да экспансіі. Менавіта так выяўляецца яе воля і інтарэс да жыцьця. Літоўцы працягваюць актыўна засвойваць Віленшчыну і Клайпедзкі край, імкнуцца ўдзельнічаць у пытаньні Калінінграду, некаторыя залучаюць ва ўласна літоўскія землі цяперашнюю Беларусь — аж да Маладэчна. Дзеля чаго ім гэта ўсё трэба? Каб захоўваць малады жыцьцёвы імпульс найперш у самой Літве. Ба-дзёрасьць духу, прагу пазнаньня і тварэньня. Гэта як бы беларусы актыўна дыскутавалі пытаньні Вільні, Дзьвінску, Смаленску, Беласто-

ку, Чарнігава... Ня дзеля таго, каб гэта ўсё адваіваць. А дзеля таго, каб жывой нацыянальнай творчасцю напоўніўся сёньняшні Менск.

Другі падыход — мультыкультуралізм. Беларусы ў Літве спрадвеку жывуць у суплёце розных традыцыяў — польскай, гэбрайскай, татарскай, літоўскай, расейскай... Нам, як жыхарам краю, цікавая ўся культура гэтага краю. Узаемапранікненьні зь іншымі ня толькі ня шкодзяць, але спрыяюць. Бо гаворка йдзе не пра нейкую ачышчанасьць, нацыянальную адасобленасьць, а пра ўзвышэньне культуры. Тады мы ня можам гаварыць пра кроў, якая цячэ ў нашых жылах, адразу прызнаючы, што яна мяшаная. Тут дарэчы будзе клясычны прыклад трох родных братоў Іваноўскіх, якія прызнаваліся кожны да іншай нацыі: беларус, літовец і паляк.

Як мультыкультуралісты, мы цікавыя сьвету. Як нацыяналісты — цікавыя найперш сабе і служым нацыянальнаму ўзгадаваньню.

Напэўна, добра, калі ў межах аднае нацыі ёсьць прадстаўнікі абедзвюх плыняў. Беларусы — пераважна мультыкультуралісты. Міжволі падумаеш, ці ня ў гэтым перакосе наша нацыянальная слабасьць і зьнешняя безабліччасьць?

17 верасьня 1939 году Друскенікі ўвайшлі ў склад Парэцкага раёну БССР, дзе знаходзіліся амаль чатырнаццаць месяцаў. Мала дасьледаваная гісторыя. Ці была тут створаная беларуская школа, ці выходзіла беларуская газэта, ці

заснавалася якое таварыства — невядома. Вядома, што менавіта ў тую пару быў адкрыты санаторый «Беларусь» — для супрацоўнікаў Акадэміі навук. У 1952-м быў адкрыты яшчэ адзін — санаторый для дзяцей беларускіх чыгуначнікаў «Пралеска». Але да сёння даіснаваў той першы — «Беларусь». Мая маці прыгадвала, як пасля вайны курортнікам тут ня раілі гуляць блізка каля Нёману, бо з процілеглага боку ракі пастрэльвалі лясныя браты. Цяпер, дарэчы, іхная стаянка ў лесе ператвораная ў мэмарыял. Згаданыя ўсе пайменна.

У сённяшняй перадачы я не назваў ніводнага беларускага чалавека ў сучасных Друскеніках. Але яны ёсць, і сапраўдныя падзвіжнікі беларушчыны сярод іх ёсць. Ёсць суполкі, і нават дзіцячы хор. Праўда, пра школу гавораць, як пра тое, што становіцца ўсё менш рэальным. Беларусы, як і расейцы, і палякі, ходзяць тут у расейскую школу. І ўжо тая на мяжы закрыцця. Юрась і Пятрусь ахvatней адгукаюцца на Юргіса і Пятраса. Санаторый «Беларусь», які быў прадметам міждзяржаўных спрэчак за Шушкевічам і Кебічам, як праблема, ужо нікога не цікавіць. Высвятляць ісьціну ў архівах стала ня модна. Беларускія архівы цяпер запатрабаваныя ўладамі дзеля кампрамату, а ня ісьціны. Хіба ТБМ часам нагадвае пра Друскенікі. А ў цэлым справа завіслая. Да лепшых часоў.

Колішнія шумныя Друскенікі, у якіх летняй парой перабывала столькі беларускага народу, сёння сустрэлі нас у лютым. Мэтафара, падобная на мэтамарфозу. Усё перамянілася —

Літва, Беларусь, мы з вамі. Дакладней, усё перамяняецца, усё незавершанае. Апусьцелы засьнежаны курорт таксама напружана думае, як вярнуць сабе былую сваю славу і тыя шумныя натоўпы аматараў лекавых гразяў, мінеральнай вады і хваёвага паветра.

этэр 11 сакавіка 2001 г.

Падарожжа ў 20 стагодзьдзе

Аднойчы ў падвале бацькоўскага дому я перажыў самую сапраўдную трансфармацыю ў часе. Прышоўшы па бульбу, я стаў разглядаць стосы старых кніг, зьнесеных сюды з хатняе бібліятэкі. Раптам вока ўпала на карэнчык з прозьвішчам «Ваўпшасаў». Гэтая асоба зацікавіла мяне яшчэ на шыльдзе адной менскай вуліцы. Што за прозьвішча такое? Каўказец — не каўказец. Аказаўся літоўцам. Толькі да прозьвішча Ваўпшас дадаўся расейскі канчаток -ов. (Унікальны на маёй памяці выпадак.) Што за чалавек? Дывэрсант, чэкіст, опэр, асабіст, чый лёс увабраў заградатрады, НКВД, спэцпадразьдзяленьні... Прафэсія — ліквідатцыя людзей. Пяцьдзясят гадоў біяграфіі Ваўпшасава прыпадаюць на Беларусь.

Наша краіна вачыма тэарыста...

Я прысеў, разгарнуў таўставаты, амаль на 500 старонак, том і пачаў чытаць.

Паглыбляючыся пры сьвятле тускнай лямпы ў зьмест Ваўпшасавых мэмуараў, я зразумеў,

што паглыбляюся ў самое мінулае стагодзьдзе. Міжволі я параўнаў сваё падарожжа з колішняй кнігай Адама Мальдзіса «Падарожжа ў 19 ст.». Пэўне ж, не на сваю карысьць. Там Агінскі, Чачот, Бакшанскі — узлёты духу з зразумелай адвеку і давеку думкаю пра Бацькаўшчыну, яе свабоду і посьпех. Мальдзіс кліча чытача ў нябёсы нязьменных ідэалаў, у сьветлыя рамантычныя вышыні, у палёт. А мне з маім падарожжам у стагодзьдзе 20-е выпала сядзець у пыльным бульбяным падвале сярод сьпісаных састарэлых кніг, чые ідэалы ператварыліся ў скукожаныя ідэалёгемы. Тым ня менш, я вырашыў прайсьці сваё падарожжа, каб ясьней разгледзець мінулае стагодзьдзе і ягоных герояў, ягоных заканадаўцаў і гаспадароў.

Узлёты духу... Колькі ж жыцьцяў на сумленьні аднаго гэтага чалавека! А які матыў соцень, або і тысяч забойстваў? Усясьветная рэвалюцыя? Далёкая песня, усё больш далёкая, ужо амаль неразборлівая... Да аснаваньня, а зацем... Словам, матыў кануў некуды ў нябыт. А безь яго з чым будзе стаяць тая душа чалавечая перад вечнасьцю, чым растлумачыць свае ўчынкi? Эй, хто ты?

Ужо першы абзац Ваўпшасавай кнігі мяне насьцярожыў і азадачыў:

«Канфліктаваць з жыцьцём я пачаў рана. Асаблівых падставаў для майго неўсьвядомленага пратэсту не было, зьнешне ўсё выглядала на дабрабыт, я не магу паскардзіцца на бязрадаснае або жабрацкае дзяцінства. Тым ня менш нешта не задавальняла мяне ў звыклых парад-

ках, а што менавіта, адразу цяжка было зразу мець».

Пасьля высветліцца, што гэта — уся жыцьцёвая праграма, якая можа быць пададзена ў боскую канцылярыю, бо астатніх вытлумачэньняў — пра інтарэсы рэвалюцыі і савецкае ўлады — там ня прымуць.

Калі ж адкінуць бальшавіцкую ідэалёгію, якую сёньня больш дакладна назваць ідэалістыкай, дык жыцьцёвыя прыгоды Ваўпшасавы ўспрымаюцца як успаміны якога-небудзь бэн Ладэна, ня йначай.

Як нараджаецца тэарыст? У нашым выпадку ён сфармаваўся з вайскоўца.

«На другі дзень раніцою Нехвядовіч атрымаў цывільную вопратку, літаратуру, выбухоўку і, рассоўваючы ўсю гэтую гаспадарку па рэчавых мяшках, сказаў:

— Вось хутка пераапранемся, і нічога ў нас чырвонаармейскага не застанецца. Мужыкі і мужыкі. Былі франтавікі — сталі партызаны, і што нас чакае наперадзе, нікому няведама. Але мы далі слова партыі і павінны яго сьвята выконваць, а хто паверне...

— Няма ў нас такіх, камандзір! — адгукнуўся Жулега. — Мы ня зьвернем з абранай дарогі да самага сканчэньня ўсясьветнай рэвалюцыі, пакуль апошняга буржуя не прыкончым.

— Жулега ў нас такі, — умяшаўся Пеця Курзін. — Барацьбу прызнае толькі ва ўсясьветным маштабе. Польскі пан для яго ня пан, а дробная казурка. Як дасьць па фрызуры — так і вырасьце сьвежая магілка».

Ключавое слова тут — пераапанемся. За сваё жыццё Ваўпшасаў толькі паводле мэмуараў мяняў прозьвішча і дакумэнты разоў дзесяць. Гэта вельмі важная дэталёў — закрыцца. З чужым імем ты быццам і недасягальны, і беспакараны. Гэтым разам дзея адбываецца яшчэ за першай польскай акупацыяй.

У чым зьмест дзейнасьці? Увайсьці на тэрыторыю праціўніка, зьбіць там групу, напасьці на інкасатара, каб было за што піць-есьці, пасля арганізаваць напад на абоз ці склад з боепрыпасамі, а з гэтым ужо прыступаць да дывэрсійнай дзейнасьці. Што-небудзь зьнішчыць, каго-небудзь забіць, разграміць невялікі гарнізон. І пры гэтым сьцягваць да сябе ўсё новых прыхільнікаў. Дзеля чаго ўсё гэта? Дзеля ўсясьветнай рэвалюцыі — гучыць выцьвіла і непераканаўча. Калі ж адкінуць ідэалістыку, дык маем справу з рамантыкай звычайнага бандытызму.

Зьвярніце ўвагу, як наіўна гучаць сёньня апраўданьні разбою на дарогах. Перайшоўшы мяжу, дывэрсанты сядзяць у лесе. Ад мясцовага агента даведваюцца, што па дарозе Бягомаль — Мсьціж будзе ехаць польскі вайсковы скарбнік. Нехта прапануе напасьці. Камуністычныя дывэрсанты ў сілу сваёй ідэалістыкі пачынаюць сумнявацца. Ваўпшасаў працягвае:

«— Экспрапрыяцыя? — спытаўся я. — Трэба падумаць. Мы ж камуністы, падпольшчыкі, і наўрад ці нам трэба даваць польскім уладам падставу называць нас разбойнікамі з бальшой дарогі.

Але Зыс стаяў на сваім, і мы пайшлі да на-

шага камандзіра, каб ён вырашыў нашу спрэчку. Нехвадовіч уважліва выслухаў нас і сказаў:

— Таварыш Зыс мае рацыю. Мы павінны жыць за кошт праціўніка, забіраючы ў яго зброю, харчы і іншыя матэрыяльныя каштоўнасьці, у тым ліку і грошы. Такая лёгіка партызанскай вайны.

Камандзір прыняў рашэньне: арганізаваць засаду, ахову і скарбніка раззброіць, але не забіваць, а грошы падзяліць паміж найбольш беднымі сялянамі, і частку ўзяць сабе для патрэбаў падпольля».

Ну, проста калыханка нейкая. Ідылія. Нібы і пісаў гэта ўсё Ваўпшасаў у тыя часы, калі ня меў яшчэ й дваццаці гадоў, а не ў сваім кабінэце зь відам на маскоўскі Ленінскі праспэкт.

...Уладкаваўшыся зручней у падвальным катуху, я прабягаў вачыма старонкі, запоўненыя вадзяністым расповедам. Сярод усіх гэтых робленых дыялёгаў раз-пораз натрапляў на назвы знаёмых мне вёсак, сустракаў і ведамых гістарычных пэрсанажаў. Але цікавіла мяне, мабыць, ня гэта.

Масьціты забойца нідзе не апісваў саміх экзэкуцыяў, быццам стараўся не пакідаць сьлядоў злачынства. Хіба што ў такіх знакавых выпадках, як расстрэл памешчыка Вішнеўскага зпад Вялейкі на вачах ягоных батракоў. Далей імем гэтага памешчыка будуць палыхаць іншых. Што да астатніх ліквідацыяў, дык яны папросту выпадаюць з тэксту. Гаворыцца, што правакатарам няма дараваньня, пасля эпізод допыту і... усё. Ліквідацыя шпіёнаў — так ён сам гэта называе. Насамрэч тут лёгка вычытва-

ецца правобраз будучых заградатрадаў. Бальшавіцкія дывэрсанты сядзелі ў лясках за польскай мяжою, адсочвалі і зьнішчалі перабежнікаў з савецкага боку. Ішоў 1923 год. Вось як гэта выглядала:

«Але хто ня мог чакаць ад нас літасьці, дык гэта шпіёны і правакатары.

Дзьмітры Балашка паведаміў мне, што ягоная група затрымала на шашы каля вёскі Бамбалі мужчыну, які назваўся Жылінскім. У яго адабралі зброю.

— Прыведзіце яго сюды, — папрасіў я.

Допыт працягваўся некалькі дзён. Жылінскі і жартамі адзелваўся, і сварыўся з намі. Упарта цьвердзіў сваю легенду:

— Я служыў у Чырвонай арміі, быў на фронце і ваяваў супраць белапалякаў. Цяпер дапамагаю сумленным беларусам змагацца ў тыле ворага.

— Патрыёт, значыць? — спытаўся я ў яго, будучы выведзены зь цярпеньня нахабнай хлусьнёю.

— А што, скажаце, не? — адказваў ён, не зьміргнуўшы вокам.

— Ва Ўсходняй Беларусі бывалі?

— Бываў.

— Выпадкова не знаёмы з камісарам ляснога наркамату ў горадзе Ігумен?

Такога пытаньня арыштаваны не чакаў. Бо гэтым камісарам да нядаўняга часу быў ён сам».

Канец эпізоду.

Самой экзэкуцыі аўтар не апісвае. Гэта як у эратычных кінафільмах — закаханыя кладуц-

ца ў ложак і гасяць сьвятло. Далей мусіць запрацаваць уяўленьне глядача — наколькі яно разбэшчанае. Так і тут.

Ня могуць не запыняць увагі эпізоды, дзе адным сказам пазначаюцца некалькі гадоў працы ў НКВД у самы разгар выкрываньня шпіёнаў і ворагаў народу. У Ваўпшасева гэты сказ гучыць так: «Некалькі гадоў праслужыў у рэспубліцы, зь якой даўно і моцна звязаў свой лёс. Затым зноў Масква». А там — Беламорканал. Можна толькі дзівіцца, як адзін чалавек накрывае сваім лёсам усе гарачыя кропкі стагодзьдзя. Прычым, па ўсім сьвеце. Вось ён апынаецца ў Барсэлёне. Аказваецца, яшчэ да Адама Глёбуса гэты горад наведаў, апісаў і палюбіў верны опэр НКВД. Сцэнка сустрэчы двух сяброў настолькі беларуская савецкая, што не магу яе не прывесці.

«Барсэлёну нездарма называюць пэрлінай Міжземнага мора. Горад проста цудоўны са сваімі велічнымі старажытнымі будынкамі, пышнымі пальмавымі бульварамі, шматкілямэтровымі праспэктамі і ўзьбярэжнымі, раскошнымі віламі ў ваколіцах. Калі я прыехаў, неба над морам і гарадзкімі кварталамі зьзяла яркім блакітам, і ўсё навокал было па-паўднёваму яркае, жыцьцярадаснае, прыгожае.

У Барсэлёне я сустрэўся з многімі савецкімі добраахвотнікамі, што прыехалі сюды раней за мяне. Вельмі радаснай была сустрэча з Кірылам Пракопавічам Арлоўскім, усё такім жа маладам, задорным, агнявым.

— Сьвет малы, Станіслаў! — прамовіў ён, калі мы абняліся. — Колькі разоў мы з табой

разлучаліся, але дарожкі нашыя сыходзяцца зноў і зноў. Ці ж ня дзіва!

— Калі разабрацца, Кірыл, ня дзіва. У такое стагоддзье так і павінна адбывацца. Заканамернасці часу супадаюць з заканамернасцямі асобы.

— Вось-вось, Станіслаў! Гэтак мы з табою ўсё жыццё пройдзем разам».

Дзея адбываецца ў часе гішпанскай грамадзянскай вайны. Ваўпшасаў прыехаў сюды да радцам, які кансультаваў дывэрсійныя атрады, як правільна разбураць камунікацыі, мініраваць дарогі, ствараць паніку сярод насельніцтва.

Наступны эпізод зноў ляканічны, хоць і ўбірае некалькі гадоў:

«Па вяртанні ў Маскву я стаў працаваць у адной з управаў НКВД. Жыў у сям'і, хадзіў па родных маскоўскіх вуліцах, любаваліся сталічным бляскам і дзелавой мітуснёй вялізнага гораду». І ўсё. Далей адразу — фінская вайна. Задача Ваўпшасава — здымаць з дрэваў «зязюляў» — фінскіх снайпэраў.

«Любіў я сваіх падначаленых, па-бацькоўску клапаціўся пра іх. І яны не аднойчы ратавалі мяне ад вернай пагібелі, а паміж сабою за ўзрост, гумар і вечную заіндзянеласць празвалі Дзедам Марозам»...

Часам правалы здараюцца нават з геаграфіяй. «Паўтара году я правёў у капіталістычнай Эўропе, выконваючы спэцыяльныя заданні». Увесь перыяд нямецкай акупацыі Беларусі Ваўпшасаў на акупаванай тэрыторыі нашай краіны займаецца звычайнай работай —

дывэрсіі, стварэнне ліквідацыйных групаў і ўласна сама ліквідацыя. У прыватнасці, ён бярэ ўдзел у арганізацыі забойстваў «актыўнага буржуазнага нацыяналіста» Фабіяна Акінчыца, «ворага беларускага народу» Вацлава Іваноўскага і «злбнага буржуазнага нацыяналіста» Казлоўскага.

«У выніку ўдараў, нанесеных па беларускіх нацыяналістах, гэтыя празрэжныя адшчапенцы, ня маючы апоры ў народзе, не змаглі аказаць эфектыўнай дапамогі фашысцкім акупантам. Чэкісцкімі групамі праводзілася вялікая праца дзеля разлажэння нацыяналістычных арганізацыяў і фармаваньняў, якія ствараліся гітлераўцамі зь ліку мясцовага насельніцтва». Дэталі не ўдакладняюцца.

Пасьля вайны бальшавіцкі бандыт мяняецца месцамі з тымі, хто перасьледаваў яго ў лясках. Адбываецца новае важнае пераапраананьне. Цяпер ён ад імя ўлады ловіць бандытаў у Беларусі і Літве.

«Зноў замкнулася кола лёсу: тут у 1920-я гады я працаваў у падпольлі, змагаўся ў партызанскіх атрадах, а цяпер ролі перамяніліся, я бараніў народную ўладу ад усялякага роду ўзбройных прайдзісьветаў, што хаваліся ў лясках».

Далей Ваўпшасаў пачынае распавядаць гісторыю, якая мае ўжо адкрыта казачны змест. Ён прыяжджае ў Жэмайцію, дзе ў лесе сядзіць банда нейкага Клаюнаса. Наш герой вырашае ліквідаваць банду па-добраму. Ён піша Клаюнасу ліст, каб той перастаў змагацца, бо такое вакол цудоўнае жыццё, савецкае. Маўляў, за

24 гадзіны ўся банда на фурманках павінна выехаць зь лесу пад чырвонымі сьцягамі. Гадзіны бягуць хутка, чэкіст хвалюецца. Але хіба ж можа ён памыляцца. І вось сапраўды мноства фурманак зь ляснымі братамі пад чырвонымі сьцягамі прыжджаюць у мястэчка. Малайцы, — кажа ім Ваўпшасаў. Чым хацелі б займацца ў мірнымі жыцьці? Тыя адказваюць, што ім за здраду можа дастацца ад іншых лясных братоў, таму яны хацелі б паехаць на Далёкі Ўсход.

Хто б мог падумаць, што пасьяляваенныя масавыя дэпартацыі літоўцаў у ГУЛАГ адбываліся добраахвотна...

Верагодна, у сэнсе даставернасьці гэты эпизод адпавядае і ўсёй астатняй кнізе. І яшчэ — ані разу не ўзьнікае жаданьня параўнаць сябе з героем-распавядальнікам, маўляў, як бы зрабіў я. Наадварот, нязьменна ўяўляеш сябе на месцы ахвяраў безагляднага дывэрсанта. Ад гэтага ўвесь час кніжку хочацца адкласьці. Тым ня менш, я дачытваю да апошняга абзаца, які мае філязофскі характар:

«На дарогах жыцьця растуць не адныя посьпехі ды ўдачы. Вельмі важна пазьбегнуць паразы і дамагчыся перамогі. Але ня менш важна пры любых абставінах захоўваць паўсюль — і ва ўнутраным сваім сьвеце, і ў калектыве людзей, сярод якіх знаходзіцца, — аптымальную маральную атмасфэру».

Дзесьці я нешта падобнае нядаўна чытаў. Ага, згадваю. Цяпер у Вільні судзяць нейкага Янушкевіча. За пяць гадоў ён учыніў трынаццаць забойстваў — пераважна інкасатараў і мянялаў валюты, учыніў мноства ўзбройных

нападаў, рабункаў. Словам, чысты Ваўпшасаў нашых дзён. Гэта ён сказаў журналістам нешта пра «аптымальную маральную атмасфэру». Газэты не ўдакладняюць, ці кіраваўся Янушкевіч нейкімі ідэйнымі матывамі, напрыклад, ці ён камуніст. Але калі да ягонае дзейнасьці прыставіць нейкія матывацыі — скажам, дэстабілізаваць сытуацыю ў цяперашняй капіталістычнай Літве, дык мы атрымалі б яшчэ аднаго савецкага героя.

Але ж як у выпадку з Янушкевічам, так і ў выпадку з Ваўпшасавым усе ўчыненія ім забойствамі, рабункамі і дывэрсіямі, бо ўсё, дзеля чаго гэта нібыта рабілася, было асуджана, адкінута, забыта. Інтэрнэтаўскія шукальнікі на імя Ваўпшасаў адгукаюцца сёньня толькі адрасамі ўстановаў, разьмешчаных на адной зь менскіх вуліц...

На вуліцы Ваўпшасава ў Менску ёсьць маторны завод, дзьеваўтазапраўкі і першы ў Беларусі прытулак для бяздомных людзей.

Паўстагодзьдзя наш герой займаўся дывэрсійнай і тэрарыстычнай разбойнай дзейнасьцю. У сваёй кнізе ён апісаў нашу краіну не як краязнаўца або падарожнік, не як навуковец, а менавіта як бандыт.

У савецкай Літве, як тады было прынята, на радзіме героя Савецкага Саюзу ўсталявалі ягоны бюст. Сам Ваўпшас жыў у сваёй кватэры ў Маскве на праспэктэ Леніна і пісаў на машыцы мэмуары. Сёньня ягоны бюст — у парку скульптуры таталітарнага пэрыяду, у глыбокай правінцыі, недалёка ад беларускай мяжы,

сярод іншых пэрсанажаў таго часу — ленаў, сталінаў, дзяржынскіх...

Першую спробу даць пераацэнку дзейнасці вэтэрана савецкага палітычнага тэрарызму зрабіў расейскі пісьменьнік Віктар Сувораў у сваёй кнізе «Ледакол. Хто пачаў другую сусветную вайну?» Менавіта Ваўпшасаў спатрэбіўся Сувораву для даказвання таго, што Сталін рыхтаваўся не да абарончай, а да нападніцкай вайны.

«Да 1926 году ваяваў у польскіх лясах. Афіцыйна вайна з Польшчай даўно завяршылася, а савецкія «партызанскія атрады», укамплектаваныя галаварэзамі з ЧК і ГПУ, забіваюць людзей у імя ўсясьветнай рэвалюцыі. Пасля вяртаньня Ваўпшас — буйны начальнік на вялікіх будоўлях ГУЛАГу — тысячы галодных зэкаў капаюць сталінскія каналы, а кіруюць будаўніцтвам чэкісты. Ваўпшас — сярод кіраўнікоў. А пасля наш герой кантраляваў ня зэкаў ГУЛАГу, а палітбюро гішпанскай кампартыі, накіроўваў працу рэспубліканскай контрразведкі і дывэрсійных фармаваньняў. А потым Беларусь і падрыхтоўка савецкіх партызан на выпадак уварваньня праціўніка на савецкую зямлю. Але вось падпісаны пакт, і партызаны больш непатрэбныя. Ваўпшас трапляе ў фармаваньні Асназ НКВД і займаецца высакароднай справай «ачысткі тэрыторыяў ад варожых элементаў» у часе «вызваленчых паходаў». А вось 22 ліпеня 1941 году ён сустрэў не на мяжы, а за мяжой, на тэрыторыі «верагоднага праціўніка», маючы ў кішэні дыпляматычны пашпарт. Навошта гэтага карніка, тэра-

рыста, гулагаўскага дыплямата адправілі за мяжу? Можа, у інтарэсах умацаваньня бясьпекі краіны, «прадбачачы абарончую вайну»? Не, у абарончай вайне ён там зусім непатрэбны. Як толькі такая вайна пачалася, яго тэрмінова вярнулі ў Савецкі Саюз і адправілі ў Беларусь партызаніць, ствараць нядаўна зьнішчаны партызанскі рух, пачынаючы з нуля... Калі рыхтавалася абарончая вайна, дык навошта ўвесь гэты маскарад зь пераапрапананьнем?»

...Забраўшыся па вушы ў 20 стагодзьдзе, я злавіў сябе на адчуваньні, быццам надыхаўся бульбянога пылу. Болей сядзец у цёмным падвальным катуху было немагчыма. Адно зафіксаваў сабе ў памяці магію адпаведнасці — гэтага пыльнага катуха, скрыняў зь леташняй бульбай, леташняга стагодзьдзя і гэтай кнігі, гэтай асобы, гэтага чалавечага лёсу, які і забыў бы хутчэй, дык жа не аднойчы нагадае пра яго ўсё яшчэ актуальная назва адной зь менскіх вуліц.

этэр 29 красавіка 2001 г.

Пасаджэньне на кол (1)

Узурпатары ўлады звычайна настолькі ж даюцца ў знакі сваім народам, наколькі ўдзячны ўяўляюць сабою матэрыял для псыхолягаў, пісьменьнікаў, дасьледнікаў культуры. Іх вобразы часьцяком становяцца знакавымі, іх імёны пішучца на вокладках тоўстых раманаў.

Канцэнтрацыя ўсёй улады у адных руках мабілізуе чалавечую асобу, усё, што ў ёй ёсць добрага і благога. Астатнім выходзіць паказальная навука — чалавечая прырода «ў чыстым выглядзе».

Дыктатары, як правіла, самотныя, звыш меры заклапочаныя ўласнай бяспекай, а таксама — думкамі пра свой сыход. Да прыкладу, Сталін на схіле дзён зусім сур'ёзна разважаў пра несмяротнасць, а Гітлер баяўся, што яго будуць вазіць па Расеі ў жалезнай клетцы. Не раўнуючы, Ямельку Пугачова. Прычым ня столькі клетка яго палохала, колькі Расея — агромністая і бяскрайняя, што абяцала расцягнуць паездку да немагчымасці.

Ня склаў выключэння ў сьпісе такіх кіраўнікоў і першы прэзыдэнт РБ — гэтка ж усеўладны, гэтка ж самотны, заклапочаны ўласнай бяспекай і праблемай сыходу. Маю на ўвазе нядаўняе шчыраваньне перад супрацоўнікамі КГБ пра тое, што апанэнты пасадзяць яго на кол: «Яны крычаць у адзін голас — Лукашэнка вінаваты. Гэта дэмакраты, дэмакраты, якія апрануліся ў дэмакратычную тогу! Яны ўжо мяне асудзілі без суду! Мяне, галаву дзяржавы. Дык вось, каб ня мучыліся болей журналісты з нагоды вось гэтых усіх гучных справаў і злачынстваў, я хачу заявіць наступнае — так, я вінаваты, што гэта здарылася ў краіне. Я, бо — прэзыдэнт. І больш не шукайце вінаватых... Але судзіць мяне будуць толькі тады, калі мне ў даверы адмовіць народ. І калі яны захопяць уладу. Тады яны ўсе без суду і сьледства пасадзяць мяне на кол».

Незвычайная выснова пра гэтка экзатычны спосаб сыходу гучыць як самавыкрывальніцкая мэтафара. Сапраўдны змагар за народную долю, якім звычайна падае сябе першы прэзыдэнт, мусіў бы сказаць — яны мяне ўкрыжуюць! Але вырвалася іншае — пасадзяць на кол. Такім чынам Аляксандар Лукашэнка неўсвадомлена, можа быць, даў характарыстыку сваёй уладзе, указаўшы на яе гістарычны прататып і на прататып яе праціўнікаў, якія маглі б прысьці да ўлады на зьмену першаму прэзыдэнту.

Рэч у тым, што пакараньне сьмерцю цераз пасаджэньне на кол у гісторыі Беларусі практыкавалася ў дачыненні толькі да аднаго віду злачынцаў. На кол саджалі казакаў. І гэта адзіны выпадак, які настаўнік гісторыі Лукашэнка мог штудыяваць яшчэ ў магилёўскім пэдагэгічным інстытуте. Арыгінальнае пакараньне запомнілася на ўсё жыцьцё, бо ў тым проціборстве першы прэзыдэнт быў на баку пакараных.

Архаічнасьць пакараньня зьвяртае нас да культуралёгічнага зьместу пасаджэньня на кол. Раптам ажываюць цэлыя гістарычныя эпохі з нашэсьцямі барбараў, самымі неверагоднымі катаваньнямі і самымі разнастайнымі трактоўкамі тых ці іншых прадметаў забойства...

Сяргей Харэўскі:

Пра саджаньне на кол мы ўпершыню даведваемся са школьнага курсу гісторыі Беларусі. У беларускіх савецкіх падручніках гэтай сьмяротнай карай ілюстравалі нялюдзкасьць

«польска-літоўскіх паноў» у дачыненні да «мірных казакаў-вызваліцеляў».

Гэткія школьныя стэрэатыпы я прыгадваў падчас колішніх археалагічных раскопак у Мазыры. Тамака на Спаскай гары мы выявілі вялізарны роў, шчыльна забіты людзкімі парэшткамі. Гэта не былі ахвяры бальшавікоў ці нацыстаў. Гэта было масавае пахаваньне сярэдзіны 17 ст., то бок, часоў казацкіх набегіў... Шкілеты розныя, жаночыя й мужчынскія, дзіцячыя й старэчыя. У многіх рукі закручаныя за спіну, некаторыя без галоўкаў. Сотні, сотні людзей памерлі тутака ўвядначасье гвалтоўнай сьмерцю. Хто мог гэтак масава зьнішчаць насалітае насельніцтва старога Мазыра?.. Не татары ці маскалі, бо ім патрэбныя былі рабы, не свае вайскоўцы, што натуральна... Гэта рабілі казакі. Тутака ляжаць і жыды, якіх казакі нішчылі бязь літасьці, зрэшты, як і шляхту, тут і сьвятарства, і просты люд насаліты. Пасьля гэтага рову паіншаму ўяўляеш сабе тыя школьныя сцэны саджаньня казацкіх правадыроў на калы. Паіншаму бачыш ролю Міхала Вішнявецкага ці Януша Радзівіла, якія неверагоднымі высілкамі ўтаймавалі казацкую навалу...

Вобраз кала ў беларускай і агульнаэўрапейскай традыцыях надта магутны. Перадусім, гэта вобраз мужчынскага, прыяпічнага пачатку. Вакол кала ўсё абарачаецца колам. Кол пазначае межы. На кол навязваюць быдла. Калок становіцца апірышчам кволаму дрэўцу... Прытым у эўрапейскай цывілізацыі кол ніколі не выкарыстоўваўся як спосаб катаваньняў. На

тое йснавала табу. Марудная пакутніцкая сьмерць, калі душа навалі пакідае цела, несумяшчальная з уяўленьямі пра чысьцець і пекла. Кол напаткаць можа хіба пасьля жыцьця зямнога. У сярэднявечнай традыцыі йснавалі цэлыя плеймы грэшнікаў, якіх на тым сьвеце чакае менавіта кол. Але нават на тым сьвеце кала пазьбегнуць жанчыны. Ва ўяўленьні эўрапейскіх сярэднявечных тэолягаў і казаньнікаў, вечна пакутаваць на кале павінны былі: ліхвяры, аматары салодкага жыцьця, няверныя сужэнцы, распусьнікі, садаміты... Прытым інтэрпрэтацыі «саджаньня на кол» былі самымі разнастайнымі. Напрыклад, у адным нямецкім мястэчку, як паведамляе кроніка 13 стагодзьдзя Цэзарыя Гэйтэрбахскага, вартайнік царквы, які патрапіў на той сьвет, пабачыў там нейкага спадара Тэадорыха, які пры жыцьці вызначаўся ўменьнем жыць на шырокую нагу ды сваімі нейтаймоўнымі пажадамі ў дачыненні да жанчын. Дык вось жа, у пекле таго Тэадорыха чэрці то саджалі на кол, то здымалі. Сам кол быў уторканы гострымі лёзамі. А шатаны, цягаючы душу грэшніка ўніз-уверх, напывалі, прысьвешчваючы вяселую песеньку пра адрывутага Богам Тэадорыха... Між іншым, і саміх нячысьцікаў можна было зьнішчыць, прабіўшы іх калом. Гэткі спосаб пазбайленьня ад нетапыроў ведамы ўсім індаэўрапейскім народам. А вось ва Ўсходняй Эўропе, ад Трансыльваніі да Падзьвіньня, абавязкова ёсьць удакладненьне, што кол мусіць быць асінавым...

Этнографы й антраполягі зафіксавалі са-

джаньне на кол, як спосаб забойства, у прымі-
тыўных плямёнаў Цэнтральнае Афрыкі, Но-
вай Гвінэі, Амазоніі, там-сям у Азіі. На пад-
ставе параўнаўчага аналізу яны прыйшлі да
высновы, што гэткае сьмяротная кара была
вядомая амаль сярод усіх плямёнаў часоў нэ-
аліту й тычылася перадусім ворагаў-ваяроў,
то бок усё ж мужчынаў. У тыя часы палонных
ня бралі. Працінаньне калом, зьнізу ўверх,
абазначала пазбайленьне мужчынскага і, адпа-
ведна, ваярскага пачатку. Прытым, ганеб-
насьць гэткае сьмерці была агульназразуме-
лая. Таму найлепшым ратункам для патэн-
цыйных ахвяраў была сьмерць у баі. Бо ганьба
пасаджанага на кол мужчыны лягала на ўвесь
род.

Пад канец пазамінулага стагодзьдзя боль-
шасьць плямёнаў, што мелі гэткія звычаі,
спрасьцілі працэдуру сьмерці праз кол. У
палінэзійцаў, індзейцаў Амазоніі, у народаў ба-
сэйну Конгі гэты рытуал замяніўся насадж-
ваньнем на кол галавы ворага. І праўда, выйш-
ла эканомія часу, бо ў клясычных выпадках
сьмерць пасаджанага на кол чалавека мусіла
наступаць праз два, а то й тры дні. Адрэзаная
галава на кале — дастатковы сымбаль.

Зварачае на сябе ўвагу, што надзяваньне, на-
сэдзваньне, натыркненьне на кол распаў-
сюдзілася разам з патрыярхатам. І датрыва-
ла гэтае катаваньне да гістарычнага часу ў
самых «мужчынскіх» мадэлях цывілізацыяў. З
азіяцкіх глыбіняў у 15 стагодзьдзі прывандра-
ваў гэткі спосаб катаваньняў і ў Эўропу, да-
кладней, на яе ўскраіны, што пачалі межаваць

з Асманскай імперыяй цюркаў, у якіх саджань-
не на кол было распаўсюджанай практыкай. І
менавіта ад турак яе запазычылі ўладцы
Рэчы Паспалітай, Бальканаў, Расеі. Звольна-
га, выглядае, славяне... Нагадаю, што гэткае
сьмерць разглядалася ня проста як спосаб не-
верагоднага гвалту над цэлам, а менавіта як
спосаб зганьбіць саму мужчынскую прыроду
таго, каго гэтак забівалі. У Расеі сьмяротная
кара праз колапасаджэньне была ўдасканале-
ная: на кале рабіліся адмысловыя засечкі аль-
бо ўбіваліся кліны, каб расьцягнуць сам працэс
паміраньня, падчас якога можна было яшчэ
дапытваць асуджанага...

Стоячы над археалёгічным раскопам у Ма-
зыры, на Спаскай гары, гледзячы на процьму
людзкіх парэшткаў, я міжволі ўявіў сабе
карціну тае крывавае эпохі 17 стагодзьдзя. У
1648 годзе Мазыр быў захоплены казакамі, ад-
сюль, дашчэнт зрабаваўшы места, яны вы-
праўляліся ў далёкія рэйды ўглыб Палесься, а
часам даходзілі нават да ваколіцаў Нясьвіжу
ды Слуцку. За год іхнага крывавага балявань-
ня былі панішчаныя дзясяткі бажніцаў і кля-
штарай, спаленыя мястэчкі, шляхецкія зась-
ценкі, вёскі, тысячы людзей былі пазабіваныя.
На вызваленьне Мазыра скіраваўся гетман
польны Януш Радзівіл зь вялікім войскам. Аб-
ложаныя ў Мазыры казакі, на чале са сваім
правадыром Міхненкам, адмовіліся капітуля-
ваць. Бо ведалі, што дараваньня ня будзе.
Радзівіл узяў места штурмам, а казакаў па-
пасаджваў на калы. Нездзе тутака ж, на Спа-

скай гары, стаялі тыя калы, побач з брацкай магілаю казацкіх ахвяраў...

Гэта быў выключны выпадак. Нечага падобнага болей у нашай гісторыі не было. Кара тычылася менавіта казакаў. Бо ў тагачасным паспалітым уяўленьні казакі былі недалюдкамі, рабайнікамі, якія нічога ня сеялі, нічога не выраблялі, ня мелі нават сем'яў. Ніколі ў нашай гісторыі гэткай страшнай сьмерцю не каралі сваіх — хто б то ні быў: шляхціц, сялянін ці жyd. І ці не таму казакі, вычуваючы ўсю сваю асацыяльнасьць, прадбачыўшы сваю ганебную кару, гэтак лютавалі на нашай зямлі ад Вільні да Мазыра, не пакідаючы за сабою нічога, адно гвалт, дзетазабойства, сьвятакрадства?..

Бескарыснасьць казакаў з вышыні гісторыі выглядае нават большым злом, чым іхныя разгульныя злачынствы. Гэта прастой, праяданьне і прапіваньне, адсутнасьць руху. Падобная сытуацыя з нашымі сямю гадамі без рэформаў, бязь зьменаў, безь якога-кольвек імкненьня хоць бы ў які бок. Казаччына. Тая самая інтэграцыя з Расеяй — таксама, дарэчы, галоўная зьнешнепалітычная дактрына Хмяльніцкага — выглядае бесталковай і бязмэтнай як у гісторыі, так і цяпер. На простае пытаньне: навошта Аляксандру Лукашэнку зноў быць прэзыдэнтам Беларусі, — няма і ня можа быць рацыянальнага адказу. Як не было і не магло быць сфармуляванае мэты тых колішніх казацкіх набегаў. Я ўжо не кажу пра зьнешняе падабен-

ства і «казацкае» прозьвішча чалавека, празванага ў народзе «бацькам».

Атрымліваецца, што карані цяперашняе ўлады нашмат глыбейшыя, чым савецкі пралетарызм і камбедаўшчына. Зрэшты, і гэтыя зьявы наўпрост паходзяць аднекуль адтуль, зь бесьсямейнай і безмаетнай казаччыны, у якой усю гаспадарку складаў нарабаваны абшчак, паняцьця асобы не існавала, а чалавечае жыцьцё не каштавала нічога.

Паралель з казаччынай і згадка пра кол падказваюць нам і гістарычны антыпод гэткага бязроднага разгулу, а менавіта тую сілу, якая выступала ўтаймавальнікам казачкоў і судзіла іх сваім бязьлітасным судом. Гэта арыстакратыя. Менавіта яе, радавітую і багатую шляхту, разам з усімі яе вонкавымі і духоўнымі адзнакамі, разглядалі казакі як свайго найлюцейшага ворага. Не складала для іх праблемы братаньне з татарамі, не было ў іхных шэрагах адрозьненняў паводле нацыянальнае прыкметы — сеча зьбіралася пераважна зь беглых сялянаў ды крымінальнікаў усіх масьцей. А вось арыстакратыю ненавідзелі і баяліся. Міжволі згадаеш, што, толькі прыйшоўшы да ўлады, першы прэзыдэнт адабраў у краіны бела-чырвона-белы сьцяг і герб Пагоню — бо гэта арыстакратычныя сымбалі. На зьмену іх была ўсталяваная падкрэсьлена дысгарманічная і падкрэсьлена бязродная сымболіка — зялёна-чырвоны сьцяг і герб, празваны ў народзе капустай. Сюды ж варта далучыць выказваньні новага кіраўніка пра дзьве вялікія мовы сьвету і пра тое, што «сваіх рэпіных у нас няма». Што

мога быць большай сатысфакцыяй для казацкае душы, чым упікнуць шляхту яе нерадавігасцю.

Менавіта арыстакратызму так баіцца цяперашні кіраўнік краіны ў сваіх апанэнтах, калі кажа пра іх, якія пасадзяць яго на кол. Бо якраз у арыстакратызме хаваецца тая вялікая сіла вяртаньня краіны з прастою на шлях развіцця.

Праўда, не ўяўляю, каб людзі галасавалі за арыстакратаў. Тыя мусяць прыйсці нейкім іншым шляхам. Народ выбірае казачка. І менавіта пра казачка сьпявае ён у сваіх песнях, а не пра Радзівілаў. Бо казачок, гарачая галава, сымбалізуе сабою вольніцу і адсутнасць якога-кольвек змусу, а Радзівіл патрабуе парадку, умельства і культуры. Казачок, як той рамантычны камуніст, усталёўвае ўсеагульную роўнасць у беднасці і цешыцца самымі простымі праявамі жыцця, запрашаючы ўсіх астатніх далучацца. А як чаго ня выйшла, дык і тлумачэньні таму самыя простыя — маўляў, нявыкрутка. Радзівіл жа сымбалізуе ярархію паводле паходжаньня, маёмасці, здольнасцяў, адукацыі. У выніку атрымліваецца наступ — растуць гарады, павялічваецца скарб, адкрываюцца ўнівэрсытэты, выдаюцца кнігі, краіна і нацыя набывае міжнародны прэстыж. Пасьля налятае на ўсё гэта шараварная брація, зьядае ўсё назапашанае, усе адпачываюць цэлымі заводамі і калгасамі, ані табе змусу, ані якіх лішніх патрэбаў, кшталту тых кніг з унівэрсытэтамі. Настаюць часы прастою, нявыкрутак і падзення міжнароднага прэстыжу.

Гэткая плебэізацыя на зьмену ранейшаму арыстакратызму. Доўга так цягнецца ці каротка, але прыходзіць урэшце Радзівіл і садзіць гарачую галаву на кол — як у Мазыры, у 17 стагодзьдзі. Ёсьць, аказваецца, і такая гістарычная лёгіка, пра якую міжволі нагадаў першы прэзыдэнт, абраніўшы такую нечаканую, на першы погляд, фразу пра свой сыход.

Ёсьць і яшчэ адно ў зьвязку з гэтым сведчаньне. Выглядае, што папулярныя песні пра казачэньку-плэйбою — гэта плён пазьнейшае народнае творчасці і акадэмічнае рамантызацыі казаччыны. Да ранейшых сведчаньняў трэба аднесці легенду пра казачага атамана Залатарэнку, які гойсаў па Беларусі аж да Вільні. Між іншым, у Вільні ён, маючы 40 тысяч шабель, дачыста выразаў усё насельніцтва — асаблівы мастак быў на ўсялякія мудрагелістыя забойствы немаўлятаў. Пасьля гэтага дачыста спаліў горад. Далей — цытую легенду:

«Бог не дараваў Залатарэнку ягоных злачынстваў. Ён быў забіты пад Шкловам. Цела ягонае выставілі ў царкве на катафалку. Паглядзець на страшнага казака сабралася мноства народу, але зараз жа народ разьбягаўся ў жаху. Бо труп Залатарэнкі то падымаўся ў труне, то зноў падаў, твар ягоны быў страшэнна скрыўлены, зубы ашчэраныя, а з роту чуліся енкі. У дзень пахаваньня народу сабралася мора. Калі манахі пачалі адпраўляць жалобнае набажэнства, труп Залатарэнкі падняў руку, зь якой сьцякала кроў, і тройчы крыкнуў: Уцякайце! Уцякайце! Уцякайце!

У панічным жаху кінуліся бегчы папы, ка-

закі і ўвесь народ. У гэты момант царква зага-рэлася, і разам зь ёй труп Залатарэнкі паглынуў агонь».

этэр 6 траўня 2001 г.

Пасаджэньне на кол (2)

У мінулай перадачы мы гаварылі пра пасаджэньне на кол і казакаў. У часе набегу на Беларусь казакі вызначаліся асаблівай нялюдзкасьцю ў дачыненні да мясцовага народу — старых, жанчын, немаўлят. Ня дзіва, што іх самых — казакаў — лічылі недалюдзьмі. Безмаетныя і бесьсямейныя, яны ня бралі палону, бо ня мелі права і патрэбы ў рабах, і не захоплівалі, не акупавалі гарадоў, бо таксама ня мелі права і намеру тут гаспадарыць, а таму — толькі нішчылі ўсё і ўся, пакідаючы пасья сябе пустату. Недалюдкам і пакараньне было вызначана зусім нялюдзкае — пасаджэньне на кол. Сёньня мы працягнем гэтую тэму, але гаварыць будзем ужо не пра тых, каго саджалі на калы, а пра тых, хто саджаў, хто спыняў няпрошаныя набегі, караў злачынцаў і вяртаў край да цывілізацыі, як бы цяпер казалі — у канстытуцыйнае поле.

Менавіта арыстакраты вякамі праводзілі ў Беларусі цывілізацыйны поступ, будавалі гарды, адкрывалі ўнівэрсытэты. Менавіта арыстакраты спынялі тыя казацкія набегі і каралі недалюдкаў на калах.

З чаго складаецца беларускі арыстакратызм? Каб высветліць гэта, я прапаную зрабіць экскурс у гісторыю, але экскурс, так бы мовіць, наадварот. Паспрабаваць у мінуўшчыне разгледзець цяпершчыну. Сёньняшняе грамадства — гэта ўсяго толькі працяг колішняга. Цягам гісторыі яно растраціла свае ўнутраныя сілы, сваю волю да жыцьця, сваю самабытнасьць, але можа і вярнуць іх, калі будзе падпарадкаўвацца сваёй жа ўнутранай лёгіцы разьвіцьця і ведаць, адкуль прыйшло.

Сяргей Харэўскі:

Вобраз беларускага арыстакрата вельмі розьніца ад падобных вобразаў у Заходняй Эўропе і ў Расеі. Шляхта ў Вялікім Княстве, паводле розных падлікаў, складала 10 адсоткаў. Аднаведна ў той ці іншай ступені большасьць сёньняшніх беларусаў, пераплаўленых у гуце 20 стагодзьдзя, носіць у сабе кроплі шляхецкае крыві.

За часамі станаўленьня Вялікага Княства нашае шляхецтва напрацавала комплекс спэцыфічных ідэяў, што прынята называць «сартызмам». Па-першае, яны ўважалі сябе сама меней за рыцараў Хрыста, што вартуюць веру на яе апошніх межах, за якімі пачыналіся «тартары» — неаглядныя й варожыя эўразійскія абшары. Натуральна, што абаронцам Веры мог быць адно homo militans, то бок, чалавек збройны, які зь дзяцінства не разьвітваўся з шабляю. За часоў Рэчы Паспалітае толькі шляхта мела права насіць зброю. А за тое ёй даваўся выключны прывілей — толькі

яна мусіла бараніць сваю дзяржаву, праліваючы сваю кроў. З таго вынікала адмысловая сыстэма выхавання хлапчукоў. Яны найперш павінны былі быць спрытнымі ды зухавымі ваярамі. Брак фізычнае моцы павінен быў кампэнсавацца ўмельствам страляць ды фэхтаваць. Пацы, Сапегі, Радзівілы, Храптовічы, Агінскія з трох гадоў сядалі ў сядло й бралі ў рукі зброю.

Беларуская шляхта казала пра сваё паходжаньне найпрост ад сарматаў, качавых іранскіх плямёнаў Прычарнамор'я. На мяжы 17 і 18 стагодзьдзяў сарматызм стаў зброяй і лекамі супраць касмапалітызму ў культуры, то бок, супраць вонкавых уплываў як з Усходу, так і з Захаду. Праўда, беларускія арыстакраты ахватней атаясамлівалі сябе з рымлянамі. Праціўнікі уніі з Польшчай бурчэлі: «Ляхове не была шляхта, а людзі простыя, ані мелі гербаў сваіх, але мы шляхта старая, рымская».

Нешта падобнае мы можам знайсці адно на супрацьлеглым краі Эўропы, у Гішпаніі. Дасьледчыкі культуры шматкроць зварачалі ўвагу на незвычайнае падабенства ня толькі ідэалёгіі, але й мастацкіх формаў між намі й Гішпаніяй. Прытым, сьведчаньняў простага ўзаемаўплыву няшмат. Але цэлыя жанры, напрыклад, партрэты арыстакратаў, маюць проста неверагоднае падабенства... Гішпанскія гідальга гэтаксама пачувалі сябе рыцарамі Хрыста на мяжы эўрапейскае цывілізацыі, гэтаксама надавалі вялізную ролю вайсковаму й фізычнаму выхаванню, гэтаксама выводзілі свой паймітычны радавод ад готаў і

рымлянаў. Гідальга, як і наша шляхта, складалі вялікую частку насельніцтва. Што праўда, гэтая частка моцна скарацілася ў Гішпаніі пасля ад'езду на канкісту ў калёніі.

Беларуская шляхта скарачалася ў бясконцых войнах на ўласных межах. Адно згадаць — напрыклад, у 17 стагодзьдзі было толькі 32 мірныя гады. Дзіва, што цэлыя фаміліі homo militans зьявіліся ў тых несупынных войнах. Не пайсьці на вайну, адкупіца, як тое практыкавалася ў большасьці заходнеэўрапейскіх краінаў, было немагчыма. Бо менавіта коштам свайго рыцарскае крыві арыстакратыя Рэчы Паспалітае аплочвала свае правы на вольнасьць і рэспубліканскі лад. Калі ў Францыі кароль Людовік XIV мог сказаць: «Дзяржава — гэта я!», дык у нас гэта з поўным правам мог сказаць кожны шляхціц. І тыя, абраныя шляхтаю, каралі былі вартыя свайго рыцарства. Сьцяпан Батура біўся сам у сечах, і на зуброў паляваў сам. А пра Яна Сабескага, які разьбіў туркаў пад Венаю, наагул хадзілі легенды. Ён кіраваў гусарамі, летучы наперадзе іх у той вялікай сечы, што перадвызначыла лёс Эўропы. Няўжо ж тым, хто абіраў сабе гэтых каралёў, можна было хавацца за іхнымі сьпінамі?

Сарматызм як ідэалёгія адметнасьці. Сапраўды, для старадаўняга беларуса было б недарэчна пагаліць вусы, надзець панталёны і парык, як гэта практыкавалася на Захадзе. У нас для стварэньня адметнасьці ўжываліся самыя неверагодныя фантазіі і кампіляцыі з каўкас-

кіх, пэрсідзкіх, турэцкіх матываў. Адныя слувкія паясы чаго варгыя!

Сяргей Харэўскі:

Яшчэ адным складнікам ідэалёгіі беларускае арыстакратыі была Зямля. Bene natus et possessonatus — высакародны земляўласнік — вось ідэал рыцара! Колькі б тае зямлі ні было, яна мусіла быць. Нават каб і самому давалося «высакародна араць сваё поле». Магнаты ж куплялі зямлю па ўсёй краіне, ад краю да краю. Пачуцьцё годнасьці было проста неаддзельным ад зямлі. Астах Валовіч ці Леў Сапега, прытым, што былі адважнымі ваярамі, выдатна разбіраліся ў аграрных пытаньнях, кіравалі складанымі зямельнымі рэформамі. Тыя, хто праліваў сваю кроў за сваю зямлю, умелі яе й цаніць, і гаспадарыць на ёй. Родавае гняздо, маярат быў каштоўнасьцю выключнай. За яго трымаліся да апошняга, яго багомлі, раманызавалі. Зямля продкаў — у літаральным, вузкім сэнсе. Можца сабе ўявіць, якія пачуцьці, напрыклад, мусілі казытаць душы ўладальнікаў сядзібы ў Мосары, што на Глыбоччыне, калі яшчэ ў міжваенным часе на фасадзе была каменная табліца ў гонар наведваньня яе Сьцяпанам Батурам, калі той ішоў паходам на Пскоў... Не было заганаю і ўласнымі рукамі корпацца ў зямлі. Наадварот! Яшчэ бацькі Фэрдынанда Рушчыца, графскага паходжаньня, разам з сынам самі выбіралі бульбу поруч зь сялянамі. І зусім ня зь беднасьці, а з... арыстакратызму.

Хлапчукоў у 7—8 гадоў бацькі адрывалі ад

мацярок і навучалі гаспадараньню й паляваньню. Хоць, што праўда, у бацькоў гэта не заўжды выходзіла. Бо чарговы покліч вёў іх у паход. І ролю мужоў у выхаваньні хлапчукоў пераймалі жанчыны. Гэтак сталася нават з будучым каралём, Янам Сабескім. Ягоную маці шляхта ўважала гэтаксама за рыцара (ці то рыцарку), як яго самога.

Панятак беззьямельнае шляхты зьявіўся вельмі позна, толькі ў 18 стагодзьдзі, у выніку ўсё тых жа войнаў. Баючыся пазбыцца свайго шляхецтва, гэтыя бедакі змушалі дзяцей вучыць напамяць усю сваю генэалёгію, каб не прапасьці. А масава шляхта пазбылася зямлі толькі ў выніку расейскае акупацыі. Ад таго моманту мара пра зямлю стала яшчэ адным неад’емным складнікам шляхецкага мэнталітэту...

Мілітарнае выхаваньне таксама стыхійна прабіваецца зь сёньняшніх беларусаў. Яго няма, і як бы мэты яму няма, але прырода ці голас крыві патрабуе. Неўсьвядомленая гістарычная лёгіка. Так ствараюцца суполкі «Край», «Белы легіён» і падобныя. Не заўсёды толкам ведаюць нават — навошта. Але сэрца падказвае. Калі ж глядзець на сярэднявечныя вытокі гэтых падказак, дык убачым, што ўменьне ваважаць патрэбнае на тое, каб бараніць сваё майно, найперш — сваю ўласную зямлю. Ці ня ў гэтым сакрэт доўгага існаваньня Вялікага Княства без усялякіх дыктатураў і валюнтарызмаў. Земляўласнікі — вось хто быў апірышчам краіны. Іхная згода ў абароне правоў на зямлю

была вышэй за ўсялякія іншыя раздоры і адрозьненні.

Сяргей Харэўскі:

Наступнай адметнасцю нашае арыстакратыі была яе адносна высокая адукаванасць. Прынамсі, кожны шляхціц, нават шарочок, быў пісьменны. Мала таго, неад’емнай часткаю адукацыі з 16 стагоддзья стала лаціна. «Я шляхціц, я гавару на лаціне», — лямантаваў шляхціц у лапцях, калі яго раптам блыталі з кім іншым. Магнатэрыя пагатоў рупілася пра выхаваньне нашчадкаў. Радзівілавых дзяцей навучаў Сымон Будны, які для іх пераклаў Катэхізіс па-беларуску. А Мялецці Сматрыцкі выхоўваў дзяцей князя Саламярэцкага, між іншым, ездзячы зь імі па нямецкіх унівэрсытэтах. Той самы Януш Радзівіл, які саджаў на калы казакаў, вучыўся дзецюком у лепшых унівэрсытэтах Ангельшчыны, Нямецчыны, Нідэрляндаў ды Францыі.

Натуральна, чым вышэйшы быў род, чым большая была яго адукаванасць, тым меней увагі надавалася рэлігійным звадкам. Бойкі на рэлігійнай глебе былі справаю чэрні й шалёнага сьвятарства. Арыстакратыя заўсёды знаходзіла між сабою агульную мову, не зважаючы на розніцу вызнаньняў. Напрыклад, Ганна Стацкевіч-Багданава, якая фундавала ў Менску царкву й брацтва Пятра й Паўла (што на Нямізе), прызначыла апекунамі гэтага асяродку ў 1618 годзе вядомых магнатаў... кальвіністаў: Януша Радзівіла, Марціна Валадковіча, Яна Агінскага, Юрыя Тышкевіча ды

колькі іншых. Маўляў, у гэткім выпадку пра-тэстанцкая арыстакратыя будзе аб’ектыўнаю й абароніць прываслаўных. Альбо вось яшчэ прыклад. Зь ліста вялікага канцлера Льва Сапегі, каталіка, да гетмана Канстанціна Астроўскага, прываслаўнага: «Як каталікам мала будзе карысьці ад вашага злучэння, так і ніякай страты, калі вы застанецеся па-старому ў вашым аддзяленьні... Усё гэта няхай застанеца пры вас. А навошта ж, аднак, ляць Папу, называць яго антыхрыстам, ворагам Сына Божага, ганіць каталікоў?..» Як бачым, гэта заклік да ўзаемапавагі. Гэта быў узровень палемікі «паноў-братоў», якія плячом да пляча стаялі супраць агульных ворагаў.

Паміж мужчынамі-арыстакратамі, нягледзячы на ўсё іхнае братаньне, існавала складаная сыстэма яраў і адпаведнага этыкету. Перад кім здымаць шапку, каму ціснуць руку, а каму цалаваць, каму ківаць, а перад кім складацца да зямлі — гэта была мудрагелістая навука. Пагатоў, трэба было дакладна ведаць тытулы, званьні, заслугі. Гэта вывучалася ў паходах і на соймах. Памылковае прывітаньне было абразам.

Істотным складнікам беларускага арыстакратычнага мэнталітэту было падкрэсьлена паважлівае стаўленьне да кабетай. Тут мала падабенства да куртуазнае культуры Заходняе Эўропы, пагатоў да расейскага дамастрою. У нашых сарматаў усё выходзіла натуральна. Шляхціц, які вяртаўся з татарскага палону ці з паходу на швэдаў, быў зусім не гатовы да сэрэнадаў ці да букетаў. Не вучылі куртуазна-

му абыходжаньню ані ў сям'і, ані ў школах. А вось ліставаньне ўхвалялася. Наша арыстакратыя пакінула немалую эпістальную лубойную спадчыну. Насамрэч, як яшчэ можна было кантактаваць з каханымі, па дзясятку гадоў не пакідаючы сядла?

Разам з тым, усе ключы ад гаспадаркі былі ў жаночых руках. Жанчыну (бабцю, маці, жану) блізу што багомлілі, раўнуючы іхны цнатлівы вобраз з Паннай Марыяй. Менавіта жанчыны перахоўвалі старыя звычаі ды сямейныя паданьні. Ва ўмовах, калі большасць мужчынаў непазьбежна гінула ў росквіце сілаў на войнах, на жанчыну лягаў увесь цяжар клопату пра дом і пра дзяцей. Каб у сьвет пайшло чарговае пакаленьне арыстакратаў, homo militans, высакародных земляўласнікаў, якія будуць бараніць сваю дзяржаву й сваю зямлю.

Усё сказанае і ўбачанае ў сёньняшніх рэаліях выглядае больш на фантазію. Ня так проста прасякнуцца ідэалёгіяй арыстакратызму, калі навокал пануе казаччына. Зь іншага боку, гісторыя ясна паказвае нам нас самых і тое, чаго нам сёньня бракуе. Ёсьць праекцыя казакага набегу, але няма праекцыі арыстакратыі. У нас падсьведама шукаюць гэткую сілу, а яе відавочна трэба ствараць. І наўрад ці выседзіш яе ў менскіх кватэрах, на інтэлігенцкіх кухнях. Нашыя продкі пакінулі нам вякамі сьпеленую ідэалёгію. І рэч ня столькі ў нашых генэалогічных табліцах, колькі ў адпаведнасьці сваёй чалавечай прыродзе.

Неяк у вёсцы я крыху паэкспэрымэнтаваў.

Аглядаючы прыгожы і добра дагледжаныя грукшавы сад, сказаў гаспадару:

— Ну, ты арыстакрат! Адразу відаць — беларус.

З погляду ў адказ я зразумеў, што патрапіў у кропку, выказаў найвышэйшую пахвалу.

этэр 22 ліпеня 2001 г.

Джэром Сэлінджэр

Гэтай парою спаўняецца 50 гадоў адной культуры кніжцы, свайго роду бібліі ўсіх падлеткаў другой паловы мінулага стагодзьдзя. Па-беларуску яна не перакладзеная дагэтуль, таму ў нашых краёх чыталі і чытаюць яе па-расейску. «Над пропастью во ржи» — так гучыць яе расейская назва. Дапытлівыя крытыкі і сёньня працягваюць спрачацца пра тое, што такая назва занадта расплывістая і далёкая ад ангельскага арыгіналу, які літаральна гучаў бы «Лавец у жыце». Праўда, апанэнты зараз жа кажуць, што так было б і грувастка, і ня надта знакава. Няпростая гэта справа — зьмяніць клішэ гатовага культу.

Біяграфія амэрыканца Джэрома Сэлінджэра, які напісаў «Лаўца ў жыце», уяўляе сабою бэстсэлер, ня менш папулярны за згаданую кніжку. Найперш пісьменьнік славу ты тым, што аднойчы, недзе ў 1965 годзе, на самай вяршыні свае папулярнасьці, раптам кінуў пісаць і наагул дачыняцца з навакольным сьветам,

зашыўся ва ўласнай сядзібе ў глыбокай правінцыі, і больш яго амаль ніхто ня бачыў і ня чуў. Гэтак працягваецца ўжо трыццаць гадоў. А самому Сэлінджэру цяпер 82 гады. Але пра ўсё па чарзе.

«Калі вам насамрэч хочацца пачуць гэтую гісторыю, вы, напэўна, перадусім захочаце даведацца, дзе я нарадзіўся, як правёў сваё дурацкае дзяцінства, што рабілі мае бацькі да майго нараджэння, — адным словам, усю гэтую дэвід-капэрфілдаўскую муць. Але, шчыра кажучы, мне няма ахвоты ў гэтым корпацца. Папершае, сумна, а па-другое, у маіх продкаў, напэўна, здарылася б па два інфаркты на брата, калі б я стаў балбатаць пра іх асабістыя справы. Яны гэтага цярэць ня могуць, асабліва бацька».

Няхай даруе нам герой аповесці, але мы сёння крыху патрывожым продкаў ягонага стваральніка. Дакладней, да нас тое ўжо зрабіла дачка Сэлінджэра Маргарэт, якая нядаўна разбурыла таямніцу затворніцтва бацькі, надрукаваўшы кнігу пра яго пад назвай «У пагоні за марай». Маргарэт вырасла побач з бацькам акурат на той недаступнай для цікаўнае публікі сядзібе.

«Маё дзяцінства было падобнае на страшную казку. Існаваньне Джэрома Сэлінджэра далёка не заўсёды было добраахвотным зьявольнем, аднак на жыцці ягоным ляжаў нейкі злавесны водсвет. У гэтым чалавеку заўсёды адчувалася трагічная раздвоенасьць».

Дачка пісьменьніка часткова тлумачыць гэта тым, якое было ягонае дзяцінства:

«Ён рос у цэнтры Нью-Ёрку, на Мангэтане. Бацька ягоны, гэбрай, пасьпяхова гандляваў прадуктамі харчаванья. Звыш меры клапацлівая маці была ірляндкай, каталічкай. Аднак яна падпарадкоўвалася абставінам і выдавала сябе за гэбрайку, хаваючы праўду нават ад сына. Сэлінджэр, які з асаблівай вострынёй усьведамляў сябе паўжыдкам, на ўласным досьведзе спазнаў, што такое антысэмітызм. Вось чаму гэтая тэма неаднаразова і даволі выразна праступае ў ягонай творчасці».

Нічога дзіўнага ў тым, што бацька пісьменьніка прыехаў у Амэрыку з колішняй рысы аселясьці гэбраяў — з тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Больш дакладных звестак пра радзіму гэтага роду мне адшукаць не ўдалося. Але факт ёсьць факт. Нашы землякі-гэбраі добра спрычыніліся да стварэння Амэрыкі і яе культуры. Пачынаючы ад таго Мэера Ланскага-Шушланоўскага, які прыехаў з Горадні, стаў самым крутым мафіёзі ў Штатах і заснаваў Лас-Вэгас. Або з братаў Гершвіных — Джорджа і Айры, стваральнікаў амэрыканскае оперы. Або з таго самага Сэлінджэра. Цікава, як гучала прозьвішча ягонага бацькі да ад'езду ў Амэрыку?..

Далейшая біяграфія пісьменьніка нагадвае лёс Васіля Быкава. Пры ўсёй непараўнальнасьці гэтых двух стваральнікаў знакавых апавесьцяў, рызыкну дапусьціць, што менавіта вайна сталася тым вірусам, які выклікаў у абодвух захворваньне на прозу. Вось як гэта ў кнізе дачкі Сэлінджэра Маргарэт:

«Ягонае юнацтва прыпала на неспакойны

час. Скончыўшы вайсковую вучэльню, Джэром распусціўся ў масе амэрыканскіх «джы-ай». У складзе 12-га пяхотнага палка 4-й дывізіі ўдзельнічаў у другой сусветнай вайне, адкрываў другі фронт, дэсантаваўся на бераг Нармандыі. На фронце было нясоладка, і ў 1945-м будучы клясык амэрыканскай літаратуры патрапіў у шпіталь з нэрвовым зрывам».

Мусіць, было ад чаго. Там, на фронце, Сэлінджэр пазнаёміўся з Гэмінгўэем і на ўсё жыццё быў шакаваны тым, як старэйшы таварыш па-заліхвацку расстрэльвае куранятаў. Тады Джэром яшчэ ня мог ведаць, што праз шмат гадоў зьедлівая крытыка назаве яго «Гэмінгўэем для бедных».

У адрозьненне ад Быкава, Сэлінджэр ваенным пісьменьнікам ня стаў. Аднак, калі ўлічыць, што ваенны — гэта ня быкаўскае самавызначэньне, а прыдумка крытыкі, дык тое адрозьненне можа і зьнікнуць. Урэшце, тэматычны бок літаратуры — вонкавы. Што да кантэксту твораў, дык, думаю, параўнаўчы аналіз тут цалкам магчымы.

«Стаўленьне да вайны і пасляваеннага сьвету ў яго было таксама дваістым — на жаль, іншае вызначэньне падшукаць цяжка. У якасьці супрацоўніка амэрыканскай разведкі Джэром удзельнічаў у праграме дэнацыфікацыі Нямеччыны. Будучы чалавекам, які ўсёй душой ненавідзіць нацызм, ён аднойчы арыштаваў дзяўчыну — маладую функцыянерку нацысцкай партыі. І ажаніўся зь ёю. Тую немку — першую жонку бацькі — звалі Сылівія. Разам зь ёй ён вярнуўся ў Амэрыку, і нейкі час яна жы-

ла ў доме ягоных бацькоў. Але шлюб аказаўся недаўгавечным. Яна ненавідзела гэбраяў з такой самай жарсьцю, зь якой ён ненавідзеў нацыстаў».

Пасьля ў яго яшчэ былі жонкі. Кожны эпізод з жыцця пісьменьніка даўно пераплаўлены ў літаратуру. Ды й неапісаныя, гэтыя эпізоды выглядаюць заўсёды знакава, літаратурна. Як і ўсё, што звязана зь ім самым і зь ягоным імем. Да прыкладу, пасля забойства ў Нью-Ёрку Джона Ленана газэты наперабой паведамлялі пра тое, што забойца, зрабіўшы сваю справу, дастаў з кішэні кніжку і пачаў чытаць. Кніжка была тая самая, Сэлінджэрава, пра 50-я ўгодкі якой мы сёньня гаворым.

Перачытваючы «Лаўца ў жыце», я думаў пра паралелі зь беларускай літаратурай. Культавая кніжка ўсіх падлеткаў выглядае адначасова як дзённік і як нататкі псыхааналітыка. Менавіта з гледзішча псыхалёгіі ўсе сытуацыі ў ёй тыповыя і для Штатаў, і для Беларусі.

«Дачка нашага дырэктара, старога Тэрмэра, часта ходзіць на матчы, але не такая гэта дзеўка, каб па ёй вар'яцець. Хаця ўвогуле нічога. Неяк я зь ёй сядзеў побач у аўтобусе, ехалі з Эгерстаўну і разгаварыліся. Мне яна спадабалася. Праўда, нос у яе доўгі, і пазногці абкусаныя да крыві, і ў станік нешта падкладзена, каб тырчала ва ўсе бакі, але яе чамусьці было шкада. Спадабалася мне тое, што яна табе ня ўкручвала, які ў яе выдатны татуся. Відаць, сама ведала, што ён балбатун несусветны».

А хто ў падлеткавыя гады не запісваў у дзённік усялякія банальнасьці пра дзяўчы-

нак-аднаклясьніц, пачынаючы кожнага разу фразай «Дзень правёў ядрэнна» або «Час прайшоў пагана» і г.д. Тыя самыя словы, тыя самыя тэмы, пераказаныя пачуцьці. Тое самае надзіманьне грудзей «пад дарослага». Той самы погляд на сьвет.

Усё, адным словам, як у нас — што ў амэрыканскага падлетка, што ў беларускага. Але нельга сказаць, што ў амэрыканскага гэта беларускае. Усё наадварот. Бо грудзі нашага земляка надзімаюцца найчасьцей менавіта пад амэрыканскіх герояў кніжак ды фільмаў. Як і ўся маскультура наша — зьява амэрыканская. Гэта мы, выгадаваныя ў полі амэрыканізму, чытаем Сэлінджэра, нібы пра сябе. Хоць нашым быцькам або дзядам у падлеткавым веку наўрад ці гэткае чытво закранула б душу.

Інтрыгу твору робіць эфэкт чытаньня чужога дзённіка. Калі тэматычна, дык у нас падобнага дасягаў Андрэй Федарэнка ў сваёй апавесьці «Гісторыя хваробы». Але Федарэнка вырас наўзбоч ад амэрыканскае масавае культуры, і таму аналёгіі яму трэба шукаць хутчэй у расейскай літаратуры. Затое палкам у полі амэрыканізму вырас Адам Глёбус. Ягонья апавесьці з кнігі «Толькі не гавары маёй маме» — найбольшае жанравае і тэматычнае набліжэньне да Сэлінджэра ў беларускай літаратуры.

«Кажу табе: нічога адметнага не было, ніхто не застрэліўся. У іншых здараецца страшнае, і яны трапляюць у лякарні, і труцяцца, і вешаюцца, а ў мяне... Ну, калі ты настойваеш, скажу так: мне было сямнаццаць. Лядачы ўзрост, асабліва калі вясна, травень, і табе сямнац-

цаць, і ўсе дзяўчаты прыгожыя. А тая, што да цябе бліжэй за ўсіх, — самая прыгожая. А бліжэй за астатніх да мяне была Вольга Пакроўская. За адным сталом на занятках сядзелі. Другі год сядзелі побач, і калі ў мяне ўзьнікала розныя думкі, дык я іх праганяў зь дзіўнай лёгкасьцю. Ну, мала што каму захочацца ці прымоўца на занудлівых занятках па вайскавай справе, калі маёр Мухін у соты раз разьбірае й зьбірае аўтамат Калашнікава, а потым прымушае гэта рабіць усіх па чарзе. А аўтамат адзін. І калі дойдзе чарга, дык адчуеш, як ад Мухіна пахне сьпіртам».

Гэта Глёбус піша пра свае першыя каханьні з усёй дзённікавай шчырасьцю. А вось Сэлінджэр:

«Я жахлівы хлус — такога вы ніколі ў жыцьці ня бачылі. Страшная рэч. Іду ў краму купляць які-небудзь часопіс, а калі ў мяне раптам спытаюць, куды, я магу сказаць, што іду ў оперу. Жудасная рэч! І тое, што я сказаў старому Спэнсэру, быццам іду ў гімнастычную залю забіраць рэчы, таксама была хлусьня. Я і не трымаю нічога ў гэтай трыклятай залі».

Вось тут ён ня хлусіць. У выніку — эфэкт пранізьлівае, інтымнае шчырасьці.

Чытаньне чужога дзённіка ў падлеткавым веку дае адчуваньне ўдвая недазволенага. За савецкім часам такое магло ўспрымацца і як антысавецчына. А цяпер аказваецца, што гэта ўсё — амэрыканізм. Дзіўнавата раптам адкрыць для сябе, што ты як бы напалову амэрыканец. Але так і ёсьць. Прынамсі, так было ў школе. У глыбокія савецкія часы мы з нашымі жуй-

камі Рыглес і джынсамі Лэвіс, партрэтамі Джона Ўэйна і музыкай «Ролінг Стоўнз» дэ-факта былі напалову антысавеччыкамі, бо былі напалову амэрыканцамі. Нават ніколі ня думаючы пра гэта. І Глэбус, мабыць, таксама ня думаў, калі пісаў сваю кнігу «Толькі не гавары маёй маме». Аднак стыль адносінаў да жыцьця ў яго такі нігілістычны і максымалістычны, які ён бывае толькі ў падлеткаў. У гэтым найперш Глэбус і падобны да Сэлінджэра. Дзіўным чынам мне зноў згадваецца Быкаў. Не за амэрыканізм, натуральна, але за максымалізм, які яднае яго з Сэлінджэрам і робіць у беларускай літаратуры непараўнальным ні з кім.

Кажуць, менавіта з-за «Лаўца ў жыце» Сэлінджэр перастаў дачыняцца з вонкавым сьветам і затачыўся ў сваёй сядзібе далёка ад людзей. Натуральна, цікаўны сьвет ужо трыццаць гадоў спрабуе зазірнуць за Сэлінджэраў плот — чым можа займацца славы на ўвесь сьвет пісьменьнік. Для Беларусі такую сытуацыю ўявіць цяжка. Каб літаратар у росквіце славы ўзяў ды схаваліся ад усіх назаўсёды. Можа, таму, як у нас звычайна кажучь, што галоўная кніга яшчэ не напісаная, яна наперадзе. Чаго ня скажаш пра Сэлінджэра. Сьвятло на ягонае затворніцкае жыцьцё праліла ягоная дачка Маргарэт:

«Зрэшты, сьцьверджаньне пра тое, што Сэлінджэр спакусіў юную Клэр, не зусім дакладнае. Якраз у той час ён духоўна ўдасканальваўся і ўстрымліваўся ад сэксу. Ягоным настаўнікам быў нейкі індыйскі гуру, а настольнай кнігай — «Казані Шры Рамакрыш-

ны». Строгае ўстрыманьне ад плоцкіх насаладаў, як і многае іншае, адлюстравалася ў творчасці пісьменьніка. Менавіта ў мядовы месяц канчае жыцьцё самагабствам Сэймур — герой аповяданьня «Час бананавых рыбак».

Гэта было апошняе аповяданьне пісьменьніка. Вось яно якраз і было адзінае перакладзенае на беларускую мову і друкавалася ў першым нумары адноўленае «Нашай Нівы». Далей пачынаецца затворніцкае жыцьцё, пра якое піша дачка:

«Разам з тым вечная «пагоня за марай» моцна атручвала жыцьцё ўсёй сям'і. Ягонья вераваньні можна вызначыць як нейкую сумесь індуізму з эгаізмам. Гэтае захапленне, бадай, самае сталае з усіх. Пісьменьнік пераспытаў цэлы шэраг экзатычных рэлігіяў: дзэн-будызм, саенталёгію, хрысьціянскія навукі. Гэта было падобна да блуканьняў закаханага падлетка. Ня менш экстравагантныя былі мэтады «вядзеньня здаровага ладу жыцьця». Сэлінджэр увесь час вынаходзіць новыя дыеты. На працягу аднаго тыдня ён харчаваўся толькі сырой ежай, на працягу іншага з рацыёну цалкам выключаліся бялкі. Вынікі, праўда, былі ня самыя лепшыя. Ягоная скура пачала зелянець, набыла хвараблівае адценьне, а да дыханьня дамешваўся пах сьмерці. Гэткі быў вынік мікрабіётыкі і галаданьня. Я баялася, што ён памрэ».

Аднак пісьменьнік шчасьліва пераступіў мяжу 80 гадоў і працягвае сваё затворніцкае існаваньне разам з каторай па ліку сваёй жонкай. Ягоны «Лавец у жыце» працягвае вы-

ходзіць па ўсім сьвеце агромністымі накладамі. А ягоная мясціна даўно перастала быць бязлюднай. Дрэвы вакол сядзібы пісьменьніка варушацца, бо за галінамі ўвесь час нехта ёсьць: журналісты, школьнікі, рамантыкі, якія мараць хоць на імгненне пабачыць свайго куміра. А ён нібы адказвае ім апошнімі радкамі сваёй самай знакамітай аповесці:

«Вось і ўсё, больш я нічога распавядаць ня стану. Вядома, я мог распавесці, што было дома, і як я захварэў, і ў якую школу мяне збіраюцца аддаць з восені, калі выпішуць адсюль, але ня варта пра тое казаць. Няма ахвоты, шчыра кажу. Нецікава. Па праўдзе кажучы, я й сам ня ведаю, што думаць. Шкада, што я так шмат набалбатаў. Дзіўная рэч. І вы лепей таксама нікому нічога не распавядайце. А та раскажаце пра ўсіх — і вам бязь іх стане сумна».

этэр 2 верасня 2001 г.

Цэнзура

Прыкметная зьява ў сённяшнім інтэлектуальным жыцці Беларусі — цэнзура. Гаворыцца і пра зніклых палітыкаў, і пра несумленныя выбары прэзідэнта, і пра ўсё тыя ж чарнобыльскія наступствы. Але чырвонай ніткай у кожнай тэме — хаваньне праўды. Цэнзура, даўняя знаёмая, захінае сваімі белымі прасьцірадламі ня толькі лічбы і факты, але й жы-

вых людзей. Яна злавесная і бязьлітасная, нялягічная, амаральная і нахрапістая, яна ўсюдысная. У страху ёй прыслужваюць малыя і вялікія начальнікі, падымаюць яе сыцяг паспалітыя грамадзяне. Хтосьці кідаецца, каб сарваць ейныя прасьцірадлы, але большасць паўтарае, нібы заклён: так і павінна быць.

Акурат у гэтыя дні зьявіўся з друку пятнаццаты нумар маскоўскага часопіса «Досье на цензуру». Гэта расейская вэрсія вядомага ангельскага выданьня *Index on Censorship*. Чарговы нумар цалкам прысьвечаны Беларусі. Журналісты, эсэісты, навукоўцы распавядаюць расейскаму чытачу пра наш край.

Колькі гадоў таму, у 1996-м, прысьвечаўся Беларусі і нумар ангельскага мэтрапольнага часопіса. *Index on Censorship* знаёміў з выпадкамі цэнзуры, падаваў пераклады забароненых у Беларусі тэкстаў. Там пераважалі пісьменьнікі і літаратурныя творы. Сёньняшні расейскі часопіс карэнна адрозьніваецца ад таго. Ён — журналісцкі, калі не сказаць газэтны. Тут няма ўласна індэксу цэнзуры або дасье на цэнзуру. Аўтары прэпаруюць самое паняцьце цэнзуры і робяць калектыўную разборку паняцьцяў Беларусь, беларуская нацыя, мова, беларускі лёс. Яны абвяргаюць і даказваюць існаваньне Беларусі. У выніку атрымалася найноўшая прэзентацыя нашай краіны, нашых клопатаў і нас саміх расейскаму чытачу. Але пачну зь перадгісторыі.

Сёньня цэнзура выключаная зь беларускага заканадаўства. Яна супярэчыць міжнароднай

Дэкларацыі правоў чалавека. Тым ня менш, яна ёсьць.

Калі яна ў нас пачалася? З прыходам расейскае адміністрацыі дзевецце гадоў таму. Адно зь першых сьведчаньняў знаходзім у лісьце Яна Чачота да сябра. 1822 год. Гаворка ідзе пра творы Адама Міцкевіча, якія будуць друкавацца ў Варшаве, бо тут, у Вільні, — піша Чачот, — зубатая цэнзура. Ужо тады — зубатая.

Машина расейскае цэнзуры прыйшла ў Беларусь на штыхах, забараніла друкаваньне па-беларуску і была цынічна адкрытаю. Кнігі і часопісы без пазнакі «Дазволена цэнзурай» не выходзілі або лічыліся незаконнымі і друкаваліся за мяжой — у Польшчы ці ўсходняй Прусіі. Быў выпадак беларускага выданьня і ў сталіцы імперыі — у Санкт-Пецярбургу. Але тады кніжка выйшла з пазнакаю «На болгарском языке» — каб увесці ў зман цэнзуру.

Першая беларуская газэта «Наша Доля» ўжо пасля дазволу беларушчыны ўсё адно забаранялася цэнзурай, яе нумары канфіскоўваліся. Сякая-такая адліга настала ў першыя савецкія часы, прыблізна да 1929 году. Чым мацней былі адпушчаныя акупацыйныя лейцы, тым мацней гэта пасля і ўдарыла, нібы бумэрангам, — людзей высылалі і расстрэльвалі. Але той пэрыяд для беларускага слова — перад рэпрэсіямі — нібы кароткі ўздых на поўныя грудзі. Прынамсі, з такім адчуваньнем і сёньня чытаюцца тагачасныя творы, часопісы і кнігі. Пасля вайны пачаліся доўгія гады больш ці менш пасьпяховага адваёўваньня ў цэнзуры то слова, то імя, то нават літары. З найдрабней-

шых крупіцаў здабывалася тое сваё поле, на якім можна было б зноў ажыць беларушчыне.

Пасьля распаду СССР загаварылі пра наступствы Чарнобылю, пра гістарычную праўду, пра сталінскія рэпрэсіі. Але неўзабаве і гэтая адліга скончылася.

За ўсю гісторыю для Беларусі, яе нацыі і культуры існавала і існуе толькі адна цэнзура — чужая. Ніякай сваёй мы ніколі ня ведалі й ня ведаем. Бо ў прыцыпе ўсё наша — ужо толькі за інтанацыю — заслугоўвала і заслугоўвае забароны з боку любой адміністрацыі.

Але вернемся да маскоўскага часопіса «Досье на цензуру». Ягоны чарговы, пятнаццаты, нумар называецца «Дрыгва на краі Эўропы».

Я ўжо сказаў, што аналізу мэханізмаў цэнзуры ў Беларусі, як і самых прыкладаў, у гэтым часопісе няма. За выключэньнем хіба што нататкі Аляксандра Фядуты пра скандальныя «белыя плямы» ў «Советской Белоруссии» і іншых афіцыйных выданьнях на месцы антыкарупцыйнага дакладу. Зрэшты, сканчаецца нататка горычным уздыхам аўтара: «А змагаемца ўсё болей са справамі рук сваіх».

Словам, у клясычным выглядзе індэксу фактаў супраць слова ў Беларусі часопіс не дае. Хоць фактаў больш, чым дастаткова. Верагодна, прычына ў тым, што часопіс разьлічаны на расейскага чытача, і што для расейскага інтэлігента цэнзура — гэта зьява свая, расейская. Так склалася гістарычна. Чыя ўлада, тых і цэнзура. З цэнзурных камітэтаў там выходзілі майстры пяра, клясыкі літаратуры. І тут прыцыповае адрозьненне ад беларускай сытуацыі,

дзе цензура ніколі не была сваёй, а была прышла і заўсёды антыбеларускай. Будзь то ўласна расейская цензура ці цензура савецкага марыянэткавага ўраду, ці прарасейскага цяперашняга.

Расейскаму інтэлігенту ўласціва разважаць пра цензуру і дэмакратыю, містыфікуючы гэтыя паняцці. Дэмакратыя, кажа ён, — абстрактная, а карані цензуры — у недасканаласці сьвету. Ён схільны падмяняць цензуру і норму. Расейская цензура можа быць і «во благо», яна можа быць «у сабе». На тое й цензура, каб яе ўмела абыходзіць, — кажа расейскі пісьменьнік.

Што да нас, дык, ня маючы ў гісторыі прыкладаў уласна беларускай цензуры, мы гаворым пра цензуру нямецкую, польскую і расейскую.

Цензура ў Расеі можа быць уважлівай і чуткай, «нястрогай», схаванай і адкрытай, беларуская — толькі рэпрэсіўнай. Расейцы спрачаюцца пра цензуру на карысьць грамадства. Словам — цэлая палітра фарбаў. Для беларушчыны цензура — без адценьняў. Гэта заўсёды адназначна, як сьмерць, як забойства.

Тое, што расеец можа ўспрымаць гуляючы, як літаратурную гульню ці гульню словаў, у нас разумеецца толькі, як ганебнае — самацензура. Гульня з уласнай грамадзянскай годнасьцю і сумленьнем.

Нарэшце, у расейскай літаратуры нярэдка можна сустрэць выраз — «айчынная цензура», уявіць які ў Беларусі зусім немагчыма.

Вось жа гэткае адрознае значэньне цензуры

ў Расеі і Беларусі і немагчымасьць апісаць беларускія выпадкі ў зразумелых расейцам катэгорыях — усё гэта, верагодна, і прывяло да адсутнасьці ў маскоўскім часопісе «Досье на цензуру» фактаў і да «баданьня» іншае тэмы — Беларусі. Што ж гэта за штука такая, як яе зразумець? Зыходны матыў у тэкстах часьцяком — а ці існуе яна наагул? Ня буду ўступаць з аўтарамі ў палеміку, адзначу толькі цікавую тэндэнцыю, якой у папярэднія гады не было. Аўтары ў большасьці сваёй імкнуцца знайсці Беларусь у саміх сабе — просяць яе адгукнуцца. Іншым разам небеспаспяхова.

Тон гэтаму задала сваім уступным маналёгам Сьвятлана Алексіевіч:

«Я б сказала, што паводле свайго сьветапогляду я — касмапаліт. А жыцьцёвая філязофія — гэта, канечне, швэйцэрства, этыка глыбокай пашаны да жыцьця, асабліва пасяля Чарнобылю... Склалася я, канечне, у расейскай культуры. А Беларусь — гэта хутчэй геаграфія, але геаграфія душы, і ўнутрана я, канечне, чалавек адсюль, ад гэтай мяккасьці, ад гэтай цяргімасьці, дружалюбнасьці. І шмат іншага, няўлоўнага...

І беларуская мова — таксама ў нейкім сэнсе мая мова. Бо мова — гэта ня толькі словы, гэта і старыя вясковыя людзі, і пабудовы, і галашэньне, якое і ў кнігах у мяне таксама ёсьць, гэта і зацемненасьць, няяснасьць сэнсу, распушчаная ў часе...»

Іншыя аўтары нібы падхопліваюць гэтую інтанацыю і працягваюць, кожны на свой лад. То нібы ўхіляюцца, баючыся адкрытых словаў

і прызнанняў, то нібы паглыбляюцца кудысьці ва ўласную падсвядомасць, спрабуючы апісаць, цытую, «практычны мэтад выкліку ў сабе беларускага духу» — ня з родавай альбо нацыянальнай традыцыі, а зноў жа вельмі асыяцэрожна — зь беларускіх зямлі, вады, паветра і агню. У выніку выходзіць нешта на мяжы кавээнэ і эсэістыкі. Ніхто з аўтараў не выступае, так бы мовіць, магільшчыкам беларушчыны, але і будучыню краіны, нацыі, мовы прадказваюць з многімі агаворкамі і хутчэй з цьмяным спадзевам, чым з адкрытаю верай.

Зноў гэтае паняцце — вера ў Беларусь, якое ў нашых перадачах праглядаецца не ўпершыню і нібы ўсё больш матэрыяльна.

Заўважце, наколькі зьмянілася яшчэ гадоў дзесяць таму палярнае стаўленьне да будучыні беларушчыны, наколькі яно зьмякчэла і наблізілася да таго, каб з «нарысаў гістарычнага пэсымізму» — з прыпіскай: хай бы хто-небудзь мяне разуверыў, — стаць нарысамі аптымізму.

Бадай, толькі тры пасылы ў пятнаццатым нумары маскоўскага «Досье на цензуру» падаліся мне сур'ёзна памылковымі. Першы належыць дырэктару менскага Эўрапейскага гуманітарнага ўнівэрсытэту Анатолю Міхайлаву. Вось ён:

«На гэтым шляху праблему нацыянальных моваў абысьці немагчыма. Але давайце аддамо сабе справаздачу ў тым, што існуе нешта накшталт лёсу кожнай канкрэтнай мовы. Мы разумеем, напрыклад, якая розніца паводле ступені распаўсюджанасьці паміж ангельскай і, скажам, чуваскай мовамі. Гэта ня значыць,

што чуваская мова непаўнавартая — не пра тое гаворка. Але ёсьць пэўная дадзенасьць, не лічыцца зь якой, прынамсі, памылкова. У той самаідэнтыфікацыі, якая адбываецца цяпер, ёсьць сур'ёзная небяспека: павялічыць правінцыйнасьць нашых інтэлектуальных даляглядаў, якая зь вядомых прычынаў была непазьбежная ў сілу нашага агульнага мінулага. Аднак тады гэтая правінцыйнасьць дыктавалася ідэалогічнымі меркаваньнямі, цяпер — нацыянальнымі».

Трэба думаць, што лёс мовы — зьява рукатворная. Гэты лёс сёньня цалкам залежыць ад творцы, ад інтэлігенцыі і ад дзяржавы. Скажам, калі ў Літве па-літоўску выдаецца ў сто разоў болей філязофскіх кніг, чым у Беларусі па-беларуску, гэта не спрыяе адсталасьці літоўцаў у гэтай сфэры і хоць нейкаму лепшаму лёсу беларусаў. Што да разьвіцьця філязофіі, дык, на маю думку, нас даўно чакаюць у цэнтральнай Эўропе менавіта як беларусаў, бо нашае зьяно ў ланцугу гісторыі думкі цэлага рэгіёну не замяніць ніхто. Літва, Польшча, Украіна, а таксама Ўсходняя Прусія складаюць гістарычна цэльны з намі культурны рэгіён, які спрадвеку падпадаў пад расейскую агрэсію, дзякуючы Расеі рабіўся рысаю аседласьці гэбраяў, і наша незавязанасьць на Расеі зусім ня значыла б, што мы страчаныя ў сьвеце. Якраз навязваньне расейскае адукацыі і расейскіх культурна-мэнтальных стэрэатыпаў спрыяе вырываньню нас з нашага прыроднага асяродзьдзя і нашай менавіта расейскай, а не беларускай правінцыйнасьці.

Другое, на маю думку, памылковае ўяўленьне ў апошнім нумары «Досье на цензуру» — пра «расейскамоўнае» насельніцтва Беларусі. Маўляў, у нас нідзе не пачуеш жывога беларускага слова. Трэба быць чалавекам, прыержым з Масквы, каб пераканацца, што гэта ня так. Ня буду зноў спасылацца на звесткі перапісу пра родную мову, паўтару толькі выказваньне Адама Глёбуса пра тое, што «калі мы гаворым па-расейску, у душы мы гаворым па-беларуску». Мабыць, з гэтым пагадзілася б большасьць нашых «расейскамоўных», якія ў апытаньнях паўтараюць адно — ужо ня мы, дык дзеці нашы мусяць загаварыць. Адсюль і тыя вынікі перапісу. Трэба ўлічваць, што гутарковая мова — гэта зусім ня тое, што мова пісаная, у адпаведнасьці зь літаратурнымі нормамі. Чаго, між іншым, не разумеюць выдаўцы нашых расейскамоўных газэт і часопісаў, якія ў імкненьні быць бліжэй да публікі змушаныя пісаць моваю Пушкіна, тады як народ зусім ня моваю Пушкіна размаўляе.

Нарэшце, трэці пасыл, які можа ўвесці ў зман расейскага чытача. У артыкуле журналіста Эдуарда Мельнікава:

«Выкладаючы гэтыя і іншыя факты незвычайнай палітычнай кар’еры Лукашэнкі, ня будзе занадта вялікай смеласьцю разуверыць каго б ні было ў тым, што ўсё, што адбылося ў Беларусі, ёсьць нейкай выпадковасьцю, фатальным зьбегам абставінаў. Наадварот, усё глыбока заканамерна, бо зь некалькіх кандыдатаў у прэзыдэнты беларускі народ беспамылкова выбраў «свайго». Бо лад думак, узровень

мысьленьня, нават (а можа быць, і больш за ўсё) манера размаўляць маладога лідэра ёсьць дакладным зьлепкам ладу думак, мэнталітэту, псыхалёгіі сярэдняга беларуса — такім, якім яго вылепілі вякі беларускай гісторыі».

Ня буду пагружацца ў сфэру палітычнае аналітыкі і супярэчыць аўтару, маўляў, не за яго галасавалі, а супраць папярэдняга. Заўважу толькі істотную рэч. Нацыянальная мэнтальнасьць у такіх сваіх праявах — зьява амбівалентная. І тая пагалоўная большасьць, якая падтрымала згаданага кіраўніка, — яна ж адначасова маральная меншасьць беларускае нацыі. Думаю, у гэтым сэнсе беларусы мала адрозьніваюцца ад іншых эўрапейцаў. Адно, што яны маладая нацыя, чья маральная большасьць толькі фармуецца, нарастае, набіраецца сілаў. Маральная меншасьць, нават калі яна фізычная большасьць — заўсёды аморфная і схільная да застою, да адсутнасьці пераменаў. У ейным полі і робіцца з боку ўладаў усялякая непатрэбшчына, заводзіцца цензура і запаноўвае ўсеагульны прытоены страх. Што да маральнай большасьці, дык яна і бярэцца зь веры ў сваю краіну.

Кожная краіна і нацыя паходзіць з такога перакананьня — гэта мы, мы існуем. А тады толькі напрацоўваюцца аргумэнты — зусім адметная культура, свой гістарычны шлях і зусім спрыяльны патэнцыял на будучыню, каб быць моцнай і вартай павагі эўрапейскай дзяржавай.

Мне згадваецца герой аднаго гішпанскага фільма — стары настаўнік, які кажа простыя словы: «Толькі адно пакаленьне павінна вы-

расьці ў свабоднай Гішпаніі, і Гішпанія больш ніколі ня будзе несвабоднай краінай». Ішоў трыццаць шосты год, пачатак фашызму. Настаўніка расстралялі. Але праўда ягоных словаў засталася. Што для Гішпаніі, што для Беларусі.

этэр 9 верасня 2001 г.

«Восень патрыярха»

Здаўна людзі называюць гэтую дарогу прэзыдэнцкай. Ад менскай Нямігі яна цягнецца праз Дразды і ўпіраецца ў вёску Ждановічы. Дарога шырокая і заўсёды пустая, на ўзбочынах заўсёды пасьвяцца козы, а абапал дарогі цягнуцца вазёры, вада ў якіх заўсёды, пры любым надвор'і выглядае нежывою, быццам пад ёй хаваюцца нейкія падводныя вайсковыя аб'екты... Я злавіў сябе на тройчы паўтораным «заўсёды» і згадаў трапны жарт, пачуты некалі ад дзіцяці: маўляў, у гэтых вазёрах сам Лукашэнка купаецца ў браняваных плаўках.

Лукашэнка, а дакладней ягоны дух, прысутнічае тут ня толькі ў вадзе альбо ў народнай назве дарогі, ён пасяляецца і ў рэдкіх машынах, што, здараецца, праяжджаюць тут, і пры абмежаванні хуткасці да 90 кілямэтраў на гадзіну, абавязкова скідаюць да 80 і ніжэй. Магчыма, яны робяць гэта ад боязі ці перастрахоўкі. Каб чагосьці ня выйшла. А магчыма

таму, што радыё ў машыне заўсёды гаворыць голасам кіраўніка краіны, і ў голасе тым гучыць пагроза па-ранейшаму будаваць жыльлё, як заўсёды клапаціцца пра чалавека працы, надалей сябраваць з Расеяй і даваць адпор Захаду разам зь ягонай цывілізацыяй.

Радыё спыніць нельга. Аляксандар Лукашэнка сустракаецца з выбаршчыкамі ўжо пятую гадзіну. За гэты час мяне на прэзыдэнцкай дарозе канчаткова апаноўвае лацінаамерыканскі настрой. Я думаю пра падабенства іхных і нашай дыктатуры. І калі ён распавядае пра сваё званьне падпалкоўніка, якое не замінае яму надзяваць маршальскі мундзір — гэта гучыць, як росьпіс, як шчырасьць, што выклікае на памяць радкі з Маркесавай «Восені патрыярха»:

«І тады ён ледзь прачыніў дзьверы сваёй патамнай спальні і, глядзячы ў шчыліну, убачыў у залі паседжаньняў сваё мёртвае цела, аточанае запаленымі сьвечкамі, сваё мёртвае цела, апранутае багацей за любога зь нябожчыкаў Рымскіх Пап на працягу ўсёй гісторыі каталіцтва, аднак вусьціш і сорам уразілі яго, калі ён глядзеў на тое цела, уласнае ягонае цела, што патанала ў кветках, з тварам, белым ад пудры, з нафарбаванымі вуснамі, з скасьцяненымі рукамі капрызлівай какеткі, складзенымі на пакрытых бранёю рэгаліяў грудзях, цела, апранутага ў прыдуманы кімсьці спэцыяльна для нябожчыка мундзір Генэрала Сусвету, зь дзясяткам яркіх сонцаў на пагонах...»

Новыя пяць гадоў ягонага кіраваньня ўяўляюцца цэлай вечнасьцю, як ужо вечнасьцю па-

даюцца гады мінулыя. Верагодна, іх ня сем. І ён мае рацыю, калі кажа, што за гэтыя сем пражыў усе трыццаць ці, як мінімум, дваццаць пяць. Я зноў згадваю лацінасаў, якія навучылі нас, што дыктатура вымяраецца не гадамі, а вечнасьцю. Бо гэта спынены час — аднастайны і нязьменны. Ён — заўсёды.

Тым часам у радыё нейкая жанчына распавядае пра Пятра Міронавіча Машэрава, і я думаю пра невыпадковасьць таго, што гэтая прэзыдэнцкая дарога, па якой еду, носіць імя Машэрава. «Ды вы, Аляксандар Рыгоравіч, ад Пятра Міронавіча і крохі пабралі», — кажа кабета нешта з такім вось сэнсам і пры бурных воплесках залі. Словам, поўная пераемнасьць. Асабіста для мяне, калі зазіраць туды, у часы да Машэрава, дык ужо не ва ўласную памяць, а хіба што ў кнігі. Сапраўды, цэлая вечнасьць. І неістотна — пяць гэта гадоў ці дваццаць пяць.

Раман пра вечнасьць дыктатара — «Восень патрыярха» Габрыэля Гарсія Маркеса ўпершыню ў Савецкім Саюзе быў перакладзены якраз у Менску і якраз у часы Машэрава. Зрабілі гэта Валянцін Тарас і Карлас Шэрман. Але тады наўрад ці хто думаў пра Машэрава. Разуменьне таго, з чым насамрэч мы маем справу, і наколькі менавіта нас гэта ўсё тычыцца, прыходзіць у поўным аб'ёме толькі сёньня, перад новай пяцігодкай вечнасьці. Сёньня гаворка пойдзе пра стаўленьне да дыктатуры ў лаціна-амэрыканскіх і беларускіх пісьменьнікаў — у чым яно падобнае і ў чым адрознае.

«На зыходзе тыдня сьцярвятнікі-грыфы разьдзёрлі мэталёвыя ваконныя сеткі, праніклі праз гаўбец і вокны ў прэзыдэнцкі палац, узмахамі крылаў скаланулі ў палацавых пакоях задушнае паветра застаялага часу, і ў панядзелак на сьвітанку горад ачомаўся нарэшце ад векавога летаргічнага сну, у які ён быў пагружаны разам са сваёй ператворанай у гнільлё веліччу; толькі тады мы насмеліліся ўвайсьці, і ня трэба было аблогаю браць крапасныя сьцены, да чаго заклікалі адныя, самыя сьмелыя, альбо тараніць дышлямі валовых павозак парадны ўваход, як прапаноўвалі іншыя, бо варта было толькі дакрануцца, як самі сабою расчыніліся браняваныя вароты, якія ў слаўныя для гэтага будынку часы выстаялі пад ядрамі Ёільяма Дэмпіра, і вось мы ступілі ў мінулую эпоху і ледзьве не задыхнуліся ў гэтым агромністым, ператвораным у руіны барлогу ўлады, дзе нават цішыня была лядашчай, сьвятло хісткім, і ўсе прадметы ў гэтым хісткім, прывідным сьвятле адрозьніваліся няясна...»

Габрыэль Гарсія Маркес. Восень патрыярха

Беларуская літаратура не нарадзіла нагэтулькі магутнага рамана пра дыктатара. Дакладней, пра свайго дыктатара. Дакладней, пакуль не нарадзіла. І каб зусім ужо дакладна — беларуская літаратура не напісала пакуль пра сваіх людзей ва ўмовах сваёй дыктатуры. Чаму? Найперш таму, што, у адрозьненне ад лацінасаў, яна не хацела мірыцца з жыцьцём пад уціскам. Яна, вядома, шмат казалася пра

дыктатуру, але гэта былі хутчэй засьцярогі ад магчымае сытуацыі, чым ад таго, што ёсьць насамрэч. Письменьнікі ўяўлялі сябе палітыкамі і прарокамі, ад якіх залежыць зьмена палітычнае і грамадзкае сытуацыі. Вось яшчэ трохі — галадоўка ў парлямэнце, і яшчэ — Чарнобыльскі шлях, і яшчэ — заявіць на ўвесь сьвет пра брутальныя арышты, альбо — самадзейныя прэзыдэнцкія выбары і байкот парлямэнцкіх — здаецца, яшчэ зусім трохі падналегчы, і нашая праўда пераважыць, перацягне. І так з дня ў дзень, зь месяца ў месяц. Аднак, нічога не зьмянялася. І яны зноў шукалі новага спадзеу. А раптам спрацуе заява дзяржсакратара, а раптам Ельцын, а раптам Пуцін. Усё, здавалася ім, можа вырашыцца за хвіліны. І так сем гадоў. Гэткі быў погляд беларускага творцы. Ня дзіва, бо менавіта творцы ў нас былі завадатарамі і перастройкі, і незалежнасьці.

Лацінасы пазіралі, як дзеці. Сьвет навокал такі, які ён ёсьць — несправядлівы, грубы, улада хамская, жорсткая. Верагодна, некалі, празь вечнасьць, яна зьменіцца на іншую, але мы жывем і пішам цяпер — мы дасьледуем свайго чалавека менавіта ў такіх умовах.

Урэшце, для письменніка існуе свая вечнасьць. Гэта газэтчыку альбо палітыку так важныя праблема ўлады або выбары. Гэта ім важна надаць значнасьць сёньняшняму дню. Гэта для іх вечнасьць — не крытэр. Гэта яны кажуць пра нелегітымнасьць, як пра свой інструмэнт. А ў письменніка такога інструмэнту няма.

Беларускі письменнік перастаў быць палітыкам. Гэта значыць, што нелегітымнасьць улады ўжо ня можа заспакоіць яго. Яму вяртаюцца ягонны прафэсійныя функцыі — прымаць чалавека і сьвет такімі, якія яны ёсьць. Толькі так ён можа быць дасьледнікам жыцця. Верагодна, цяперашні злом у беларускай палітыцы ўсё паставіць на свае месцы. Сем гадоў письменнік чакаў або змагаўся, а цяпер ён, як змагар, канчаткова ўпёрся ў маналіт жыцця. Ужо зьмененага, ужо іншага. Ягоны супляменьнік толькі й паўтарае, што хоча **ЖЫЦЬ** тут і цяпер. Кахаць, працаваць, зарабляць грошы, нараджаць дзяцей — сёньня. І ніякіх сямі гадоў на чаканьне няма і быць ня можа.

Што такое нелегітымнасьць улады для літаратара? Гэта значыць, што літаратар выходзіць адзін на адзін з прэзыдэнтам і горда кажа — падай, ты забіты, я ў цябе патрапіў, цябе няма. Слушна, — адказвае дыктатар, — гэта слушна, пакуль мы гуляем у змаганьне. Але гульня скончаная. Дакладней, кожны будзе гуляць на сваім полі. Я магу цябе закапаць на Паўночных могілках, а ты можаш закапаць мяне ў вачах майго народу і ўсяго сьвету, калі напішаш сваю «Восень патрыярха» і атрымаеш Нобэлеўскую прэмію.

Тысяча выкрывальніцкіх тэкстаў — вершаў, апавяданьняў і п'есаў, у якіх аспрэчвалася і высьмейвалася папулісцкая дэмагогія — усё гэта выматала письменніка і ўжо не ратуе. Ня тая зброя. Застаецца сказаць — ён ёсьць. І гэта дадзенасьць. І мы ў гэтай дадзенасьці жывем і вывучаем чалавека менавіта ў ёй. Для літаратара

туры адкрываецца цэлае поле дзейнасці. Спраўды, наш чалавек можа прапасьці бязь сьледу, і быць тым, хто ўчыняе прапажу. У абодвух за плячыма цэлы клубок сувязяў і матывацыяў. Рыбакі і Сотнікавы доўжаць сваю біблейскую палеміку ў вечнасці.

Гаворка ня йдзе пра прыманьне ці непрыманьне ўлады. Пісьменьнік заўсёды ў апазыцыі. Але беларуская літаратура за савецкім часам была адвучаная ад таго, каб быць у маральнай апазыцыі. І толькі цяпер яна апынулася на сваім месцы, канчаткова пакінуўшы ўладныя пасады і быццам наноў засяляючы свой пакінуты на час Парнас.

Калі б Дастаеўскі ставіў на мэце адмаўленьне свайго Мёртвага дому, а Горкі — свайго Дна, а Быкаў — сваёй Вайны, калі б яны выступалі змагарамі супраць самое наяўнасьці гэтых агідных праяваў жыцця — не было б літаратуры. Безумоўна, як грамадзяне, яны супраць. Але іхная справа выявіць гэта праз прыроду чалавека, які сам творыць сваё пекла. Бо яшчэ Сартр апісаў у сваёй п’есе «Пры зачыненым дзвярах» ня толькі рукатворнасьць пекла, але й марнасьць пісьменьніка змагацца зь ім, бо інакш трэба было б змагацца з чалавекам, у якім ёсьць і добрае і злое.

За савецкім часам так і было — дыктатар успрымаўся, як дадзенасьць, і ніводзін пісьменьнік не задаваўся ідэяй замяніць Машэрава або Панамарэнку, ніхто ня жыў чаканьнем іхнага сыходу, ніхто не высьмейваў дурасьці, сказанай мажнаўладцам, настолькі маналітнай была ўлада. Наперадзе ў пісьменьніка была веч-

насьць тварэння, поўная рызык і спадзеву на цудоўнае адкрыцьцё. Іншая рэч, што часьцяком ён абіраў канфармісцкі шлях.

Выбары і ў прынцыпе выбар для нашага літаратара, які прызвычаіўся быць пры ўладзе, сталі спакусай на цэлых апошніх дзесяць гадоў. Няўжо і праўда можна зьмяніць свой сьвет? Зорка Габрыэле д’Анунцыо для кагосьці, а для кагосьці зорка Юкіо Місімы зазьяла на поўную моц. Але калі іхнае халоднае зьяньне і напаўняла сэрцы адзінак, дык для літаратуры таго сьвятла не было відаць наагул.

У нядаўна надрукаванай гутарцы Алеся Адамовіча і Васіля Быкава Быкаў кажа, што ня ставіць на мэце ані зьмяніць сьвет, ані палепшыць чалавека. Мэта — паказаць чалавеку, што ў ім ёсьць і добрае і благое. І калі чалавек гэта ўбачыць, мяркуюе Быкаў, ён паразумнее.

Сказана — пісьменьнік заўсёды ў апазыцыі. Можа быць, гэта апазыцыя да недасканалага сьвету. І тут ёсьць спакуса ўсю тую недасканаласьць сьвету зьвесці да гэтага вось дыктатара і ягонага рэжыму. Зьменім — і ўсё будзе добра. Усё можа быць па-іншаму.

Ня будзе. Нічога ня зьменіцца. Самы час прыгадаць Астурьяса зь ягоным раманам «Пан прэзыдэнт». Гаворка ідзе пра дыктатуру Эстрадады Кабрэры:

«Дыктатура — гэта страшны ядавіты павук, які разбэшчвае, падкупляе, запалохвае ўсе клясы грамадства, людзі робяцца альбо бяздушнымі мэханізмамі, альбо фанатыкамі, аль-

бо брыдкімі прыстасаванцамі. Некаторыя думаюць, што пасля дыктатуры настане новы час, і ўсё стане на свае месцы. На жаль, гэта ня так. Мінаюць гады, а дух дыктатара і ягонай сыстэмы ўсё жыве і жыве. Чаму? Ды таму, што дыктатура разьядае грамадства да мозгу кос-так».

Між іншым, гватэмалец Астурыяс упершыню выдаў свой раман гадоў празь пятнаццаць пасля таго, як напісаў яго, прычым выдаў за ўласныя грошы і толькі за мяжою — у Мэксыцы. Для пісьменьнікаў з Паўднёвае Амэрыкі гэта тыповая сытуацыя, як і творчасць у выгнанні, з чым беларускія літаратары пачалі знаёміцца толькі за часамі гэтай самай сваёй дыктатуры.

Магу дапусьціць, што сьвет змяняецца не дыктатарамі і змагарамі — знакавымі постацямі з нацыянальнае гісторыі. Усё ня так хутка і ня так пасьпяхова. Калі мы мроім пра эўрапейскую цывілізацыю, дык яна ўся складаецца з цывілізацыяў нацыянальных, што высьпелі празь неверагодныя церні агульнага граху і агульнага пакаяньня. Той, каму ўдалося ў гэтым тралейбусе праехаць зайцам, той сёньня і мае тое, што мае — або дыктатуру, або нябыт. Гісторыя — надта строгі і непадкупны кантралёр.

А як жа тады грамадзянская пазыцыя пісьменьніка? Можа быць, яна ўжо ня ў тым, каб выйсьці на пляц, на мітынг і сказаць прарочае слова пра тое, што рэжым абавязкова ўпадзе. Можа, яна ў тым, каб з усіх сілаў імкнуцца ўразіць сьвет раптоўным зразумень-

нем у чалавеку таго, чаго раней неяк не заўважалі, і ў тым, каб данесьці гэтае зразуменьне, набыць высокі аўтарытэт. Каб у масавай свядомасьці Беларусь Лукашэнкі змеркла перад Беларусыяй пісьменьнікаў — адсюль столькі спадзеву на гэтую Нобэлеўскую прэмію. Але каб цэлым атрадам нашыя літаратары імкнуліся да прызнаньня ў сьвеце, а тады і дома. Гэтак, скажаце, дакаціўся я да тых самых словаў, што кажа дыктатар: няхай пісьменьнікі пішуць. Толькі ў гэтым «няхай пішуць» ёсьць два розныя сэнсы. Няхай пішуць «Восень патрыярха». Новая пяцігодка можа даць ім для гэтага шмат матэрыялу.

Дыктатар сапраўды рукатворны. У стварэньні яго ўдзельнічае ўвесь народ. Больш-менш тыпова выглядае шэраг апалягэтаў — прапагандыстаў, самадураў і запалоханых. Тут найменш выяўляецца нацыянальная сутнасьць. Але за дзесяць гадоў стварыліся вобразы апазыцыйнага палітыка, апазыцыйнага творцы, апазыцыйнае моладзі — такія непдабныя да падобных у іншых культурах. І самае галоўнае — паўстаў зусім іншы беларус, якога раней не было. Гэта беларус перад выбарам. Ён разнастайны, але таксама раскладаецца на акрэсьленыя тыпажы.

Варта згадаць і яшчэ адзін досьвед паўднёва-амэрыканскіх дыктатураў. Яны спрычыніліся да стварэньня нацыяў. Гэта факт. Гішпанская Амэрыка ператварылася ў коўдру з рознакаляровых лапікаў. І далася гэта цаню многіх і многіх жыцьцяў. Не паўсюль удаюцца аксамітныя або сьпеўныя рэвалюцыі.

Мы ня можам не заўважаць, колькі, насуперак уціску мовы, за гэтыя сем гадоў стала ў Беларусі беларускамоўнае моладзі. Уменьне мовы стала добрым тонам палітыка, перадусім апазыцыйнага. І самае апошняе сведчаньне — у культурніцкіх асяродках ужо не гавораць, што гіне мова, нацыя і Бацькаўшчына. Вось чаму я раблю выснову, што беларуская «Восень патрыярха» можа быць ня менш значнай, але, безумоўна іншай паводле духу і мовы — яна будзе напісаная па-беларуску, раскажа пра Беларусь сьвету.

Не хачу, каб падумалі, што я сьпісваю нацыянальнае станаўленьне ў заслугі дыктатуры. Гэта прыродная зьява, і адбываецца сама сабою. Але гарт нацыя набывае ў супрацьстаяньні. Альбо ў экспансіі вонкі, або ўнутры сябе мацнее духам. Гэта аб'ектыўныя рэчы. Нельга ўхваліць вайну і ГУЛАГ, але беларуская інтэлігенцыя, якая прайшла гэтыя два пеклы — яна сапраўды найбольш загартаваная, мужная, верная Бацькаўшчыне і людзкая.

У пісьменьнікаў з Лацінскай Амэрыкі часьцяком сустракаем эпахальныя выразы, якія падтрымліваюць адчуваньне велічы і вечнасьці нікчэмных дыктатараў. Запомнілася ў Маркеса — Эпоха Вялікага Шуму. У беларускай літаратуры гэтых звышазначэньняў яшчэ, бадай, не завялося. Аднак паралелі з лацінасамі і іхнымі дыктатурамі пачаліся ад самага пачатку выбраньня Аляксандра Лукашэнкі. Нават яшчэ перад ягоным выбраньнем. У надрукаваных у «Нашай Ніве» «Казках пра кандыдатаў» — гэта калектыўны твор Глёбуса, Клімковіча і

Сьцяпана — яшчэ ў 1994 годзе была зробленая спроба мэтафарычна перадаць сутнасьць кожнага з кандыдатаў. Тады іх было шэсьць. Кебіч зьбіраў грыбы, Шушкевіч лячыў галубку, Пазьняк змагаўся з камуністамі, Новікаў дапамагаў пэнсіянэрам, Дубко адмаўляўся ад мэдаля. Пераможца — хто б тады пра такое мог і падумаць — насіў самбрэра. Казка пра яго, яшчэ кандыдата, так і называлася — «Лукашэнка і самбрэра»:

«Вельмі ўжо да твару Алесю Рыгоравічу Лукашэнку звычайнае мэксыйскае самбрэра. Надта ж зручная рэч, нашмат лепшая за цябяцэйку ці генэральскую папаху. І ў сьпёку заўсёды цень знойдзеш, і ў дождж не замкнуць дэпутацкія плечы. Насіў бы і насіў Алесь Рыгоравіч сваё самбрэра, у якім так хораша гоўсаць на саўгасным «козьліку» ад кароўніка да сьвінарніка, але закінуў лёс Лукашэнку ды ў сталіцу. Змог бы і ў горадзе Алесь Рыгоравіч насіць любы сялянскаму сэрцу галаўны ўбор, каб была ў яго службовая машына з адкрытым верхам. Але не такі ён чалавек, каб перарабляць машыну пад сябе і кідаць на вецер народныя грошы. І паспрабаваў Лукашэнка езьдзіць у грамадзкім транспарце, бо хацеў захаваць імідж простага мэксыйскага селяніна. Але як ты ўваб'есся-ўшчэмісься ў лацінаамэрыканскай шапцы ды ў менскі тралейбус?! Раз брылі пакамечылі, другі пакамечылі, і давялося Алесю Рыгоравічу Лукашэнку павесіць сваё самбрэра на цьвік. Але ня траціць надзеі Лукашэнка, што надыдзе час, калі будзе ў яго машына з адкрытым верхам».

Можа быць, лацінасы, пішучы пра вечнасьць дыктатуры, імкнучыся да нязьменнасьці дэкарацыяў, што спрыяе спакойнаму дасьледаваньню чалавека ў гэтых дэкарацыях, нават гіпэратрафуюць час дыктатуры і пэрыяд кіраваньня дыктатара. Адсюль «сто гадоў адзіноты». Ня дзіва, што і наш чалавек іншы раз найўна гукае пра тое, што васьмь быў Машэраў, а цяпер такі самы — Лукашэнка. Я вымавіў слова «найўна», каб яшчэ раз зьвярнуць увагу на дадзенасьць сьвету, якім яго ўспрымае дзіця, і пры якой толькі і магчымыя дзіцячыя вобразы, што сьветлымі водсьветамі кладуцца на ўсё жыцьцё, а таксама каб нагадаць, што і пісьменьнік мае справу з падобнымі вобразамі і водсьветамі, адкуль і струменіць ягоны талент, каб нагадаць, што пісьменьнік і паводзіць сябе ў палітыцы часьцяком найўна, па-дзіцячаму.

Такім чынам, новая пяцігодка дыктатуры выглядае на вечнасьць. Асабліва гэта адчуваеш, едучы праспэктам прэзыдэнта Машэрава і думаючы пра тое, што ён, гэты праспэкт, быў заўсёды — са сваімі козамі на ўзбочынах і вайскова-тэхнічным колерам вады ў азёрах абাপал шляху. Для нашых творцаў новая пяцігодка (і колькі іх там яшчэ будзе) ня стане часам спакусы, як папярэдняя сямігодка. Беларускаія творцы здольныя заваёўваць прызнаньне на міжнародных тэатральных фэстах, мастацкіх пленэрах і літаратурных кірмашах. Яны гэта даказваюць, калі спакушаюцца вечнасьцю мастацтва, а не мімалётнасьцю дыктатуры. Новы час мусіць стаць часам тварэньня і часам прызнаньня. Бо ў нацыі, як і ў чалавеку, ёсьць і

добрае і благое. Калі нас пазнаюць толькі дзеля Курапатаў, Чарнобылю і Лукашэнка — гэта значыць, пазнаюць наша благое. Хіба ж гэта і ёсьць усе беларусы і ўся Беларусь?

этэр 16 верасьня 2001 г.

Амэрыканская трагедыя

Адразу пасья падзеяў у Амэрыцы інфармацыйныя каналы сьвету перапоўніліся да краёў: сэнсацыі адна за адной, нібы зарніцы ў небе, выблісквалі і прападалі. На тле ўстойлівае тупое нуды, якую заўсёды выклікаюць паведамленьні пра сьмерць, вылучаліся дзьве тэмы. Першая — гэта сьведчаньні ахвяраў, якія яны пасьпелі перадаць з борту захопленнага летака або з-пад развалінаў Усясьветнага гандлёвага цэнтру. У гэтых сьведчаньнях ёсьць надзея на штосьці, што яшчэ можа павярнуць фатальную хаду падзеяў, адвесьці дурную, незразумелую пагібель. На жаль, надзея засталася марнай. Але мне падалося, што яна мела падставы. Сцэнар пісаўся ў паветры ці, прынамсі, мог быць удакладнены ў паветры. Карэктывы мусіла ўнесці зямля. Але пра гэта — крыху пазьней.

Другая тэма — гэта пошукі спраўцаў злачынства. Магчыма, вядома, у клубах дыму разгледзець твар дэмана, але імёны бандытаў у кожным разе цяпер можна толькі дадумаць — больш ці менш доказна і пераканаўча. Непераканаўчая, хоць і зусім зразумелая, хаатыч-

насьць першых дзён. Затрыманая тэрарысты, праз гадзіну — адпушчаныя, аказалася, ня тыя. То ўзьнікае вэрсія пра залётных арабаў, што проста перад вылетам чыталі курс пілятажу па-арабску, то яна абвяргаецца іншай: гэта былі прафэсіяналы, рыхтаваліся гадоў пяць. Натуральна, вялізныя ведамствы мусяць выконваць сваю работу і даваць адказы. Яшчэ больш натуральная іхная прага адплаты. І публіка прагне, сьвядома ці не, разумеючы, што імя аўтара ў гэткай сытуацыі можа змяніць калі ня ўсё на сьвеце, дык маё прыватнае стаўленьне да многіх рэчаў, маю асабістую філязофію жыцьця.

Сёньня ў «Вострай Браме» — амэрыканская трагедыя. Яе ахвяры, яе сьведкі, яе стваральнікі і яе культурны кантэкст.

Пачну з уражаньняў, якія шмат каму пададуцца спрэчнымі. Зьміцер Бартосік шукаў самога сябе ў гэтым ці то зьмененым пасля трагедыі, ці то нязьменным нашым сьвеце. Ягоны погляд зь Менску падаўся мне ня тое што тыповым, але характарыстычным. У ім, нібы ў люстэрку, — гама пачуцьцяў менскае публікі, перадусім моладзі, якая ня мае ўстойлівых паняцьцяў пра самую сябе, сваё спадчыннае месца на зямлі і ў сьвеце, дзеля таго, каб у гэтых каардынатах, быццам у амфары, магло захоўвацца маналітнае і непарушнае рэчыва спагады.

Зьміцер Бартосік:

9 верасьня ў сваёй паштовай скрынцы я знайшоў невялічкую рэклэмку. І ня мог не

ацаніць пачуцьця гумару тых, хто даслаў яе менавіта ў дзень выбараў беларускага прэзыдэнта. Рэклэмка запрашала ўзяць удзел у чарговым розыгрышы грыв-картаў у самую лепшую краіну сьвету — Злучаныя Штаты Амэрыкі.

А праз два дні, адзінаццатага верасьня, я сядзеў на эсплянадзе гандлёвага дому «На Нямізе», «Партызанскім» півам адзначаў новую пяцігодку і зьбіраўся затэлефанаваць адной амэрыканскай журналістцы, воляю лёсу закінутай у наш край зь Нью-Ёрку, каб пацешыць яе гісторыяй пра рэклэмку. І раптам затэлефанавалі мне. Маці крычала ў слухайку, што пачынаецца трэцяя сусьветная вайна, што ў Нью-Ёрку гараць хмарачосы, што разбураны Пэнтагон, што ў Амэрыцы тысячы забітых і параненых, і каб я тэрмінова ехаў дадому. Яе гістэрыка перадалася й мне. «Якая вайна? Які Пэнтагон? Нікуды я не паеду», — крыкнуў я ў адказ і адрубіў сувязь. Тры шыракатварыя хлопцы, што пілі піва за суседнім столікам, лянiва азiрнулiся на мой крык. «Гарыць Нью-Ёрк. Гарыць», — сказаў адзiн, жуючы свой хот-дог. Сказаў так, быццам гаворка iшла пра мiнулыя выбары цi пра надвор'е. Я паспрабаваў уявіць тую карцiнку ў навакольным краявiдзе. Як вялiзны самалёт абрынаецца на шэры нямiскi гмах, на ўсе гэтыя ўнiвэрмагi, на бязладна зашклёныя балканы зь бялiзнаю, на бестурботных менчукоў. I вырашыў затэлефанаваць адной прыгожай дзяўчыне, каб даведацца пра ўсё больш падрабязна.

«Гарыць твая Амэрыка сiнiм полымем. Да-

гуляліся ў вайну», — адказала тая. «І табе не шкада людзей?» «Каго, амерыкашак? Не шкада ні кроплі». «А каго ж табе шкада, расейскіх салдат у Чачэніі?» — завёўся я. «Так, — сказала яна, — іх вельмі шкада». Цікава, што мая знаёмая — зусім не закончаная дурніца і не прыроджаная лукашыстка. І нічога кепскага ёй Амэрыка не зрабіла. Адкуль жа гэтакі анты-амэрыканізм у аматаркі амэрыканскіх фільмаў ды грошай? У асобы, якая не пасьпела пабыць нават савецкай піянэркай?

Я бадзяўся па вуліцах і зазіраў у твары мінакоў. Намагаўся адчуць, што ў гэтым сьвеце сапраўды адбылося нешта настолькі непрадказальнае, што цяжка паверыць. Але людзі паводзілі сябе так, як паводзяць заўсёды. Толькі адзін заклапочаны твар я сустрэў на працягу гадзіны — знаёмага актара, чья дачка жыве ў Чыкага. Цікава, у колькіх нашых грамадзян трагедыя на тым беразе акіяну выклікала не спачуваньне, ня страх перад гэтым непрадказальным сьветам, не жаданьне хоць чым-небудзь дапамагчы... а радасьць. Маленькую, падленькую радасьць. Не ад таго, што загінулі ідэалыгічныя ворагі ці былыя супернікі ў халоднай вайне. А толькі ад таго, што загінулі нашмат багацейшыя й дужэйшыя. Загінулі тыя, хто мог дазволіць сабе ня ведаць, хто такі Лукашэнка. Загінулі тыя, хто заробак атрымлівае ў далях, а ня ў зайцах. Хто жыве на шыкоўных вілах, замест таго, каб жыць у сьмярдзючых хрушчобах. Хто адпачывае на Багамах, замест таго, каб ехаць саджаць буракі на дачу. Хто п'е добры віскі замест «Крыжачка».

І хто сьмела ды ўпэўнена глядзіць у заўтрашні дзень. І вось заўтрашняга дня — ня будзе. Мы будзем. А яны — не.

Дабраўшыся да тэлевізара, я быў уражаны прыгажосцю той трагедыі. У вялікай краіне нават катастрофы выглядаюць прыгожа й велічна. Як у кіно. Да тае пары, праўда, пакуль буйным плянам не пакажуць людзей у вокнах. У гэты момант кіно сканчаецца. Бо разумееш — людзі, якія трапілі ў пастку самых верхніх паверхаў, праз кароткі час загінуць. Але машуць хусткамі, яны яшчэ спадзяюцца на нешта.

Якімі дробнымі здаліся раптам усе тыя жарсьці, якімі я жыў яшчэ пазаўчора. Усе нашыя ганчарыкі й лукашэнькі, стаяньні пад парасонамі й дзяльба амэрыканскіх грантаў, развагі пра эміграцыю. Ні на Палац рэспублікі, ні на галойную Рэзыдэнцыю боінг не ўпадзе. Нават кукурузьнік. Не заслужылі пакуль. І, пасля ўбачанага, ужо, напэўна, ніводзін нягоднік ня скажа, што Штаты ваююць за дэмакратыю, плоцячы чужой крывёю.

А за вакном тым часам працягвалася жыцьцё. Мясоўныя алкашы знайшлі сабе такую нагоду для п'янкі. Гэта ж трэба — Нью-Ёрк гарыць! Тут табе й за ўпакой, і за здароўе. Але памыляюцца тыя, хто радуецца. Нават пад руінамі хмарачоса, сярод аскепкаў боінгаў, сярод пылу Мангэтану ляжаць зусім не такія, а вольныя й багатыя людзі.

Слухаючы Зьмітра Бартосіка, я згадаў нядаўнюю менскую трагедыю на Нямізе. Тады ўлады адрэагавалі як адрэзалі: ня трэба шукаць

вінаватых. Хоць мала хто паверыў, што га-лоўны вінаваты ў масавай пагібелі моладзі — банальны травеньскі дожджык, які і стыхійя не назавеш. У Амэрыцы задача знайсці і адплаціць была пастаўленая адразу. Злачынства прагучала, як выклік цывілізацыі. Але фізycznych выканаўцаў не існуе ў прыродзе. Гэта значыць, што ў тым выкліку трэба разглядаць зьяву. Яе назвалі міжнародным тэрарызмам. Магчыма, яна шырэйшая і больш складаная, чым толькі гэтыя групкі непрымірных ісламістаў у аўганскіх гарах.

Паўтару — самымі даставернымі з усіх фактаў выглядаюць сьведчаньні пацярпелых. Тых, што званілі з мабільнікаў з борту самалёта перад самай сьмерцю. Або тых, хто выбраўся з пад завалаў жывым.

«Арабская» вэрсія выглядае найпрасьцейшай, але яна патрабуе наўпроставых доказаў. Насьцярожвае, што ні ў адным званку з захопленых самалётаў не называліся арабы. Насьцярожвае і тое, што такую маштабную акцыю наўрад ці можна было ў Амэрыку прыўнесці звонку — больш праўдападобна, што яна высьпела ўсярэдзіне.

Ужо на другі дзень пасья здарэньня такія сьведчаньні мільганулі ў друку і прапалі, накрытыя хвалямі новых і новых фактаў.

Мне запомнілася сьведчаньне 25-гадовай Тацяны. У часе першага выбуху яна была на 29-м паверсе Ўсясьветнага гандлёвага цэнтру ў Нью-Ёрку:

«Працаваць у адной зь вежаў-блізнятаяў Усясьветнага гандлёвага цэнтру, якім гана-

рыліся жыхары амэрыканскага мэгаполісу, было ня толькі прэстыжна, але й прыемна. Раніцай, калі ў падземным паверсе адкрываліся шматлікія буцкікі, а народ сьпяшаўся на цягнікі ў бок Нью-Джэрзі, у натоўпе можна было заўважыць мноства турыстаў. Адныя кіраваліся да хуткасных ліфтаў, каб з глядзельнай пляцоўкі паўднёвай вежы пад назваю «Вяршыня сьвету» паглядзець на захапляльную панараму Нью-Ёрку. Іншыя з разьяўленымі ратамі разглядалі маладых «япі» — жанчын у бездакорна белых блюзках і мужчын з масіўнымі кейсамі — супрацоўнікаў самых вядомых кампаніяў сьвету, офісы якіх размяшчаліся ў двух 110-павярховых будынках. А тыя, абмяняўшыся прыветным «Morning» з аховай, імкнуліся ў свае ўтульныя кабінэты. Да 9 гадзіны прыбіральшчыкі акурат сканчалі сваю працу. І можна было, наліўшы кубачак кавы, каторы раз акінуць вокам, як прачынаецца горад, і зноў зьдзівіцца бурлівай энэргіі і вечнаму руху. Потым спраўдзіць электронную пошту, даведацца навінаў, пабалбатаць з калегамі».

25-гадовая Тацяна працавала фінансавым аналітыкам аднаго з найбуйнейшых банкаў. І раніца 11 верасьня была для яе зусім звычайнай. Прыйшоўшы на працу крыху раней за дзвятую гадзіну, яна зьбіралася зрабіць званкі, але тут адбылося непамыснае. Будынак раптам гайдануўся, «нібы яго ўдарыла вялізнай бэйсбольнай бітай». У першы момант Тацяна вырашыла, што пачаўся землятрус, але зараз жа адчула жудасны пах чаду і дым, які разьсядаў

вочы. Ва ўнісон зьвінелі супрацьпажарная сыстэма і сыстэма бясьпекі, людзі кінуліся ў калідоры. Ліфт не працаваў. Тады ўвесь народ апынуўся на лесьвіцы запаснога выхаду. На шчасьце, Тацяне ўдалося дабрацца да падземнага гаража да таго моманту, як абрынулася вежа. Адтуль зьнямелую ад жаху яе разам зь іншымі адводзілі па нейкіх лябірынтах у памяшканьне, падобнае да бамбасховішча і далі магчымасьць затэлефанаваць сваякам. Той час, што яна адседжвалася ў бясьпецы, падаўся ёй самым страшным.

«Я думала пра тое, што цяпер адбываецца на паверхні, і ў думках разьвіталася са сваімі блізкімі. Праз чатыры гадзіны, выйшаўшы на вуліцу, я ўбачыла на месцы вежаў месіва з абгарэлых чалавечых целаў, кавалкаў мэталу, аскепкаў шкла і абгарэлай паперы. І тады я зразумела, што майго сьвету болей не існуе. Я зазірнула ў ацалелую вітрыну — адтуль на мяне глядзела сьсівелая і моцна напалоханая жанчына. Цяпер над горадам стаіць хмара ванітоўнага смуроду, падобнага на шклавату, а вуліцы абляпілі мільёны папераў. Усё, што здарылася, не ўспрымаецца, як рэальнасьць, а хутчэй — як фінальная сцэна фільма «Байцоўскі клуб».

На думку Тацяны, тэарысты, якія знішчылі Ўсясьветны гандлёвы цэнтар у Нью-Ёрку, нанеслі ўдар па маладых славалюбцах, па тых, хто ўвасобіў амэрыканскую мару і атрымаў працу ў найбуйнейшых міжнародных кампаніях. І хоць мала хто цяпер кажа пра псыхалогічны аспект трагеды, яе ўплыў на

амэрыканскую нацыю будзе сакрушальным і страшным.

Кінафільм «Байцоўскі клуб» і сапраўды пасвойму вытлумачвае тое, што адбылося. Прынамсі, такая вэрсія можа мець месца. Герой фільма — такі самы славалюбец з прэстыжнай фірмы. Але, у адрозьненьне ад Тацяны, яму мала гэтага ўтульнага сьвету ўсеагульнага руху і самасьцьверджаньня. Калі жыцьцё ідзе перадвызначанаю каляінай — гэта ўжо несвабода. Інакш кажучы, гэтага мала, каб адчуць, што жывеш напоўніцу. Бо не пакідае думка, што хоць ты і гома сапіенс у белым каўнерыку, але пры тым застаеся жывёлінай — валасатай малпай зь невядома якімі таемнымі вірамі на самым дне душы. Якім чынам тут раскрыцца? Герой знаёміцца з такім самым, як і ён, чалавекам. Два нармальныя, звычайныя, дастаткова разьвітыя маладыя бізнэсмэны сустракаюцца, гавораць пра што заўгодна, намацаваючы тую супольную мяжу жаданьняў. І аднойчы калега кажа герою: «Слухай, дай мне ў морду. Ну, праўда, дай». «Проста так даць?» «Проста так»... Большасьці людзей не ўласьціва даць іншаму ў морду. Нейкі бар'ер, нейкая перашкода замінае. А інтуіцыя падказвае ім — ага, вось дзе твой бар'ер, твая несвабода, твая абмежаванасьць і немагчымасьць жыць напоўніцу.

Герой размахваецца і ня вельмі рашуча на носіць удар калегу. Што адбылося? Штосьці незразумелае, але прыцягальнае. Істота адчула сябе поўнай і неабмежаванай. Цяпер чарга калегі... Словам, два зусім добрапрыстойныя дзе-

цюкі знаходзяць сваё вызваленне ў гэтым. Удзень яны ўлягаюць у сваіх прэстыжных фірмах, а па вечарах «адцягваюцца» ў бойцы. Каб знайсці сваю свабоду, яны ня пішуць вершаў і не кахаюцца бесьперастанку, як гэта рабілі іхныя папярэднікі-гіпі. Яны намацалі той комплекс, які з маленства закладзены ці ня ў кожным мужчыну, і вырашылі яго разбурыць. Далей высвятляецца, што такіх, як яны, — мора. Вялізнае мноства мужчын па ўсёй Амэрыцы, для якіх пераадоленне таго няўменьня даць іншаму ў морду, што глыбака засела з маленства, становіцца ледзьве не рэлігіяй. У выніку маленькі напачатку байцоўскі клуб нашых герояў ператвараецца ў сетку такіх клубаў па ўсёй краіне. Пасьля таго, як арганізацыя структуруюцца, яна мусіць знайсці сабе ідэалёгію. Калі ідэалёгіі няма, зьяўляецца жорсткая сыстэма падпарадкаваньня і грандыёзная мэта — зрабіць акурат тое, што мы пабачылі ў аўторак 11 верасня.

Адзін авіядыспэтчар зафіксаваў голас тэарыста ў захопленым самалёце. Адна толькі фраза: «Бяз глупстваў» — была сказаная без акцэнту і акурат так, як гэта мог сказаць Брэд Піт у «Байцоўскім клубе».

Хадзілі чуткі, што «Байцоўскі клуб» забаронены да публічнага паказу ў ЗША. Можна зразумець, чаму. Там прырода тэарызму выводзіцца на сучаснай амэрыканскай глебе, і тэарыстамі робяцца такія зразумелыя клеркі з офісаў, пекары-аптэкары і развозчыкі піццы. Камікадзэ можа выгадавацца і ў нетрах самай звычайнай амэрыканскай публікі, на глебе зна-

ёмай амэрыканскай мары і амэрыканскае маскультуры, у фантазіі стваральнікаў якой пасажырскія самалёты ўжо не аднойчы таранілі вежы Ўсясьветнага гандлёвага цэнтру.

Цяпер — пра выратаваньне, пра тое, што магло зьмяніць хаду падзеяў. Пасьля аўторкавай трагедыі ў Амэрыцы свае парады апублікаваў адзін палкоўнік расейскай ФСБ:

«Аўтобусы, вакзалы, аэрапорты і самалёты — найбольш улюбёныя месцы ў тэарыстаў. Таму лепей прыжджаць на вакзал ці ў аэрапорт як мага бліжэй да адыходу цягніка, аўтобуса ці да пачатку рэгістрацыі. У аэрапорце трэба як хутчэй прайсьці ўсе фармальнасьці, каб чакаць пасадкі ў адмысловым сэктары, які ахоўваецца. Абіраючы дату падарожжа, супастаўце яе з календаром: ці не прыпадае яна на якое рэлігійнае сьвята, памятную падзею ці гадавіну тэракту. У дарогу апранайцеся непрыкметна, не бярыце з сабой упрыгожаньняў і не дэманструйце рэлігійных знакаў. Лепш ляцець эканомклясай, бо салён першае клясы тэарысты захопліваюць у першую чаргу і размяшчаюць там свой «штаб». У аўтобусе сядайце ў сярэдзіну салёну. У самалёце найбольш небясьпечныя месцы каля праходаў і аварыйных люкаў, празь якія спэцназ пачынае свае апэрацыі дзеля выратаваньня закладнікаў. Галоўная задача — не ўступаць з тэарыстамі ў кантакты, не супраціўляцца і не выяўляць ініцыятывы. Не глядзіце яму ў вочы, ня скардзіцеся, нічога не патрабуйце, не выказвайце страху і будзьце непрыкметным. Той, хто мітусіцца, загіне першым. Памочнікі тэары-

стаў могуць быць і сярод пасажыраў, таму ні з кім не размаўляйце. Нічога не даставайце з кішэняў або сумкі. Сядзіце ціха і прышпіліцеся рамянём, бо пры выбуху ў расколіну зацягваюцца ня толькі прадметы, але й людзі».

Натуральна, у жыцці ўсё адно непазьбежныя адхіленьні ад інструкцыі. Пра тое сьведчаць пасажыры самалёта, які ўрэзаўся ў будынак Пэнтагону. Тэрарысты паведамілі людзям, што перад сьмерцю яны могуць затэлефанаваць сваякам праз мабільную сувязь. З тых званкоў не вынікае — хто такія былі захопнікі. Вядома толькі, што яны былі ўзброеныя нажамі і што сагналі пасажыраў у заднюю частку машыны. І вось там, сярод гэтага натоўпу, у якім кожны, верагодна, імкнуўся выглядаць не прыкметным, апынулася жонка намесьніка міністра юстыцыі ЗША Тэадора Олсана. Былі там таксама супрацоўнікі сэнату, тры школьныя настаўнікі з Вашынгтону. Ня кажучы пра іншых, ужо толькі зь пералічаных можам дапусьціць, што гэта былі людзі, здольныя цьвароза ацаніць сытуацыю і паспрабаваць нейкім чынам распарадзіцца ўласным лёсам ды паўплываць на лёсы іншых. Усім ім далі загад затэлефанаваць сваякам і паведаміць, што яны зараз памруць.

Барбара Олсан, якая да таго ж была некалі фэдэральным пракурорам і вядомай тэлекамэнтатаркай, затэлефанавала свайму мужу двойчы. Два разы па адной хвіліне. Першы раз яна сказала: «Наш самалёт захоплены». Муж тэрмінова звязаўся зь міністэрствам юстыцыі, дзе яму адказалі, што афіцыйным асобам нічо-

га не вядома пра захоп гэтага самалёта. Празь некалькі хвілінаў Барбара зноў звязалася з сужэнцам і спытала: «Што я павінна сказаць пілёту?» Гэта былі яе апошнія словы. Высьветлілася, што яна ня мусіла ляцець гэтым рэйсам, бо забранявала квіток на іншы час. Але ў мужа быў дзень нараджэньня, і яна захацела прыляцець раніцай, каб пасьпець пасьнедаць зь ім разам.

Апошні званок сьведчыць, што разумная і відавочна валявая жанчына не зьмірылася зь лёсам і не жадала склаўшы рукі чакаць сьмерці. «Што я павінна сказаць пілёту?» Адказу на гэтае пытаньне мы ня знойдзем у інструкцыях, не знайшоў гэтага адказу і яе муж. Што ён мог сказаць ёй? Хіба словы суцяшэньня? Але гэта ня той выпадак, калі суцяшаюць безнадзейна хворага. Жонка прасіла ў мужа таго слова, якое магло паўплываць на пілёта і зьмяніць хаду падзеяў. Верагодна, калі яна пыталася пра гэта, яна мела ўжо нейкую размову з захопнікамі, прынамсі, мела доступ да таго, хто вёў самалёт у сьмерць. Магчыма, яна нават паабяцала ўжо нешта сказаць яму. Вось толькі адзін званок, і адтуль ёй перададуць гэтае самае запаветнае. «Што я павінна сказаць пілёту?»

Мне чамусьці здаецца, што калі б яны былі ісламскімі фундамэнталістамі, дык тут сытуацыя магла б выглядаць прасьцей. Ня ведаю, якім словам спыніць мусульманіна, але дапускаю, што такое слова ёсьць. Вера, якая б фанатычная яна ні была, рэгулюецца словам. У мужа спадарыні Олсан было некалькі хвілінаў,

каб падумаць у гэтым накірунку. «Што я павінна сказаць пілёту?»

А калі гэта не мусульманін? Калі ўчынак тэ-рарыстаў не афарбаваны ніякімі культурнымі ці культавымі фарбамі? Калі гэта і сапраўды — байцоўскі клюб? Нават тады напачатку ўсяго гэтага ляжала ідэя, задума, выказаная словам. Вось яна і прасіла СЛОВА. Паэтычнага, магічнага, фантастычнага...

«Што я павінна сказаць пілёту?»

Тут усё — ад дзіцячага «чароўнага слова» да талстоўскага «Што я павінен сказаць сьвету?» — ёсьць калясальная вера ў сілу слова, якое здольнае зьмяніць бачаньне ўсяго навокал і адварнуць трагедыю. Але маўчыць муж на тым баку сувязі. Маўчыць інструкцыя палкоўніка ФСБ. Маўчаць Шэкспір і Дастаеўскі, маўчаць Цыцэрон і Чэрчыл, маўчаць Купала і Колас. Маўчыць наша паважаная цывілізацыя.

Гэтым разам яна прайграла.

Гэтым разам яна прамаўчала.

этэр 28 кастрычніка 2001 г.

Магіла Каліноўскага

Кожны год на Дзяды мы прыходзім да магілаў продкаў: блізкіх, сваякоў, нацыянальных герояў. Часам месца іх пахаваньня невядомае. Як, да прыкладу, са Скарынам. Тады, ад немагчымасьці наведць месца апошняга спачыну асьветніка, застаецца ў сэрцы ніякаватае па-

чуцьцё дакору. Часам мы ведаем месца пахаваньня, але ня ведаем, хто там ляжыць канкрэтна, як, да прыкладу, у Курапатах. А часам мы ведаем імя героя і месца ягонага пахаваньня, але ніхто і ніколі туды ня ходзіць. Яго магіла ўжо даўно сама стала знакам бяспамяцтва. На яе месцы даўно няма ніякага помніка, толькі брук. Агульнапрынятае бяспамяцтва ўсталявалася так даўно і трывала, што ў нас нават не ўзьнікае поклічу што-небудзь у гэтай справе зьмяніць. Гэта — амаль як табу. Вось жа ў сёньняшняй перадачы мы разбурым адно такое табу. Гаворка пойдзе пра магілу Кастуся Каліноўскага. Сапраўдную, вядомую, але даўно і трывала забытую. Некалі яна была ўвянчаная мэмарыялам, і сюды ішлі з кветкамі. Пасьля мэмарыял зьнеслі, і паломніцтва спынілася. Ужо ніхто не прыходзіў на гэтае спустошанае месца ў самым цэнтры старажытнага гораду...

* * *

Пасьля таго, як кіраўнік антырасейскага паўстаньня 26-гадовы Кастусь Каліноўскі быў схоплены на кансьпіратыўнай кватэры ў Вільні, яго ўвязьнілі ў Дамініканскім кляштары, дзе тады была зробленая турма. Адсюль 10 сакавіка яго прывялі на Лукішкі — знакаміты віленскі пляц. Тут Каліноўскага, як «дзяржаўнага злачынцу», павесілі. Пасьля гэтага цела яго апынулася ў братняй магіле на тэрыторыі вайсковага гарнізону на вядомай усім гары Гедыміна.

У паўстанцкай магілы — свая драматычная

гісторыя. Помнік на ёй то зьяўляўся, то зьнікаў, у залежнасьці ад улады і ідэалёгіі. А ўлады і ідэалёгіі ў Вільні зьмяняліся шмат разоў.

У беларускай літаратуры зьвестак пра магілу Каліноўскага амаль няма. А тыя, што й ёсьць, неканкрэтныя і нібы не зусім абавязковыя.

Згадалася, магчыма, першае сьведчаньне — яшчэ даваеннае. 16 чэрвеня 1939 году Максім Танк робіць у сваім дзёньніку наступны запіс:

«Наведаў сваіх літоўскіх сяброў на Антокалі. Вяртаўся ад іх увечары. Не было куды сьпашацца. Я ўзышоў на Замкавую гару... Каля магілы паўстанцаў 1863 году — група турыстаў. Пад крыжам — цярновы, зроблены з дрэва, вянок».

Нічога больш канкрэтнага няма і ў спецыялістаў-гісторыкаў. Генадзь Кісялёў у кнізе «Радаводнае дрэва» з падзагалоўкам «Каліноўскі — эпоха — наступнікі» піша:

«Гісторыкі лічаць, што астанкі Каліноўскага, як і іншых змагароў, павешаных і расстраляных у Вільні ў 1863 годзе, пахаваны на вяршыні гары Гедыміна».

Пры гэтым Генадзь Кісялёў спасылаецца на словы, узятыя з колішняга эсэ пра Вільню Ўладзімера Караткевіча:

«10 сакавіка 1964 году, калі споўнілася сто гадоў, як пакаралі сьмерцю Кастуся Каліноўскага, я яшчэ ў прыцемках прайшоў увесь яго шлях: ад Дамініканскіх муроў да Лукішак, дзе ля сьцен кляштара сьв. Якуба стаяла шыбеніца».

А пасья таксама пехатою пайшоў на месца, дзе хавалі павешаных (на тэрыторыі тагачас-

най цытадэлі), падняўся на гару Гедыміна. Я ня ведаў, дзе там ляжаць яго косьці, але сеў пасядзец і бачыў, як над горадам абуджаецца ранак».

Вось, бадай, і ўсё, што напісана ў нас пра магілу героя.

Працываўшы Караткевіча, мушу зрабіць адно істотнае ўдакладненьне. Шыбеніца, на якой павесілі кіраўніка паўстаньня, стаяла не каля сьцен кляштара сьв. Якуба, а роўна на процілеглым баку пляца, паміж будынкамі былога КГБ, дзе цяпер музэй генацыду, і кансэрваторыі. Тут пачынаецца вуліца Ахвярная і стаіць цяпер літоўскі помнічак ахвярам савецкіх рэпрэсіяў. Акурат на месцы помніка і была тая шыбеніца. У міжваенны час тут быў памятны знак з табліцай па-польску — у гонар паўстанцаў 1863 году. Пасья на плошчы зьявіўся помнік Леніну. Але Ленін ня мог паказаць рукою на месца колішніх мураўёўскіх экзэкуцыяў, і табліцу перанеслі Леніну за сьпіну, на процілеглы бок пляца, пад кляштар сьвятога Якуба, дзе яе і пабачыў Караткевіч.

Аднак рушым да галоўнага месца нашага сёньняшняга падарожжа.

Сяргей Харэўскі:

Гэтую магілу ў Вільні калісьці добра ведалі ўсе. Так было перад вайною. Манумэнт над пахаваньнем паўстанцаў 1863 году зьбіраў да сябе турыстаў і пілігрымаў. Але сёньня, колькі б мы ні кружлялі па Замкавай гары, ня знойдем тут ані знаку. Між тым, пахаваньне

ёсьць. І старыя віленчукі дакладна паказваюць на ягонае месца.

Натуральна, першай справаю я патэлефанаваў у сам Верхні Замак, у музэй, што месціцца ў знакамітай Гедымінавай вежы. Там чамусьці спужаліся, а пасля пачалі запэўніваць, што ніякай магілы паўстанцаў на гары быць не магло. І ніхто з супрацоўнікаў музэю нічога нават ня чуў. Але паралі зьвярнуцца да загадчыка гістарычнага аддзелу Нацыянальнага музэю Літоўскай Рэспублікі Тадаса Шэмы. Ягоны кабінэт акурат пад гарою. Спадар Шэма быў надзвычай здзіўлены й разгублены. І ён нічога ня ведае. Заставалася кволя надзея, што пра мэмарыял распавядзе найстарэйшы мастацтвазнаўца Літвы спадар Будрыс, які ачольвае Нацыянальны мастацкі музэй. Я ўжо ведаў, што крыж над паўстанцаў магілаю вырабіў адзін з самых значных віленскіх скульптараў пачатку 20 ст. Антон Вівульскі. Аднак і спадар Будрыс катэгарычна аспрэчыў, што на гары была нейкая магіла. Словам, выходзіла так, што агульнавядомы да вайны гарадзкі помнік сёння не знаёмы нават спэцыялістам. Чаму?

Па парадку я зьвярнуўся да найбольш аўтарытэтнага ў Літве дасьледчыка паўстаньня Каліноўскага, гісторыка й журналіста Ёладзіслава Бікуліча. Спадар Бікуліч — аўтар манаграфіі «Рэвалюцыйныя арганізацыі ў Беларусі й Літве ў 1863 годзе», а ў 1963-м паводле ягонага сцэнару ў Менску быў зьняты дакумэнтальны фільм «Кастусь Каліноўскі». З

размовы са спадаром Бікулічам стала ведама вось што...

За часоў паўстаньня 1863 году расейскія акупацыйныя ўлады на чале з графам Мураўёвым баяліся паўтарыць сваю памылку 1839 году, калі яны пасля экзэкуцыі аддалі цела расстралянага імі паўстанца Сымона Канарскага віленчукам. Магіла Канарскага адразу стала месцам паломніцтва і ўся патанала ў жывых кветках і свечках. А зь ягоных кайданой патрыётны парабілі сабе «чорную біжутэрыю» — калечкі, пярсцёнкі й бранзалеты.

Целы пакараных сьмерцю паўстанцаў 1863 году, у тым ліку Каліноўскага, Серакоўскага ды іншых, вырашана было хаваць патаемна. Пасля страты на шыбеніцы іх звозілі на Замкавую гару, дзе тады стаяў расейскі гарнізон. Тут іх і закопвалі пад старадаўнімі мурамі, у братняй магіле. Увесь час магілу вартавалі маскалі, і ніводзін цывільны віленчук цягам паўстагодзьдзя ня меў права туды зайсьці. Больш за тое, расейцы зрабілі на магіле паўстанцаў пляцоўку для гульні ў крыкет, пра што сьведчаць тагачасныя фатаздымкі.

Калі ж у 1915 годзе расейцы пакінулі Вільню, дык тутэйшая грамадзкасьць адразу пачала пошук славутае магілы. І праўда, археолягам, сярод якіх, верагодна, быў і Іван Луцкевіч, пашчасьціла знайсьці дакладнае месца пахаваньня. Балазе, жывы быў яшчэ дворнік, што працаваў колісь у расейскім форце на гары. Падчас раскопак былі знойдзеныя людзкія парэшткі, фрагмэнты паўстанцкіх чамарак, спражкі,

абутак. Самы выбітны тагачасны віленскі дойдлід Антон Вівульскі вырабіў велізарны адмысловы крыж, у народным кшталце, зь вялікіх брусоў дрэва. Але нейзабаве расейскіх акупантаў змянілі нямецкія. На загад камэнданта Вільні графа Інстэнбурга фон Бэрніштэйна немцы зламалі крыж і закапалі яго тамсама.

Калі ж у 1921 годзе Вільня адышла да Польшчы, мэмарыял быў адноўлены. Гэтым разам ён складаўся з крыжоў і прыгожай мармуровай табліцы, на якой былі высечаныя імёны паўстанцаў, якія знайшлі тут свой вечны спацын. Ведама дакладна, што менавіта тут былі пахаваныя, сярод іншых, Кастусь Каліноўскі, Зыгмунт Серакоўскі, Браніслаў Калышка, ксёндз Станіслаў Ішора. Усяго каля пятнаццаці чалавек. Але ў гэтаму мэмарыялу выпай нядоўгі век. Пасля таго, як Сталін перадаў Вільню Літве, у 1940 годзе крыжы былі спаленыя, а табліца знікла бязь сьледу.

Тым часам віленчукам гэтая гісторыя яшчэ вярэдзіць сэрцы. Да прыкладу, вось што распавёў мне вядомы віленскі журналіст і літаратар Войцех Пятровіч:

— У пэўны час там быў пастаўлены крыж, запраектаваны скульптарам і дойдідам Антанам Вівульскім. Гэта быў драўляны крыж. Я бачыў яго недзе на здымку ў нейкай карціне намаляваным. Гэта быў цікавы разьбяны крыж, складзены зь некалькіх частак, трохі падобны на жмудзка-літоўскія крыжы. Справа ў тым, што сям'я Вівульскіх паходзіць са Жмудзі. Таму ў ён меў пэўна сэнтымэнт да

жмудзкіх крыжоў і зрабіў той крыж у такім жа кшталце.

Спадар Пятровіч, у сваю чаргу, параіў мне зьвярнуцца да вядомага публіцыста Генрыка Сасноўскага, які працуе ў тутэйшай Фундацыі польскай культуры імя Мантвіла. Кажа спадар Сасноўскі:

— Крыж той зьнішчылі ў 1940 годзе... Калі польскія археолягі вывучалі тыя магілы, дык знайшлі макасіны Каліноўскага ў іншыя розныя парэшткі... І Каліноўскі, і Серакоўскі былі пахаваныя менавіта там. Хоць ад часоў другой сусьветнай вайны там досьледы больш не праводзіліся, але была кніжачка, дзе распавядалася пра тыя знаходкі. Ёх пазналі па ботах, гузіках ды іншых рэчах. Крыж Вівульскага быў з дрэва. У мяне ёсьць яшчэ аўтэнтны здымак Грыгаровіча з выяваю Замкавай гары з тым крыжам. І здымак той табліцы памятнай маю... Перад вайною крыж звалілі, падпалілі... Там цяпер нічога няма. А некалі ж людзі зрабілі там плячык, у 1923 годзе нават быў маленькі фантанчык, была прыгожая мармуровая табліца з імёнамі пахаваных герояў...

Ідэя аднавіць мэмарыял над магілаю паўстанцаў раз-пораз узьнікала па вайне. Быў нават эскіз помніка. Хто ж яго зрабіў? Кажа Ўладзіслаў Бікуліч:

— Акадэмік Канстанцінас Богданас. Гэта была ягоная дыплёмная праца, калі ў юнацтве ён сканчаў мастацкі інстытут. Я быў ініцыятарам гэтых справы, той-сёй з маладых архівістаў мяне падтрымаў. Але ўлады гэтай справы не падтрымалі. Цяпер гэтая скульп-

турная кампазыцыя стаіць у Мастацкім музэі. Я сустракаўся з Богданасам. Ён таксама быў зацікаўлены. Скульптура была зробленая ў вельмі традыцыйным, рамантычным кіталце, у духу Антакоўскага. Але не падтрымалі...

Уладзіслаў Вікуліч распавёў таксама, што супраць мэмарыялу паўстанцам Каліноўскага на Замкавай гары рэзка запырэчыў Антанас Жугжда, намесьнік прэзідэнта літоўскай Акадэміі навук, дырэктар інстытуту гісторыі.

Застаецца сказаць колькі словаў пра тое, чаму на тым месцы няма ані знаку. Паўстаньне 1863 году займае вялікае месца і ў літоўскай, і ў польскай гісторыі — гэтаксама, як і ў беларускай. Аднак кожны тут дбае пра сваё. У братняй магіле, дзе ляжыць Каліноўскі, нібыта няма этнічных літоўцаў. Для палякаў гэтыя людзі таксама не зусім свае. Цэльнасьць іхнае пальшчызны разбураюць ідэалы ўніяцтва, беларушчыны і сэпаратызму ў дачыненні да Польскага каралеўства, якія адстойвалі палеглыя. Таму гэта чыста беларуская магіла.

У літоўскіх гісторыкаў памяць выбарачная, што зусім зразумела, калі ведаеш абраны імі мэтад. Літоўцы не спрачаюцца пра тое, быць Літве ці ня быць. Яны не займаюцца нацыянальным заняпадам і адраджэньнем. Для іх Літва ёсьць, і яна вечная, а таму трэба рабіць яе ўсё больш моцнай, надзейнай і адназначнай. Так нараджаецца міт краіны. Усё лішняе прыбіраецца. Застаецца «чысьціня жанру».

Адна толькі прысутнасьць у Вільні шыльды Скарыны вымагае ад літоўскіх гісторыкаў зашмат тлумачэньняў — што ён тут робіць. Не хапала яшчэ магілы беларускага нацыянальнага героя — ды дзе? — у сэрцы Вільні, на Гедымінавай гары. Адкуль гэта ўсё ў літоўскай сталіцы? — задзівіцца турыст. Доўгія тлумачэньні падаюцца непатрэбным марнаваньнем часу.

Беларускія гісторыкі маюць цалкам адваротны мэтад. Як і самі беларусы, што спрачаюцца пра будучыню Беларусі, занепадаюць, як нацыя, і адраджаюцца. Нашы гісторыкі абсалютызуюць факты. У выніку акцэнты аказваюцца збытанымі, а магілы — забытымі.

Аднак, цяпер гутарка пра іншае.

Кім мусіць быць запатрабаваная магіла Каліноўскага? Пытаньне рытарычнае. Мне думаецца, што не рытарычна яно сотні разоў гучыць па ўсёй Беларусі на ўроках гісторыі, калі пасья захапляльнага і страшнаватага расповеду настаўніка пра сьмерць галоўнага беларускага паўстанца або на ўроках літаратуры — пасья чытаньня шматлікіх твораў пра Каліноўскага, вучань пытаецца ў настаўніка — а дзе пахаваны адважны змагар? У сёньняшняй перадачы мы адказалі на гэтае пытаньне.

эсэр 18 лістапада 2001 г.

Кен Кізі

Калі тыдзень таму паведамілі пра сьмерць амэрыканскага пісьменьніка Кена Кізі, я зразумеў, што прысьвячу ягонай памяці «Вострую Браму» і нарэшце дабяруся да таго, што ніяк не давалася ў папярэдніх перадачах пра Гершвіна, Голдынга або Сэлінджэра.

Амэрыканская ці — шырэй — сучасная заходняя культура ў Беларусі мае зусім іншае прачытаньне, чымся ў Амэрыцы. У нас яна ператвараецца ў нешта цалкам адметнае, інакш уплывае, інакш нараджаецца і зьнікае. Мы гартаем тыя самыя кнігі, слухаем тую самую музыку, глядзім тыя самыя фільмы, але пры тым прачытваем, бачым, чуем зусім ня тое, што нашы сучаснікі на Захадзе. Акурат Кен Кізі і падказвае гэткую выснову: часам мы нават большыя амэрыканцы, чым самі амэрыканцы. (Недафармаваныя, недаакрэсленыя нацыянальна, мы ў прынцыпе «большыя», чым хто.) Бо тое, што там праходзіць у патоку шоў-бізнэсу, тут часьцяком пакідае ў душы пажыцьцёвы адбітак.

Нарадзіўся Кен Кізі 17 верасьня. Праўда, беларускі народ тады яшчэ ня ведаў, што будзе адзначаць гэты дзень, як адно з найвялікшых сваіх нацыянальных сьвятаў. Да ўзьяднаньня Заходняй і Ўсходняй Беларусі заставалася чатыры гады. Калі маленькі Кен пачне выяўляць цікавасьць да кніжак, па ўсёй Беларусі назавуць вуліцы днём ягонага нараджэньня. На

тых вуліцах некалі зьявяцца так званыя гіпары — апалягеты поўнае свабоды, рок-н-ролу і вольнага каханьня. Кізі будзе аб'яжджаць амэрыканскія правінцыі на сваім аўтобусе, а дзе-небудзь у Полацку Вінцэс Мудроў будзе зачытвацца ягоным раманам. Гэты аброслы патламі дзяцюк яшчэ ня ведае, што стане ці ня самым акрэсленым гіпі ў беларускай літаратуры, які апіша сваю бітнікаўскую маладосьць самымі сьветлымі зыкамі роднае мовы...

Вінцэс Мудроў:

«Простым паваротам рэгулятара на сталых дзвях старэйшая сястра можа пускаяць насыценны гадзіннік з такою хуткасьцю, як ёй трэба: заманулася ёй паскорыць жыцьцё, яна пускае яго хутчэй, і стрэлкі круцяцца на цыфэрбляце, як сьпіцы ў коле».

Прывёў гэтую цытату зь «Зязюльчынага гнязда» дзеля ілюстрацыі ўласных пачуцьцяў. Пасьля сарака нежак асабліва гостра адчуваеш плынь часу: валадар хронасу безразважна круціць рэгулятар, час ляціць, і ўсё, што хвалявала колісь сэрца і розум, незваротна патанае ў шэрым калейдаскопе дзён. Але што дзіўна: тыя два золкія верасьнёўскія дні, калі я, паваліўшыся на тапчан і паклаўшы на грудзіну тры сшыткі «Новаго мира», чытаў раман Кізі «Над зязюльчыным гняздом», запомніліся да драбнотак. Было гэта ў 1987 годзе, у таёжным цюменскім пасёлку, за сотні кілямэтраў ад цывілізацыі; знадворку сьпяваў віскуцень, па даху вагончыка, у якім я жыў, ляскатала адарваная бляха, а па мокрай шыбе

пайзла, спрабуючы выбрацца на сухое, самотная мушка.

«Уяві сабе, — казаў герой раману індзейцу Бромдэну, — Вялікі Правадыр Бромдэн ідзе па бульвары — мужчыны, жанчыны і дзеці задзіраюць галовы і глядзяць на яго», — я чытаў гэтыя радкі і ўяўляў, як мы, тры маладыя хлопцы, ішлі ў верасьні 70-га па наваполацкай вуліцы: басанож, у падзертых капелюшах, у кашулях, расфарбаваных анілінавымі фарбавальнікамі ня горай ад таго аўтобуса, на якім Кен Кізі выпраўляўся ў свае вандроўкі, і мужчыны, жанчыны і дзеці задзіралі галовы й глядзелі на нас. Як і героі знакамітага раману, мы бунтавалі. Дзяржава, у якой мы жылі, давала сваім грамадзянам мінімум даброўцыяў: малагабарытную двухпакаёўку, сьціпную еміну, нейкую вопратку — той жа балёневы плашч на плечы. Мы праглі большага, нам было цесна ў савецкім малагабарытным загоне. Нам хацелася слухаць «Бітлз» і «Ролінгаў», чытаць Кізі і Бёрджэса, насіць на худых азадках «левісаўскі» лэйбл, мы марылі наведаць Лівэрпуль і фэст у Вудстаку, а яшчэ мы праглі, узьбіўшыся на званіцу сваёй недасяжнай мары, дыхнуць на поўную грудзіну і плюнуць на ленінскі камсамол. Дакладней, на прылізаных камсамольскіх важакоў, якія ў тыя далёкія 70-я гады спрабавалі нас выхоўваць.

Надарылася тое, што і павінна было надарыцца. Мушка, якая завіхалася на мокрым шкле, так і ня выбралася на свой мацярык, вязень псыхушкі Макмёрфі — герой «Зязюльчынага гнязда» — зазнаў паразу, бунтар Кен Кізі

ўрэшце махнуў на ўсё рукой і зьехаў у Арэгон, дзе стаў вырошчваць сэльдэрэй і арцішокі, а былыя камсамольскія работнікі, збольшага вясковыя мальцы, сталіся ў Беларусі гаспадарамі жыцьця. Сёньня ў гэтых калгасьнічкаў, якія з маладых дзён ведалі, што дзе казаць і куды лізнуць, якія зроду ня слухалі «Ролінгаў» і не чыталі Кена Кізі, усё схоплена. І я дзячу Богу, што яны яшчэ не схпілі нас, былых кізістаў: людзей, якіх на золку жыцьця ведаў бунтарскі дух.

Чытаючы жыцьцяпіс бітніка прыгожага пісьменства, міжволі шукаеш раўналежнікаў паміж колішнімі сваімі інтэнцыямі і жыцьцёвай філязофіяй Кена Кізі. На жаль, а можа, і на шчасьце, мы, тады яшчэ найўныя падлеткі, ня мелі магчымасьці прачытаць ягоных раманаў, і закладзеная ў іх філязофія ня сталася этыкетам нашых паводзінаў. І ўсё ж мы маем права назваць сябе кізістамі, ці, лепш сказаць, кізікамі. І хай гэты наватвор ня надта лагодзіць слых, але затое ён напоўніцу адпавядае маладзёвай этэтыцы 1970-х. Пасьля невяліччай пайзы заўважым: не прайшлі міма нас і наркатыкі. Ну, вядома, гэта быў не герцін, і ня «Lucy in the Sky with Diamonds», а нейкая брыда, якую прывозіў з грузінскага Руставі адзін мой знаёмы па мянушцы Жыган.

У папулярных сярод савецкага афіцэрства папяросы «Казбек» замест тытуню была напханая каляная трава, ад якой, як казаў Жыган, можна было заляцець на аблокі. Па сьведчаньні знаёмца, травой гэтай забайляўся сам Пол Макартні, і такі аргумэнт прымуся з

понтам, як тады казалі, стукнуць папяросінай па пачку і шчоўкнуць запальніцай. Нічога не адчуўшы, я высмаліў яшчэ пару папяросін, а потым цэлую гадзіну ванітаваў у прыбіральні, дарэшты ўсьвядоміўшы, што чалавечае сталенне складаецца ня толькі з душэўных парываньяў, але і з памылак.

Раман, пра які тут гаворка, зьявіўся сьвету ў 1962 годзе. Цікавы быў час: на парыскай сцэне сьпяваў пра апалае лісьце Іў Мантан, за акіянам пачынаў брынкаць на гітары Піт Сыгер, а на нябачным з-за шчыльнага ідэалягічнага туману Альбіёне ўжо гучаў дуэт Джона і Пола. Раман «Над зязюльчыным гняздом» стаў прадвесьцем цэлай эпохі — зь яе бітнікамі, гіпі, антываеннымі дэманстрацыямі, барыкадамі ў Лацінскім квартале і гіпнатычнымі зонгамі Джыма Морысана. Скончылася тая бурная эпоха напачатку 1970-х, акурат тым часам, калі моладзь захапілася іншай эстэтыкай і іншым бэстсэлерам: аповесьцю Эрыка Сыгала «Love Story». І гэта дае магчымасьць сьцьвярджаць, што рэпэрнымі пунктамі гісторыі зьяўляюцца не рэвалюцыі, а кнігі.

Пісьменьнік Кізі ўважаў акаляючы сьвет за дужа прагматычным, сур'эзным і хцівым, а таму й непрымальным для сябе. Пісьменьнік ня толькі творчасьцю, але й эксцэнтрычнымі паводзінамі змагаўся з усясьветным прагматызмам, сур'эзнасьцю і хцівасьцю. І, як Ільіч аб ста тысячах трактараў, марыў аб ста тысячах размаляваных школьных аўтобусах.

Сьмерць Кізі ня выклікала патэтыкі. Паба-

чыўшы на тэлеэкранах партрэт свайго колішняга куміра, сівагаловыя амэрыканцы, ангельцы і французы сумна пасьміхнуліся, згадаўшы паношаныя джынсы, дэманстрацыі на 5-й авэню і салатжавы пах марыхуаны. Дзея ў Марксавай парадыгме: чалавецтва весела разьвітваецца з сваім мінулым.

Апошнім часам мне здаецца, што там, на другім баку сусьвету, душа — хай і на кароткі час — стрэнецца з душамі іншых людзей. Я паспрабаваў пералічыць тых, з кім хацеў бы стрэцца. Такіх людзей аказалася няшмат: дзьве блізкія мне жанчыны, Максім Багдановіч, Джон Ленан, і вось сёньня далучыў да сьпісу Кена Кізі.

Так што, уздыхнуўшы і падвысіўшы голас, скажам: — Bye-bye, mister Kesey... І да сустрэчы.

У 60-я гады Кен Кізі езьдзіў па Амэрыцы на сваім аўтобусе і прапагандаваў наркотыкі. З гэтых падарожжаў вырасла цэлая культура. Чым ня роля для сучаснага інтэлігента? Хто сказаў, што творца на Захадзе — гэта ўсяго толькі прафэсіянал, а не прарок. Гэтаксама, як і кожны прарок, ён адрынуты правільнай публікай і горача вітаны носьбітамі альтэрнатыўных каштоўнасьцяў. Прапагандысты апэльсінавага соку, разьведзенага з кіслагою, былі сапраўднымі аднадумцамі. У іхным аўтобусе стварыўся культавы рок-гурт *Grateful Dead*, першая група так званнага кіслотнага року. Пазьней на гэтую плынь адгукнуцца і «Бітлз», і Джымі Гэндрыкс, і Джэніс Джоплін, плынь

будзе названая музыкай «абуджанае сьвядомасьці». Чым ня тэрмін з гісторыі беларускага адраджэньня? Вынікам аўтобусных падарожжаў стала тое, што ЛСД у ЗША пакаштавалі два мільёны чалавек. Сёньня гэты наркотык забаронены ва ўсіх амэрыканскіх штатах.

У дапушчэньні пра тое, што час зязюльчынага гнязда для нас яшчэ наперадзе, ёсьць рацыя. Рэч у тым, што сымболіка свабоды ў творах Кізі для заходняга чалавека мае агульнагуманістычны сэнс. Вар’яты — гэта зусім не вар’яты, а *іншыя* людзі. Асаблівая ўвага надаецца творчасьці *іншых*. Таму рэвалюцыя, паводле Кізі, ёсьць вызваленьнем гэткага чалавечага патэнцыялу так званых ненармальных, распараджацца якім так званыя нармальныя ня маюць маральнага права. Зусім па-іншаму ўсё гэта выглядае ў нас. Сымболіка свабоды набывае тут сацыяльнае і нацыянальнае гучаньне. Вось чаму раман Кізі ў савецкія часы ўспрымаўся, як прадвесьне пераменаў. Вось чаму сёньня ён успрымаецца ледзьве не як дапаможнік у паліталёгіі. Згадайце, колькі ў нас пішацца пра сьвядомасьць народу альбо электарату, пра тое, што нашы людзі самі ня хочуць свабоды і незалежнасьці і не разумеюць гэтых перавагаў. Мэтафара настолькі яркая, што асьляпляе.

Кен Кізі перажыў многіх сваіх сяброў-бітнікаў. Сам ён аказаўся творцам культуры, у сьпісе аўтараў якой Джэк Керуак, Уільям Бэроўз, Алэн Гінзбэрг. Пачынальнік бітніцтва Керуак пісаў:

«Трэба, каб сьвет запоўнілі вандроўнікі з пляцакамі, якія адмаўляюцца падпарадкаў-

вацца ўсеагульнай вымозе спажываньня прадукцыі, паводле якой людзі павінны працаваць дзеля прывілею спажываць усю гэтую лухту, якая ім насамрэч зусім непатрэбная. Перад мною ўстае мроя пляцаковае рэвалюцыі, тысячы і нават мільёны маладых амэрыканцаў падарожнічаюць з пляцакамі за сьпінай, караскаюцца на горы, пішуць вершы, якія прыходзяць ім у галаву, бо яны добрыя, і, робячы дзіўныя ўчынкi, яны падтрымліваюць адчуваньне вечнай свабоды ў кожнага, ва ўсіх жывых істотаў...»

Джэк Керуак, 1945 год. Самы пачатак руху гіпі. Мы чытаем такое па-свойму. Чым не Багушэвіч са сваім «хай жа ўсе, усе хто можа, возьмуць свой кіёк дарожны» і адправяцца — у сьвяты паход. Чым ня нашы адраджэнцы ўсіх без выключэньня плыняў, для якіх падарожжа было заўсёды галоўным спосабам існаваньня. А мы ж і ня ведалі, што з падарожжа пачаўся рух гіпі. Вандруючы то ў Зэльву да Ларысы Геніюш, то ў Мір да замку, то ў Полацак, то на Палесьсе ў фальклёрныя экспэдыцыі, мы й ня ведалі, што такім чынам «гіпуем». Вы скажаце, што гэта ўсё было іншае. Ня ведаю. З вонкавых прыкметаў нічога не адрозьнівалася. І музыку мы слухалі тую самую. Проста выгляд і значэньне гэтых вандровак у нашай сытуацыі былі нібыта свае. Але зноў жа — нібыта.

Кен Кізі рана разьвітаўся зь літаратурай. У адрозьненьне ад многіх сваіх сяброў, што не вярнуліся з наркатычнага фронту, ён пераадолеў залежнасьць і стаў вырашчываць гародніну на фэрме. Сваёй сапраўднай вынаходкай ён

лічыў ня прозу, а той самы размаляваны школьны аўтобус, які езьдзіць па сьвеце, сымбалізуючы свабоду і супраціў няшчырасьці закасьцяненых грамадзкіх прынятасьцяў. Тыдзень таму Кізі ня стала. Але ягоны аўтобус, бадай, будзе працягваць сваё падарожжа, бо ягоная місія ня скончыцца ніколі і нідзе.

этэр 9 сьнежня 2001 г.

Дзіцячыя хаўтуры

У сёньняшніх рэпартажах з Курапатаў чырвонай ніткай праходзіць адна характэрная і загадкавая тэма: чаму іх, гэта значыць, абаронцаў магіл, так мала? Жменька маладых людзей у намётах дзень і ноч пільнуюць, каб будаўнікі не парушылі сьвятога месца. А дзе тысячы іншых? Чаму іх няма? Нават тых, хто дэкларуе сваю далучанасьць да абароны Курапатаў? Найбольш дапытлівыя і крытычна настроеныя камэнтатары кажуць пра ляготу сэрца, стому душы або нерэлігійнасьць публікі, савецкую звычку не высоўвацца. Праўда, прыходзілі ж некалі ў Курапаты дзясяткі тысяч — за савецкім яшчэ часам. Супрацьстаялі міліцыі з дубінкамі і газам. Значыць, няма тут спадчыны, а ёсьць зьява апошніх гадоў, менавіта — страта эмоцыяў. Гучыць даволі агульна, між тым, вынікі зусім канкрэтныя.

Дапускаю, што сёньняшняя безэмацыйнасьць выкліканая сацыяльнай і нацыяналь-

най апатыяй, аднак прырода яе — рудымэнтарная. Гэта — як здранцьвенне перад безвыходнасьцю, альбо як псыхічны стан першабытнага чалавека, які яшчэ ня зьведаў эмоцыяў. І там, дзе ў цывілізаванага чалавека выяўляецца глыбокая скруха або шчырая радасьць, у гэтага — цёмная пустата.

Рудымэнтарная прырода безэмацыйнасьці лёгка прасочваецца і вяртае сучаснага беларуса ў псыхалягічны стан на мяжы каменнага і бронзавага веку альбо аўстралійскіх абарыгенаў. Нездарма бездухоўнасьць параўноўваюць са зьдзічэньнем. Вось жа зьдзічэньне — гэта зусім не жаданьне забіваць, руйнаваць, паліць і рэзаць або, скажам, мацюкацца. Сапраўднае зьдзічэньне — гэта страта эмоцыяў.

Менавіта такую падказку дае нам этнаграфічнае адкрыцьцё, зробленае нядаўна мастаком і этнографам Дзянісам Раманюком. Гэта ўнікальны абрад дзіцячых хаўтураў — калі дзеці хаваюць дзяцей — які датрываў у Беларусі амаль да нашых дзён.

Калі беларусы страцілі эмоцыі? Адам Багдановіч у сваіх «Перажытках старадаўняга сьветабачаньня» напрыканцы пазамінулага стагодзьдзя кажа пра наступствы надзвычай цяжкага прыгону. Можна дадаць да гэтага ня раз гвалтам зьмененае веравызнаньне, палянiзацыю з русіфікацыяй, натуральна, войны. Усё гэта раз за разам вяртала нацыю ў яе дзіцячы стан; дзіцячы, у сэнсе, неразьвіты, дагістарычны, той, адкуль паходзяць многія беларускі абрады, у тым ліку і васьм гэта — дзіцячыя хаўтуры — ці то гульня, ці то поўны змрок па-

ходжанья. Заўважу адразу, што зафіксаваны абрад на поўначы Беларусі, таму мы зрабілі спробу пашукаць яго карані ў балцкай перадгісторыі. Аднак літоўскія культуролягі, з якімі давялося гаварыць, нічога гэткага ў сваёй спадчыне ня ведаюць.

Каб разабрацца ў сутнасці абраду, пачнем гаворку з дзіцячае гульні ў пахаваньне. Ці гульня гэта, і што яна можа значыць?

Сяргей Харэўскі:

Беларускія дзеці здаўна гуляюць у пахаваньне. Памятаю, маці распавядала, як яна зь сяброўкамі, яшчэ зусім малыя, хавалі лялькі ў садзе. Рабілі трунку, клалі туды розныя фанцікі, карункі й закопвалі. А аднаго разу, падгледзеўшы ў дарослых, паклалі ў такое лялечнае пахаваньне грошы, якія ўзялі ў бацькоў. У паваенныя нішчымныя гады гэта была сур'ёзная правіна. Дзеці плакалі, а бацькі перакопвалі сад у пошуках тых пахаваных грошай. Малым я зь сёстрамі таксама гуляў у гэтую гульню. Ды й сённяшнія дзеці ладзяць сваім лялькам хайтуры.

Мёртвых зазвычай любяць болей за жывых. І таму дзіцячая гульня ў пахаваньне ўласных цацак ёсць праява фэтышызму, дзе хочацца даставіць сабе салодкую пакуту ад страты адухоўленага ўжо прадмета. Па сутнасці, дзеці зайсёды гуляюць у дарослых.

У разьвітых культурах такія ролевыя гульні ў лекараў і лётчыкаў, у краму й цырульнію, у мамаў і ў вайскоўцаў, а таксама ў пахаваньне капіюць тыя галіны жыцця дарос-

лых, у якіх дзеці яшчэ ня могуць браць самастойнага ўдзелу. Разам з тым, яны абіраюць найбольш цікавыя й эмацыйна насычаныя бакі жыцця. Пахавальны абрад і ёсць менавіта з тых сфэраў, дзе драматызм пачуццяў спалучаны з рознымі рытуаламі. Беларускія дзеці, як і іншыя дзеці Эўропы, гуляюцца ў сьмерць. Розніца ў тым, што эўрапейскіх дзяцей за такія гульні паўсюдна караюць. А ў фінскамоўных народаў гэта наагул лічыцца вельмі кепскім знакам, што можа прынесці бяду сям'і, пагатоў, калі дзеці гуляліся ў пахаваньне каля дому ці на сапраўдных могілках.

З уласнага дзяцінства згадваю падобны досьвед. Толькі ў мяне была ня лялька, а голуб. Гадоў у пяць на мазырскай гары мне напаткаўся мёртвы шызы голуб. Я паклаў яго ў маленькі стары чамаданчык — тады такія называліся «баннымі» — і ахоўваў свой скарб ад дарослых. Верагодна, я імкнуўся схаваць сьмерць — незразумелую і таямнічую. Але сьмерць не ўспрымалася эмацыйна. Гэта быў першы набытак, скарб, штосьці важнае, каштоўнае і прытым маё. Магчыма, тут прысутнічаў і яшчэ адзін матыў — схаваць голуба найперш ад сябе. Навязьлівае імкненьне закапаць чамаданчык цяпер асацыюецца ў мяне з закапваньнем пупавіны або з тым, як дзіця імкнецца далёка схаваць сваю дунду. Памяць пра паходжаньне яшчэ жывая ў душы, тады як розум спакваля напаўняецца іншым досьведам іншага, гэтага сьвету. Вось тую памяць, досьвед таго, адкуль

прыйшоў і куды некалі сыдзе, і трэба было хаваць.

Добра запомнілася менавіта безэмацыйнасьць таго сьвету, пра які была тая памяць, што сьвярбела схаваць ад іншых.

Так спакваля я наблізіўся да адкрыцьця, зь якога пачаў сёньняшняю гаворку. Дзяніс Раманюк — мастак і сын заўчасна памерлага этнографа Міхася Раманюка — выдаў бацькаў альбом «Беларускія народныя крыжы». Збор зьвестак пра беларускі пахавальны абрад, які бацька вёў праз усё жыцьцё, цяпер працягвае сын. Аказваецца, што ў гэтай справе можна напаткаць яшчэ шмат невядомых або забытых сьведчаньняў.

Этнаграфічныя адкрыцьці прыходзяць выпадкова. Дзяніс бясконца езьдзіць па Беларусі, зварочвае з асфальту на гравейку і ўважліва азіраецца па баках...

Дзяніс Раманюк:

Зьвярнуўшы з асфальту на гравейку, я стаў уважліва азірацца па баках. Справа былі бачныя стрэхі вёскі. Каб не пятляць зноў, я спыніўся каля сьвежых разораў і пайшоў да дзьвюх жанчын, што выбіралі бульбу. Аказалася, я зусім блізка да мэты, таму зараз жа пачаў свае роспыты. «Ці праўда, што раней у гэтых краях былі асобныя дзіцячыя могількі?» Жанчыны адставілі поўныя кашы...

— *Магілачкі такія даўнейшыя. Гэта ўжо даўно было...*

— *А чаму дзяцей так вось асобна ад іншых хавалі?*

— *Знаеце, як... Узрослых везьлі да касьцёла, мша была, ксёндз хаваў. А дзеці, значыць, яны нягрэшныя, яны маленькія дзеці, за іх імша не адпраўлялася. Дык вот, бралі дзяўчаты, бальшыństwo дзяўчаты, на ручнікі і несьлі трунку. Чацьвёра. На адзін ручнік дзэве дзяўчаты, і тутака двёх. І панесьлі хаваць туды. Ну, а ўперадзе ідуць чалавек чатырох-трох і сьпяваюць сьвятыя песьні.*

— *І менавіта дзяўчынкі несьлі? Ці маці несла?*

— *Не, маці — не. І ня бабы старыя. Дажэ і маладыя жанчыны-то ня несьлі. Толькі во дзеткі. Памерлых так да году, год-два. Больш — ужо не. Калі болей, дык ужо везьлі туды, далёка. А гэтых маленькіх тутака хавалі. Дык дзяўчаткі, якія ў шосты клас ходзяць ці ў сёмы, во такія дзеткі несьлі... Як хлопчыка, дык хлопчыкі нясуць...*

У маім уяўленьні на панараме пыльнай дарогі побач са мною вымалёўвалася група дзяўчынак у белых строях. Яны павольна рухаліся ў прасторы ў чырвані промняў восеньскага сонца пад гукі ціхай памінальнай песьні. Набліжаная праекцыя дала магчымасьць разгледзець, што іхныя дзіцячыя рукі моцна трымаюць бялюткія ручнікі, на якіх, як на арэлях, гайдаецца маленькая труна...

Абшукаўшы ўсё ўздоўж і ўпоперак, я зь цяжкасьцю знайшоў два крыжыкі, што захаваліся да сёньня. Ад аднаго застаўся толькі вэртыкальны слуп і кавалак плоту вакол. Другі ж быў нядрэнна дагледжаны, што сьведчыла пра існаваньне чалавека, які быў удзельнікам таго

спэцыфічнага пахаваньня. Агульны ж стан таго, што магло называцца калісь могілкамі, засмучай. Відавочна, што нейзабаве яны зьнікнуць у гісторыі. Хіба, можа, падбае пра іх мясцовы сьвятар.

Дзяніс Раманок распавёў пра сваё адкрыцьцё «ў першым набліжэньні». Як вы заўважылі, адбылося яно, калі ў вёсцы капалі бульбу. З таго часу Дзяніс колькі разоў наведваўся ў тыя мясціны і прывозіў новыя факты і ўдакладненні. Адна кабета — з суседняе вёскі — распавяла, што дзіцячыя пахаваньні ладзіліся яшчэ ў 1960-я гады і што толькі на яе памяці такіх было тры дзясяткі. А пачалася традыцыя ў пракаветныя часы. На самых дзіцячых могілках ледзьве ўгадваюцца ня больш за 10 магілак. Яны безыменныя. Простая арытмэтыка дазволіла Дзянісу сьцьвярджаць, што хавалі тут адно на адно, і што ляжаць на гэтым лапіку зямлі парэшткі соцень дзяцей.

Іх не адпывалі, не рабілі памінальнай вячэры, не прыходзілі сюды на дзявяты дзень. Старыя кабеты тлумачаць, што гэта ж дзеткі, яны як анёлкі, во і паляцелі. Зьвярніце ўвагу — у гэтым параўнаньні з анёлкамі гучыць не матыў замілаваньня або шкадаваньня. Дзеці — такія ж бескарысныя, як і анёлкі, таму яны самі сваіх і хавалі. Хлопчыкі неслі хлопчыкаў, а дзяўчынкі — дзяўчынак. Дарослыя нібыта і не спрычыняліся да тых хаўтураў. Падкрэсьлю, што зьява гэта чыста беларуская і аналягаў ёй, як, зрэшты, і нашай безэмацыйнасьці, няма ў суседніх культурах. Аналёгіі знаходзім на

мяжы жалезнага і бронзавага веку, альбо ў тых плямёнаў, якія ўсё яшчэ жывуць у першабытным стане.

Сяргей Харэўскі:

Па-іншаму глядзяць на гульні ў архаічных супольнасьцях. Там гульні для дзяцей — прыцягваньне іх да працоўнае дзейнасьці. Яны рана сталюць і становяцца самастойнымі. З-за таго ролевых дзіцячых гульняў у народаў, што вядуць першабытны лад жыцьця, няма. Малыя індзейцы, папуасы ці аўстралійцы бяруць удзел у паляваньнях, шукаюць пладоў, удзельнічаюць у рэлігійных і пахавальных цырымоніях. Дзіцячы й дарослы сьвет для іх непадзельны. Адзіным табу для дзяцей, да часу іхнае ініцыяцыі, ёсьць удзел у мужчынскіх таварыствах і, натуральна, сэксуальнае жыцьцё, хоць яно ня ёсьць для іх таямніцаю.

Дзіцячы й дарослы сьветы разыходзяцца разам з паглыбленьнем падзелу працы і ўсталяваньнем класычнага патрыярхату. Месца чалавека, малога ці старога, найпрост залежыць ад ягонае вартасьці як працаўніка. У гэтым сэнсе немаўля ці нямоглы стары — ня вартыя вялікае ўвагі.

Сьведчаньняў пра адмысловыя дзіцячыя пахавальныя цырымоніі, то бок, калі дзеці насамрэч хаваюць дзяцей, вельмі мала. Гэткія абрады былі ў плямёнаў квакіютль і тлінкітаў у Брытанскай Калюмбіі, у індзейцаў піма й папага ў Каліфорніі, у горнага народу яо ў Лаосе, у некаторых народаў Цэнтральнае Афрыкі. Словам, у найбольш архаічных культурах. Ра-

зам з тым, гэта народы з разьвітай касма-лёгіяй, рэлігіяй, рамёствамі. Абыякавасьць жа да самых малых ёсьць адлюстраваньнем таго погляду, што яны, малыя, не прыносяць карысьці, рэальнага плёну працы. І, адпаведна, малымі мусяць займацца малыя. Але гэта найпрост пярэчыць хрысьціянскай маралі. Бо дзіця мае душу яшчэ ў матчыным улоньні. Падобны звычай існаваў і ў Францыі, праўда, у 13-м стагодзьдзі. Сьвятар-дамініканін Эцьен Бурбонскі пісаў, што ў ваколіцах Ліёну, у мясцовасьці Навіль, існуе гай, куды сялянскія дзеціносяць хаваць немаўлятаў ці памерлых ад хваробаў дзяцей. Да таго ж па дрэвах яны разьвешвалі іхныя пялюшкі. Гэты звычай выклікаў абурэньне ў каталіцкага сьвятара. Ён пераканаў тамтэйшых земляўласьнікаў сьсекчы гай і спаліць дрэвы на тых нячыстых, на ягоную думку, магілах.

Можна меркаваць, што на мяжы нэаліту ў бронзавага веку гэтакія абрады існавалі паўсюдна ў сьвеце.

Словам, беларускія дзіцячыя пахаваньні нельга разглядаць, як гульню. Тут больш дарэчы сацыяльнае вымярэнне, калі дзеці выступалі ў ролі пэўнае сацыяльнае групы. Неработнікі. Нясталыя — тыя, што яшчэ ня сталі.

Могуць быць і іншыя паралелі. Прычым, неабавязкова такія самыя паводле абраду. Скажам, у Тыбэце бутанцы пакідалі целы памерлых дзяцей на корм птушкам. А старажытныя скіфы хавалі сваіх герояў, расчляняючы іх, каб тыя не маглі вярнуцца ў сьвет жывых. Такіх

прыкладаў мноства, і сьведчаць яны ўсё пра тое ж неэмацыйнае стаўленьне да сьмерці, пра погляд туды — у спракавецьце, дзе не было яшчэ чалавека радаснага і скрушнага, а быў надта падобны да жывёлаў і яшчэ неаддзельны ад іншага жывёльнага сьвету.

Дзіцячыя хаўтуры ў Беларусі — чым не мэтафара 20-га стагодзьдзя, якое стала найвялікшым выпрабаваньнем людзей на здікуства і безэмацыйнасьць. Цэлае стагодзьдзе зьдзяцінелае чалавецтва хавала свайго мёртвага голуба, зрабіўшы яго вобразам міру пасярод бясконцых вынішчальных войнаў. Курт Вонэгут піша пра Крыжовы паход дзяцей, Алесь Адамовіч згадвае дзіцячы фашызм, Уільям Голдынг распавядае пра выспу, населеную хлопчыкамі, у рамане «Валадар мух»...

Разважаючы пра дзіцячыя пахаваньні, я спрабаваў вырашыць адну праблему — што гэта? Чысты рудымэнт здікуства ў закінутай беларускай вёсцы, ці знак адкату, характэрны для той чалавечай супольнасьці, да якой мы сябе залучаем? Абодва варыянты адказу апраўданыя. Па-першае, гаворка ідзе зусім не пра адну і зусім не пра закінутую вёску, а пра самую што ні ёсьць магістральную беларускую тэрыторыю. Днямі стала вядома, што і яшчэ сям-там такая практыка мела месца да нядаўняга часу. Па-другое, усё мінулае стагодзьдзе на нашай зямлі толькі й займалася тым, што руйнавала знакі і сымбалі веры хрысьціянства і культуры. А менавіта яны адказваюць у людзстве за эмоцыі.

Зрэшты, гістарычна ў нас гэты адкат у пер-

шабытную сьведамасьць пачаўся, відаць, пасля паўстаньня Касьцюшкі і далучэньня Беларусі да Расеі. Усе лепшыя, арыстакраты духу, выехалі або былі забітыя. Далей зь імі, арыстакратамі, гісторыя гэтая бясконца паўтаралася. А народ... Аблівалі памыямі магілы паўстанцаў Каліноўскага, напроч забылі пра масавыя пахаваньні часоў першай сусьветнай. Неактуальна.

Пра безэмацыйнасьць сьведчаць і сталінскія катаваньні, і расстрэлы, і Курапаты — па ўсёй беларускай зямлі безьліч масавых — адно на адно — і прытым безыменных пахаваньняў. Расстрэлы паэтаў у 1937-м. Урэшце, і сёньняшні наезд на тых магілы з рацыянальнымі вытлумачэньнямі пра кальцавую дарогу — хіба гэта ня тая самая безэмацыйнасьць? Яно-то ясна, магілы. Але ж дарогу будаваць трэба. Так і просіцца на язык просьценькі троп — кальцавая дарога на мяжу жалезнага і бронзавага веку.

этэр 27 студзеня 2002 г.

Сюжэт пераўвасабленьня: Пэгі Лі

На століку маленькай віленскай кавярні ў кубку з гарбатай танчыць скрылёк цытрыны. Здаецца, ён кругамі дакладна паўтарае рытм песьні, якую сьпявае Пэгі Лі. А за вакном цярушыць і цярушыць несучешны зімовы дождж. Па тварах наведнікаў я бачу: яны й не

здагадваюцца, што гэта голас Пэгі Лі, і хто яна такая, і што акурат днямі яна пакінула наш зямны сьвет, назаўсёды перасяліўшыся ў свае песьні. Але гэта не замінае наведнікам піць гарбату і размаўляць міжсобку ў камфортным атачэньні яе сьпеваў.

Мог нічога ня ведаць пра яе і я. Так, чыстая выпадковасьць. Пэгі Лі — зусім ня тая сьпявачка, якіх бясконца паказваюць у нас у тэлевізіі. Гэта выпадак, калі маскультура губляе свой прыдомак мас-

Кажуць, што нарадзілася Пэгі Лі ў штаце Паўночная Дакота, а памерла ў Каліфорніі, на 82-м годзе жыцьця. Аднак, усё ў гэтых зьвестках выглядае падазрона, прынамсі, патрабуе ўдакладненьня. «Чыстакроўная амэрыканка» была насамрэч швэдкай, яе сапраўднае імя Норма Дэлэрэс Эгстром. А яе доўгі век быццам аспрэчвае праўду пра фатальна слабое здароўе. Кажуць, што нават сваім спэцыфічным і пазнавальным голасам яна абавязаная хваробе горла, якую перанесла ў юнацтве. Зрэшты, казаць могуць, што заўгодна, было б пра каго.

Распавядаюць, да прыкладу, што сваю кар’еру яна пачала ў 1941 годзе — салісткай у аркестры Бэні Гудмэна. Здымалася ў фільмах, сама пісала песьні, займалася жывапісам і скульптурай. У 1969-м ёй далі «Грэмі» і назвалі найлепшай сьпявачкай сучаснасьці. За сорок гадоў Пэгі Лі запісала 60 альбомаў разам з самымі гучнымі творцамі амэрыканскага джазу. Натуральна, такія біяграфіі можна пераказаць бясконца, як самое жыцьцё. Апроч твораў, засталіся ў яе дачка, тры ўнукі і тры праў-

нукі. «Няўжо гэта ўсё, і іншага ня будзе?» — сьпявала Пэгі Лі ў сваёй культавай для амэрыканцаў песні...

Адзін джазавы крытык некалі напісаў пра яе: «Калі ня чуеш дрыжыкаў, слухаючы Пэгі Лі, гэта значыць, што ты мёртвы».

Што да ўсялякіх хворасьцяў, дык на 82 гады сьпявачкі іх выпала спаўна. Гэта калі не лічыць траўмаў пры падзенні зь лесьвіцаў. Цікава, ці ёсьць людзі, якія за жыцьцё ані разу ня ўпалі з прыступак?

Між тым, выпадак славутай сьпявачкі стаў анталягічным у псыхолягаў. Яго апісалі Алан Ландсбэрг і Чарлз Фэй у сваёй працы «Сустрэчы з тым, што мы называем сьмерцю». У прыватнасьці, гаворка ідзе пра выпадкі вяртаньня адтуль, з таго сьвету, і пра матывы, якія прымушаюць людзей вяртацца. Адзін з такіх матываў — пачуцьцё адказнасьці.

«Многія кажучь, што «вярнуліся назад» таму, што лічылі сваю працу на зямлі незавершанай. Абавязак прымусіў іх абраць вяртаньне. Сьпявачка Пэгі Лі выступала ў вечаровым клубе ў Нью-Ёрк Сіці ў 1961 годзе і за кулісамі страціла прытомнасьць. Яе адправілі ў лякарню з пнэўманіяй і плеўрытам. Сэрца Пэгі спынілася, і каля трыццаці сэкондаў яна была ў стане клінічнае сьмерці. ДПЦ (так скарочана аўтары называюць Досьвед Па-за Целам) Пэгі быў вельмі прыемны, але яе моцна турбавала думка пра вяртаньне. «Боль — зусім невялікая плата за тое, каб жыць для людзей, якіх любіш, — распавядала яна пасля. — Я не магла вытрымаць смутку і тугі ад разьвітаньня

з дачкой». Мы бачым, што менавіта пачуцьцё адказнасьці найчасцей выяўляецца пры такога кшталту сустрэчах са сьмерцю».

Такую выснову робяць псыхолягі на прыкладзе Пэгі Лі. Дарэчы, падрабязна дасьледаваў гэтую праблему Алесь Адамовіч у сваёй апошняй аповесьці «Vixi». Адамовіч спаслаўся на ангельскіх мэдыкаў, якія зафіксавалі шмат сьведчаньняў таго згаданага «прыемнага стану» перамяшчэньня ў іншую сутнасьць, тое, што Ландсбэрг і Фэй называюць Досьведам Па-за Целам.

Мне падумалася, што сьпеў можа разглядацца, як мэтафара таго досьведу. Асабліва такі сьпеў, як у Пэгі Лі — з падобным прыемным адчуваньнем.

Урэшце, песні і застаюцца, як сьведчаньні Досьведу Па-за Целам. Песні працягваюць жыць сваім асобным жыцьцём. Прычым, ужо ня толькі ў мэтафарычным сэнсе, але і ў самым што ні ёсьць рэальным.

У 1961 годзе галяндзкая рок-група *The Tornados* высвятляе, што гурт з такой самай назвай ужо ёсьць у Англіі. Музыкі вырашаюць перайменавацца ў *The Golden Earrings* — «Залатыя Завушніцы» — песню з такой назвай з рэпэртуару Пэгі Лі *The Tornados* выконвалі з найлепшым посьпехам. Першае турнэ пад новай назвай прынесла музыкам эўрапейскі посьпех. А сёньня *Golden Earrings* — прызнаныя клясыкі рок-музыкі.

Сама Пэгі Лі мела творчыя і дзелавыя кантакты з многімі зоркамі маладзёвай на той час культуры. Да прыкладу, з Полам Макартні.

Менавіта пад яе імя ён браў банкаўскі крэдыт на выпуск альбому *Band on the run*. І гэты праект меў поспех.

Урэшце, тое, што песні Пэгі Лі цяпер пераспеўваюць многія сучасныя зоркі, само сьведчыць пра іхную жывучасьць. Вось і Мадона ўключыла ў свой альбом «Эротыка» песеньку *Fever* — «Ліхаманка». Нават у нас тады ў тэлевізары паказвалі гэты канцэрт, дзе Мадона з русальчынымі грудзямі і радыёмікрафонам на галаве добрыя дзье гадзіны лётала па сцэне, нібы ў сапраўднай ліхаманцы.

Заўсёды здзіўляла тое, што на Захадзе не было такога бар'еру паміж рок-музыкамі і традыцыйнымі выканаўцамі.

Цяжка сабе ўявіць, каб у 1970-я Тамара Раёўская або Віктар Вуячыч выступалі зь «Песнярамі» ці «Сузор'ем». Калі на Захадзе гард-рокеры нахштальт *Deep Purple* запісвалі альбомы разам зь Лёнданскім сымфанічным аркестрам, у нас цяжкая рытм-сэкцыя, напружаны фарсіраваны голас і гітарныя «запілы» ўсё яшчэ маглі абразіць слых публікі. Памятаю, як нават у канцы 70-х гадоў, калі мне давялося граць у адным менскім, як тады казалі, вакальна-інструментальным ансамблі, на нейкім конкурсе журы запатрабавала адключыць апаратуру, усе гэтыя «непрыстойныя» бас-гітары ды ёнікі. Хоць сьпявалі мы лірычную баляду «Таполі» на верш Янкі Купалы. У тых часы ў беларускім грамадстве прыблізна на адным узроўні дазволенасьці былі тры тэмы — сэкс, рок-музыка і родная мова. Сёньня шмат што зьмянілася. Публіка спакойна ставіцца да бурнага патоку

расейскіх эратычных газэтак, нізкапробнае расейскае папсы, у якой нікога ўжо не бянтэжаць цяжкія барабаны і няўстрымны віск вакалістаў. Толькі родная мова засталася на тым самым паўпадпольным становішчы...

...За вакном усё цярушыць несучешны зімовы дождж. А песенька, такая ж сумная — пра летні дзень. Кругамі ўсё марудней паўтарае яе рытм цытрыновы скрылёк у кубку з гарбатай, які, нарэшце, замірае ад музыкі некалі выпадкова сустрэтай і цяпер ужо незабыўнай Пэгі Лі.

этэр 28 красавіка 2002 г.

Нацыя паэтаў і яе хросныя бацькі

Гэтая гісторыя мае даўні пачатак, а завяршаецца яна ў нашы дні, на нашых вачах. Гэта гісторыя пра хроснага бацьку, у абліччы якога за стагодзьдзе выступалі розныя людзі, але ўсе яны клапаціліся пра сям'ю і ўсе пакінулі на сваім шляху мноства забітых і панявечаных сямейнікаў. Што рабіць, калі гэткі несправядлівы сьвет! Хочаш, як найлепей, а выходзіць — горш не прыдумаеш. Гэта гісторыя пра хроснага бацьку нацыі, дакладней, як мы, беларусы, сябе называем — нацыі паэтаў.

Мы сапраўды — нацыя паэтаў. Ні адзін народ не пахваліцца такой колькасьцю вершаскладальнікаў — геніяў і графаманаў, прафэсіяналаў і аматараў, якія ёсьць у кожнай вёсцы і, бадай, у кожнай вясковай хаце. Што ўжо

казаць пра гарады, дзе выходзяць газэты, і пры кожнай рэдакцыі ўвіхаюцца дзясяткі й дзясяткі паэтаў і тых, хто проста ня здолеў на пераломе сталасьці разьвітацца з гэтай ці то звычкай, ці то патрэбай — складаць вершы.

Гэтая гісторыя пачалася яшчэ ў пазамінулым стагодзьдзі, калі самую назву нашай нацыі — беларусы — даў чалавек, якога мы прызнаем за пачынальніка. Імя ягонае было Францішак Багушэвіч. Гэты чалавек з агромністымі вусамі ў старой паўстанцкай сьвітцы сядзеў у сваёй сядзібе ў Кушлянскім лесе і прыдумляў для нас наш лёс, наша імя. А імя для паэта — гэта і ёсьць лёс. Нічога дзіўнага, што такім чынам Багушэвіч стаў хросным бацькам нацыі.

(Здаецца, нават у прозьвішчы ягоным — Багушэвіч — закладзена быць хросным бацькам нацыі. Але гэта ўжо паэтычная думка, а распядаць пра паэтаў вершамі я не зьбіраўся. Бо тады вам цяжка будзе што-небудзь зразумець.)

Францішак Багушэвіч памёр роўна ў 1900 годзе, акурат, дарэчы, у такі самы дзень, 28 красавіка. Ён не пакінуў спадкаемцаў па жыцьці, затое пакінуў у літаратуры. Можа быць, з тых часоў мы і сталі такой асаблівай нацыяй, для якой іхная ўлюбёная, найлепшая ў сьвеце краіна жыла і жыве найперш у вершах, а не ў рэчаіснасьці.

Аднак, сям’і Багушэвіч не запачаткаваў. Спатрэбіцца яшчэ трыццаць гадоў, каб нованароджаная нацыя стварыла свае газэты й часопісы, школы і ўнівэрсытэты, дзьве свае рэспублікі, каб насталі часы вялікай дэпрэсіі ці, як іх у нас называлі, часы ўсенароднага ўзды-

му і энтузіязму, каб аб’явіўся наш першы дон Карлеонэ, і каб уласна й пачалася тая гісторыя, якая сканчаецца сёньня.

Гэта быў Міхась Клімковіч — суворы чалавек з валявым тварам і празрыстымі халоднымі вачыма. Акурат тады з нашае нацыі паэтаў навыходзіла так шмат прафэсійных вершаскладальнікаў, што сама сабою насьпела патрэба вылучыць зь іх найлепшых і аб’яднаць іх у касту самых-самых таленавітых. Такіх паэтаў найвышэйшае касты пачалі называць пісьменьнікамі, а іхную сям’ю — Саюзам. Вось жа на чале гэтай новапаўсталай сям’і і аказаўся яе хросны бацька — Міхась Клімковіч.

Цяпер такіх, бадай, не сустрэнеш. Міхась Клімковіч быў сапраўдны дон Карлеонэ — статны мужчына ў плашчы і капелюшы, з гранатай у кішэні, які мог выскачыць з аўтамабіля і, даведаўшыся, што мінулае ноччу былі расстраляныя ня дзесяць паэтаў, а ўсяго два-тры, уздыхнуць па-бацькоўску з палёгкай. Ён думаў пра сям’ю, а тады кожная ноч несла для яе пагрозу і страты.

Стратаў трэба было пазьбягаць. Ня дзіва, што з тых часоў існаваньне сям’і ператварылася ў суцэльную барацьбу, а шлях яе быў шчодро паліты крывёю. Відаць, у гэтым бязжаласным сьвеце інакш і не магло быць. Ворагі ўвесь час выхоплівалі зь сям’і дзяцей, а яе старэйшынаў, такіх, як Янка Купала або Цішка Гартны, то аднаго, то другога — даводзілі да самагубства. Хроснаму бацьку трэба было дбаць пра тое, каб колькасьць сям’і не расла, а наадварот, зьмяншалася. Што ні кажыце, а вузкім гуртом у та-

кой аблосе выжыць лягчэй, а таму можна пазьбегнуць непатрэбных ахвяраў. Вось жа даводзілася пазбаўляцца ад лішніх дзяцей.

Дзеці — найдаражэйшае, што ёсьць у сям'і. Але менавіта дзеці схільныя да рызык, яны менш асьцярожныя за дарослых і ня ведаюць усёй складанасьці дачыненняў у гэтым сьвеце. Зь дзецьмі толькі праблемы. Добра, калі на двары — лагодныя часы. Але тыя часы былі суворыя.

Гэта былі часы, калі пісьменьнікі не выходзілі з дому безь пісталета, і калі кожную ноч расстрэльвалі паэтаў. Турма тайнай паліцыі — «амэрыканка» — літаральна ламілася ад паэтаў, сталічных і прывезеных з правінцыі або з новадалучаных земляў Заходняе Беларусі. Самым частым зьвінавачаньнем, якое чулі паэты, быў шпіянаж. А яшчэ нацдэмаўшчына — так на жаргоне ворагаў гучала слова паэзія.

Нарэшце, дайшло да таго, што ня толькі нацыя страціла большасьць сваіх паэтаў, але й каста абраных — пісьменьнікі — згубілі большую частку чальцоў. У іхным Саюзе ледзьве нашкрабалася два дзясяткі чалавек. І здавалася, як напіша пазьней Караткевіч, ужо й на развод ня будзе. Але ўсё аджыло. Бо нацыя, не зважаючы на страты, працягвала нараджаць сваіх дзяцей, і хутка сям'я зноў набрала ранейшыя аб'ёмы ў некалькі соцень чалавек. Разам з тым вярнуліся і ранейшыя праблемы.

Пасьля вайны спакваля адышлі ў мінулае расстрэльныя сьцены, пісьменьнікі здалі табэльную зброю, жыцьцё, якое ні ёсьць, сяк-так наладжвалася, і стары дон Карлеонэ падаўся на

спачын. Цяпер ён сядзеў у качалцы на сваім лецішчы, слухаў птушак, думаў пра дзяцей і пра тое, што яму ўдалося-такі вывесці сям'ю з гэтага агню і ўсеагульнага зьнішчэньня.

А сям'я тым часам перайшла пад кіраўніцтва новага хроснага бацькі. Яго звалі Пятрусь Броўка. І акурат у той дзень, калі ягоны амэрыканскі калега дон Карлеонэ вырашыў, што сям'я больш ня будзе займацца наркотыкамі ды іншым экстрэмізмам і цалкам легалізуе свой бізнэс, акурат у той самы дзень і ў тую хвіліну гэтая самая думка наведала і хроснага бацьку беларускае пісьменьніцкае сям'і. Мы ня будзем займацца экстрэмізмам, ня будзем нікога забіваць і падпальваць ці там раскідаць якія ўлёткі, мы цалкам легалізуемся, што прывядзе нас да ўзбагачэньня і дабрабыту. А што яшчэ трэба для сям'і?!

Пасьля гэтага дон Карлеонэ ледзьве ўцёк зпад куль сваіх калег, якія не згаджаліся аддаваць свой хай і нячысты бізнэс. А ў Беларусі гэта прывяло ўрэшце да ўнутранага падзелу сям'і. У адных пісьменьнікаў зьявіліся службовыя машыны, шыкоўныя летнікі, яны не вылазілі зь ціхаакіянскіх круізаў. Другія пабіраліся па суседзях і спалі на падлозе, абліваючы сваё лежбішча паласою вады — ад клапаў. Сацыяльны статус мала адбываўся на талентах пісьменьнікаў і мала залежаў ад іх, бо таленты былі дадзенасьцю, і даваў іх кожнаму ад нараджэньня Бог. Таму з гэтым разьмеркаваньнем не спрачаліся і пад яго яраархію ў сям'і не падганялі. Маўляў, Богу Богава. Бяда была ў іншым.

Бяда была ў тым, што ўся нацыя былі паэты. Яны нараджаліся, вырасталі і бесьперастанку прэтэндавалі на тое, каб увайсьці ў сям'ю. Распарадзіцца зь імі так, як гэта можна было ў трыццатыя гады, цяпер не выпадала. Аднак гэта ня значыць, што пра тое ня думалі. І першы, хто разважаў пра гэта — Пятрусь Броўка, высокі лысаваты мужчына ў акуларах, якія блікавалі ягоны прышчураны і шмат для каго фатальны пагляд. Ён нібы сымбалізаваў сабою пераход ад вайны да мірнага існаваньня, уваабляючы ў сабе ўсемагутнасьць першага дона Карлеонэ, а разам з тым — слабасьць і бездапаможнасьць наступнікаў. Вядома, што кожная парода з часам драбнее.

Уся нацыя паэтаў ведала Броўку як чалавека неталенавітага, прынамсі, у паэзіі. Таму народ складаў пра яго вершыкі, дзе ў абразьлівай форме характарызаваў ягоны літаратурны даробак. «Пятрусь Броўка піша лоўка, піша лоўка і даўно, але ўсё, што ён напіша, называецца...» Менавіта ад Броўкі бярэ пачатак тая тэза, што імянітым паэтам у атачэньні адпаведнага дабрабыту можна стаць і апошняму графаману, што да сёньня актыўна выкарыстоўваецца ўсё новымі прэтэндэнтамі на ўдзел у сям'і.

Што праўда, наступнік Броўкі, Максім Танк, быў сапраўдным паэтам, нават больш ад Бога, чым ад сябе самога. Нягледзячы на сваё непрабойнае і наступальнае прозьвішча, гэты хросны бацька болей жыў сваім унутраным жыцьцём, і ўсім заставалася толькі здагадацца — што ў яго насамрэч у галаве.

Танк таксама быў высокім статным мужчы-

нам і, у адрозьненьне ад Броўкі, не мітусіўся, а хадзіў гэтак па-міністэрску разьмерана і грунтоўна. Ён усё болей выседжваў у прэзыдыюмах, езьдзіў па сьвеце і, здаецца, ні пра што й ня думаў, а толькі чакаў — увесь час цярпліва чакаў імпульсу ад свайго найвышняга патрона. Патрон час ад часу дыктаваў яму геніяльныя вершы.

У наступнага хроснага бацькі ўжо ўвогуле нічога, апроч саліднай паставы, не засталася. Ані пісталета, ані сьмелых і каварных плянаў перахітрыць ворагаў, ані славы спрытнага ваяра. Між тым, сьвет зусім не рабіўся дабрэйшым, і прымірэнчая пазыцыя гэтага хроснага бацькі, як і заўсёды, успрымалася за слабасьць. Тым часам, паэты па-ранейшаму сканчалі жыцьцё самагубствам або высылаліся куды далей. Ніл Гілевіч, так звалі новага хроснага бацьку, шукаў кансэнсусу, а пазыцыі сям'і падалі, падалі, падалі...

Ён, здаецца, ні разу й ня крыкнуў ні на кога, ня грукнуў кулаком па стале, нічым іншым ня выявіў, хто ў гэтым доме гаспадар. Ня дзіва, што дому таго хутка ня стала. Праўда, не за Гілевічам, а пазьней.

У ягонага пераемніка не было ўжо і стаці. Ён наагул быў добрым чалавекам і шукаў ужо не кансэнсусу, а згоды — усіх з усімі. А такога, як вядома, не бывае. Гэтак прыйшлі часы, калі зь сям'ёй канчаткова перасталі лічыцца. Ну, насамрэч, разважалі ворагі, ты толькі зьлёгка падвышаеш голас, а ён ужо пачынае плакаць. Ды не хацеў ты адбіраць у яго ягоную мову. Ты толькі хацеў спраўдзіць, наколькі ён моцны,

каб далей трымаць сваю маёмасьць — свае выдавецтвы, сваю сядзібу, сваю сям'ю... А ён пачынае плакаць і прасіць, каб ты не чапаў мовы.

Натуральна, ты ведаеш, што мова — найдаражэйшае, што ёсць у паэта. І няхай ён з гэтым застанеца. Толькі нашто яму грошы, нерухомасьць, прадпрыемствы, а ўрэшце і сям'я, калі ён ня здольны гэтага бараніць, і калі сам ня ведае, як гэтым распарадзіцца.

Так разважалі ворагі.

З гэтага моманту дон Карлеонэ канчаткова растварыўся ў паветры. Засталася толькі ягонае высокае крэсла, куды прымерваліся сядзець новыя дзеці нацыі паэтаў. Іншы зь іх і спрабаваў быў бразнуць дзвьярыма і абазвацца для ўсіх хросным бацькам, але яму ня верылі. Ды нават калі б і паверылі, гэта ўжо даўно нічога ня значыла. Не было ўжо сям'і, не магло быць і бацькі.

А канчатковы крах сям'і настаў тады, калі мужчыны паўцякалі за мяжу, пакінуўшы ў крэсьле дона Карлеонэ... жанчыну. І зрабілі гэта не ад фэмінізму свайго ці ад джэнтэльманства, а таму што жанчына, як вядома, слабы пол. І выяўляецца гэта ў тым, што колькі ні валі на яе — усё вывезе, ня пікне. Гэтак Вольга Іпатава апынулася ў неадэкватным становішчы. Уявіце сабе, што кабета трапляе ў крэсла бацькі сям'і, чый шлях шчодра ўсыпаны трупамі і паліты крывёю. Жанчыны, вядома, заўсёды ўплывалі на лёсы, можа быць, іншым разам больш за самых важных пісьменьнікаў. Але яны рабілі гэта не на полі бою.

У канцы трэцяй часткі фільма, які так і называецца «Хросны бацька», ворагі забіваюць самае дарагое, што ёсць у дона Карлеонэ — ягоную памочніцу-дачку. Думка простая — жанчынам ня месца ў мафіёзных разборках, няхай сабе гэта разборкі Саюзу пісьменьнікаў з уладамі, ці талентаў з графаманамі, ці што заўгодна. Усё ж гісторыя Жанны д'Арк — гэта выключэньне, а ня правіла. Гэта першае. Другое — забойства дачкі паклала канец сям'і Карлеонэ. Яе існаваньне страціла сэнс. Тое самае адбылося і з нашай сям'ёй пісьменьнікаў. Драматычны канец. Канец фільма.

* * *

Сёньня ўсё, што засталася ад сям'і — гэта толькі ідэя сям'і — такой, якой запачаткаваў яе Міхась Клімковіч. Але ён усё рабіў дзеля яе дабрабыту і для дзяцей. А сёньняшнія ягоныя нашчадкі найчасьцей кажуць, што адраджэньне сям'і немагчымае менавіта таму, што няма дабрабыту. Яны страцілі смак да жыцьця. Ворагі адабралі ў іх іхныя выдавецтвы, іхную сядзібу, цяпер забіраюць іхныя часопісы. Ім няпроста своечасова распазнаць ворага, бо той можа прыйсьці звонку, а можа і з самой сям'і. Той, хто нібыта твой брат, насамрэч аказваецца тваім магільшчыкам. Нічога ня зробіш, такія законы жанру.

Пасьля Броўкі новыя энэргічныя паэты спрабавалі ствараць свае сем'і ўнутры сям'і. Так заўсёды бывае, калі падростаюць дзеці. Яны цягнулі з сваіх правінцыяў сваякоў, стваралі зямляцтвы. Гэтак казалі, што Барыс Сачанка

спрыяў землякам — Мятліцкаму і Канапельцы...

Сачанка загінуў проста за рабочым сталом, пры нявысьветленых да канца абставінах. Сёньня Канапельку пагналі з крэсла галоўнага рэдактара часопіса «Крыніца», а Мятліцкаму далі такое крэсла — галоўнага рэдактара часопіса «Полымя». Я думаю, на чым баку быў бы сёньня Сачанка? Можа быць, на баку Канапелькі. А можа, і ні на чым. Адно ведаю, што Мятліцкага б ён у гэтай справе не падтрымаў і не ўхваліў ніколі. А гэта значыць, што і на такім вась мікраўзроўні новая сям'я стварыцца не магла.

Мятліцкі не забыўся на той урок, які некалі даў Броўка. Мікола, натуральна, хоча быць донам Карлеонэ. Няхай паспрабуе. Толькі што ня кожны на тое здольны, а часам трапляюцца і здольныя, але без галоўнае рысы хроснага бацькі — тыя, што ня думаюць пра сям'ю і гатовыя здраджваць яе інтарэсам. І калі імпэту ў цябе навалом, а Бог ня даў сапраўднага таленту, тады даводзіцца скіроўваць той імпэт у іншае рэчышча. Заваёўваць сабе жыцьцёвую прастору падманам і каварствам. Але гэта, бадай, немагчыма, пакуль у іншых застаецца выбар, а ў цябе яшчэ не зьявілася табэльнай зброі...

Так, яны сапраўды змагаліся самі з сабою, прыдумляючы сабе ворагаў зь ліку чужых — ці то «марыністаў», ці то дзяржаўных прызначэнцаў, але яны любілі сваё і мучаліся гэтай любоўю, і ня спалі доўгімі ночамі, ствараючы адзін адному тую невыносную цяжкасьць

быцьця, якая часам адыходзіла, але нахлыньвала зноў і зноў з новай сілай — як хвалі. І тады яны гатовыя былі палюбіць адзін аднаго і чытаць, чытаць, чытаць свае фантастычныя вершы, якія гучалі, як гімны яднаньня, як найвышэйшыя сьведчаньні іхнае роднасьці. І гэта была паэма! Гэта было адкрыцьцё. Дзе-небудзь на нарачанскім беразе пры вогнішчы яны гатовыя былі забыцца, хто зь іх каго пасадзіў, хто на каго настучаў, бо над імі было высокае неба ідэалу — самае большае, што было ў іх наагул. Яны: і сівагаловыя вэтэраны, і захопленыя барадаценькія юнцы, — раптам ператвараліся ў дзяцей. І да плачу слухалі адзін аднаго, перабівалі, і зноў слухалі. І гэта была паэзія — іх галоўная стыхія.

Божа, якое шчасьце вычуць у бліжнім не каварства, а ў сабе — не раздражненьне, а гэтую самую сарамяжлівую любоў! І ім заўсёды тое давалася на гэтай зямлі, якая нараджала паэтаў. Гэта была зямля паэтаў. Таму яна здавалася ім ідэальнай зямлёю, таму ўлады ім заўсёды бачыліся найгоршымі ў сьвеце, бо паэты цураюцца ўладаў. Яны думалі, што заўсёды будуць дзецьмі, і ніколі ніхто ня выставіць ім рахункаў. Якія могуць быць рахункі да дзіцяці? Калі гэтак ставіцца пытаньне, дзіця знойдзе на вашыя рахункі свой пісталет. А як яшчэ вы хацелі размаўляць з паэтам? Якой мовай?

...Паэт надзявае шыракаполы капялюш або бэрэт і плашч. Беларускі паэт — чысты гангстэр. Ці даводзілася вам дажджыстым шэрым панядзелкам сустрэць у парку Горкага паэта Ніла Гілевіча? Сівы аксакал прамінае вас, як

дон Карлеонэ. І ня дзіва, калі ў абойме ў яго ўсе гэтыя сысы, глэбусы ды славаміры амамовічы. Хто сьпіўся, хто не, а хто ў турме. Пачакайце, хлопцы выйдучь — кожны з сваёй сытуацыі. Але ведайце адно. Гэта нацыя паэтаў. Гэта зямля палескіх рабінзонаў і дзіўных кентаўраў, якіх тут ласкава называюць Міколкамі-паравозамі. Гэта зямля, дзе раптам пачынае пахнуць чабор, і дзе найвялікшыя ворагі сям’і — Алесь Бачыла, які, надзеўшы вышыванку, адпраўляецца да Ларысы Геніюш; Леанід Прокша, на незабыўных пасквілях якога вырасла цэлае пакаленьне новых паэтаў; дзе стары Алесь Кучар замест пісталета ўжывае расейскія мацюкі, бо гэта ўся зброя, што ў яго засталася.

Гэтая нацыя ведала столькі чужацкіх нашэсьцяў, што ўжо перастала лічыцца зь імі. Не глядзіце, што мы кажам — КГБ, Масква, акупацыя. Нашыя галоўныя ворагі даўно сярод нас. Мы іх прыватызавалі. Вы падсоўваеце нам Касьцяна, мазырскага галерэйшчыка? Што за цуд гэты Мазыр! Але галоўны вораг і галоўныя нашыя антаганісты ў гэтай сытуацыі — тыя, што ідуць з гэтым Касьцянам, — нашы. Вось Таіса Бондар, аўтарка кніг, якія варта прачытваць назвамі — «Двое на востраве сьлёз!» Чаго чакае калюмбійская тэлевізія? А вось Раіса Баравікова — ці ня новая хросная маці нацыі паэтаў? Мілую Раісу любілі і любяць, як будучь заўсёды любіць прыгажуню і сымбаль жаночасьці, для якіх ніколі ня будзе веку ці — як вы казалі? — грамадзянскай пазыцыі. А во наш знаёмы Мікола Мятліцкі — Лукашэнка з закрытай формай гэтае хваробы. Ну, не

паэт, але чалавек, які сьцьвердзіў, што з паэзіі можна рабіць і біяграфію, і прэміі. І кожны кранаўшчык ці мэліяратар, які парываецца сёньня пачаць сваю справу, мог бы павучыцца ў Міколы, як рабіць яе зь беларускай паэзіі. Ня ведаю Ніну Чайку. Ведаю толькі, што пры яе кіраўніцтве «Беларуская маладзёжная» на дзяржаўным савецкім радыё стала самай лібэральнай рэдакцыяй. І ў гэтым вась разваленьні яе пераняла наша Жанна Літвіна — хросная маці беларускай журналістыкі. Усе зьмяняюцца. Верагодна, зьмянілася і Чайка — павяла свой «разговор па сушчасьці»...

Некалі мне давалося працаваць у «Нёмане», які ўзначаліла цяпер Чайка. Дзівосны быў час. Другая палова 1980-х. Анатоль Кудравец, прыйшоўшы на галоўнага рэдактара, першае, што зрабіў, паставіў кропкі над «ё» ў назве часопіса. І ўсім стала ясна, што плянэркі будучь праходзіць па-беларуску. Што гэта быў за час, і што за калектыў, і што за часопіс... Не скажу, каб ня зьбіцца на рыфмы, бо пра такое можна расказваць толькі вершам. Во дзе кавалі прафэсіяналаў. Але «Нёман» даўно ня той. І Чайка зьмяніла на пасадзе Алесь Жука. А гэта яшчэ адна мая памяць і яшчэ адна паэзія. Бо да «Нёману» ў мяне быў «ЛіМ», і рэдагаваў яго Алесь Жук, чалавек, якому ўся намэнклятурнасьць ягонаў пасады і ўвесь камунізм навакольнага жыцьця былі неяк нават для арганізму чужыя. Гэта ў ягонаў рэдакцыі працаваў Анатоль Сідарэвіч, ля стала якога я часьцяком засьпяваў Міхася Стральцова — таго

самага, які ўжо й не пісаў нічога, а калі ў яго пыталіся — чаму, адказваў — ня чую.

Божа, як усё перавяртаецца! Чайка замест Жука, Баравікова — замест Далідовіча, ціхага і звышкансэрватыўнага, амаль як Марыяк, прэзаіка! А Вячаслаў Дашкевіч — фантастычны паэт, які некалі пісаў — «Я прашу ў дактароў: замяніце мне кроў!» — гэта вам не графаман Мятліцкі. Дашкевіч страшна нязручны чалавек са сваімі ідэямі і канцэпцыямі. А хто зручны? Сыс? Ці Славамір Адамовіч? Ці, можа, Глёбус зручны? Скажу вам па сакрэце тое, што зразумеў зь немалога досведу. Сапраўдныя паэты — нязручныя людзі, як правіла. Некалі я яшчэ думаў, што з гэтым рабіць, а пасля зразумеў, што — цаніць, друкаваць, пашыраць. І не крыўдаваць. На паэта крыўдаваць нельга. Так распарадзілася неба. Сядзі й крыўдуй, а ён ужо там, далёка, яго чытаюць у гэты момант праз сто гадоў, а ты тут сядзіш і крыўдуеш. Згадзіцеся, марны занятак.

Хто ў нас яшчэ? Таіса Бондар... Некалі, яшчэ ў брэжнеўскія часы, Сяржук Сокалаў-Воюш прапанаваў зрабіць сталіцай падпольнага беларускага адраджэньня Рудзенск — маленькі гарадок на чыгунцы. Маўляў, усе рэвалюцыі пачыналіся з чыгуначнікаў. Мы нават зьездзілі туды — агледзець мясціну. З усіх звестак пра Рудзенск у нас было толькі тое, што гэта — радзіма Таісы Бондар. Асоба спадарыні Таісы адразу набывала таямнічы, загаворніцкі змест.

Алесь Пісьмянкоў — з тых хлапцоў, што, кажучы словамі нашых мэтраў, ператварыліся ў

харошых паэтаў. Ён заўсёды любіў Пысіна, свайго земляка, здаецца, нават больш за ўсю пісьменьніцкую сям'ю. Усе ўспрымалі Алеся з сымпатыяй — і як паэта, і як чалавека. Але не як рэдактара. Бо «ЛіМ» за ім апусьціўся ніжэй узроўню 1956 году. На жаль. Але паэт — зусім ня значыць рэдактар. Тут, верагодна, проста нейкая кабінэтная памылка.

Аднак я спыняюся, бо неўзабаве раскрыю вам усе таямніцы, а тады, ведаючы гісторыю сям'і, вам раптам не захочацца браць у рукі творы сямейнікаў. І гэта, паверце, будзе няслушна. Бо творы існуюць самі па сабе і шмат якія зь іх вартыя чытаньня і нават захапленьня.

Калі ў выпадку кінарэжысэра Копалы чацьвертай сэрыі ягонага фільма быць ня можа, дык у нашай гісторыі працяг цалкам магчымы. Страціў сэнс існаваньня Саюз пісьменьнікаў, але працягвае жыць і разьвівацца нацыя паэтаў. Яе нішто ня зьнішчыць. Трэба было б спыніць жыцьцё кожнага беларуса. Але гэта немагчыма. Нас усё яшчэ 10 мільёнаў, і знайсці нас можна і ў Беларусі, і ў суседніх краінах, і ў Амэрыцы ці Аўстраліі, і нават у Афрыцы. Ні адна іншая мафія ня здолее пералавіць нас усіх. І нішто не перапыніць нашай апантанай цягі да паэзіі. Мы пішам вершы. Мы ўсе пішам вершы — на паперы, у кампутары ці проста ў галаве, бо мы нацыя паэтаў. І так будзе вечно.

этар 19 траўня 2002 г.

«Дон Кіхот» — найлепшая кніга на ўсе часы

Зусім нядаўна Нобэлеўскі інстытут назваў «Дон Кіхота» найлепшай кнігай чалавецтва. Паўнавартаснага беларускага перакладу гэтага шэдэўра не існуе дагэтуль. Выбіраючы з сусьветнае клясыкі найважнейшае, акурат Сэрвантэсаў раман наша культура абмінала.

Перад тым, як назваць «Дон Кіхота» найлепшай кнігай усіх часоў і народаў, Нобэлеўскі інстытут апытаў сто найбольш вядомых і прызнаных у сьвеце літаратараў. Сярод рэспандэнтаў былі Мілан Кундэра, Сальман Рушдзі, Джон Ірвінг, Карлас Фуэнтас ды іншыя. Назва намінацыі гучала так: «Найлепшы мастацкі твор у гісторыі». У выніковым сьпісе, апроч Сэрвантэса, на першым месцы знайшліся творы Флябэра, Талстоя, Томаса Мана, Кафкі, Маркеса, Вірджыніі Вулф. Знайшлося месца і для Гамэра з Шэкспірам. Беларускага чалавека можа цешыць тое, што паводле колькасці найлепшых раманаў лідэр — наш суродзіч Да-стаеўскі.

Галоўнае тлумачэньне перамогі Сэрвантэса гучыць так: менавіта «Дон Кіхот» стаў першым такога кшталту раманам, зь якога бяруць пачатак усе наступныя, што патрапілі ў сьпіс. Мэксыканец Фуэнтас кажа пра «першы вялікі раман» у сусьветнай гісторыі. Гэта, вядома, слухная, але й чыста аб'ектывісцкая ацэнка. Вобраз высакароднага ці проста добрага вар'

ята стаў асабліва прыцягальным у мінулым стагодзьдзі, і сёньня перажывае пік свае славы. Папулярная навука з радасьцю паведамляе нам, што ўсе мы «крыху таго», і што вар'яты — ня хворыя, а — інакшыя; Галівуд раз-пораз выпускае на экраны то «Чалавека дажджу», то «Форэст Гамп». Прычым творчы запас гэтага пэрсанажа і самой тэмы ўяўляецца невычэрпным. Дастаткова толькі засяродзіцца на словах «я звар'яцела», або «я зусім згубіў галаву», якія мы чуем і прамаўляем ледзь не штодня, і крыху пафантазіяваць. Што можа быць лепшым сьведчаньнем жывасьці розуму, чым рызыкаўныя фантазіі! Вось чаму няма ў гісторыі лепшае кнігі, чым «Дон Кіхот».

А, між тым, пісаўся «Дон Кіхот» вельмі даўно — на пачатку 17 ст. Пародыя на папулярныя тады рыцарскія раманы — а менавіта такі жанр «Дон Кіхота» — была настолькі не ў сваім часе, што быццам сама вымалявалася з-пад бязвольнага п'яра аўтара. Напалоханы такім свавольствам Сэрвантэс зараз жа па сканчэньні «Дон Кіхота» сядзе і піша правільны рыцарскі раман, які, натуральна, кануў у гісторыі разам з цэлым эвэрэстам падобнай літаратуры. А «крывое дзіцятка» выжыла і, здаецца, яшчэ толькі ўбіраецца ў сілу.

Аднак што гэта быў за час? У 1606-м у Магілёве ўздымаецца бунт жыхароў супраць злоўжываньняў магістрату. Гарадзкую ўладу скідаюць, а на яе месца абіраюць новую. Росквіт самакіраваньня! Ня тое, што цяпер. У 1608-м памірае Канстанцін Астроскі, адзін з найбуйнейшых магнатаў ВКЛ. Ня той, які перамог у

славутай бітве пад Воршай, а ягоны нашчадак, заснавальнік Астроскай друкарні. Надта багаты быў чалавек. Яму належала 25 гарадоў, 10 мястэчак і 670 вёсак. Гэты Астроскі любіў кнігі і падтрымліваў школьніцтва. Няма сумневу, што ён чытаў Сэрвантэсаў бэстсэлер, бо тады эўрапейскія навінкі даходзілі да нашых краёў хутка. Ня тое, што цяпер. У 1610-м пакідае гэты сьвет Андрэй Волан, філэзаф і правазнаўца, аўтар трыццаці працаў, што ня страцілі актуальнасьці да нашых дзён, бо казалі пра роўнасьць усіх перад законам, пра верацярпімасць, а ў такіх рэчаў няма мяжы дасканаласьці. Вось жа Волан мог «Дон Кіхота» і не чытаць, каб не муціць сабе розум марнымі ля-тункамі. Але доступ да кнігі, безумоўна, меў. Тады адукаваныя людзі ведалі шмат моваў. Ня тое, што цяпер. У 1611-м Смаленск захапілі расейцы. Усходняя крэпасць Вялікага Княства апынулася ў чужых руках. І далей на працягу 17 стагодзьдзя гэты крывіцкі горад будзе некалькі разоў пераходзіць з рук у рукі, пакуль не адыдзе да Расеі назаўсёды. А тады гэта быў горад зусім беларускі, цэнтар княства. З смаленскага рыцарства выходзілі пісьменьнікі і асьветнікі. І Смаленск зусім ня быў правінцыяй. Ня тое, што цяпер...

Словам, часы былі супярэчлівыя. І для многіх людзей у тагачаснай Беларусі не складала праблемы знаёмства з «Дон Кіхотам». Прычым, ня толькі таму, што часта не было моўнага бар'еру, але й таму, што рэаліі раманау — тыповыя для тагачаснае Эўропы. Кожны зьбяднелы шляхціц мог пазнаць у гішпанскім гідаль-

га сябе, а ў Санчу Пансу — свайго збраяносца. А «Пагоня», рыцар на кані, які спрэс патрапляў на вочы і ў жыцьці, і на дзяржаўным ды гарадзкіх гербах... Вобраз беларускага зьбяднелага шляхціца, які «высакародна арэ сваё поле» зь мячом на баку, маляўніча выпісаў Уладзімер Караткевіч у раманае «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні»...

Усё сказанае сьведчыць, што разглядаць Дон Кіхота, як мэнтальна чужога для беларусаў, не выпадае. Тым больш, што сам вобраз гішпанскага рыцара багата сьлядоў пакінуў і ў беларускай літаратуры.

Расейскі біёграф Сэрвантэса Іван Тургенеў у публічным выступе 1860 году зьвярнуў увагу на тое, што першае выданьне трагедыі Шэкспіра «Гамлет» і першая частка «Дон Кіхота» зьявіліся ў адзін год — у 1604-м. Тургенеў называе такое супадзеньне сымбалічным, бо, на ягоную думку, гэта два супрацьлеглыя вобразы: самаахвярны альтруіст Дон Кіхот і эгаіст Гамлет, які жыве толькі для самога сябе.

Украінскі біёграф Сэрвантэса Іван Франко заўважае, што памёр пісьменьнік у 1616 годзе ў той самы дзень, калі ў Англіі памёр вялікі драматычны паэт Ўільям Шэкспір.

«Гамлет» па-беларуску перакладаўся ня раз. Але ў найноўшым рэйтынгі галоўных кніг чалавецтва перамог ня ён, а «Дон Кіхот». Праўда, рэйтынгі — рэч ня самая стойкая. І яшчэ праз сто гадоў найлепшай кнігай можа стаць іншая. Эпоха, у якой мы жывем, моцна ўплывае на наш выбар. Нейкія пачуцьці сьцішваюцца, а нейкія робяцца вострымі, як яздо.

Іван Франко, які ў 1913 годзе апублікаваў свой вершаваны пераклад «Дон Кіхота» на ўкраінскую, пісаў пра Сэрвантэса — Мігуэль, а ў дужках — Міхайла. А ў назве пазначыў героя не як гідальга, а як шляхціца. Менавіта так мусіць быць і па-беларуску. (А ў гішпанскім перакладзе наш шляхціц Завальня няхай называецца гідальгам.) Вось што пісаў Франко:

«Гэтая аповесьць мела нечуваны датуль посьпех, першае выданьне разышлося на працягу чатырох тыдняў, а яшчэ ў той самы год выйшлі чатыры выданьні. У тым самым годзе пачалі таксама зьяўляцца яе пераклады на іншыя мовы, асабліва ў Францыі... Пра папулярнасьць можа сьведчыць хоць бы тое, што ў Гішпаніі гэтую кнігу выдавалі больш за 400 разоў, што яна перакладалася на ангельскую мову 200 разоў, на французскую 168 разоў, на італьянскую 96, на партугальскую 80, на нямецкую 70, на швэдзкую 13, на польскую 8, дацкую 6, расейскую 2 разы і на лаціну 1 раз. Поўнага ўкраінскага перакладу «Дон Кіхота» дагэтуль яшчэ ня маем, ды і, відаць, няхутка дачакаемся».

Сёньня на «Дон Кіхота», напісанага зь беларускім «і», адгукаецца ў інтэрнэце мноства якраз украінскіх сайтаў — пераклады і крытыка. А да беларускай сытуацыі пасуе менавіта тая стогадовае даўніны характарыстыка Івана Франка — ня маем, а поўнага перакладу дачакаемся ці хутка.

У 1940 годзе зьявіўся першы пераклад на беларускую, але не з арыгіналу, а з расейскай. У 1999-м гісторыя паўтарылася. У сэрыі «Школьная бібліятэка» выйшаў яшчэ адзін

пераклад з расейскай. Але такога беларускага «Дон Кіхота» цяжка назваць і беларускім, і «Дон Кіхотам». Расейскія перакладчыкі ў такіх выпадках карыстаюцца архаічным «высокім штылем» — каб перадаць і гістарычны дух твора, і экзатычную для расейскай мінуўшчыны сярэднявечную Эўропу. Што да нашай мовы, дык у ёй такога «высокага штылю» няма, і сярэднявечныя беларускія рэаліі, калі наша краіна была ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, нічым асабліва не адрозьніваліся ад заходнеэўрапейскіх. Тая самая шляхта, рыцары ды збраяносцы, замкі і палацы, каралі-каралевы... У Расеі нічога такога не было. Абсалютызм цара, баярыня Марозава і «Раніца стралецкае кары»... Таму пераклад з расейскай аўтаматычна праводзіць паміж кнігай Сэрвантэса і беларускім чытачом лінію адчужэньня.

Некалі праблемы зь якасным перакладам былі і ў Расеі. Да прыкладу, у 1860 годзе, калі Іван Тургенеў у публічнай лекцыі казаў:

«На жаль, мы, расейцы, ня маем добрага перакладу «Дон Кіхота»; большая частка з нас захавала пра яго даволі няпэўныя ўспаміны; пад словам «Дон Кіхот» мы часта маем на ўвазе проста блазна, — слова «донкіхоцтва» ў нас раўназначнае з словам «недарэчнасьць» — між тым як у донкіхоцтве нам трэба было б прызнаць высокі пачатак самаахвярнасьці, толькі схоплены з камічнага боку. Добры пераклад «Дон Кіхота» быў бы сапраўднай заслугай перад публікай, і ўсеагульная ўдзячнасьць чакае таго пісьменьніка, які перадасьць нам гэты адзінкавы твор ува ўсёй ягонай красе».

Напэўна, і ў гэтым выпадку беларуская сытуацыя адрозьніваецца ад расейскай. Прынамсі, той першы, хто зробіць якасны наўпроставы пераклад «Дон Кіхота», наўрад ці стане ў нас такім вось нацыянальным героем. Добра ўжо, што такі перакладчык ёсьць. Гэта Якуб Лапатка, які цяпер жыве ў Фінляндыі. Каб высветліць, у якім стане беларускі пераклад рамана Сэрвантэса, я затэлефанаваў у Хэльсынкі. Кажа Якуб Лапатка:

— *Я зрабіў некалькі разьдзелаў. Частка іх надрукаваная ў «Хрэстаматыі сусьветнай літаратуры». Яшчэ некалькі разьдзелаў у мяне тут перакладзена. Я хачу зрабіць ня поўную вэрсію, а... Ну, не такую ўжо, як, ведаеш, «клясыкі на 20-ці старонках», а сярэдняю вэрсію для аблегчанага чытаньня. Таму што, будзем казаць так, чытаць яго вельмі цяжка. Па-гішпанску яшчэ цікавасьць ёсьць да мовы, і гэтак далей, а так калі чытаць... Я яго ў дзяцінстве чытаў і вельмі здзіўляўся — чаго гэта ўсе на яго так накінуліся. Таму я тут выбіраю такія разьдзелы, знакамітыя... Напрыклад, пра ветракі, зь якімі ён змагаўся, бо ўсе ведаюць — «змагацца зь ветракамі», а хто і што — ня ведаюць. Карацей, я паціху калупаю і думаю, што праз годзік я яго закончу.*

Якуб Лапатка кажэ тое, што скажа кожны, хто чытаў «Дон Кіхота» ў неадаптаванай вэрсіі — чытаць яго цяжка. Гэта, бадай, клясычны прыклад таго, як усеагульнае прызнаньне набывае змест твора, форма якога — хутчэй для спэцыялістаў.

Чаму ж такая цяжкая для чытаньня кніга

стала найлепшай кнігай чалавецтва? Мой асабісты адказ наступны. Дон Кіхот — першы паводле перасьпеваў. У розных культурах на працягу ўсёй гісторыі за гэты вобраз браліся пісьменьнікі — як за толькі абазначаны матыў. Гэтак увесь сьвет пісаў і працягвае пісаць свой агромністы гіпэртэкст, які часам надта далёкі ад першакрыніцы, і якому няма канца. Для літаратуры факту і проста для будзённае сьведомасьці Дон Кіхот — гэта ўстойлівы сымбаль іррацыянальнага дабра.

Расейскі пісьменьнік-эмігрант Уладзімер Набокаў згадваў, як у часе сваіх гарвардзкіх лекцыяў ён у Мэмарыяльнай залі на вачах шасьціста студэнтаў разьдэр «Дон Кіхота» на кавалкі, назваўшы яго злосьнай, тапорнай старой кнігай. Набокава раздражняла будова рамана, устаўныя навэлы, *бесьсюжэтны сюжэт*. Асабліва абурала яго чамусьці тое, што ёсьць мноства людзей, якія не чыталі Сэрвантэса, але гатовыя ўва ўсіх дэталях расправесьці пра пэрыпэтыі ягонага рамана.

І яшчэ — спэцыфічная гішпанская жорсткасьць, якой, на думку Набокава, напоўненая кніга. Бязьлітасная жорсткасьць, што карае старога, які гуляецца, бо стаў падобны да дзіцёнка. Кніга пісалася ў тыя часы, калі з карлікаў і вар'ятаў пасьміхаліся, калі тых, хто думае інакш, спальвалі на пляцы пад усеагульныя воплескі, калі міласэрнасьць і дабро нібы выпарыліся. Набокаў лічыў, што сучасьнікі Сэрвантэса сьмяяліся менавіта з жорсткасьці ў ягонай кнізе:

«Аднак у сьвеце хутка знайшоўся іншы спо-

саб прачытаньня. Кніга дала штуршок сучаснаму раману па ўсёй Эўропе. Філдынґ, Смолет, Гогаль, Дастаеўскі, Дадэ, Флябэр выдрапалі з Гішпаніі гэтую гісторыю і ўжылі яе дзеля сваіх уласных мэтаў. Герой, які выйшаў з-пад пяра стваральніка блазнам, зь цягам часу ператварыўся ў сьвятога».

Сваё арыгінальнае прачытаньне Сэрвантэса — у дзённіках Франца Кафкі:

«22 кастрычніка 1917 году. 5 гадзінаў раніцы.

Адзін з найважнейшых подзьвігаў Дон Кіхота, яшчэ больш настойлівы, чым змаганьне зь ветраком, — гэта самагубства. Мёртвы Дон Кіхот хоча забіць мёртвага Дона Кіхота; але для гэтага яму патрэбны хоць адзін жывы кавалачак, які ён і вышуквае мячом — настолькі ж бесьперапынна, наколькі і безнадзейна. У гэтым занятку барукаюцца абодва мерцвякі неразрыўным клубком праз усе стагодзьдзі».

Пасьля Кафкі мне згадаўся прынтцып «апошняга абзацу». Гэта калі пачынаеш чытаць кнігу з канца, і паводле той выбуховай энэргетыкі, што зьбіраецца «на дне твора», разумееш, ці варта прачытаць яго ўвесь. Натуральна, Кафка ня меў на ўвазе сьмерць Дон Кіхота, што апісваецца ў рамане Сэрвантэса. І ўсё ж захацелася прачытаць ня той разьдзел пра змаганьне зь ветраком, а той апошні, дзе гішпанскі рыцар піша перад скананьнем свой заповіт.

«Розум мой праясьніўся, цяпер ён ужо вольны ад густога змроку невуцтва, у які яго абрынула злашчаснае й няспыннае чытаньне мярзотных рыцарскіх раманаў. Цяпер я бачу ўсю

іхную глупоту і хлусьлівасьць, і адзінае, што мяне засмучае, гэта што ацьверазеньне настала занадта позна, і ў мяне ўжо няма часу выправіць памылку і ўзяцца за чытаньне іншых кніг, якія ёсьць сьветачамі для душы. Мне хацелася б памерці так, каб людзі пераканаліся, што жыў я недарэмна, і каб за мною не засталося мянушкі вар'ята, — няхай я гэткі і быў, аднак жа сьмерцю сваёй хачу даказаць адваротнае».

Праз два гады ўвесь сьвет будзе адзначаць чатырохсотыя ўгодкі «Дон Кіхота» — найлепшай кнігі ўсіх часоў і народаў. Кнігі пра ірацыянальную дабыню і высакароднага вар'ята. Магчыма, да таго часу пабачыць сьвет і паўна-вартасны беларускі пераклад гэтага твору. Далейшыя ягоны лёс губляецца ў смуге будучыні. Бо ніхто не адкажа на пытаньне, што нас чакае там. Хіба што Дастаеўскі, які, відаць, прадбачыў сёньняшні посьпех і меркаваў, што «Дон Кіхот» Сэрвантэса здолее паслужыць чалавечтву апраўданьнем на Страшным судзе».

этэр 23 чэрвеня 2002 г.

Стаянка першага чалавека

Дарожныя паказальнікі на гомельскай Беларусі не такія, як на віленскай. Залесься ці Навасёлак я ня ўлічваю. Гэта, скажам так, агульны фон. Але чаго тут зусім няма, дык гэта балцкіх назваў вёсак: Жупранаў з Кушлянамі

ды Мірклішак са Скірдзімамі. На Гомельшчыне: Пакалюбічы, Сьвяцілавічы, Сенажаткі... А вось яшчэ вёскі — Барэц і Дварэц. Гэта не русізмы. Гэта якраз чыстая Беларусь, бо назвы ўтвораныя ад словаў «бор» і «двор». Яны такім самым чынам названыя, як невялікі трактар тут называюць «трактарэц».

У гэткую вось тапанімічную раскошу мы выпраўляемся зь Вільні на другі край Беларусі — у Рэспубліку Радзіму, якую называем так і таму, што гэта край старадаўніх радзімічаў, і таму, што самі нарадзіліся ў гэтых мясьцінах. А ў майго калегі літаратара Барыса Пятровіча — яшчэ й бацькі ў Хойніцкім раёне. Туды мы зьявімся пазьней, бо пачынаем — для паўнаты карціны — зь Веткаўшчыны, дакладней, з Чамярні...

Навокал — краіна кантрастаў, дзе адселеныя пасля Чарнобылю вёскі, у якіх «зашкальвае» дазымэтар, суседзяць зь дзейнымі дамамі адпачынку, дзе сьмяротна небаьспечна жыць, але дзе буяе й памнажаецца жывая прырода, дзе Беларусь пакінула самыя лепшыя й плодныя свае палі; край, у якім, паводле пашыранага ўяўленьня, высыпяваюць абрыкосы і дыні. І ня толькі ў гэтым кантраст. Забягаючы наперад, скажу, што, бадай, нідзе ў Беларусі ня бачыў у мястэчках і вёсках такой дамінацыі дзяцей і моладзі, як тут, у гэтых раёнах, у зоне, што падлягае адсяленьню.

За Сьвяцілавічамі — вёска Вялікія Нямкі, акурат тут давялося пабачыць «жыўцом» прыкрынічныя крыжы — знак спракаветнай беларускай архаікі, які падрабязна апісаў этнограф

Міхась Раманюк. Гэта калі ля крыніцы ставяцца крыжы, і месца робіцца сьвятым, нешта накшталт царквы пад адкрытым небам. Тут зьбіраюцца мясцовыя людзі і на крыжы вешаюць ручнікі. І так з году ў год. Старых ручнікоў не здымаюць, таму крыжы з часам ператвараюцца ў такія захутаныя постаці...

Вялікія Нямкі — радзіма пісьменьніка Акуліна. У самых гэтых словах — літаратура. Мусіць, так доўга маўчалі гэтыя Нямкі, так ім унутры ўсяго надумалася, нацешылася і набалела, што не маглі ня выплеснуць усё сваім уласным пісьменьнікам. Гэтак разам з вандроўкай пачынаецца яшчэ адна тэма — «радзіма пісьменьніка». Далей на нашым шляху такіх будзе шмат, аж да Бярозаўкі за Мазыром — радзімы пісьменьніка Федарэнкі. У гэтых краях радзімы пісьменьнікаў — як тыя этнаграфічныя крыжы, трапляюцца на кожным кроку. Верагодна, таму, што тут і сапраўды — радзіма, яшчэ і ў гэтым сэнсе.

... У Гомелі бацька нахінаецца да пяцігадовага хлопчыка, робіць вуснамі «пу-у» і кажа: «Ты што зрабіў?» Малы падымае ўгору вінаватыя вочкі. Ай-яй-яй, — кажу я, нашто ж так бянтэжыць хлопчыка. — Каб вучыўся саромецца, — адказвае бацька. Эпізод нацыянальнае педагогікі...

Ну, вось і Чамярня. Заснавальнік Веткаўскага музэю Фёдар Шкляраў — чалавек вельмі адораны і дасьціпны, заўсёды згадваў гэтую Чамярню, як узор краявіду. Чамярня — амаль на мяжы з Расеяй. Гэта спракаветнае гарадзішча на беразе Бесядзі. Сказаць, што мясь-

ціны прыгожыя, будзе банальна. Зрэшты, за гэтую вандроўку мы пабачылі вялікае мноства краявідаў, якія, перанясі іх на холст, выглядалі б абсалютнай пошласцю. І ў гэтым для мастака-пачаткоўца — вялікая спакуса: перадаць боскае стварэнне так, як яно ёсць. І ў гэтым вялікі ўрок для кожнага майстра — чаму літаральна змаляваны прыгожы краявід на халсьце ператвараецца ў пошласць.

У Чамярні, на гэтым самым гарадзішчы — спалення могілкі: карціна, якая сёлета ў Беларусі суправаджае цябе паўсюль, куды б ні паехаў. Абгарэлыя сосны. Першыя такія ў траўні мы бачылі адразу за беларускай мяжой на Пскоўшчыне. У пакінутай вёсцы — ржавага колеру сасновая купа на ўзгорку. Згарэла ўсё, што было з дрэва — усе драўляныя крыжы. Засталіся на папалішчы толькі крыжы каваныя і цясаныя з каменя. Першая і найбольш верагодная здагадка — нехта падпаліў леташнюю жухлую траву, ад якой загарэлася і ўсё астатняе. Праўда, траву ў нас палілі заўсёды, а столькі спаленых могілак давялося пабачыць толькі сёлета.

Мы ад'ехалі ад гарадзішча, каб паглядзець на яго з дарогі. Сапраўды, сярод лысага поля плаўна вырастае пагорак, які раптам рэзка ападае да ракі. І на гэтым спадзе купкаю — тыя ржавыя сосны. Барыс Пятровіч, які меўся знайсці літаратурнае параўнанне ўсяму гэтаму, ляданічна сказаў: «лабок».

У Ветцы наша даўняя знаёмая Галіна Нячаева, якая змяніла на пасадзе дырэктара музея Фёдара Шклярава пасля ягонае сьмерці, ска-

зала, што гэта яна адкрыла яму гэтую мясьціну — Чамярню. Пасля Шкляраў не аднойчы прыяжджаў сюды з эцюднікам, бо быў яшчэ й жывапісам. А мабыць, яшчэ часцей — з гасьцямі. Каб проста так завезці людзей, вывесці на стромы бераг і сказаць: «Глядзіце!» І раптам такая музыка пачынае гучаць, такая нахлынае гармонія, што куды там да гэтага японскім школам з іхнымі урокам любавання прыродай. Нашу сытуацыю нават любаваннем не назавеш. Гэта хутчэй нейкае філязофскае глядзеньне ў абсалют. Ты ня сьлізгаеш позіркам, а зазіраеш у прадонне сябе самога...

Дарэчы, у Ветцы, дзе сьцяной стаяў дождж, Галіна Нячаева паказала нам абноўленую экспазыцыю музея, дзе гісторыя і мастацтва стараабрадцаў увесь час падсвечваюцца тутэйшай беларускай традыцыяй — ручнікамі з геамэтрычнымі ўзорамі, у якіх спадарыня Галіна вялікі сьпец. Ад свайго папярэдніка Шклярава яна пераняла ня толькі пасаду, але й манеру размаўляць з наведнікамі. Гэта і экскурсія, і лекцыя, а раптам разумееш, што ўсё гэта — урок этыкі.

Веткаўскі музей — самы дасканалы і жывы, а таму і самы багаты з усіх, якія даводзілася бачыць у Беларусі. Не зважаючы нават на даражэныя экспанаты, столькі сюды ўкладзена ўсяго нематэрыяльнага, што музей гэты, здаецца, стаў сувымернай духоўнай альтэрнатывай самой чарнобыльскай бядзе.

Яшчэ адзін кантраст: самы жывы музей у самым нежывым месцы. Турысты сюды валам ня валяць, бо баяцца радыяцыі...

Гомельшчына даволі позна ўвайшла ў літаратуру. Але выглядае яна ці не найбольш беларускай. Тут заўважна часьцей гавораць па-беларуску, і беларускае візуальнае інфармацыі больш. Часам гэта калькі — «Шчасьлівага шляху!», часьцей нармальна — «Шчасьлівай дарогі!»

Барыс распавядае, як бачыў у адной тутэйшай вёсцы хворага на AIDS. Той лічыў сваё захворваньне несправядлівым (заразілі!) і помсьціў. Жыў у зоне адсяленьня, а абсьледавацца езьдзіў у Маскву. Кожнага разу купляў купэ і спакушаў якую-небудзь кабету. Туды кабету, назад кабету. Гэтак помсьціў. Калі Барыс напісаў пра гэта ў газэце, зь ім ледзьве не судзіўся цэнтар прафіляктыкі AIDS, маўляў, аўтар раскрыў мэдычную таямніцу. Справа была гадоў дзесяць таму, а Барыс абураецца дагэтуль. Чаму хворыя на AIDS абароненыя таямніцай ад астатніх, а астатнія ад іх — не!

А што табе «Ваўчыная яма»? — пытаюся ў Барыса пасля гэтай гісторыі. Быкаў, — кажа, — у краявідах Чарнобыльскай зоны ўпарта апісвае Віцебшчыну, хмызьнякі ды ўзгоркі. А якія тут, на Палесьсі, хмызьнякі?..

Тым часам мы заяжджаем у Гомель. Гомель — увесь у рысах. Гарадзкі герб, праўдзівасьць і права на існаваньне якога яшчэ пятнаццаць гадоў таму трэба было даказваць, цяпер паўсюль — на шыльдах, на этыкетках, у газэтах...

Далей — на Лоеў. Там нас чакае другі пасля Чамярні «эратычны эпізод» гэтай вандроўкі. А пакуль пераяжджаем Дняпро. На ўвесь прасьцяг па даляглядзе — вёска Гарош-

каў. Радзіма пісьменьніка Толіка Сыса. Барыс перакананы, што і сам пісьменьнік цяпер не дзе тут. Але шукаць яго ня сталі. У Толіка цяпер усе сюжэты пачынаюцца зь мілым палескім акцэнтам: «Я ўпіў альбо му ўпілі і...», далей ідзе сюжэт. Чаму мы да яго не заехалі? Барыс кажа, што калі я так хачу зь ім пабачыцца, мушу ўзяць бутэльку і з Сысом ўпіць. А інакш — навошта я яго шукаў? Жалезная лёгіка.

І мы пакідаем гэтае месца зь ня надта добрым паветрам. Тут рэчыцкія адстойнікі — ці то бытавыя, ці для нейкай вытворчай гадасьці — ня важна.

...Ізноў назвы паселішчаў на паказальніках уражваюць. Едзеш, як па Ірляндзіі. Вось вёска Дублін, а вось нейкі Велін дый сам Брагін таксама. Мужчынскія словы.

Лоеў, як і ўсе тутэйшыя мястэчкі і вялікія вёскі, гадоў сто таму быў жыдоўскім. Гэта значыць, што апроч наезджай расейскай адміністрацыі, тут жылі пераважна гэбраі, а сялянская маса, якая атачала паселішча, была беларуская. Ад гэбраяў засталіся камянічкі, якія й сёньня ўтвараюць аблічча гэтага зусім курортнага гарадка. Ціхі і ўтульны, акуратны Лоеў мае ўсе падставы прыцягваць турыстаў. Вялікую ваду дае зьліцьцё Дняпра з Сожам, пляжы, прыгажэнныя краявіды... І асаблівае радывацыі тут няма. Праўда, колішні дух і інтэлект малюсенькага мястэчка ўжо ня тут — ён разьвеяны па ўсім сьвеце. Варта згадаць, да прыкладу, лоеўскага выхадца бэн Бэцалеля, знакамітага талмудыста, які апынуўся ажно ў Празе і на-

прыканцы 16 ст. стаў галоўным праскім рабінам. Гэта ён прыдумаў слыннага праскага голема. А з Францішкам Скарынам яны там разьмінуліся прыблізна на чвэрць стагодзьдзя...

Зрэшты, алюзіі колішняга лоеўскага інтэлектуалізму і досьціпу можна пабачыць і сёньня. Гэта я пра той абяцаны «эратычны сюжэт». А ўбачылі мы яго на цэнтральнай плошчы мястэчка, побач з будынкам райвыканкаму. Убачылі, і вачам сваім не паверылі. Ленін. Звычайны Ленін, вельмі акуратны помнік, вельмі правільны, амаль такі, як у Менску на плошчы Незалежнасьці, чорны. Толькі Ільліч тут ні на што не абапіраецца, а паказвае пальцам на сутоку Дняпра і Сожа, туды, дзе гарадзкі пляж. А замест указальнага пальца ў Леніна — фалас. Самы што ні ёсьць рэалістычны, адпаведны ўсяму помніку. Ну, усякіх даводзілася бачыць ленінаў — і пафарбаваных зялёнай ці блакітнай фарбай, і нават такога, як у пасёлку Жаркоўскі на Цьвершчыне, у якога штаны ўехалі ў зад, але гэткага — з фаласам замест указальнага пальца...

Мы сьмяяліся, але стрымана. Усё ж месца тут сур'ёзнае — штаб раённай вэртыкалі, вакол дзелавіта сноўдае мясцовае начальства. І потым, сам факт такога Леніна ўяўляўся за межамі магчымага. Ці гэта жарт скульптара? Але ж ставіўся помнік у самыя суворыя сталінскія часы — у 1948-м. Магчыма, пажартаваў які пазьнейшы рэстаўратар? А можа, гэта водгук беларускай палескай архаікі, дзе фаласам, да прыкладу, упрыгожвалі вясельны каравай,

зв'язваючы гэта ўсё з заклінаньнем плод-насьці. А яшчэ думалася пра тое, што людзі ў нас часта на такія рэчы не зьвяртаюць увагі. Усё ж такі Ленін — штука сур'ёзная, таму, калі й бачыш у ім нешта «ня тое» — ня вер вачам сваім.

...Чарнобыль суправаджае нашу вандроўку хутчэй як вобраз, чым як рэальнасьць. Сапраўды ж, радыяцыі не памацаеш, а што ў горле запыршыла — дык магло і ад цыгарэты. Чарнобыль — невідзімка. Іншы раз хацелася думаць пра яго, як пра вялікі міт, створаны беларускім народам у канцы мінулага стагодзьдзя, як пра фальклёр. Нешта падобнае да пачвары Нэсі ў шатляндзкім возеры, толькі не такое «матэрыяльнае». Чарнобыль нагадвае дух Нэсі. Такое прыблізна адчуваньне Чарнобылю, па-мойму, у людзей, якія жывуць на забруджаных тэрыторыях. І ў такім стылі пра яго распавядаюць. Пра хваробы гавораць, як пра іншую тэму, падыходзячы ўжо нібы «з другога боку». Хваробы — гэта рэальнасьць. А Чарнобыль — злая, натуральна, але ўсё ж казка. Зьмешваць іх, складаць у прычынна-выніковую сувязь не выпадае. Як нельга зьмешваць уласную хату з палацам якога Зьмея Гарыныча. Гэта два розныя жанры. І калі зьмешваць — як тады жыць?

...У вечаровым сонечным Брагіне на акуратным цэнтральным пляцы парамі шпацыруюць дзяўчаты і хлопцы. Дзеці ядуць хойніцкае марозіва. Маладая жанчына годна нясе свой вялікі жывот — цяжарная. На сьветлавым тابلі на будынку палаца культуры сьвецяцца

лічбы — 96 мікрарэнтген у гадзіну. За бюстам земляка-пажарніка, які загінуў на АЭС, — тры сьпісы населеных пунктаў: пахаваных, якія зрылі бульдозэрамі, адселеных і тых, якія знаходзяцца ў стадыі адсяленьня. Брагін — у гэтым апошнім сьпісе.

Дарога з Брагіна ў Хойнікі ідзе паміж засеяных палёў. Зьлева і справа — адселеныя, пустыя вёскі. Проста сярод поля раз-пораз стаяць знакі — трохсотмэтровая забарона на прыпынак. Гэта яны абазначаюць, што злы казачны дракон усё ж існуе, і адчуць ягоны дотык, матэрыялізаваць небясьпеку пры жаданьні можна акурат у гэтым месцы.

Дарога на Бабчын закрытая шлягбаўмам і ахоўваецца міліцыяй. Але гэтым разам у нас няма задачы патрапіць у трыццацікілямэтровую зону, і таму мы праяжджаем міма. Бабчынскі пэдагэгікум, у якім у 1920-я гады ўтварылася беларуская нацыяналістычная арганізацыя альтруістых, застаецца пакуль неадведаным. А яшчэ Бабчын — радзіма пісьменьніка Мятліцкага, таго самага, які цяпер прызначаны рэдактарам часопіса «Польмя», і які пісьменьніцкую кар’еру зрабіў на вершах пра Чарнобыль. Я цытую нешта з колішняга верша Мятліцкага пра радзіму: «Дзе помнічак пад ліпамі ля школы вартуе даўняй памяці грамы». І мы ўсе разам задумляемся, што гэта ўсё значыць...

Хойнікі — чыста польскае слова. Толькі націск трэба ставіць правільна — Хойнікі. Гэта як Мінск або Гродна — таксама польскія варыянты беларускіх назваў, якія прыйшлі назад у

мову беларускую праз расейскую. Зусім яскравы прыклад — Гайнаўка. Яна цяпер з польскага боку мяжы, і па-польску — Гайнувка, а ў расейцаў няма такога «г», і яны польскую ўжо назву перадаюць праз «х» — Хайнувка. Ну, а паколькі ў нас доўгі час за эталён ва ўсім бралася расейская мова, дык цяпер і па-беларуску афіцыйна — Хайнуўка. У выніку беларуская вёска зь беларускім насельніцтвам, якое так прыгожа назвала сваё паселішча Гайнаўка, цяпер па-беларуску — Хайнуўка.

Праўда, нашы людзі, як правіла, на такія алягізмы не звяртаюць увагі, як на той фалас Леніна ў Лоеве. Альбо — як на расклад руху на ашмянскай аўтастанцыі, дзе Літва названая «дальнім зарубежжам», хоць ехаць да яе 20 кілямэтраў, а быў бы аўтобус на Ашгабад — называўся б «блізкім зарубежжам», хоць ехаць да яго трэба было б 3 тысячы кілямэтраў, далей, чым да Нью-Ёрку, дарэчы...

Празаік Барыс Сачанка, які пра тутэйшую сваю родную вёску Вялікі Бор напісаў тоўсты раман «Вялікі Лес», тлумачыў, што спрадвечная беларуская назва Хойнікаў — Хвойнікі.

Глінішча. Радзіма пісьменьніка Мележа. Дом-музэй, як той казаў, вылізаны, акуратенькі. Перад ім — бюст Мележа, які ў гэтым выкананьні нагадаў нам Быкава. Барыс Пятровіч звяртае ўвагу на тое, што дом-музэй належыць аддзелу культуры Хойніцкага райвыканкаму. А ў Хойніках сваіх пісьменьнікаў, маўляў, любяць, як нідзе. Натуральна, праяжджаючы такой вёскай, пачынаеш углядацца ў абліччы вяскоўцаў — хто тут знакамiты Васіль,

а хто — Ганна Чарнушка. Людзі на балоце, якога даўно ўжо няма...

У Юравічах Барыс заявіў, што менавіта тут самыя прыгожыя беларускія дзеўкі. Ён наагул патрыёт Хойнікаў ці Хвойнікаў. Але тут нешта здаўся на карысьць, выходзіць, Калінкавіччыны. Гэтая -ччына правакуе цэлую плойму згадак пра тое, як гомельцы або гамяльцы або афіцыйныя гамяльчане — у сэнсе, жыхары вобласці — называюць жыхароў сваіх гарадоў і вёсак. Можна ж брагінцы сказаць, а можна і брагінчане, хойнікцы — і хайнічане. Гэтыя -ане гучаць больш на расейскі манер, хоць гэта няпраўда, дакладней, гэта чыста мясцовая праўда. А ўсё расейскае ў нас ухваляецца, і нягледзячы на ўзор якіх-небудзь ленынградцаў, тут жыхароў Чачэрску, да прыкладу, упарта называюць чачарчане. І толькі так. Чачэрцы ўжо як бы і не па-нашаму.

Архітэктурная прыкметнасць Юравічаў — руіна кляштару і стары калегіюм, у якім сёння праваслаўны манастыр. Усё гэта абнесена высокім плотам. Уваход — напісана — толькі з блаславення, і побач табліца з папярэджаннем пра злога сабаку. Нечым усё гэта нагадвае зону. Магчыма, так і трэба. Тут утаймоўваюць целы, каб мацаваўся дух...

Юравічы можна лічыць абсалютным пачаткам чалавека ў Беларусі. Менавіта тут знойдзеная самая старая ў нас чалавечая стаянка. Каля 30 тысячаў гадоў таму. І — абсалютная прастора для фантазіі. Што гэта быў за чалавек, адкуль прыйшоў, і чаму ён менавіта тут

вырашыў пасяліцца? Свой адказ мы знаходзім даволі хутка. На месцы.

Уявіце сабе, што вы праехалі кілямэтраў сто па абсалютнай роўнядзі сярод палёў, лясоў і вёсак. Такая роўная плоскасць на месцы асушаных балот. І раптам гэтая плоскасць абламваецца, і вы глядзіце з трыццацімэтровай гары, а перад вамі — унізе, на ўвесь прасцяг, на ўсю шырыню далягляду — іншая плоскасць з тымі самымі палямі, лясамі і вёскамі, толькі від зверху. Здагадка прыйшла адразу. Гэта ж мы стаім на беразе легендарнага мора Герадота, якое славу ты грэцкі гісторык намалюваў некалі на месцы сучаснага Палесься... І таму нічога dziўнага, што першабытны чалавек вырашыў пасяліцца на беразе мора.

Хто быў той першы чалавек, таксама становіцца зразумела хутка, на самой стаянцы. Праўда, ад яго захаваўся толькі пастамэнт з надпісам «В.И.Ленин». Сюды ж праведзеная электрычнасць. Падсветка. Жыва ўяўляецца, як у сталінскія часы гэты першабытны чалавек ці першачалавек стаяў высока і горда панад морам Герадота. Такі сабе Заратустра. На самым глыбінным узроўні скрайнасці змыкаюцца. І тут гэта адчуваеш. Лысы карузьлік — звышчалавек. Пастамэнт сталінскага часу з такімі самымі ляпнінамі, як на менскім Сталінскім праспэктце. Але Леніна няма. Ён сышоў, хутчэй за ўсё, разам з развянчаньнем культуры Сталіна. Дакладней, пераставілі яго кудысьці — ці на плошчу, ці на які школьны двор. Але вось сымболіка! Ленін на стаянцы

першабытнага чалавека зьнік разам са зьнікненнем таго, каго называлі Ленінам сёньня...

Не дае спакою той першы чалавек. Беларускі Адам. За сваю гісторыю Палесьсе ведала многія перасяленьні і засяленьні. Кажуць, што славяне прыйшлі сюды з Дунаю, бо ўсе тутэйшыя песьні — пра Дунай. А яшчэ тут сьпяваюць пра мора. «Колькі раз я ў моры парынала, не даскала ў моры дна, я сваімі белымі рукамі адмакала ўсім людзям, я сваімі русымі касамі прыплывала к берагам». Што дзіўнага, што народ, які жыве па берагах колішняга мора, захаваў тое мора ў сваіх песьнях?

Пазьней тут масава сяліліся... Хто толькі ні сяліўся. Нават туркі. Але мястэчкі былі гэбрайскія. Сёньня гэтага ўжо не відаць. Пагналі гэбраяў тутэйшыя партыйцы са сваім прыроджаным антысэмітызмам. Самы паказальны прыклад гэткага выгнаньня — сёньняшні стары Мазыр, акуратны і прылізаны на мінулыя Дажынкі, але цалкам спустошаны, выхалашчаны. Таксама, дарэчы, кантраст. Акуратны горад, у якім ніхто не жыве, а толькі прагульваюцца. Зь дзяцінства памятаю стары драўляны рынак, які заўсёды быў проста затоплены народам. Цяпер на ягоным месцы — новы, вялізная бэтонная гаргара. Таксама меўся быць рынак. Але ня стаў. Няма каму сюды хадзіць, бо ўся забудова прылеглых вуліц зьнесена. Мне згадваецца, як у 1980-я, калі старыя камяніцы тут руйнавалі цэлымі вуліцамі, мясцовы загадчык аховы помнікаў здзіўлена пытаўся — навошта нам пакідаць гэтыя «жыдоўскія клапаўнікі»? На сьцяне ў ягоным ка-

бінэце — і гэта ў сярэдзіне 80-х! — вісеў партрэт Сталіна. Цяпер я думаю, што з такой «філязофіяй» можна было б і ад старой Вільні зь яе «жыдоўскімі клапаўнікамі» не пакінуць каменя на камені. Але пакінулі. І цяпер «клапаўнікі» ўнесеныя ў сьпіс сусьветнае спадчыны ЮНЭСКА.

Апошняя ўражаньне — нібы ў працяг гэтае тэмы — я вынес з гастраному ў Калінкавічах. У прадавачкі-жыдовачкі на бэдзжы прачытаў яе імя і прозьвішча: Надзея Фундамэнт. Побач яе каляжанка, наліваючы мне смачнага мазырскага квасу, распавядала яшчэ адной, трэцяй прадавачцы: «Я ў Фундамэнт летам зьбірацца не люблю, вып'еш 50, а ап'янееш на 150, панэльны дом, сонечны бок — чыстая саўна...» І ўсе сьмяяліся, разам з гэтай самай ва ўсіх сэнсах сымбалічнай Надзеяй Фундамэнт.

этэр 14 ліпеня 2002 г.

Грошы

Калі мы гаворым міжсобку пра тое, чаго за апошнія пятнаццаць гадоў у беларускім жыцці паболела і чаго паменела, найчасьцей называюцца дзьве рэчы: свабода і грошы. Свабода разам з вызваленьнем ад татальнае апекі з боку дзяржавы прынесла і выдаткі — разарэньне, эміграцыю сяброў і блізкіх, дэпрэсію. Грошы змарнелі, затое значна паболела іх як чыньніка ў размовах, у паспалітай філязофіі, у чалавечых лёсах.

Свабода і грошы прапанавалі беларускаму чалавеку выбар: адчуць сябе вольным гаспадаром, або нікому не патрэбным і таму пакінутым учорашнім утрыманцам.

Праўда, нельга сказаць, што такі выбар — пан або прапаў — спасьціг кожнага беларуса. Старэйшым прыносяць дахаты пэнсію, моладзь пераарыентоўваецца на капіталістычныя каштоўнасці. Найцяжэй, бадай, сярэдняму пакаленьню. Акурат таму, якое ў культуры аб’ектыўна аказалася адказным за гэты пераходны пэрыяд. Скажам, старэйшыя пісьменьнікі і мастакі, як правіла, спадзяюцца дажыць свой век у той схеме, да якой прызвычаліся за савецкім часам. Самыя маладыя ладзяць пэрформансы і шукаюць кантактаў за мяжой. Што да сярэдняга пакаленьня, дык яно не стварае раманаў, а піша гэты час перавалу сваімі ўласнымі лёсамі. Як правіла, атрымліваецца тое, што пажылыя жанчыны па выхадзе з кіназалі называюць «цяжкое кіно».

Пра драматычныя лёсы трох маіх знаёмцаў — журналіста, паэта і празаіка, у жыцьці якіх грошы адыгралі фатальную ролю, я распавяду напрыканцы сённяшняй перадачы. А пачну з самога месца валюты або матэрыяльных рэсурсаў, або, зусім ужо па-вулічнаму, «бабак» у жыцьці беларускага грамадства. Ці зьмяняецца гэтае месца цягам апошніх 10—15 гадоў? Верагодна, ня так хутка, як гэта адбылося ў суседніх Літве, Польшчы ці нават Расеі. Сказваецца беларускі постсавецкі застой.

Мне згадваецца, як у глухой расейскай вёсцы сем гадоў таму ў краме сельпо ў нас адмо-

віліся браць даляры, а чарга вясковых цёткаў са зьдзіўленьнем разглядала «амэрыканскі рубель». Сёлета ў той самай вёсцы мы пабачылі ажно тры крамы — тое самае сельпо, толькі значна пабагацелае, і дзьве камэрцыйныя. У камэрцыйных бяруць і даляры. Гэта так, маленькі штрышок у карціне параўнаньня беларускай і расейскай сытуацыі. У нас за гэты час амаль нічога не зьмянілася.

Падобную выснову робіць таксама філэзаф і бізнэсовец Уладзімер Мацкевіч:

— *Пачатак 1990-х гадоў прызвычайіў людзей да таго, што грошы нешта каштуюць. І гэта быў, так бы мовіць, культурны прарыў у гэтых адносінах. Але ж грошы ня сталі для беларусаў каштоўнасьцю да сённяшняга часу. І таму людзі болей дбаюць пра тое, каб зарабіць на жыцьцё, чым пра тое, каб ставіцца да грошай, як да сродку — сродку разьвіцьця сваёй сям’і, самога сябе, сваёй справы. Гэтага пакуль што не назіраецца. Ну, за выключэньнем кола бізнэсоўцаў і прадпрымальнікаў.*

Нашы людзі трымаюць у руках валюту падзіячаму: нібы не асабліва разумеюць, што гэта такое; падкрэслена без пашаны, каб не выглядаць скнарамі; і крыху грэбліва, каб не вылучацца сваім «багацьцем» сярод іншых. Дзяцінства беларускай нацыі — тая стадыя, куды яе адкінуў савецкі час. Да рэвалюцыі гэта была сялянская нацыя, у сваю чаргу, адкінутая ў такі стан пасьяла далучэньня краіны да Расеі. Але тады, у нашаніўскі пэрыяд пачатку 20 ст., сялянская нацыя мусіла пайсьці ў школу, навучыцца вёсці гаспадарку і абыходзіцца

з грашыма. Мусіла адбыцца тое, што свой капіталізм зрабіў зь літоўцамі — таксама сялянскай нацыяй, якая за дваццаць міжваенных гадоў пасталела ў дарослую. Беларусы ж засталіся дзецьмі, і іхнае сталенне прыпадае ўжо на 21 стагодзьдзе. Вось што кажа пра гэта Ўладзімер Мацкевіч:

— *Традыцыйна, са старых часоў Беларусь — краіна грашовая. Нягледзячы на тое, што ў 17—18 ст. гандаль ажыццяўляўся магнатамі, усё ж гандлёвыя адносіны ў гарадах і нават на вёсцы былі. У адрозьненне ад Расеі. У Беларусі да грошай ставіліся больш па-эўрапейску. А вось тое дзіцячае стаўленьне — гэта наступства савецкага часу. І ў гэтым сэнсе мы нічым не адрозьніваемся ад іншых народаў. За выключэньнем тых, хто праз пратэстанцкую этыку меў каштоўнасьці прыбытку, заможнасьці. І тут адрозьненні нават паміж беларусамі заходнімі і ўсходнімі. Я яшчэ застаў часы, калі ў Гарадзенскай вобласьці сяляне марылі пра каня, пра тое, каб ім вярнулі зямлю й гэтак далей. На жаль, гэта былі старыя людзі, якія засьпелі яшчэ польскі час. А сёньня іх дзеці ўжо пра гэта ня мараць. Але ўсё ж людзі пра грошы пачалі дбаць. І перасталі саромецца лічыць грошы, таргавацца.*

Калі ісьці за прыкладам нашых балтыйскіх суседзяў альбо палякаў, дык можна зрабіць выснову, што менавіта капіталізм, грашовыя дачыненні давершаць працэс фармаваньня беларускае нацыі, якая запынілася ў сацыялізме, нібы ў сваім уласным дзяцінстве. Вам не даводзілася назіраць, як памякчэлі апалягеты

камунізму пасья таго, як сталі пераводзіць свае зьберажэньні ў амэрыканскія даляры? Аднак ёсьць у паводзінах з грашыма беларусаў і прадстаўнікоў іншых народаў і паказальныя адрозьненні.

— *Што тычыцца, напрыклад, каўкаскіх народаў... — кажа Ўладзімер Мацкевіч. — Грошы яны, так бы мовіць, любяць. Шануюць. Але ж там няма індывідуалізму ў стаўленьні да бізнэсу, да грошай. Там — сям'я, тэйп, клан. І грошы ходзяць у кланавых групайках, амаль як у холдынгах. Таму нельга сказаць, калі маем справу з заможным каўказцам, што гэта яго грошы. Гэта грошы сям'і. У беларусаў гэтага няма. Беларусы больш эканомныя, больш сьціплыя, чым расейцы. Расейцы грошай не шануюць звычайна. Таму ўсе заробленыя грошы пускаюцца на жыцьцё, на прадметы раскошы. У беларусаў гэта таксама назіраецца, таму што некаторыя бяруць прыклад з так званых «новых рускіх». Не па сродках звычайна жывуць тыя, хто добра зарабляе. Але ж не ў такой ступені, як у Расеі. Больш значныя адрозьненні ўсё ж існуюць там, дзе ёсьць пратэстанцкае стаўленьне, той так званы дух капіталізму. Гэта эстонцы, латышы. Нават меншае адрозьненне паміж беларусамі і летувісамі ў гэтым сэнсе. Гэта што тычыцца звычайных паводзінаў чалавека, беларуса. Іншая справа — гэта ўмовы. Пагадзіцеся, што не мэнталітэт звычайнага беларуса вінаваты ў тым, што ў краіне за больш чым 10 гадоў незалежнасьці так і не зьявілася ўласнай грашовай адзінкі, што мы да сёньня жывем зь незра-*

зумелымі грашыма, якія як былі разьліковымі білетамі, уведзенымі ў сытуацыі крызісу, так і засталіся. І вось гэтая сарамлівасьць на дзяржаўным узроўні, узроўні тых, хто кіруе нашай эканомікай, не зьяўляецца наступствам мэнтальнага стаўленьня беларуса да грошай.

Што да расейцаў, дык не аднойчы даводзілася назіраць, як чалавек, гатовы аддаць табе «апошнюю кашулю» або рассыпаць мільёны пад ногі цыганам, акажацца скнарай у самай дробнай дробязі. Урэшце, пацьверджаньне такой рысы даюць і самі расейскія назіральнікі і пісьменьнікі, а я згадаў пра гэта таму, што ў беларусаў такой рысы няма. Беларус у справе грашовых аб'ёмаў больш адэкватны, і ня стане выкідаць многа і шкадаваць мала. Напэўна, калі гэта ня той беларус, які «новы рускі». Дарэчы, адносіны паміж «новым рускім» беларусам і «новым рускім» расейцам ці палякам, ці літоўцам — таксама маюць у падмурку сваім тэму грошай.

— Што тычыцца расейцаў, дык яны ставяцца да беларусаў, як да меншых братоў. Прычым, без падставаў для гэтага. Беларускі бізнэс больш цывілізаваны. Больш эўрапейскі. І гэта відаць ня толькі на прыватных адносінах прадпрымальніка з прадпрымальнікам, фірмы зь фірмай. Гэта і на заканадаўчым узроўні таксама адбываецца. У нас у сярэднім бізнэсе (буйнога бізнэсу няма) амаль выключаныя разьлікі «кэшам», наяўнымі грашыма, што да сёньняшняга дня практыкуецца ў Расеі. Нават калі беларускія фірмы маюць расейскія філіялы, яны адчуваюць значныя скла-

данасьці ў працы, таму што паводзіны бізнэсоўцаў у Беларусі больш цывілізаваныя, чым у Расеі. Але гэта ніяк не зьмяняе стаўленьня расейцаў да Беларусі. Расейцы ставяцца звысака. Што тычыцца летувісаў ці латышоў, палякаў, дык тут ня трэба перабольшваць культурных і нацыянальных адрозьненьняў. Бізнэс — інтэрнацыянальная, касмапалітычная справа. Там маюць справу з чалавекам і зьвяртаюць увагу на тое, што можна назваць плацёжнай дысцыплінай, уменьнем трымаць слова. І ў гэтым сэнсе адрозьненьняў паміж бізнэсоўцамі беларускімі і летувіскімі няма.

А як самі беларусы, у масе сваёй далёка не багацеі, ставяцца да багатых суайчыньнікаў? І як багатыя суайчыньнікі на гэта рэагуюць? Ці не пачуваюцца яны няёмка? Усё ж той савецкі фон роўнасьці ў жабрацтве ў Беларусі яшчэ адчуваецца, і калі на гэтым фоне зьяўляецца чалавек з грашыма, ён мусіць пачувацца крыху замежнікам ці, іншы раз, нават іншаплянэтнікам. А яшчэ ён мусіць паводзіць сябе так, каб не даваць падставаў зараз жа накідвацца на яго і прасіць грошы...

— Ёсьць такая рэч — жабрацкі этас. Доблесць у тым, што мы бедныя. Гэта распаўсюджаная зьява. Як толькі чалавек дае зразуменьце асяродку, што ён мае грошы, што ён зможны, ён сутыкаецца з гэтым стаўленьнем. Калі ты маеш грошы, дык дай. І тое, што права жабрака — прасіць, і права бізнэсоўца — даць ці ня даць — асымэтрычныя адносіны, гэта яшчэ не разумеецца. Патрэба чалавека беднага не дае яму права патрабаваць у таго,

у каго грошы ёсьць, задавальненьня ягонай патрэбы. І гэта зь цяжкасьцю разумеецца на сёньняшні дзень. Усё ж зьмены ў гэтым сэнсе адбываюцца. І ўсё менш і менш становіцца тых, хто думае, што ягоная галечка, ягоная беднасьць дае яму правы качаць гэтыя правы. Паказваць, што маеш грошы — небясьпечна. Таму, што найбольшым вымагалнікам зьяўляецца дзяржава, а ня тыя, хто просіць. Хоць сапраўды, грамадзкія арганізацыі, палітычныя арганізацыі, яны таксама паводзяць сябе, як жабракі. Замест таго, каб уступаць у дзелавыя адносіны з тымі, хто мае грошы і мог бы спансараваць гэтыя грошы на грамадзкія справы, быць мэцэнатам нейкіх культурніцкіх зьяваў... Трэба аказваць паслугі адзін аднаму, тады й грошы будуць. А калі проста — дайце, таму што мы хочам... Гэта непрымальная ў сучаснасьці пастаноўка пытаньня.

За савецкім часам фраза «прадаць радзіму» гучала, як апошняе злачынства, а падобнае дзеянне каралася сьмерцю. Мы, натуральна, ня будзем прадаваць сваю Беларусь, але вось пытаньне — ці існуе кошт у радзімы, і калі так, дык якім чынам ён можа быць вызначаны?

— Я лічу, што грошы — адно з самых геніяльных вынаходніцтваў чалавецтва. Грошы — гэта такая мера, унівэрсальная, у якой мы можам параўнаць самыя розныя зьявы нашага жыцьця. Самыя розныя каштоўнасьці. Што б там ні казалі ў такім квазімаральным плане, што радзіму нельга прадаваць, што мастацкія каштоўнасьці ня маюць кошту... Ну, сапраўды, ня маюць. Але ж іх можна вымераць.

Нельга купіць «Мадону» Рафаэля. Але ж яна нешта каштуе. Нават утрыманьне й захаваньне яе ад разбурэньня і то патрабуе грошай. І чым больш дарагая рэч культуры, тым больш яна патрабуе на сваё захаваньне грошай. Таму грошы дазваляюць усё пералічыць і ўсяму прызначыць свой кошт. І радзіме. Кажуць, што нельга гандляваць радзімай. Але ж радзіма, патрыятызм, любоў да краіны, яны таксама могуць быць вызначаныя грашыма. Ну, напрыклад, такім чынам. Чалавек не зьяжджае ў эміграцыю, нягледзячы на тое, што яму прапануюць большыя грошы, а працуе на радзіме. Таму, што ён тут патрэбны, таму, што ён любіць гэта. Вось гэта мера. І ўвогуле, грошы даюць магчымасьць абменьвацца самымі рознымі каштоўнасьцямі. Захоўваць каштоўнасьці. І вызначаць — што чаго каштуе.

* * *

Напачатку 1990-х адзін знаёмы журналіст пазычаў ва ўсіх сяброў грошы, абяцаючы вялізныя працэнты. Кажуць, назьбіраў мільён даляраў, а можа, і больш. Хлапец быў вядомы, знаўся з мноствам народу, і яму давяралі. Пасья ён раптам кудысьці прапаў. Адныя казалі, што зьбег з грашыма на другі край сьвету, другія прырэчылі — маўляў, гэты хлопец ня мог учыніць такой здрады, мы яго ведаем. Трэція гаварылі, што злавлілі таго журналіста бандыты, грошы адабралі, а самога закапалі ў зямлю так, каб ані сьледу не засталася. Асабіста мяне ў гэтай гісторыі запыняюць адносіны атачэньня. Не кажу ўжо пра мэрантыльную незацікаўле-

насьць «падманутых укладчыкаў». З часу зьнікнення журналіста мінула гадоў дзесяць, і ягоная гісторыя паступова забылася. Ніхто сур'ёзна не заняўся расьсьледаваньнем. Тут ня столькі да грошай абыякавасьць, Бог зь імі, з грашыма. А вась чалавек — быў, і няма. Зрэшты, можа, каму трэба — той ведае. Я думаю, што менавіта так усе і разважаюць. Мараль гэтай гісторыі ў тым, што калі й вы зоймецеся падобнай справай і некуды зьнікнеце, прападзеце, вас ня будуць шукаць. Гэта ўжо стала адзнакай нашага беларускага капіталізму — не шукаць зьніклых...

Прыблізна ў тыя ж часы пачатку 1990-х такой самай справай зьбіраньня грошай пад працэнты заняўся адзін паэт. Гэты за савецкім часам меў добрыя даходы і заўсёды ў сябе ў сваім хлебасольным доме прымаў гасьцей, усім дапамагаў. Словам, такі быў для ўсіх, як бацька. А настаў капіталізм, і спалохаўся паэт, што ня здолее выпцягнуць сям'ю, застацца на той матэрыяльнай вышыні, якая колісь дазваляла яму быць такім вась усіхным бацькам. Нібы прорва пагрозьліва раскалолася пад нагамі. І чалавек як падмянілі. А тут яшчэ й фірма, куды ён тыя грошы пад працэнты разьмяшчаў, ляснула. Шэф фірмы, прыхапіўшы банк, уцёк за мяжу. І ўнурыўся паэт. Мусіў кожнаму свайму «кліенту» доўга тлумачыць, што здарылася. Можа, дзе ў Грузіі яму б і паверылі, але ня ў нас. У нас западозрылі, што ён тыя грошы прысвоіў. І адварнуліся ад паэта. Тады паэт і зусім заціх і перастаў пісаць вершы. А шкада. І таму мараль гэтай гісторыі — для ўсіх падманутых

укладчыкаў. Усё ж такі сапраўдная высокая паэзія нашмат даражэй за вашу крыўду...

Трэці знаёмец быў прازیкам. Узяў вялізную пазыку пад задуманы бізнэс, а бізнэс ягоны прагарэў. І крэдыторы ягоныя папаліся несэнтымэнтальныя. Таму мусіў прازیк прадаць усё, што было ў яго і ягонай радні з рухомага і нерухомага майна. Засталіся ўсе ў чым стаялі. Але вась бяда — і гэтых грошай не хапіла на пакрыцьцё пазыкі. Тады сталі крэдыторы пагражаць прازیку сьмерцю. І мусіў ён уцячы ў іншую краіну і так глыбака схаватца там, што вась ужо шмат гадоў ніхто ў нас у Беларусі пра яго нічога ня ведае...

Усе гэтыя людзі належаць да майго пакаленьня, якое нясе найбольшыя выдаткі, аплочваючы капіталізацыю радзімы і станаўленьне нацыі па самым высокім рахунку, аддаючы за гэта хто жыцьцё, хто талент, а хто свабоду і славу.

этэр 11 жніўня 2002 г.

Элвіс Прэсьлі

16 жніўня споўніцца 25 гадоў з дня сьмерці Элвіса Прэсьлі, слыннага караля рок-н-ролу, якім у нас, у Беларусі ніколі асабліва не захапляліся. Гэткі саладжавы, пешчаны і разбэшчаны сымбаль амэрыканскае мары і спажывецкага грамадства, у адным шэрагу з гамбургерам і бойфрэндам лялькі Барбі Кенам, Прэсьлі ніко-

лі ня быў кумірам ані ў нашых джазавых ці рокавых мэляманаў, ані ў людзей паспалітых, якія аддавалі перавагу Тому Джонсу і Магамаеву, Дзіну Рыду і Абадзінскаму. Прэсьлі не знаходзіў у нас сваёй нішы. Ён быў бунтаром, які зарабляў мільёны ў тыя часы, калі сапраўдны музычны бунт ва ўяўленьні нашых людзей яшчэ не абуржуазіўся, не ператварыўся ў прыпудраны шоў-бізнэс. Можна было або верыць у рок-рэвалюцыю, або ў мяшчанскія ідэалы сытага бытнаваньня. Элвіс добра надаваўся да савецкіх карыкатураў на *іхны* буржуазны лад жыцьця — бяздумны і амаральны сьвет чыстагану. І мы, прызвычаеныя шукаць у такіх карыкатурах кантэкст, тут знаходзілі толькі карыкатуру, у якую і ператварыўся напрыканцы свайго нядоўгага жыцьця гэты тлусты, азызлы, дабіты наркотыкамі і сэксуальнымі вычварэнтамі рок-н-рольны кароль.

Тым ня менш, юбілейная дата, якая па ўсім сьвеце стала цяпер адной з галоўных тэмаў, наводзіць на нечаканыя супастаўленьні і адкрыцьці. Элвіс Прэсьлі — гэты брантазаўр рок-н-ролу — трывала асацыюецца з дабітлоўскай эпохай, з 1950-мі гадамі, за межы якіх ягоны вобраз не сягае. А тут раптам высьвятляецца, што памёр ён ажно ў 1977-м годзе. Зусім, так бы мовіць, нядаўна.

Мінула ўжо сем гадоў, як афіцыйна распаліся *The Beatles*, калі ўжо адыгралі свае лепшыя творы такія героі постбітлоўскае пары, як *Deep Purple*, *Led Zeppelin*, *Pink Floyd*, а Элвіс яшчэ жывы. Тры разы зьмянілася музычная мода, а ён, нібы ў паралельным сьвеце, ня толькі жы-

ве, але й дае рэкордную наведвальнасьць на сваіх канцэртах. Той парою ў Менску ўжо гралі сотні, а па Беларусі тысячы гуртоў, якія хіба што з насьмешкай называлі сябе «вакальна-інструмэнтальнымі ансамблямі», ужо прамінулі самы пік свае славы «Песьняры», і менавіта ў 1977-м, увосені, ствараецца гурт «Сурзор’е», той самы, зь якога, як кажучь, пачнецца гісторыя беларускага року. А Элвіс яшчэ жывы. Прычым па-ранейшаму ён самы папулярны і самы прадавальны музыка. Але ягоных песень ня граюць у Беларусі, мы папросту не зьвяртаем на яго ўвагі, іранізуем зь яго альбо нічога пра яго ня ведаем.

Акурат у 77-м мне даводзілася граць і сьпяваць у такім самадзейным гурце на менскім заводзе «Гарызонт». Чаго толькі мы ні выконвалі — і з *Deep Purple*, і з Сантаны, і свае песенькі на вершы Янкі Купалы. Праўда, Купалу — на конкурсах, са сцэны. А звычайна на танцах у рабочых інтэрнатах гралі рэпэртуар заходніх музыкаў. Пра Элвіса — ні слова, ні згадкі. Дыстанцыя недзе такая самая, як да рэпэртуару Льва Лешчанкі ці Кабзона.

Цяпер я думаю, што, можа быць, якраз у такі жнівеньскі вечар, калі мы на чатыры галасы раўлі «Smoke on the water» або выцягвалі пранікнёную «Black magic woman» у душнай, бітком забітай народам інтэрнатнай залі заводу футаралаў на менскім ускрайку, якраз у той самы момант славы Элвіс казаў жонцы, што пасядзіць у прыбіральні, пачытае. А праз тры гадзіны яна знойдзе ягонае распухлае цела побач з унітазам каля аброненай кнігі і зразумее,

што яго больш няма... Жыў грэшна і памёр сьмешна.

Не, не атрымаецца ў мяне ўспамінаў пра Элвіса. Хоць, шчыра кажучы, шкада. Але пра гэта крыху пазьней. Пакуль жа да каго я ні зьвяртаўся з нашых мэляманаў з прапановай паразважаць на тэму «Чаму я не люблю Элвіса Прэслі», у адказ атрымліваў адмову. А гэта, згадзіцеся, ужо інтрыгуе. Да рок-н-рольнага караля ставяцца ў лепшым выпадку абьякава. У горшым — згадваюць растлусьцелага біцюга ў залатых блёстках з салатжавым голасам, маўляў, што пра яго гаварыць. Хіба толькі Зьміцер Бартосік пагадзіўся згадаць куміра нязлым ціхім словам, ды і тое толькі таму, што яго самога часьцяком прымаюць за Элвісавага «двайніка».

Зьміцер Бартосік:

Я ніколі ня быў фанатам Элвіса Прэслі. Ніколі не ўзьнікала жаданьня адпусьціць бакенбарды ці апрануць вастрамысыя чаравікі на высокіх абцасах. Для мяне, апалягата расейскай аўтарскай песьні, Прэсьлеў стыль быў цалкам чужы. Пляцкартны вагон выглядаў нашмат больш прывабна за ніколі ня бачаны лімузін. Грубай вязкі швэдар значна выйграваў у маіх вачах перад атлясным пінжаком. «Беламорканал» быў мацнейшы і сапраўднейшы за «Мальбара». А маскоўскія падваротні цікавейшыя за невядомыя хмарачосы. Невядомае шыкоўнае жыцьцё, якое сымбалізаваў Прэслі, у маіх вачах саступала таму сувораму і мужчынскаму, якое ўвасабляў Высоцкі.

Але я выдатна памятаю той момант, калі й як я пачуў Элвіса Прэслі. Лета 1992-га. Я ў Вільні! Я ўжо амаль авалодаў гутарковай беларускай мовай, і ўжо пасьпеў закахацца ў старую сталіцу. Мой мозаг пераўзбуджаны ад уражаньняў, а зрок і слых абвостраныя. Ужо ня памятаю, чаго мяне занесла на стары віленскі рынак «Паад галяй». Але нэапалітанскую песьню ў выкананьні Прэслі я пачуў менавіта там. Я стаяў пасярод базарнага пылу і сквару і насалоджваўся вібрацыяй ягонага голасу. Тым больш, маёй ангельскай хапіла, каб зразумець адну фразу. «It's now or never». Зараз альбо ніколі. І менавіта зараз, у беларускамоўным тлуме гандлёвых радоў, мне раптам захацелася шыкоўнага жыцьця. Новага, беларускага, эўрапейскага. А гэта значыць, невядомага дагэтуль жыцьця. Я знайшоў той шапік, адкуль круцілі Прэслі, і набыў сабе касету.

Празь месяц у маёй кішэні зьявіўся першы зароблены даляр. Праз год мой гардэроб папоўніўся белым плашчом і вастрамысымі чаравікамі. Яшчэ празь некаторы час я набыў аўтамабіль «Запарожац». А любімая касэта круцілася ўвесь час. І дома, і ў машыне. Калі я адпусьціў бакенбарды — і сам ня памятаю. І ў думках не было пераймаць караля рок-н-ролу. Памятаю, як, выходзячы зь нейкага менскага кабака, я ледзь разьмінуўся ў вузкіх дзьвярах зь нейкім спадаром «пад шафэ». Які пасья хвіліны ўзіраньня ў мяне сказаў наступнае: «А, Элвіс? Ты яшчэ жыў?» «І паміраць не зьбіраюся», — аджартаваўся я.

Кожны выходзіць з дэпрэсіі па-свойму. Хто едзе на прыроду, хто знаходзіць паратунак у гарэлы. Нехта абкладаецца кніжкамі. Мне ж дастаткова паставіць заезджаную касэту з нэапалітанскай песняю. Каб на нейкі міг вярнуцца ў той падзабыты стан першаадкрывальніка. І дзе словы «зараз альбо ніколі» гучалі дэвізам. У той час, як большасць марыла пра «ўчора» назаўжды.

Кожнага разу, як пачую альбо пабачу яго на экране, бярэ крыўда. Як жа яго не хапае. Беларускага мача ў залатым пінжаку, прыгажунамужчыны на ружовым лімузіне, улюбёнца кабетаў і маладзёвага куміра, нахабнага парусальніка канонаў і правілаў. Не хапае ме навіта зараз. «Ніколі» ў нас ужо было...

Раскладаючы Элвіса па палічках, я бачу, што складнікі ягонага скандальнага посьпеху ў Амэрыцы былі й застаюцца складнікамі ягонай паразы ў нас. У нас ня любяць эпатажу, а эпатажу за грошы — асабліва. У нас не прымаюць усялякіх адхіленьняў, напрыклад, ягонай гіпэртафаванай любові да мамы або ягонай амаль жывёльнай сэксуальнасці на публіцы. Амэрыканцы далі яму мянушку — *Elvis the Pelvis* (Элвіс-тазасьцёгнавы сустаў).

Па першым часе і ў Амэрыцы старэйшае пакаленьне абуралася ягонымі паводзінамі, што аўтаматычна рабіла яго папулярным сярод падлеткаў — з духу пярэчаньня бацькам. Таксама ня наша сытуацыя. У нас найчасцей дзеці адмаўляюць куміраў сваіх бацькоў. І, відаць,

бацькоў гэта таксама падагравае ў іхных прыхільнасьцях.

Далей. Элвіс — усім наркаманам наркаман. І за гэта ў нас яшчэ не навучыліся любіць.

А вось за што палюбіць маглі б. Нягледзячы на посьпех і заробленьня ўжо мільёны, Прэсьлі ня стаў адмазвацца ад войска і праслужыў свае два гады. Але якраз гэтага факту зь ягонага аблічча і голасу не відаць.

А яшчэ Элвіс — імперскі герой. Нездарма ён гэтак добра прыжываецца ў расейскім грамадстве. І раптам у ягоным іміджы зьяўляецца гэтая зусім расейская рыса, такая сабе разгуляй-цыганшчына. Але гэта таксама не пра нас.

Кім жа быў Элвіс Прэсьлі, што яго так любяць, нягледзячы на ўсе ягоныя непрывабаньсці? Крытыкі не без падставаў называюць яго бацькам усёй сучаснай музыкі, чалавекам, які паламаў бар'еры паміж музыкай белай і чорнай, музыкай для старэйшых і падлеткаў, паміж музыкай і бізнэсам, чалавекам, які адкрыў шлях *The Beatles* і ўсяму таму, што ішло зь імі і пасья іх.

Ён з 1935 году. Гэта пакаленьне Караткевіча, Адамчыка, Барадуліна. Раўналеткі таксама Элвіс Прэсьлі і Ніл Гілевіч. Аднак цяжка ўявіць сабе, каб Гілевіч пісаў нешта пра Прэсьлі ў сваёй паэме «Родныя дзеці», а Прэсьлі сьпяваў песню «А я лягу, прылягу». Зрэшты, наконт песні — чаму б і не. Сьпявалі ж *Led Zeppelin* «Эмігранцкую песню» Багдановіча. На гэтым прыкладзе добра відаць, што такое рознасьць культуры, а што такое выпадзеньне

з культуры. Пры ўсёй сваёй інакшасці, культуры як такія ня мусяць адмаўляць магчымасці перасячэння. Яны могуць ніколі не перасячыся, але самой магчымасці адмаўляць ня мусяць. Скажам, калі «NRM» грае песьню «Радзіма, мая дарагая» ў гард-рокавай ці там мэталічнай манеры, і песьня сапраўды гучыць, дык гэта толькі лішнія пацьверджаньне яе рэальнае каштоўнасці. Граюць жа пахавальны марш Шапэна ў джазавай манеры, і гэта гучыць, сьпяваюць беларускія калядкі ў стылі Боба Марлея — і дадатковая энэргія зьяўляецца ў тых пракаветных творах. Зусім не здзівіла б зьяўленьне слухачоў Прэсьлі ў рамане «Чорны замак Альшанскі» Караткевіча ці ў вершах Барадуліна. Гэта і ёсьць магчымасць перасячэння культур. Бо існуе адзінства культур ўвогуле.

Прэсьлі пражыў 42 гады. Небясьпечны, няшчасны і несьмяротны...

Ён пачаў у 1953-м. Посьпех прынесла песенька, зьвернутая да мамы...

«Мядовы голас», «чароўны паўднёвы акцэнт»... На сцэне ў яго левая нага б'ецца экстазнымі дрыжыкамі, вось ён пераломваецца напалам, адкідаючыся назад. Публіка раве і стогне. У прэсе пішуць, што ён — мера падзеньня амэрыканскага густу і нават — опіюм для народу. Моладзь любіць у ім незацуглянную вольніцу, жанчыны сьняць ягоныя вочы чорныя... Проста расейшчына нейкая. Прычым з Амэрыкі яна распаўзаецца па ўсім сьвеце, упарта абмінаючы маленькую сінявокую краіну на ўсходзе Эўропы.

Кажуць, у войску ён быў спраўным салдатам, але клопату рабіла ягоная пошта — 15 тысяч лістоў за дзень ад закаханых прыхільніц, некаторыя зь якіх, дарэчы, скончылі самагубствам, прыносячы сваё жыцьцё ў ахвяру яму. І ня толькі дзяўчынкі. Недзе ў Лівэрпулі быў страшна ўлюбёны ў Элвіса Джон Ленан.

Элвіс і *The Beatles* сустрэліся ў 1965-м. Маладыя куміры завіталі дахаты да старога караля, якому, дарэчы, споўнілася тады 30 гадоў. Джон Ленан напіша пра тую сустрэчу ўспаміны. Размова ня клеілася, пакуль усім не раздалі інструмэнты. І пасля гэтага ўсе разам музыкавалі да паўночы. З тых мэмуараў паходзіць і знакамітае выказваньне Ленана пра Прэсьлі: калі б не было яго, не было б нічога.

Дасьледнікі прэпаруюць ня толькі талент, але і кроў Прэсьлі. Ня тую, у якой пасля ягонае сьмерці знайшлі ці то 14, ці то 16 відаў наркатыхных рэчываў, а тую, што складалася генэалэгічна. Сёлета на фэстывалі гэбрайскіх фільмаў у Таронта паказалі фільм пад назвай «Шмэлвіс: у пошуках гэбрайскіх каранёў караля рок-н-ролу». Гэта імпрэсарыё Элвіса пад псеўданімам Шмэлвіс сьцьвярджае, што Элвіс Арон Прэсьлі быў гэбраем.

Насамрэч гэбрайкай была прабабка Элвіса. Апроч яе крыві, у ягоных жылах была намяшаная індзейская, ірляндзкая ды бог ведае, якая яшчэ. Але для беларускіх аматараў генэалёгіі караля, калі б такія знайшліся, менавіта гэты, гэбрайскі сьлед, мог бы быць карысным. Ня йначай, прывёў бы ён прасьцяком у Бабруйск, як тое было ўжо не з адной сусьветнай зна-

камітасьцю. Дарэчы, мэнэджэр сьпевака Том Паркер кажа, што раіў яму не казаць пра свае карані, аднак Прэсьлі наадварот, заўсёды падкрэсьліваў сваё гэбрайства.

Магчыма, гэта кожная кроў сьпявала ў ім сваю песьню асобна. Бо Прэсьлі вельмі розны — неўтаймоўны і затарможаны, сур'ёзны і шалапутны, разьняволена блюзавы і афіцыезна гімнавы.

Вось жа, нягледзячы на тое, што ў любым маралітэ гэта быў бы адмоўны герой з поўным наборам адмоўнасьцяў, Элвіс застаецца самым папулярным сьпеваком усіх часоў і народаў. І нягледзячы на тое, што ён, як кажуць, усяго толькі ў патрэбны час і ў патрэбным месцы падвярнуўся пад руку прад'юсэру, які шукаў белга хлопца, які сьпяваў бы «чорныя» песьні, нягледзячы на ўсё гэта, Прэсьлі застаецца самым рэйтынгамым сьпеваком у сьвеце.

Песенька называецца «A little less conversation». Яна 18 разоў перамагла ў брытанскіх чартах. Гэта рэкорд. Голас Прэсьлі тут крыху аддае нэкрафільствам, бо ў новай апрацоўцы ён гучыць як архіўны дакумэнт, як нежывы. Тым ня менш, такая музыка прыносіць прыбыткі тым, хто прадае яе спажывецкаму грамадзтву.

Пры ўсім гэтым падобныя песьні сьведчаць, што сьвет не стаіць на месцы. Элвіс, натуральна, жывы. Хоць нам, беларусам, наўрад ці ўжо будзе магчымасць аджывіцца на элвісаманіі. Затое, бясспрэчна, што рок-н-рольны кароль трывала ўпісаў сябе ў падручнікі гісторыі сусьветнай культуры. У тым ліку і ў тыя, што выйдучь некалі па-беларуску.

этэр 18 жніўня 2002 г.

«Крывавае сьвята»

Мінула ўжо тры гады пасля трагедыі на Нямізе, калі ў цісканіне пераходу мэтро загінула паўсотні чалавек, а тая падзея ўсё нагадвае пра сябе — судовымі працэсамі, мэмарыяльным знакам, сьвежасьцю пачуцьцяў... Мінула ўсяго тры гады ад таго апошняга дня вясны, і кожны наступны быў пазначаны нібы паўтарэньнем, як назваў яго Алесь Памідораў, «кывавага сьвята». Пад нагамі шматлюднага вясельля ў Ерусаліме абрушваецца падлога. Яшчэ праз год у горным тунэлі ў Альпах трапляе ў пастку цэлы фунікулёр народу. Нарэшце, сёлета ў Львове на авіяцыйным сьвяце аграмадны вайсковы самалёт падае ў самы натоўп глядачоў. Наша Няміга, быццам пушчаны па вадзе каменьчык, ляціць і ляціць, зачапляючы паверхню людзтва то там, то там...

Усе гэтыя падзеі аб'ядноўвае тое, што ім няма адэкватнага вытлумачэньня. Натуральна, адбываюцца суды, знаходзяцца вінаватыя, у паперах усё сьак-так згарушчваецца пад закрыцьцё справы, але нібы сонечны блік, ці выпадковая кропля дажджу, ці яшчэ нешта такое самае, амаль ненамацвальнае ды ілюзорнае застаецца ў пратаколах і дражніць сваёй абсурднай неадпаведнасьцю. Як з той Нямігай, якую як ні тлумач, усё адно застаецца прычынаю летні дождж.

Пір у часе чумы — добра вядомая сусьветнай культуры тэма. Яе процілегласьць — чума ў

часе піру, тое, пра што мы й гаворым сёння, — часьцей адбываецца не ў мастацтве, а ў жыцці, якое на хвіліну абірае сабе жанр містычнага трылера і заварожвае сваім абсурдам ды жорсткасцю.

Знаходзяцца тлумачэнні і войнам, і прыродным катаклізмам, і генацыду. Нават бязглуздым бойкам футбольных заўзятараў можна адшукаць рэзюмэ. Такія тлумачэнні лічацца адэкватнымі. А тут, у гэтым кантрасьце сьвята і жажлівае сьмерці, любыя тлумачэнні выглядаюць неадпаведнымі. Гэта значыць, не заміраюць нас з тым, што здарылася, і з самімі сабою, не супакойваюць або не надзяляюць новым жыццёвым досьведам. Ну, што там... летні дожджык ці тое, што падлога абвалілася, ці пантон ня вытрываў... Гэта ўжо літаратура — жыццё паралельнае ўмяшалася ў жыццё звычайнае.

Нездарма вакол такіх катаклізмаў заўсёды шмат чутак і веры ў ненатуральныя сілы. Містычны вэлюм вакол кожнага «крывавага сьвята» іншы раз схіляе да думкі, што якраз жыццё твае ўласнае душы спрычыняецца да таго здарэння. Прынамсі, душы прасьцей, чым розуму, дашукацца прымірэнчага адказу на пытаньне — чаму ж тое адбылося.

Трагедыя ў Ерусаліме не была звязаная з тэарызмам або арабска-ізраільскім канфліктам. У вясельлі ў палацы «Вэрсаль» бралі ўдзел больш за 600 чалавек. Калі ўвесь гэты натоўп устаў з-за сталоў, каб танцаваць, пад ім імгненна і бяшумна абвалілася падлога. На відэастужцы бачна, як усё адбываецца менш, чым за

сэкунду. Усё раптам памкнула ўніз — сталы з пачастункам, крэслы, людзі. Пасьля кадар перакрываецца клубам пылу, і толькі пасьля гэтага чуеш страшэнны грукат і галас.

Журналісты ахрысьцілі тое, што адбылося, «крывавым вясельлем». Людзі сьвяткавалі на трэцім паверсе чатырохпавярховага будынку. Абрнутае вясельле прабіла перакрыцьці астатніх паверхаў і з 18-мэтровае вышыні ўвалілася ў падземны гараж. Напрыканцы гэта было ўжо суцэльнае месіва зь людзей, бетонных плітаў і мэталёвых канструкцыяў. Здарэнне ацэненае, як самая вялікая за ўсю гісторыю Ізраілю цывільная катастрофа.

Быў, натуральна, суд. Доўгае разьбіральніцтва. Кагосьці пакаралі. Але тэма не закрытая і, мабыць, ня будзе закрытая ніколі. Здарэнне адбылося за сэкунды, а час высвятленьня прычынаў, як заўсёды ў такіх невытлумачальных выпадках, гатовы расьцягнуцца ў вечнасьць.

Гэтаксама за некалькі хвілін, амаль імгненна, згарэлі ўсе пасажыры фунікулёра ў аўстрыйскіх Альпах. Невытлумачальны парадокс гэтай гісторыі ў тым, што тунэль быў абсталяваны самай сучаснай тэхнікай, што цягнік быў агнястойкі, але пры гэтым у ахвяраў не было аніякіх шанцаў на выратаваньне.

Трагедыя адбылася на курорце Капрун. Тут мора турыстаў, і галоўная небясьпека — сыход сьнежных лявінаў. Таго, што адбылося, ніхто ня мог і дапусьціць. Сьведкі кажуць, што фунікулёр увайшоў у чатырохкілямэтровы тунэль, калі ў першых вагонах ужо зьявіліся

языкі полымя. Некалькі чалавек у апошніх вагонах пасьпелі разьбіць вакно і выскачыць вонкі. Тым часам цягнік прайшоў па тунэлі яшчэ 600 мэтраў, і тут пачалося вогненнае пекла.

Тунэль уяўляе сабою трубу, што ўздываецца па горнай строме. Якая ж была цяга ў гэтым вялізным коміне! Цягнік згарэў за некалькі хвілін. Да таго ж строі гарналыжнікаў бароняць ад холаду, але не ад агню. Яны, наадварот, згараюць імгненна. Таму разрозніць парэшткі 155 чалавек у тым, што засталася ад цягніка, экспертам было няпроста. Падобна ерусалімскай, капрунскую катастрофу назвалі самай страшнай у Аўстрыі за ўвесь пасляваенны час.

І тут быў суд. І тут знайшлі вінаватых. Не знайшлі толькі дастатковага адказу на пытаньне — чаму ўсё гэта адбылося. Як і ў ранейшых, і ў наступных выпадках, пытаньне пра прычыны тут ператварылася ў рытарычнае.

Магчыма, сам чалавечы розум упіраецца тут у межы пазнаньня? Крымінальны кодэкс не апэруе ірацыянальнымі або містычнымі сьведчаньнямі. Напрыклад, суд ніколі ня возьме пад увагу, што менская трагедыя адбылася на Тройцу і на вачах сьвятога абраза, павешанага на фасад катэдральнага сабору, або што ў тым месцы была некалі гістарычная бітва на Нямізе. Гэтаксама, як ерусалімскі суд ня стане разглядаць парадокс сытуацыі — вясельле было нагэтулькі вясёлае, што, калі крайнасьці сапраўды змыкаюцца, сьмерць была нагэтулькі ж страшная. І аўстрыйскі суд ня зьверне ўвагі на

парадокс халоднага сьвята і гарачае сьмерці. Рэч у тым, што крымінальны кодэкс (як і права ў цэлым) мала зьмяніўся па сутнасьці за ўсю гісторыю чалавецтва. Тым часам магчымасьці чалавечага *ratio* вычарпаньня, і жыцьцё настойліва падказвае, што альбо трэба браць пад увагу таксама ірацыянальныя матывы, альбо зьмірыцца са сваёй біялягічнай недасканаласьцю і трываць «кывавыя сьвяты» далей.

Яшчэ адна выснова са згаданае чарады здарэньняў — самая простая. Сьмерць у часе сьвята недарэчная і раптоўная, бо якраз на сьвята чалавек найбольш не гатовы да ўратаваньня. Цікава, што, да прыкладу, расейскае слова перадае такі стан больш дакладна. Наша «сьвята» — ад сьвятога, што якраз патрабуе пэўнай унутранай засяроджанасьці, а расейскі «праздник» — ад «праздности», незанятасьці, раслабленасьці, парожнасьці.

Сьвяточныя людзі — яны раслабленыя, яны распусьцілі сваю асьцярогу ва ўражаньнях ад канцэрту ці ў прадчуваньні галавакружнага спуску на лыжах з гары. Іх можна браць голымі рукамі. Яны — як дзеці...

Дзеці былі ці не галоўнымі ўдзельнікамі авіяцыйнага сьвята на львоўскім авіяшоў. Дзеці паказвалі дарослым канцэрт.

Там, на аэрадроме Склініў, сабралася дзесяць тысячаў глядачоў. 70 зь іх — апошні раз. І сярод ахвяраў шмат дзяцей. Вось хто прыйшоў сюды назіраць беспадобнае шоў, калі забываецца сам на сябе пры выглядзе магутных вайсковых летакоў, падобных да ракетаў, калі перамыкае дыханьне ад паветраных віражоў.

Мабыць, захапленне тое, калі вялізны лятак зусім блізка чапануў крылом дрэвы, толькі нарастала. А калі ён яшчэ й даўся аб зямлю, перавярнуўся і ляціць у твой бок хвостом наперад... Тут мусіць быць момант, калі прыгажосць павінна ператварыцца ў даўкае такое адчуванне таго, што нешта ня так. Мабыць, пасля таго, як лётчыкі катапультаваліся, прыгажун-лятак і стаў выглядаць бясконца недарэчна, сьмяротна непрыгожа. Гэта можна было толькі хуценька, імгненна адчуць, але ніяк не ўсвядоміць, бо ў наступны момант для назіральнікаў усё скончылася, быццам нехта выключыў святло. Лятак урэзаўся ў самую гущэчу сьвяточнага натоўпу, і неверагодны выбух страсянуў паветра.

І тут выказваюць дзясяткі тлумачэнняў, але ніводнае не ўспрымаецца, як адэкватнае.

Крывавае сьвята не залежыць ад палітычнага рэжыму, які пануе ў краіне. Перавернутая формула піру ў часе чумы — чума ў часе піру — тут па-над уладай.

Трагедыі забываюць... Адзін знаёмы гісторык патлумачыў гэта тым, што ёсьць рэчы, пра якія лепей забыць, ня ведаць. Прыблізна гэтак, як у вёсцы малым дзецям не паказваюць дзельбу кабанчыка. Маўляў, недасканалы сьвет. Рацыя, але гэта ўсвядомлены намі недасканалы сьвет нас саміх, а не сустрэчы з стыхіяй. Яшчэ кажучь, не хадзі туды, дзе будзе натоўп. Але дзе ж ты ўберажэсся, калі такі шэраг засьцярогаў можна працягваць бясконца, як усё жыццё — не хадзі на вясельле, не гуляй па людных вуліцах, не катайся на лыжах...

На маю думку, мы якраз мусім супастаўляць прыкметы такіх здарэнняў, шукаць агульнае, каб, нягледзячы ні на што, ісьці да адэкватнага вытлумачэння. А агульнага шмат, прычым кола супадзення досыць вузкае. Ужо згаданных сёння выпадкаў дастаткова, каб пералічваць чыннікі. Усе здарэнні адбыліся ў атмасфэры сьвята, вяселья і вясельсці. Чума ў часе піру. І кожнага разу, чым большы быў пір, тым страшнейшая чума. Паўсюль фігуруе мост, пераход. Памост быў і ў Ерусаліме — той, што абваліўся. І альпійскі выпадак звязаны мэтафарычна з мастом. Бо тунэль — гэта і ёсьць мост, толькі вывернуты на знаніцу. У менскім выпадку фігуруе Палац спорту — адбывалася недалёка ад яго, са спортам так ці інакш звязаныя і альпійскі, і львоўскі выпадкі. А яшчэ паўсюль была музыка, канцэрт. І ў Менску, і ў Ерусаліме, і ў Склініве.

Зрэшты, самымі галоўнымі прыкметамі бяды аказаліся ў мяне самыя галоўныя зьнешнія прыкметы чалавечае радасьці і шчасця. Музыка, спорт, сьвята. Быццам спроба стварыць сабе адчуванне раю на зямлі кожнага разу прыводзіла да паўставаньня зямнога пекла.

Ёсьць і яшчэ адно падабенства — зусім матэматычнае. Паўсюль загінула падобная колькасць людзей.

З гісторыі Беларусі ўдалося прыгадаць толькі адзін падобны выпадак. Гэта карнавальная ноч 3 студзеня 1946 году, калі ў Менску ў будынку на пляцы Волі загінула мноства моладзі. Натуральна, бывалі ў нас і не такія катастро-

фы — да прыкладу, на радыёзаводзе, або сутыкненне цягнікоў каля Заслаўя. Але я не пра тое. Там колькасць палеглых на парадак большая, і — галоўнае — там не было сьвята, як у часе трагедыі на Нямізе або ў карнавальную ноч 1946-га. Як заўважыў дасьледнік пасляваеннай трагедыі Зьміцер Падбярэскі, вокны таго будынку дагэтуль глядзяць на пераход станцыі мэтро «Няміга». Такім чынам, «кывавае сьвята» ў беларускай гісторыі ёсьць з чым параўноўваць.

А для таго, каб параўноўваць, трэба памятаць. На маю думку, найлепшая памяць пра такія здарэньні — гэта думаньне пра іх і няспынны пошук іхных прычынаў. Можна быць, такія невытлумачальныя катаклізмы і даюцца людзям, каб яны ўрэшце дамагаліся іх вытлумачэньня і пашыралі непарушныя межы чалавечага пазнаньня.

этэр 1 верасня 2002 г.

Алесь Адамовіч

Алесь Адамовіч ані зьнешне, ані ўнутрана не ўяўляецца вэтэранам вайны, колішнім юным савецкім партызанам, якім насамрэч быў. Не ўяўляецца ён сярод тых сівых пераможцаў, грудзі ў мэдалях, што зьбіраліся на свае партызанскія сустрэчы праз шмат гадоў пасля перамогі дзе-небудзь у лесе — з музыкай, паходнай кухняй і звонкімі віншаваньнямі ад піянэры.

А паспрабуеш уявіць, убачыш дысананс — што робіць гэты літаратар, які піша рэабілітацыйныя тэксты пра нацдэма Гарэцкага (яўна не бяз каверзы чалавек), што ён робіць сярод правільных дзядуляў, так падобных міжсобку нават выразам вачэй. А, настроіўшыся на душэўны матыў вэтэранаў, і наагул адчуеш раптам, як сама сабою складзецца выснова: ня наш чалавек.

Натуральна, не пра адных нацдэмаў думаў і пісаў Адамовіч. Якраз мінулая вайна займае ў ягонай творчасьці галоўнае месца. Але й гэтыя аповесці, як казалі б вэтэраны, ня нашы, не пра тое, не пра нас. Найбольш актыўныя партызаны гнеўна патрабавалі *такога* пра вайну — не друкаваць!

Людзі савецкія не рабіліся ў прозе Адамовіча нейкімі адмысловымі запамінальнымі тыпажамі. Псыхалёгія «нашага» чалавека ў яго ня толькі пазнавальная, але й прадказальная. Найчасьцей аўтару дастаткова некалькіх рысаў, каб абазначыць тып ці то старога партызана, ці то дзяўчыны-падлетка, ці нечай жонкі, маці і г.д. Тут ад пачатку ёсьць завершанасьць вобразу. Нічога новага сказаць немагчыма. Іншая рэч — немцы, цэлае прадоньне ўнутраных матывацыяў, і ніколі ня ведаеш, якім чынам будзе разьвівацца ў яго думка або пачуцьцё.

Скажам, калі Быкаў найперш «нашым» людзям аддае свой асабісты псыхалягічны палігон, свае розум і душу пазычае найперш ахвярам, дык Адамовіч пазычаецца карнікам, забойцам і немцам. І чым вышэйшы ў яраіх той

немец, тым Адамовічу цікавей яго дасьледаваць. І тым больш парадоксаў адбываецца ўсэрэдзіне такога чалавека. А што за цікавасьць атаясамлівацца зь якім Васіліем Цёркіным — зборным, уніфікаваным, трафарэтным вобразам удалага расейскага салдата.

Чым прасцейшая выява, тым лягчэй зрабіць зь яе трафарэт, і тым болей надаецца яна да тыражаваньня. Адсюль і таталітарызм, які магчымы толькі ў спрошчаным жыцці, дзе найменшая варыянтнасць разбурае ўсё.

Славянскі плякатны тып у нас малявалі, бадай, ніяк ня менш, чым арыўскіх плякатных ваякаў у Нямеччыне. Письменьнік-раманіст займаўся тым самым, што і плякатысты, толькі наратыўная частка ў яго была пашыраная. Сёньня ўжо, відаць, ніхто ня зьлічыць, колькі тонаў такой васьмакулятуры напладзілі савецкія, у тым ліку і беларускія письменнікі. Што да Адамовіча, дык ён, бадай, з малых гадоў пачуваўся нейкім вывертам з усёй гэтай схемы. Пасля на зьмену юначаму духу пярэчаньня прыйшла філялягічная культура, і ўжо яна не дазваляла пісаць плякатаў. Адштурхоўваючыся, нават падсьведама, ад савецкай дыдактыкі, ён аўтаматычна трапляў на другі бок лініі фронту — да карнікаў, да Фрыца-нямка, да Гітлера. Зрэшты, сам аўтар прызнаецца, што рабіў саступкі савецкай цензуры, зьмяняючы ва ўгоду ёй партрэты і лёсы сваіх рэальных персанажаў. Але гэта былі выключэньні.

Не, не маглі Адамовіча цікавіць іпастасі савецкага салдата-пераможцы, бесшабашнага і праствакатага да прымітыву. Тым больш, што

письменьнік з уласнага жыцьцёвага досьведу ведаў цану тых плякатных перамогаў і з асаблівай упартасьцю дакопваўся да схаваных у памяці і ў архівах фактаў. Такіх, як факты спаленьня беларускіх вёсак разам з жыхарамі, што ўчынялі асобна атрады, чэкісты. Ды й самы трагізм «нашага» чалавека на тле сусветнага літаратурнага досьведу выглядаў спрошчана. Вось у немца што ў душы, ці ў карніка — там цэлы Дастаеўскі. Натуральна, письменнік нідзе не сыходзіць з абранай гуманістычнай пазыцыі, за што і атрымлівае ад былых паплечнікаў таўро «абстрактнага гуманіста».

Абстрактны дык абстрактны — пагаджаецца Адамовіч. Унівэрсальны — больш дакладнае азначэньне. Гэта значыць, што зьверствы савецкіх партызанаў нічым ня лепшыя за зьверствы фашыстаў, і ніхто ня мае права іх замоўчаць, як гэта робяць гуманісты канкрэтныя, выбарачныя. Як, да прыкладу, вась у гэтай гісторыі, што мела месца ў рэальнасці:

«Праз паўгоду большасьць з глушанскіх падпольшчыкаў пайшлі ў лес, у партызаны, і ў гэтую ж ноч з 3 на 4 сакавіка 1943 году партызаны павялі з сабой, выкраўшы ў немцаў з-пад носу (як зімой ваўкі сабаку выкрадваюць ад самага парога гаспадара), усю паліцыю. Іх паліцыя кудысьці асобна ад нашага абору, а калі наляцелі нямецкія самалёты і ўзяліся нас бамбіць, паліцэйскіх зачынілі ў нейкім хляве, каб не разьбегліся. Але адтуль яны так і ня выйшлі, і толькі потым мы пачулі, што адбылося: ляжалі там дровы, і камусьці з начальнікаў аховы прыйшла ідэя — няхай самі кан-

чаюць сябе. Сказалі паліцэйскім: «22 — гэта перабор, далей павядзём толькі палавіну, самі вось гэтым (паленьнем) вырашайце, каму жыць, а каму не». Слухалі празь сцены, як унутры гэта адбывалася, а потым зайшлі і перастралялі «пераможцаў турніру» (так гэта называлі зь нядобрым сьмехам)».

Ну, каму б гэта з вэтэранаў спадабалася ўспамінаць такое. Асабліва, калі сам пра гэта ведае, і яшчэ больш асабліва — калі сам у падобным удзельнічаў. Якія з такіх успамінаў атрымаюцца «ўрокі міру», і як у вочы глядзець звонкагалосай піянэрыі? Зь іншага боку, а чаму з гэтага трэба рабіць тайну? Гэта ж ня змус нейкі, гэта ж самі савецкія партызаны той турнір прыдумалі й наладзілі. Але гэта ўжо Адамовічава лёгкія, абстрактны гуманізм.

Адамовіч парушаў лінію кола, намалюванага вакол савецкага пісьменьніка, выходзіць за якую было непажадана, падазрона, злачынна. На цкаваньне літаратара паўсталі не асобы, паўстаў сам савецкі прымітывізм.

Між іншым, гэты тэрмін абазначыў ня толькі літаратуру сацрэалізму, але й самое савецкае жыцьцё. Мы яшчэ не разглядалі гэтых зьяваў ва ўзаемазалежнасьці. Насамрэч літаратура — убогая, хлусьлівая, прымітыўная — адлюстроўвала такое самае ўбогае і прымітыўнае жыцьцё. Найперш сацрэалізм быў у жыцьці. Ён адбываўся ў літаратуры і зноў вяртаўся ў жыцьцё, тыражуючы тыя стэрэатыпы, якіх з гэтага ж жыцьця і набраўся. Заўважце, як сёньня з пагардаю гаворым мы пра сацрэалізм, быццам на яго імкнемся перакінуць увесь той

прымітыў, тым часам сваё ж сацрэалістычнае жыцьцё пакідаем сабе як нешта сьветлае, бо гэта ж была наша маладосьць... Але гэта — усяго толькі падманлівы эфэкт нашае памяці.

Груба кажучы, савецкіх людзей можна было падзяліць на некалькі зусім простых тыпаў — маці і бацька, дзеці, бабуля і дзядуля, начальнік, вучоны кабінэтны і камандзіровачны, артыст. У дасканаласьці сацрэалізму ўсё зводзілася да падзелу наагул на два тыпы: добры і дрэнны. І абодва былі пазнавальныя зь першага погляду і зразумелыя да неглыбокага свайго дна. Што тут можна было адкапаць псыхалягу, інжынэру чалавечых душаў?

Сёньня мы спакваля адыходзім ад гэткага спрашчэньня. Зьявілася тое, чаго не магло быць за саветамі — унікальнасьць канкрэтна ўзятага чалавека. Ягонае неспазнавальнасьць зь першага погляду. Вось бярэцца, скажам, сто выпадковых менчукоў — і кожны іншы, нетыповы, не такі, а каб зразумець, які — двума пытаньнямі не абыдзесься.

Кульмінацыя сацрэалізму, ці, дакладней, сацпрымітывізму была найлепей адпрацаваная ў кітайскіх камуністычных турмах, дзе стаяла задача ня толькі зрабіць усіх аднолькавымі, але... мэтад называўся — ператварэньне чалавека ў жабу. Чалавека садзілі ў глыбокую закрытую яміну з жабамі, і з часам ён забываўся, як выглядае неба, і што на сьвеце ўвогуле нешта ёсьць, акрамя гэтых самых жабаў. Урэшце, ён і сябе пачынаў атаясамліваць зь імі. Гэтак прымітывізацыя даводзілася да абсалюту. Верагодна, у Савецкім Саюзе настолькі акрэсь-

ленай і доўгатэрміновай мэты ня ставілі, але якімі б іншымі мэтамі гарманічнага разьвіцця ні прыкрывалася ідэалёгія, відавочна тое, што ўся савецкая гісторыя была гісторыяй прымітывізацыі чалавека, вяртаньня яго да больш простага віду. І ў гэтым сэнсе камунізм быў адваротнай эвалюцыяй.

Перастройка сталася вяртаньнем на эвалюцыйны шлях. На нашым канцы сьвету адбыўся зрух да чалавечае разнастайнасьці. А да таго, у савецкі час, галоўным полем прымітывізацыі і супраціву ёй была расейская культура. Там, як выглядала, вяршыліся лёсы сьвету. І туды цягнуўся Адамовіч, прагны да непасрэднага ўдзелу ў гэтых самых важных, як выглядала, працэсах. Непасрэднага — гэта значыць, без перакладу.

У Адамовіча крок да чалавечае разнастайнасьці быў крокам ад плякатнага савецкага партызана — у процілеглы бок — да карніка, які паліў беларускія вёскі разам зь людзьмі. Гэта быў крок пісьменьніка. У 1980-м наш абстрактны або ўнівэрсальны гуманіст ня мог яшчэ і пальцам крануць хлусьлівы плякат, за тое мог усю сілу свайго псыхалягічнага аналізу перакінуць на паліцаю, на немца, на ворага. Так зьявіліся «Карнікі» — можа быць, самы папулярны і чытаны твор Адамовіча. Чытач мусіў сьледам за аўтарам зрабіць крок да чалавечае разнастайнасьці і нават прымерыць сьледам за ім тыя душы да сябе. Падобна, што менавіта такі эфэкт ад кнігі і атрымаўся. Людзі моцна задумаліся...

Зьміцер Бартосік:

Лета 1987-га. Разгар перабудовы. Чытва — мора. Я працую шліфоўшчыкам на гомельскім заводзе станочных вузлоў, чакаю прызыву ў войска і чытаю. Што такое станочныя вузлы, я ня ведаю й дагэтуль. А вось адамовіцкія «Карнікі» не забываюцца. Пачытаць іх парайў мне бацька. Майляў, пачытай, сыноч, добрую беларускую кніжку. Ні ў якой іншай літаратуры такога ты не прачытаеш.

І неяк, перад сном, адрабіўшы другую зьмену, я, каб хутчэй заснуць, разгарнуў гэтую беларускую кніжку пра вайнушку. Яшчэ не разумеючы, якую пастку падрыхтаваў мне аўтар — інтэлігентны дзядзечка ў акулерах, які цёпла пазіраў са здымка.

У тую першую ноч я адолеў толькі разьдзел, дзе апісваліся трызьненны Гітлера. Насалодзіўшыся аўтарскай фантазіяй, што перанесла мяне ў апартаменты фюрэра, ды паспачуваўшы людажэру й ворагу маёй савецкай радзімы, я спакойна заснуў. Пакінуўшы прыёмнае чытво на наступныя ночы.

І наступнай ноччу, пасья плённай працы ды сытнае вячэры, я ў ложку разгарнуў адамовіцкі том, як разгортваюць дэсэртны дэтэктыў. А страшнага Гітлера ўжо не было. Пайшлі беларускія пасёлкі на шляху ў колішніх украінскіх рабацяг, колішніх афіцэраў савецкай арміі ды іхных нямецкіх папличнікаў-камісараў. Пачаліся забітыя людзьмі, спальненыя зрубы, у якіх трупы працягвалі стаяць. Пачаліся карціны лягераў, дзе чырвоныя камандзіры елі трупы сваіх баявых таварышаў.

Пачаўся салодкі дым ад спаленага чалавечага мяса. Пачаліся больш чым пераканаўчыя доказы, што чалавек ня ведае сваіх д'ябальскіх здольнасцяў. І няма той мяжы, да якой можна апусьціцца. У тым ліку й табе. Васямнаццацігадоваму шчанюку-камсамольцу, які нахабна думае, што сьвет створаны адмыслова дзеля ўвасабленьня ягоных мараў. Шчанюку, у параўнаньні зь якім, пры пэўных абставінах, і дзядуля Гітлер выглядаў бы райстагскім леуценьнікам.

Наступнай ноччу я ўжо браў страшную кнігу з павагаю, разгортваў павольна. Як дзеці разгортваюць страшныя казкі. Гэтым разам я пазнаёміўся з Тупігам. Трыццацігадовым днепрапятроўцам, шарагоўцам карнага батальёну Мельнічэнкі, майклівым бамбізам, які не здымаў шыняля нават у самую сьпёку. І працаваў. Ня п'янстваваў з аднапалчанамі, ня зьверстваваў попусту й без патрэбы. А менавіта працаваў. І аўтар даў мне напоўніцу пакаштаваць тае працы. Асабліва ў сцэне ліквідацыі ўсёй вёскі, што сабралася ў адной хаце. Тупіга, калі хто забыўся на зьмест, паспрачайся з калегам, што пакладзе ўсіх адным дыскам. Як прафэсіянал, ён не любіў марнаваць патроны. І, зайшоўшы ў забітую людзьмі хату, вёў зь сялянамі пустую размову, сам у гэты час выбіраючы найбольш зручнае месца для агню. Каб націснуць на курок у самы нечаканы момант, і першымі пад кулі патрапілі дзеці на печцы.

За ўвесь час чытаньня «Карнікаў» я не прысьніў ніводнага кашмару. Але сам таго не

жадаючы, я пачынаў паважаць Тупігу. Сярод астатніх герояў рамана — пайп'яных сьмярдзючых хахлоў, якія рабілі з забойства цяжарных жанчын забаву, інтэлігентнага масквіча-афіцэрыка, заклапочанага пошукамі апраўданьня сваім дзеянньям, эсэсаўцаў, што ня бачылі ў тутэйшых людзях людзей, толькі Тупіга выглядаў чалавекам, які ведаў цану ім усім. Чалавекам, які ў прапанаваных умовах жыцьця й сьмерці зрабіў свой выбар сьвядома. І жыў, і працаваў згодна са сваім выбарам. Безь непатрэбнага енчаньня.

Ад моманту прачытаньня я яшчэ доўгі час ня мог пазбавіцца ад таго Тупігі. Ува мне раптам зьявілася ягоная спакойная ўпэўненасьць. Быццам і мне, які ніколі ў сваім жыцьці не забіваў, вядомае тое пачуцьцё, што дорыць чалавеку кулямёт і права навесьці ягоную рулю на іншых. І апрачаючы штодня цяжкія кірзовыя боты ды брудны халат, і павольна ідучы штодня па залітым сонцам заводзкім двары, і пазіраючы на свой цень, я бачыў на зямлі адбітак Тупігі ў шынялі.

А майстар быў незадаволены маімі спазьненьнямі. І начальнік цэху быў таксама нечым абураны. А калегі па працы дазвалялі сабе жарты на мой адрас. І ніхто зь іх ня мог даўмецца, чаму я такі спакойны і абыякавы. Быццам мяне зусім не хвалюе месячная прэмія з трынаццатай зарплатай. Я глядзеў на іх вачыма адамовіцкага героя, і мяне сапраўды абсалютна не хвалявала тое, што ім здавалася жыцьцёва важным...

Да Тупігі я вярнуўся пасля войска, падчас

няўдалай спробы паступіць у маскоўскі ВГІК на акторскі курс Джыгарханяна ды Філозава. Спазьніўшыся на першыя туры, я меў намер зачараваць камісію адразу на трэцім. У посьпеху свайго матэрыялу я не сумняваюся. Як і ў сваім выкананьні таго самага маналёгу Тупігі, дзе ён абірае больш зручнае месца для агню. У тым, што камісію яшчэ ніхто не расстрэльваў, я быў пэўны. Але калі Армэна Барысавіча я заінтрыгаваў, дык Філозаў застаўся непакісьны. Адным словам, артыст зь мяне не атрымаўся. Хоць маналёг я магу ўзгадаць і зараз...

* * *

Адамовіч і піша па-расейску, і імкнецца ў Маскву не таму, што ён пачуваецца расейцам і цаляе заняць месца ў расейскай літаратуры. Нездарма і імя ён сабе пакінуў беларускае — Алесь, і нацыянальнаму сантымэнту ў яго знаходзіцца месца. Ён едзе туды, дзе на той час быў цэнтар, дзе было самае высокае начальства, дзе вырашаліся праблемы глябальнае ядзернае пагрозы, трэцяй сусьветнай вайны, канца камунізму. Ён едзе ва ўнівэрсальнасьць, відаць, і адчуваючы пры гэтым прывіднасьць таго ўнівэрсалізму. Але вонкавыя знакі: шасьцідзясятніцтва, Сахараў, «Мэмарыял», — заважваюць.

Ягоная сьмерць не дазволіла нам прасачыць разьвіцьцё гэтае лёгкікі. Хоць сёе-тое для асэнсаваньня ў нас ёсьць. Перастройка разваліла ня толькі савецкую імперыю, але й вобраз Масквы як унівэрсуму. Масква з сталіцы сьвету ці,

прынамсі, многіх народаў стала ператварацца ў расейскую сталіцу — тады яшчэ нясьмела. Але і тады ўжо Адамовіч робіць характэрныя ўчынкi — знакавыя для ягонага вяртаньня. Ён бярэ ўдзел у Чарнобыльскім Шляху, ягоная постаць заўважная на Сойме БНФ, ён заснавальнік Беларускага ПЭН-цэнтру...

Сёньняшняя расейская і маскоўская моўная і геаграфічная дысьлякацыя ўжо зусім не азначае ўнівэрсуму. У культурным сэнсе гэта такая самая правінцыя, як і Беларусь. І тут і там усё яшчэ адбываецца пераходны пэрыяд. Адно, што ўсеагульнае стала расейскім, а беларускае засталася беларускім. Сваім заповітам пахаваць сябе на радзіме Адамовіч сам адказаў на пытаньне пра вэктар свайго руху.

Вяртаньне на эвалюцыйны шлях абярнулася вяртаньнем да разнастайнасьці ня толькі чалавечай і псыхалягічнай, але й нацыянальнай — разнастайнасьці відаў, моваў, спадчынаў, радзімаў, краінаў... І той Адамовічаў унівэрсум, што складаўся з Масквы як пупа зямлі, з глябальнай ядзернай пагрозы, чалавека «вообще» і звышлітаратуры — гэты ўнівэрсум лягнуў, а на ягоным месцы ўтварылася мноства непадобных, і тым цікавых культураў, кожная зь якіх вядзе свой дыялёг паміж небам і зямлёю без пасярэдніцтва якогась цэнтру, кожная ўзыходзіць да ўнівэрсуму сама, сваімі сродкамі. І няма сярод іх ні большых, ні меншых, ні галоўных і другасных. Пры гэтым унівэрсальны Адамовіч не ператварыўся ў расейскага пісьменьніка. Ягонае імя яшчэ можна сустраць у даведніках «русских писателей», але зь

нязьменнаю пазнакай — «белорусский писатель». Адамовіч вяртаецца туды, дзе ён сапраўды патрэбны, дакладней, дзе ён можа быць найболей запатрабаваным і ўжо адкуль можа паўтарыць свой выхад не ва ўніверсальны цэнтар, а ў шырокі свят.

этар 26 студзеня 2003 г.

Менск: горад, складзены зь вёсак

У адрозьненне ад большасці эўрапейскіх сталіц, у «вечна маладым» Менску ня цэняць і не зьберагаюць помнікаў архітэктуры, колішніх вуліц ды кварталаў і прыроднага ляндшафту. Адзінкавыя выключэнні толькі пацвярджаюць правіла. У выніку не паспявае вырасці чарговае пакаленне менчукоў, як незваротна змяняецца сам дух гораду, у якім тое пакаленне нарадзілася. Менск ня ведае і ня любіць сваёй мінуўшчыны.

Так адбываецца зусім не таму, што менчукі горшыя за парыжан або варшавякаў ці віленчукоў. Некалі ж і Менск быў горадам магдэбургскім, ганзейскім, «партовым». Але было тое надта даўно. Мінулае 20 стагодзьдзе канчаткова ператварыла сталіцу Беларусі ў мэгаполіс, складзены зь вёсак. Грушаўка і Ляхаўка, Цівалі і Дразды, Лошыца, Курасоўшчына, Сяляпянка, Зялёны Луг, Карзюкі ды шмат-шмат іншых вёсак апынуліся пад адной назваю

«Менск», які ня стаў ад гэтага горадам, падобным да іншых сталіц сьвету.

Дух і традыцыя вёскі, якая паводле прыроды сваёй ня дбае пра помнікі архітэктуры і гістарычны цэнтар, запанавалі ў Менску. Гэты дух і сёння нясуць у сабе менчукі — у большасці гараджане першага ці другога пакаленьня, учорашня вяскоўцы. Гэты дух — у самым ладзе жыцця, у культурным і палітычным выбары менчукоў, у іхным спэцыфічным стаўленьні да роднае мовы.

Як свят стаіць на трох чарапах, як Рым — на сямі ўзгорках, так Менск стаіць на сваіх вёсках. Вёсак ня сем, а сямнаццаць ці, можа быць, дваццаць сем. Але сутнасьць ад гэтага не змяняецца. З даўніх часоў у Менску змагаюцца між сабою два пачаткі — вясковы і гарадзкі.

Калі тое змаганьне пачалося, напэўна, ніхто ўжо ня скажа. Бо звычайна адбываецца наадварот — вёска паступова вырастае ў горад. І справа тут ня ў тым, што змяняецца аблічча, што дамы вышэйшыя і каменныя, што жыхароў болей. Нашмат важнейшыя змены ў сьветапоглядзе насельнікаў. Вось жа ў Менску, які вырас да памераў мэгаполісу, пануе гэты самы вясковы сьветапогляд. Ад таго і сам горад пачуваецца ня цэлым горадам, а населеным пунктам, складзеным, злучаным, зьлепленым у адно з мноства вёсак.

Ці гэтак было заўсёды?

Апісваючы Менск сярэдзіны 19 стагодзьдзя, Уладзіслаў Сыракомля ўвесь час параўноўвае яго зь Вільняй:

«Заўважым, што... на адзін дом прыпадае 16

жыхароў, у той час як у Вільні — 34 жыхары; але разам з тым у Менску няма такіх вялікіх дамоў, як у Вільні...»

«Важнейшая вуліца места — Койданаўская, на якой раней было некалькі касцёлаў і цэркваў, а цяпер мала хто можа паказаць, дзе яны стаялі».

«Вуліца Саборная... і яе працяг — Фэліцыянская, ужо найбольш забудаваныя адна- і двухпавярховымі драўлянымі дамамі і дамкамі, што ўціснуліся ў асяродак сваіх арыстакратычных братоў, як тыя вяскоўцы, што, трапіўшы на відовішча, праціскваюцца, як могуць, бліжэй да сцэны, не зважаючы на грамаду вяльможных паноў».

Хоць у пару Сыракомлі, паўтараста гадоў таму, і былі прыкметныя рысы будучае менскае мэтамарфозы, але выглядалі як атавізмы, ад якіх горад непазьбежна пазбавіцца. Паўстануць вялікія гмахі, а драўляныя хаты знікнуць, а галоўнае — зьявіцца памяць пра тое, што і дзе было, зьявіцца зусім іншае разуменьне часу, зьявіцца гарадзкая гісторыя.

Але адбылося па-іншаму. Менск разрастаўся ў вялікі горад, з кожным пакаленьнем руйнуючы тое, што было створана папярэднікамі. Зноў і зноў малады горад вынішчаў цэлыя вуліцы і кварталы свае памяці, свае гарадзкое гісторыі. Калі зруйнаваная Варшава пасяля вайны наноў адбудоўвала сваю Старуўку, у Менску ўсё старое пайшло пад знос, які цягнецца да нашых дзён. Менск адбудоўваць свой Стары Горад ня стаў.

Сьветапогляд вяскоўца падказваў, што хата

або дом ня маюць каштоўнасьці толькі таму, што яны старыя. Наадварот, захоўваць або паднаўляць староцьце было б непрактычна. Яго трэба перарабіць або зьнесці. Вёска ня ведае рэстаўрацыі.

Захапленне згібам крывой вулкі, маляўнічай шчылінай у сыяне, пахам цэглы, вясёлкай на дзікім бруку пасяля дажджу — тое, што знаёмае месцічу, для вяскоўца няважнае, бескарыснае. І знос найстарэйшае менскае вуліцы Нямігі ў 1960-я гады быў зусім прагрэсіўным у вачах гараджанаў першага пакаленьня. І знос вуліцы Замкавай пазалетась — таксама.

Мабыць, галоўнай прычынай менскае мэтамарфозы сталася ператварэньне губэрнскага цэнтру ў сталіцу краіны, якой ён стаў з заснаваньнем БССР. Вось калі вясковы пачатак перамог. Ня стаўшы, па сутнасьці, сучасным самадастатковым горадам, Менск прыпадобіўся да таго навабранца, якому раптам пачапілі генэральскія пагоны. Калі ты сталіца, ці варта табе задумляцца пра тое, наколькі ты — горад? Гэта нібы і так зразумела.

У адрозьненне ад гораду, вёска ня мае гісторыі, а толькі традыцыю, яе культура — этнаграфія. Вясковы паэт, складальнік песень, казак і прымавак — народ, а ня Янка Купала ці Ўладзімер Караткевіч. Вёска не пэрсаналізуецца так, як горад. Можна сказаць: адна баба, адзін мужык — і ўжо ясна, пра каго гаворка.

Вёска не ўнікальная — яна тыповая. Для гораду гэта — сьмерць. Ён пачуваецца адзіным у свеце, асабліва, калі ён — сталіца. Вёска — аб'ект, горад — суб'ект, прынамсі, мусіць та-

кім быць. Вёска — асяродзьдзе, а горад — чалавек у гэтым асяродзьдзі. Вось чаму тое, што добра для вёскі, для гораду часьцяком блага. Бо міталёгія гораду складаецца з фактаў гісторыі і канкрэтных пэрсанажаў. Менскія вёскі забралі ў сталіцы яе гісторыю і яе герояў тады, калі вясковы пачатак перамог.

Горад рос, разбухаў, напаўняўся патокамі насельніцтва і паступова сам становіўся вобразам гэтага памкненьня вяскоўцаў у сталіцу. Часьцяком за такі пераезд яны плацілі сваёй роднай мовай, мяняючы яе на нібыта гарадзкую менскую, а то й памяцьцю пра сваіх пакінутых недзе ў вёсцы бацькоў. Гэтую здраду без пакаяньня і цяпер можна разгледзець у вачах менскага вулічнага натоўпу.

Зроблены сталіцай, Менск перанес сваю вясковасьць і «вечную маладосьць» на ўсю краіну. Пад сталічную «моду» пачалі перарабляць і іншыя цэнтры. Уплыў распаўсюдзіўся на ўсё грамадзкае жыцьцё Беларусі. І калі абвешчаньне незалежнасьці ў 1991 годзе было перамогай гораду — г.зн., гісторыі, культуры і асобаў, дык абраньне першага прэзыдэнта стала рэваншам традыцыі, этнаграфіі і тыповасьці. Вось чаму так пабляклі сёньня ўчорашнія імёны: дзяржаўныя мужы, акадэмікі ды народныя пісьменьнікі. Вось чаму ўлада ня лічыцца з іхнымі заслугамі і не бярэ пад увагу іхнага меркаваньня. Абраньне першага прэзыдэнта стала рэваншам вёскі над горадам-суб'ектам. Уся краіна пагрузілася ў бясчасьце з дажынкамі і стала аб'ектам дзейнасьці аднаго чалавека — вайта, старасты ці дырэктара саўгасу — сутнас-

на тое самае — таго, хто мае ўсю паўнату ўлады ў вёсцы.

Натуральна, усё сказанае будзе адно толькі дапушчэньнем, калі словы не падмацаваць фактамі ды назіраньнем з натуры.

Зьміцер Бартосік:

Тое, што Менск — вялікая вёска, я чуў не аднойчы. Але на свае вочы ўбачыў толькі з самалётнага ілюмінатара. Зьверху на беларускую сталіцу адкрываецца дзіўная карціна. Не разгледзіш тых паштовачных сюжэтаў з плошчай Перамогі ды праспэктам Скарыны. Але пабачыш нашмат цікавейшае, тое, чаго зь зямлі не заўважаецца. Паміж жыльмі масівамі, паабпал шырокіх трасаў, уздоўж чыгунак і рэк, па ўсёй сталічнай прасторы раскінуліся вёскі. Нават цяжка вызначыць, дзе сканчаецца тая вёска, і пачынаецца ўласна Менск.

СУХАРАВА

Ніякавата стаяць на вясковай вуліцы і ня чуць характэрных вясковых гукаў. Ні мычаньня кароў, ні крыкаў пёўня, хіба што сабака забрэша. Адчуваеш сябе альбо глухім, альбо акупантам, ад якога пахаваліся вяскоўцы. Альбо незнаёмцам, які бяз справы зайшоў у чужую хату. Менавіта так я адчуў сябе, калі ўвайшоў у Сухарава. Вялізную вёску, палову якой ужо зьей горад Менск. Шматпавярховікі абышлі могілкі на пагорку і спыніліся перад старымі хатамі. Малады сухаравец Мікола,

які вяртайся з гарадзкой крамы, аказаўся вельмі гаваркім.

— Ці вёска жыве, як вёска? Тут трымаюць жывёнасьць?

— Ужо не трымаюць. Таму, што карміць няма чым. Горад акружыў нас. Хаця травы тут ёсць дзе накасіць. Але ж яна загаджана выхляпнымі газамі. Сад калгасны за горкай быў, там зрабілі парк. А кароў тут трымалі, дык яны ня сталі есці траву, бо сабакі ўсё загадзілі. Во так і жывем. Быццам бы горад, а яка была дзярэўня, так дзярэўня і засталася.

— Горад не прынес Вам ніякіх выгадаў?

— Вялікая выгада... Раней плацілі капейкі за зямлю, а цяпер плоцім тысячы. Падатак вырас, і больш нічога, усе выгады.

Пра былыя ліхія часіны Мікола згадвае з гумарам:

— Сухарава было нябеднае сяло. Бацька мой з маці да вайны дзесяць гектар зямлі мелі. А калгас як пачаўся, усё гэта ў калгас здалі. Расказвай бацька, калі калгасу не было, дык такія камуны былі. Ну, сабралі ўсё ў камуну — жывёлу і іншае. І пастанавілі — будзем жыць у гэтай камуне. Ну, сталі купляць адзежу сабе з гэтых агульных грошай, разам ежу варылі. Калі парэзалі ўвесь скот, растрацілі ўсе грошы, камуна і разьбеглася. Такая вясёлая гісторыя была...

ПЯТРОЎШЧЫНА

Пралятаючы па шырокіх і простых менскіх праспэктах, мы не заўважаем і нават не зда-

гадваемся пра прыродны ландшафт тых мясцінаў, што мільгаюць за вокнамі. Але варта толькі збочыць з вуліцы Чыгуначнай у вёску Пятроўшчына, каб зразумець, колькі сіл і сродкаў пакладзена горадам на нівэляваньне і выраўніваньне ўсяго, што замінае простаму руху па роўнядзі. Якая сотня мэтраў убок, і вы быццам ня ў Менску. Адкуль такія горы і падазіны? Якая пастаральная маляўнічасць у краявідзе, складзеным з дамка на гары, азярка ў нізіне, зьвілістай дарогі, што губляецца за новым пад'ёмам. А за ім — таполевыя прысады, сьляды шляхецкай сядзібы. Калі б яшчэ не тралейбусны бразгат з вуліцы Сямашкі, і не вясковая цішыня падворкаў, дык і не паверыш адразу, што сёлета за два крокі пачнецца будаўніцтва станцыі мэтро «Пятроўшчына».

Пятроўшчына разрэзаная на тры часткі. Адна за Чыгуначнай вуліцай, другая — за праспэктам Дзяржынскага. А трэцяя паміж імі — адзін толькі дом, але ў аблозе дзвюх ажыўленых трасаў ён выглядае няскоранай крэпасцю. Антыподам вясковай хаце сьвеціцца нэонамі яркая аўтазапраўка, што разьмясьцілася насупраць. Я пагрукаўся ў дзьверы. Гаспадар супакоіў сабаку і прыемна здзівіўся маёй мове.

— Па-беларуску? А мы размаўляем на трасянцы. Просім тагда ў хату. Удаставерэніе есць? А то патом паглядзіш, р-р-аз, і кайра ня стане...

Усяго чакаў, але толькі не такога разьвіцьця сюжэту. Напэўна, здзічэў я ў далёкім Менску, калі, як нейкае дзіва, успрымаю запрашэньне за стол. За сталом — вялікая бясёда. У гаспа-

дароў, сям'і Мялешкаў, госьці зь іншага канца гораду. А такое адчуваньне, што зь іншага гораду. Бо і віно, і закуска, і абстаноўка ў хаце абсалютна вясковая. Сьвятло запраўкі, што б'е ў вокны, па гэты бок выглядае, як зьзяньне нейкага НЛА.

— Віно! Будзеце піць, а патам яшчо можам даць і з сабой. За знакомства. Давайце. Нас тут зь месца ніхто ня строне, толькі чацьвёртая ўласць...

Чым болей я адагравайся вясковым віном у гэтых мілых людзей, тым больш адчуваў сябе стомленым падарожнікам у якім старадаўнім заезным двары. Пэрсанажам з аповесці Яна Баршчэўскага. Загаварыла гаспадыня:

— Мы жывём, як у вёсцы. Нават яшчэ горш, чым у вёсцы. Бо няма нікакіх умоваў, і не прадбачыцца. Хазяйства я не магу дзяржаць, бо газ не магу правесці, вадаправод я не магу сабе правесці, бо нас зносяць з 1980-га году...

— А вы б хацелі памяняць гэтую хату на кватэру? — спытайся я ў гаспадара.

— На кватэру? Чэсна гавара, я б памяняў на багаўстроены дом. Таму што я прывык на зямлі жыць... Давайце лепей раскажу другую гісторыю. Нальём толькі віна пад гэта дзела... Сам я точна ня помню. Са старыны пайшло. Чаго называецца Пятроўшчына, а чаго называецца Рылаўшчына? Тут дзярэўня Дружба, раней называлась Рылаўшчына. Гэта ўце ўрэмена, відзіма, кагда была Северная вайна. Мінск меў магдэбурскае права, а Пятроўшчына была ўжэ населена. Так случылась, ехай цар Пётар. І жыцелі выйшлі цара Пятра сустра-

каць. Чарку, скварку. Ну, цар праехаў. А жыхары той дзярэўні выйшлі, з-за хат паглядаюць, толькі рылы павысоўваюць. Ну, цар і сказаў: «Вунь тая першая дзярэўня, дзе з чаркай-скваркай, хай будзе маім імем названая — Пятроўшчына. А тая, дзе рылы... Рылаўшчынай і будзе»...

Адсьмяўшыся, гаспадыня згадала, якая раней была ў Пятроўшчыне рэчка. Тая самая, якой сёньня не разгледзіш з аўтамабільнага вакна:

— Калі пачала хадзіць у школу ў 1960-х гадах, край гораду быў — завод санцехзаготовак. Далей ужо нічога не было. Далей шлі палі. Пшаніца, лён, хадзілі з мамай лён палоць. І яшчэ хадзілі рэчку палоць — прачышчаць рэчку граблямі. Ой, якая рэчка была! Лугі заліўныя якія былі! Рэчка Шума называлася. Там вясной сустракаліся два патокі. Роў стаяў, што тут была чутна.

На разьвітаньне гаспадар гасьціннага двара сказаў наступнае:

— Праблема ў тым, што я тут радзіўся, тут жыву, і гэты кусок зямлі мне вельмі драг. Я прэкрасна знаю, што гэты кусок зямлі намнога дарожэ стоіт, чэм двухкомнатная кварціра ці што там мне палагаецца. Таму, што я на этам куске зямлі, калі гэта будзе мой кусок, магу фальварак адстроіць. Але ж не даюць. Я вішу праміж небам і зямлёй. У гэтым уся справа заключаецца...

Пакуль Зьміцер Бартосік гаворыць зь вяскоўцамі-менчукамі, я гартаю стары «Геагра-

фічны слоўнік», што выдаваўся таўшчэзнымі тамамі напрыканцы 19 ст. І першае, што спыняе маю ўвагу — тагачасныя варшаўскія выдаўцы не перакручвалі назваў менскіх вёсак на польскі лад. А здзіўляе гэта таму, што такі факт цалкам супярэчыць стэрэатыпу, быццам гэта ў спадчыну ад падступных палянізатараў дасталіся нам сённяшнія назвы многіх беларускіх гарадоў і вёсак. У выніку Берасьце мы называем Брэстам, Горадню — Гродна, а Менск — Мінскам. Дык вось, гартаньне «Геаграфічнага слоўніка» пераконвае, што гэта не зусім так. Скажам, менская вёска, якую сучасны энцыклапэдычны даведнік пра сталіцу на расейскай мове падае як «Вильковщина», гэта значыць, у польскай інтэрпрэтацыі, у старым «Геаграфічным слоўніку» называецца па-польску Волкаўшчынай. Дык, можа, і самім апалячаным словам «Мінск» мы абавязаныя не палякам, а нейкім іншым гульцам у палітыку з тапанімікай?

Зусім «дзіцячае» пытаньне: чаму беларуская сталіца дагэтуль называецца не на беларускі, а на польскі манер? — сустракае ў адказ зацятае маўчаньне «дарослых». Дарэчы, апошнім часам «дзіцячае» пытаньне перастала падымацца наагул. Верагодна, таму, што яно невырашальнае ў стане аб'ектнасьці і з новай сілай загучыць толькі тады, калі горад перастане напавер быць скопішчам вёсак.

Стары «Геаграфічны слоўнік» ляпідарна фіксуе знаёмыя менскія назвы. Часам, як з той Волкаўшчынай, іх удакладняючы. Скажам, засьценак Будзілава ў гміне Сеньніца, тры вяр-

сты ад Менску, трэба насамрэч называць Будзілавічамі.

А вось Восьнінка — ці ня той гэта раён на праспэктце Машэрава, які менчукі называюць «каменнымі джунглямі»? У «Слоўніку» гэта фальварак, 5 вёрстаў ад Менску, збудаваны ў прыгожым месцы, над шырокім ставом; глеба гліністая, ураджайная, лугі адборныя, лясы сасновыя. Спадчынная маёмасьць Вярыгаў-Дарэўскіх. Недалёка ад фальварку ў лесе ёсьць сьляды старажытнага замку, і тое месца называецца Замчышчам, а ў самым фальварку на дзядзінцы знаходзяць часта манэты часоў Жыгімонта Аўгуста.

А вось — Зялёны Луг. Іх цяпер шмат, і тады было тры. Адзін зь іх — і ня вёска нават, а прыдарожная карчма на шляху да Тышкевіцкага Гарадка, 7 вёрст ад Менску.

Кальварыя. Стары прыгожы могільнік пад губэрнскім Менскам — піша ў «Слоўніку» аўтар артыкула Аляксандар Ельскі. Цяпер гэта амаль што цэнтар гораду. Мураваны касьцёл мае ўнутры карціны вядомага Яна Дамеля. Тут спачывае мноства асобаў, заслужаных для мясцовасьці і краю ўвогуле. Але іх імёны мала каму сёння нешта гавораць — дадаю я ад сябе.

Побач з Кальварыяй — вёска Цівалі. Пра яе назву ня так даўна пісала «Наша Ніва»:

«Цівалі. Такую ж назву мае каскад вадаспадаў вышыняю 160 мэтраў на рацэ Аньён, прытоку Тыбру ў Цэнтральнай Італіі. Менавіта там імператар Адрыян і патрыцый Мэцэнат, чьё імя стала назывуным, мелі свае вілы. Там быў разьбіты парк з каскаднаю систэмай фантанаў.

Вось адкуль Цівалі — ад вадаспадаў. Гэткую ж назву меў і маёнтачак пад Менскам, побач з Кальварыяй. Рамантычныя прыхільнасці ўладальніка і, пэўна, прыродныя асаблівасці паўплывалі на выбар назвы».

Цівалі апетыя сучаснымі менскімі бардамі. У Лявона Вольскага ёсць адмысловы верш:

Я жыў ля вёскі Цівалі,
ці мелі вы калісь мажлівасць
вось так — правесці
ўсё дзяцінства
паблізу вёскі Цівалі?
Ці Валя там са мной гуляла
ў пясочны замак,
ці ня Валя?
Ці не! Бадай што, Віялета.
На жаль, забыўся я на гэта.
На жаль, я шмат на што забыўся.
Напрыклад, на сваё дзяцінства:
на школу, на садок дзіцячы,
на парты, дзённікі, задачы,
на зорку, на чырвоны гальштук —
на ўсё забыўся я амаль што.
На ўсё.
Адно, што толькі помню:
я жыў ля вёскі Цівалі.
Ці то над прорваю, ці ў жыцце
я жыў...
Нікому не кажыце.

А вось Крупцы, дзе Аляксандар Лукашэнка пасяліў сваю маці ў адмыслова збудаваным для яе доме. Гэта на праспэктце Машэрава, побач з новым футбольным манэжам. Вёска Крупцы слынная тым, што там зьявіўся людзям цудадзейны абраз, і цяпер будуюцца храм. А яшчэ побач — вёска Дразды.

Дразды — вядомыя сёння дыпляматычным скандалам і тым, што там жыве прэзідэнт, у выніку чаго Дразды патрапілі ў песню Віктара Шалкевіча пра таварышча Сапегу.

Між іншым, рэзідэнцыя прэзідэнта ў Драздах пабудаваная на месцы былога канцлягера. І калі з Драздоў высялялі замежных дыпляматаў, прафэсар Мальдзіс зьвяртаўся да Ёўрала Латыпава з прапановай вынесці адтуль усе рэзідэнцыі і зрабіць мэмарыял ахвярам нацызму. Маўляў, тады ня трэба было б тлумачыць замежным паслам, чаму іх адтуль выгналі. Аднак голас слыннага вучонага ня быў пачуты. Лукашэнка ў Драздах застаўся, а паслам патлумачылі іхнае выгнаньне прарывам каналізацыі. Вясковая фантазія і тут аддала перавагу рэчам канкрэтным і практычным, а не гарадзкой гісторыі і міталёгіі...

Козырава і Курасоўшчына, Лошыца і Малінаўка, Мядзьвежына і Пагулянка, Пярэспа і Серабранка, Чыжоўка і Шэпічы... Не відаць канца гэтаму спісу.

А Грушаўка? — хіба ж ня вёска, пасярод якой разьлэгся аграмадністы комплекс былога НКВД, а пасяля Менскага апэратыўнага палка савецкіх унутраных войскаў? Тады, калі давалася там служыць, памятаю, галоўным прадметам гонару тамтэйшых абітальнікаў былі расповеды пра тое, як Менскі апэратыўны полк аднойчы ў 1968-м проста сярод ночы ўзьняўся з ложкаў і вылецеў у Прагу. Уся апэрацыя — ад пад'ёму да вылету — заняла літаральна пятнаццаць хвілін!

Тады начныя трывогі з выездам былі ўлюбё-

ным заняткам палкавых камандзіраў. І ўсё гэта моцна кантраставала з навакольным паўсонным рытмам жыцця Грушаўкі — вёскі-вёскаю, што хавалася паміж страхавітымі гмахамі колішняга НКВД і баракамі Менскае тытунёвае фабрыкі.

А Шабаны? Таксама ўвайшлі ў бардаўскую песьню, на гэты раз — у песьню Зьмітра Бартосіка — як сымбаль менскай ускраіны і глухамані...

КАРЗЮКІ

Плаўна Сьвіслач-рэчка
Ўдаль плыве, бяжыць;
Над крутым абрываю
Панскі дом стаіць.

Зелянеюць вольхі
Па краях ракі,
Высяцца над імі
Сумна Карзюкі.

Відзен горад здаля,
Горад Менск стары,
Пнуцца важна к небу
Коміны, муры.

Гулка далятае
Дзікі сьвіст машын
Ды прыпеўкі жабаў
З рэчкі і лагчын.

Гэта, між іншым, Янка Купала, 1911 год. Што ён рабіў у тых Карзюках, цяжка сказаць. Даведнікі пішуць — адпачываў.

Зьміцер Бартосік:

Чым прыцягнула ўвагу Янкі Купалы вёска Карзюкі, цяпер можна маляваць толькі ў сваім уяўленьні. Бо той Сьвіслачы, на беразе якой стаяла некалі вёска, ужо няма. А ёсьць Чыжоўскае вадасховішча. І панскага дому (а меў на ўвазе паэт, думаю, Лошыцкую сядзібу) ужо не відаць з-за дахаў вуліцы Чыжэўскіх — колішняга Ігуменскага тракту. І Менск ужо пайсюль і вакол. Дыміць кальцавая аўтастрада, шуміць Чыжоўка, далягляд закрыты кварталамі Серабранкі. А карзюкоўская старажылка Ганна Аляксееўна, да якой я завітаў, да гэтае пары ня можа назваць сябе гараджанкай:

— Якой я магу быць гараджанкай. Я ў дзярэўні радзілася, я ў дзярэўні работала. Ну, вядома, мы блізка гораду жывём, мы не такія і адсталыя людзі. Мы ж відзім, як вядуць сябе людзі. Дык можна было навучыцца. Ну, водаправоду ў нас няма, канечне, гэта трэба вялікія грошы, каб ваду правесці. У нас во калодзеж на дварэ. Тэлефон ёсьць. А ніякіх больш удобстваў няма. Ні вады, ні ваннай, нічога. Жывем, як прадзеды і дзяды. Горад замнога патрабуе ад нас. Яны нам адводзяць 15 сотак, а астатняе хай бур’янее. Мы вас трогаць, гаварат, ня будзем, будзеце пользавацца. Ну, хто ж нам задарам дасьць пользавацца зямлёй. Зямля ж гасударственная, за яе ж трэба плаціць. Дык што ж, мы зусім такія глупенькія, не панімаем. Ня знаю, калі яны ўжо прыйдуць тутака рэзаць.

— Дык атрымліваецца, што лепш бы горад сюды і ня йшоў?

— Канечна. У сельсавеце нас ад дзядоў і прадзедаў зналі і нас уважалі. А горад думае, што мы нічога не заслужылі. А заслужылі мы больш, чым хто. Майго бацьку расстралялі, сына брата высылалі ў Германію, мяне ў 17 год вадзілі на расстрэл. Вось так. І чудам проста ад таго, што папаўся такі немец, чалавечны чалавек, я асталась жыва. Ну, а цяпер усім на гэта напляваць.

Рэчка, луг, гасьцінец,
Горад, Карзюкі
Разрываюць думкі
На усе бакі.

Сам сабой ня знаеш,
Што рабіць, як жыць:
Ці ляцець у горад,
Ці ў Карзюках сьніць?

Ці пайсьці гасьцінцам
Долі ў сьвет шукаць?
Ці рацэ, русалкам
Галаву аддаць?..

РЫЛАВІЧЫ

Божа, які жах! Гэта першае, што падумалася, як толькі я збочыў з праспэкту Дзяржынскага ў вёску Дружба. Былую Рылаўшчыну. Ці то новая назва паўплывала на яе лёс, але адразу хочацца разьвярнуцца і пакінуць ад граха далей гэтыя крывыя хаты, з выгляду якіх адразу і не разьбярэш — а ці жывуць у іх

людзі? Перакошаныя платы, запыленыя шыбы, счарнелыя ад часу дахі. Закінутая фэрма з расхрыстанай брамай ня рэжа тут вока. Пасярэдзіне вёскі панылая вуліца крута спускаецца да азярца, на якім гуляюцца дзеці. Рылавец ці дружбавец гадоў сарака шпацыруе з маленькім сынам:

— Былі лугі. Во тут такія лугі былі і рачушка цякла. Невялікая такая, у Лошыцу ўпадала. Потым, калі пачалі будаваць Юга-Запад, гэтую зямлю па пойме ракі бралі на азеляненьне. Трэст «Азеляненьне» накапаў ямаў, а потым... Ссыпаюць мусар, там, там. Горад акружыў нас. Усё мяняецца.

— І ці шмат зьмянілася?

— На той горцы былі курганы. Там зэніткі стаялі ў вайну, потым зарасло кустарнікам. Грыбы там сабіралі. Курганы былі. Потым іх зраўнялі. Курганоў няма цяпер.

— Бліжэйшыя вашыя суседзі — гэта Пятроўшчына?

— Пятроўшчына, Дворышча, шмат вёсак. Курасоўшчына. Па маладосьці там, дзе цяпер ямы, быў стадыён. І мы з акружнымі дзярэйнямі ў футбол гулялі. А цяпер адны ямы...

Спадар накіраваў мяне да дзеда Рыгора, які трымае пчол. Дзед Рыгор выглядае моцна. Аднаногі, каржакаваты, гучны, спрытны, нягледзячы на калецтва, стары больш паходзіў на колішняга пірата, чым на калгасніка.

— Скажыце, а хто-небудзь называе яшчэ вёску Рылаўшчына?

— Ёсьць. Я ў ёй радзіўся, у гэтай Рылаўшчы-

не, яна называецца Рылаўшчына. Яе ў 1961-м годзе перайменавалі на Дружбу.

— А навошта?

— Ну, я ня знаю, навошта. Сьмяяліся: рыла, рыла, рыла. Гэта, напэўна, пан быў Рылоўскі такі, па-мойму. Можна быць, я паноў ужо ня помню. Я ад старых чуў, што нібы пан быў такі Рылоўскі. Маліноўскі — Малінаўка, Пятроўскі — Пятроўшчына. Па імені паноў давалі назвы.

МІХАЛОВА

Пасьля Рылаўшчыны-Дружбы вёска Міхалова ўражвае памерамі і багацьцем. Цагляныя дамы ў два паверхі, спадарожнікавыя антэны... Углыб вёска бяднее, але не да жабрацтва. Нават разваленая фэрма каля азярца не выклікае жалю. Хутчэй абуджае шляхетны сум. Майляў «няма таго, што раньш было». Крэпкі мужык у паношаным беларускім, далукашэнкаўскім міліцэйскім кіцелі вядзе каня. Гэта былы міліцыянт, а сёньня пэнсіянэр, дзядзька Дзіма.

— Вы сталі гараджанінам, ці ўсё ж засталіся вяскоўцам?

— Па-мойму, асталіся вяскоўцамі. У горадзе.

— А калі было лепш: калі была вёска, ці калі вёска акружаная мікрараёнамі?

— Нам горад не замінае, можна работаць, вясьці дамашнюю гаспадарку.

— І шмат хто тут апрацоўвае зямлю?

— Уся акруга. Дачнікаў многа. І так проста, для душы, харашо.

Гаспадар каня параіў мне зайсьці да міхалоўскага старажыла дзеда Сашы. Камяніца дзеда Сашы стаіць у прыгожым тупіку. Некалькі дамоў згрувасьціліся на гары, за якою ляжыць колішняе поле, на даляглядзе будуюцца мікрараён Сухарава. Дзед Саша:

— Тут стаяў памешчыцкі дом, тут во, побач. Тут была рака ў нас, зьнізу працякала. Я купацца хадзіў. У памешчыкаў было культурна. Алея была, яны прахаджваліся. А далей былі прысады такія... клёны. Пад гэтымі прысадамі было заўсёды суха. І мы туды бегалі. Калі лістапад, мама прымушала зьбіраць кляновыя лісьця. І хлеб яна пякла... дзеравянная лапата, цеста, кляновыя лісьця, і ў печ — шух. Гэта было красата. І мы бралі гэтую скарынку, націралі часнок, і ніколі зубы не балелі. Мама была мая красавіца жэншчына. Яна калісьці была ў памешчыка, выхоўвала дзяцей у іх. Пасьля вайны адзін прыяжджаў, маму любіў, сын памешчыцкі Вася. Памешчыкі самі не выхоўвалі, яны нянькам аддавалі дзяцей.

Дзед Саша шмат расказваў пра сваё жыцьцё, пра навакольле, пра партызанку. Але наймацнейшае ўражаньне, найбольш эмацыйнае, у яго пакінуў уласаўскі афіцэр, які ў кароткі тэрмін занядбаны саўгас ператварыў у бліскую нямецкую гаспадарку:

— І вось гэты ўпраўляючы такую гаспадарку падняў, што такіх ураджаяў у нас, у Савецкім Саюзе, не было. Прывезьлі з Германіі зярно, жыта прывезьлі, і прывезьлі бульбу. У нас бульба была — такія бубачкі. Як пасялі гэтую бульбу, як убралі ўраджай. 30—40 цэнт-

нэраў з гектара, во такія клубні. Жыта пасеялі. А колас — як боб. Нашы глянулі. Што гэта такое за зярно? Адкуль яно ўзялося? Такія цэнтнэры — страшнае дзела...

Вырульваючы зь вёскі Міхалова на забудаваную бэтоннымі блізьнятамі вуліцу Рафіева, я шкадаваў аб адным. Гэтыя людзі забяруць з сабою ў неварачь свае ўспаміны. Пакінуўшы бязьлікаму і бязьлітаснаму гораду пераварачь у сваім чэраве тое нешматлікае, што засталося ў яго ад прыроды.

Успаміны менскіх вяскоўцаў — таксама характэрныя вясковыя. Гараджане звычайна распавядаюць пра школу, пра нейкія культурныя падзеі і пра знакамітых людзей. Вёска ўспамінае зборныя або тыповыя вобразы і тое, што звязана зь зямлёй. Яна памятае толькі свой аб'ектны стан.

Таму вяскоўцы ня пішуць кніг, інакш гэта ўжо былі б не вяскоўцы. Бо творца ў вёсцы — народ, а не паэт ці пісьменьнік. І гісторыі вёска, паўтаруся, ня мае. Яна мае традыцыю, якая і сыходзіць спакваля ў неварачь. Менск ня стане больш горадам ад нашых сённяшніх апавяданьняў пра ягоную вясковасць. Ён хіба што можа лепей зразумець самога сябе, а сьледам за ім, за сталіцай, — і ўся Беларусь нібы зробіць тэст свайго немалога арганізму — дзе яна суб'ект, а значыць, гарадзкая, а дзе — аб'ект, асяродзьдзе, у якім пануе адзін усенародна ці ўсевяскова абраны гаспадар.

Што будзе далей? Ці так і застанецца Менск скопішчам вёсак з адпаведным характарам?

Наўрад ці. Бо вёска ня ведае часу і разьвіцьця, яна нібы застыла ў вечным бясчасьсі, дзе гадзіны адлічваюцца выганам жывёлы, дні — адлегласьцю паміж царкоўнымі сьвятамі, а гады — нараджэньнем і сьмерцю сваякоў ды суседзяў.

Трэба думаць, што горад мусіць-такі перамагачь сваю вясковую сутнасць. І тады бясчасьсе адступіцца, да традыцыі дадасца гісторыя, а месца аднаго пэрсанажа зоймуць многія — дзяржаўныя мужы, акадэмікі, паэты. І калі тое пачне адбывацца ў сталіцы, яно зрушыць зь месца і ў іншых гарадох, а там і па ўсёй краіне.

этэр 16 лютага 2003 г.

«Рэспубліка-партызанка»

— Перадача пра Васіля Казлова? — здзівіўся калега, калі я назваў яму абраную для «Вострай Браны» тэму. — Каму гэта сёння цікава? Яшчэ адзін пэрсанаж з доўгага шэрагу «членаў палітбюро», дарма што сёння яму спаўняецца 100 гадоў. Той выпадак, калі «ўсё прайшло, мінула, як і не было, у капцох паснула, зельлем зарасло».

Сапраўды, нецікава было б пераказваць той-стыя казённыя кніжкі пра гісторыю КПБ, яе ролю ў перамозе над фашызмам ды аднаўленьні паваяеннай гаспадаркі. Але зазіраць у тыя кніжкі бывае карысна. Хоць бы для таго, каб пераканацца: як тая гісторыя рэхам адбіваецца на

нашай штодзённасьці. А яшчэ для таго, каб пабачыць у той гісторыі вялікае мноства белых плямаў, блытаных эпизодаў і адкрытай хлусьні. І каб урэшце зрабіць выснову, што гэта — зусім невядомая гісторыя.

З імем Васіля Казлова — партызанскага камандзіра і паваеннага кіраўніка БССР — сходу асацыююцца тры рэчы. Першая — вуліца ў цэнтры сталіцы, што носіць ягонае імя. Гістарычна яна Даўгабродзкая, пасля была перайменаваная ў Казлова, а ў паслясавецкі час яе падзялілі на дзве — частка засталася Казлова, а частцы вярнулі яе спрадвечнае імя, ад чаго менскія дасьціпнікі сталі называць яе «казлабродзкай».

Другая рэч — гэта брэнд «рэспублікі-партызанкі», за якім першай асобаю стаіць той самы Васіль Казлоў. Менавіта ён застаўся ў памяці старэйшага пакаленьня беларусаў, як галоўны пасляваенны партызан, патрон вэтэранаў ляснага змаганьня.

Нарэшце, трэцяе, што прыходзіць у галаву, — гэта рэабілітацыя менскага камуністычнага падполья, якой пісьменьнік Іван Новікаў прысьвяціў свае жыцьцё і творчасць. Для Новікава гэта была няпростая барацьба, бо на шляху стаяў ня хто іншы, а сам Васіль Казлоў, аўтар афіцыйнай вэрсіі пра тое, што менскае падполье было створанае фашыстамі — з правакацыйнымі мэтамі.

Урэшце Новікаў перамог Казлова, і сярод назваў менскіх вуліц зьявіліся імёны Ісае Казінца ды ягоных таварышаў. Але гісторыя як была цёмная, так, бадай, яшчэ цямнейшая ста-

ла. Мы маем вэрсіі. Вэрсію Казлова пра тое, што падполье стварылі немцы. Вэрсію Новікава пра тое, што Казлоў, якога Масква прызначыла кіраваць менскім падпольлем у 1943-м, імкнуўся дыскрэдытаваць ранейшых падпольшчыкаў, бо яны зьявіліся стыхійна, без указаньня з Масквы, і таму былі ў ягоных вачах самазванцамі, а значыць, і правакатарамі. Ёсьць яшчэ вэрсія пра тое, што апякун партызанаў Казлоў менавіта іх рабіў галоўнымі героямі вайны і таму імкнуўся не размываць гэтага вобразу іншымі героямі — гарадзкімі падпольшчыкамі. Нарэшце, усё канчаткова заблытваецца, калі глядзець на савецкіх падпольшчыкаў не адназначна, а ва ўсёй складанасьці дачыненняў з нацыянальным падпольлем і акупацыйнай адміністрацыяй. Чым далей ад нас тыя падзеі, тым больш неадназначнымі выглядаюць іх пэрсанажы, бо тым менш ахвотна мы верым на слова і прымаем чыюсьці адну праўду. А гэта значыць, што Васілю Казлову забыцьцё не пагражае.

Сёньняшня ацэнка таго партызанскага руху, адным з увасабленьняў якога і быў Васіль Казлоў, — зусім ня тая, якую ён сам даваў у сваіх успамінах. Дакладней, сёньня ацэнак шмат, і яны розныя. Вось, да прыкладу, што кажа пра партызанаў пісьменьнік Валянцін Тарас, які сам пачынаў сваё сталае жыцьцё ў партызанскім атрадзе:

— Ня трэба думаць, што яны нічога не рабілі, не змагаліся. Яны змагаліся. Былі падрывы эшалёнаў, былі засады, былі налёты на

гарнізоны. Карацей кажучы, была партызанская вайна. Ня трэба гэтага адмаўляць.

Гісторык Уладзімер Ісаенка не адмаўляе. Але, разам з тым, сумняваецца ў эфэктыўнасці рэйкавай вайны:

— Урэшце, атрымалася так, што на галоўныя магістралі трэба было рэйкі везці з Уралу. А гэта ўсё запавольвала хуткае наступленне савецкіх войскаў. Таму «рэйкавая вайна» — гэта вайна пад сумненнем. Гэта такая ж, мабыць, рэч, як указаньне таварыша Сталіна, геніяльнае, у 1941 годзе спальваць лясы. Калі б выканалі гэтае ўказаньне, дык дзе ж потым хаваліся б партызаны?

В.Тарас: Я прытрымліваюся той думкі, што партызанская барацьба ў Беларусі ў многім мела характар грамадзянскай вайны. Было вельмі часта — адзін брат у партызанах, другі — у паліцыі. Іншая справа, нядаўна я ў «Народнай волі» прачытаў нейкага Аляксея Кулака, які распавядае пра становішча на Валожынішчыне ў час вайны, у час партызанкі. Партызаны ў яго атрымліваюцца толькі рабаўнікі, толькі бандзюгі нейкія, якія ўсё забіралі ў людзей. Забіралі, вядома, таму што партызаны — не рэгулярная армія, іх ніхто ў цэнтралізаваным парадку не забяспечваў. Усё, што трэба было, трэба было ўзяць у вёскі. І карміцца за кошт вёскі. Вёска, вядома, гэтага не хацела, і ў вачах звычайнага селяніна ўзброены чалавек, які прыйшоў ноччу і забраў карову, ён бандзюга. Але трэба разумець той час, тыя абставіны, і разумець гэтага чалавека. Ён змагаўся, і яму трэба было есці.

Ул.Ісаенка: Партызаны атрымалі газэты «Правда», «Известия», загады там чыталі і пра свае падзвігі іншы раз чыталі. Але чаму яны не атрымалі дзяржаўных кніжак квітанцыяў? І калі ў якой жанчыны ўзялі карову, чаму не выдавалі квітанцыі? «Вось вам, Марыя Іванаўна, квітанцыя. Пасля перамогі дзяржава выплаціць вам за вашу карову». Чаму, калі рэквізавалі ў каго валёнкі ці боты для партызана разутага-распранутага, чаму гаспадар не атрымліваў адпаведнага квітка? Інакш пад гэтую марку можна было рабіць усё, што хочаш. І рабілі ўсё, што хочаш.

В.Тарас: Мы былі беларускімі партызанамі. Савецкімі? Так. Так наканавала гісторыя. Мы змагаліся з фашызмам пад чырвоным сьцягам. На баку Сталіна. Але на той гістарычны момант у нас не было іншага выбару. Былі сярод нас страшыдлы, былі каты. Падмурак майго савецкага выхаваньня пачаў разбурацца менавіта ў партызанах. Калі я ўбачыў, што такое асобы аддзелы, што за імі стаіць. Калі я ўбачыў бяспрудныя расстрэлы. Але ня трэба зьмешваць у адну кучу тое страшнае, што было, і тое, што кіравала людзьмі. Урэшце, наша перамога ў той вайне мела прынцыповае значэнне для будучыні нашай Бацькаўшчыны, хоць яна была здабыта пад чырвонымі сьцягамі. Таму што ў гісторыі далёкі прыцэл. Калі б тады не ўдалося гэтага зьвера — германскі фашызм — зьнішчыць, дык я ня ведаю, ці маглі б мы сёння жыць у нейкай Беларусі і марыць пра тую Беларусь, якую мы хочам, якой мы прагнем, за якую мы змагаемся.

Валянцін Тарас з вышыні свайго жыццёвага досведу пазірае ў даліну гісторыі і робіць сваю ўласную пераацэнку таго, што адбылося:

— *Наконт таго, што Беларусь была «рэспублікай-партызанкай». Тут, канечне, ёсць пэўнае перабольшаньне. Партызанскі рух быў даволі шырокім, але самым шырокім ён зрабіўся напрыканцы 43-га — напачатку 44-га году. Калі наступіў загад Цэнтральнага штабу партызанскага руху ў Маскве. Мабілізаваць усю моладзь. Хочуць яны ці не. І вялікімі гуртамі гналі гэтую моладзь у лес. І я глыбока перакананы, на падставе свайго досведу, што вось адсюль узяліся гэтыя паймільёна. Напрыканцы 43-га, напачатку 44-га году. Іх, канечне, да гэтага часу не было столькі. Былі атрады невялічкія, дывэрсійныя групы. Таму, калі кажучы, што гэта была «рэспубліка-партызанка», гэта ў пэўным сэнсе перабольшаньне. І на заканчэнне яшчэ раз скажу. Ня трэба хлусіць ні з аднаго боку, ні з другога. Трэба глядзець па меры магчымасці аб'ектыўна. А савецкую канцэпцыю яшчэ вельмі доўга прыйдзеца жывіць. Яшчэ прыйдзе гісторык, нармальны чалавек без усялякай перадузятасці, без ніякай сымпатыі ні да правых, ні да левых. І прачытае таго ж Казлова, і прачытае кніжку Адамовіча, і прачытае «Вогненную вёску» Брыля, Адамовіча і Калесніка. І прачытае ўсё тое, што напісана было не партызанамі. Нават Цанаву прачытае, які таксама пісаў пра «народных мсьціўцаў». Усё гэта ён пераварыць і паставіць на тых паліцы, дзе*

тая ці іншая зьява і павінна стаяць. З гістарычнага пункту гледжаньня.

Брэнд «рэспубліка-партызанка» прыдумалі першы партыйны сакратар Панамарэнка і кіраўнік тагачаснага КГБ Цанавя. Абодва выпусцілі манаграфіі пра партызанскі рух. Абодва былі ў Беларусі людзьмі прыезджымі, і адначасова пачуваліся поўнымі гаспадарамі. І вось гэтыя два абароцістыя гаспадары — казак і грузін — склалі легенду пра «рэспубліку-партызанку» з зусім практычнай у сваім гаспадаранні мэтай. Беларусь сапраўды ляжала ў руінах, і трэба было пад нешта выбіваць у Маскве аграмадныя фонды на аднаўленьне. Папросту кажучы, калі армянін мог у высокім кабінэце дастаць бутэльку каньяку, а літовец — жоўтыя галовы сыру, дык беларусу выцягнуць не было чаго. Па-першае, сапраўды нічога не было, па-другое, такога матыву, каб нешта выцягваць, не было ў натуры. Таму пасля літоўца і грузіна ў кабінэт заходзіў герой-партызан з самай гераічнай і самай пацярпелай за акупацыяй, рэспублікі...

Што праўда, прыдуманы Панамарэнкам і Цанавам брэнд несці па жыцці выпала ўжо ня ім.

Кожны кіраўнік краіны ёсць яе партрэтам у тую эпоху, калі кіруе. Таму і вывучаюць розныя эпохі па імёнах цароў ды каралёў. У Беларусі пасля ліквідацыі нацыянал-камуністаў яшчэ ў даваенным Курапацкім лесе на самай першай у краіне пасадзе змянялі адзін аднога выключна расейцы. Прычым такія, што ні да

прызначэння на пасаду, ні пасьля сыходу з яе ніякага дачынення да Беларусі і яе народу ня мелі. Самы прыкметны з іх — краснадарац Панцеляймон Панамарэнка. Ён кіраваў Беларусяй з 1938 да 1947 году. Гэта значыць, што Курапаты, далучэнне Заходняй Беларусі, калектывізацыя, вайна зь яе акупацыяй і партызанкай, а таксама першае пасьляваеннае аднаўленьне — усе самыя буйныя катаклізмы і тэктанічныя зрухі 20 ст. на нашай зямлі — праходзілі пад ягоным мудрым кіраўніцтвам. У 1947-м на тры гады бэсэсэраўскі пасада займае нехта Мікалай Гусараў — ужо астраханскі казак, які партыйную кар’еру распачаў ва Ўрупінску. У Беларусі ён быў аднойчы, праездом — на гэтыя самыя тры гады. Наступны — Мікалай Патолічаў. Родам з «залатога кальца» Расеі. Ён кіраваў да 56-га. Гэта значыць, перажыў усе пэрыпэтыі, звязаныя са сьмерцю Сталіна, так званай бярэўскай беларусізацыяй і разьвянчаньнем культуры асобы. Акурат пасьля гэтага разьвянчаньня, у 56-м, адбываецца пералом. Прыходзяць нашы — партызаны.

Сяргей Харэўскі:

Тыя, хто стаяў на трыбуне, прымаючы трыццацітысячны партызанскі парад сярод руінаў сталіцы, наўрад ці ўяўлялі сабе, чым стане Менск яшчэ пры іхнай уладзе. Скопішча закурэлых развалінаў, што пужала сваім выглядам мінакоў, літаральна на вачах ператваралася ў Сталіцу.

Па інэрцыі мы й сёньня называем стыль тае эпохі «сталінскім», але гэта старая памылка.

Па-першае, Сталін памёр у 1953 годзе, а ансамблі плошчаў Перамогі, Камароўскай і Прывакзальнай узводзіліся пазьней. А па-другое, стыль тае паваеннае пары ў дойлідстве й дызайне вельмі падобны быў ва ўсіх краінах-трыюмфатарках: Амэрыцы, Францыі й Ангельшчыне, дзе яго пазначаюць тэрмінам «ар-дэко».

А вось якім тэрмінам назваць тагачаснае кіраўніцтва Беларусі — ад разьвянчаньня культуры асобы да пачатку шасьцідзясятых? Найлепей надаецца азначэньне: эпоха палешукоў або гомельцаў.

Амаль адразу пасьля вайны галоўныя пасады ў кіраўніцтве БССР занялі выхадцы з Гомельшчыны. Вярхоўны Савет ачолюў Васіль Казлоў. Савет міністраў — Аляксей Кляшчоў. Камсамол — Кірыла Мазураў, а за ім і Аляксандар Аксёнаў. Старэйшаму з гэтае пляяды, Казлову, напрыканцы вайны было сорак гадоў, малодшаму, Аксёнаву, — 20. Іхныя густы маладых людзей без фундамэнтальнай адукацыі, якую замяніў досьвед вайны на акупаванай тэрыторыі, на доўгія гады сфармавалі духоўны й ідэалягічны клімат у Беларусі. Ад іх пайшоў традыцыйны вобраз беларускага кіраўніка як маладжавага зуха, што так рэзка кантраставаў на тле маскоўскага чынавенства.

Мне згадваецца такая гісторыя — як ілюстрацыя тагачаснага ладу. Адзін з колішніх партызанскіх атаманай, Паўлоўскі, пабраўшыся чарговы раз шлюбам, вырашыў зрабіць сабе й новае жытло. Самапасам засяліўся ў камфортную кватэру на праспэктэ, побач з

Батанічным садам. Калі таварышы прыйшлі яго ўшчуваць за незаконнае ўсяленьне, той гаркнуў: «Страляць буду!» Што рабіць? Зьвязаліся з Васілём Казловым. А той сказаў, каб партызанскага правадыра не чапалі. Гэтак ці прыкладна гэтак вырашалася тады большасьць справаў. У такім стылі. Бязь лішняе бюракратыі.

Ужо ў 1949 годзе Менск аднавіў даваенныя тэмпы вытворчасьці. Калі на 44-ты год, паводле розных падлікаў, у сталіцы жыло максымум 50 тысячаў чалавек, дык празь дзесяць гадоў менчукоў было ўжо ў дзесяць разоў болей.

Мала хто зважае цяпер, але за паваеннае дзесяцігодзьдзе плошча лясоў у Беларусі перавысіла даваенную больш чым на паўмільёна гектараў і склала блізу 35% нацыянальнае тэрыторыі. Гэты фэномэн цяжка вытлумачыць, ня ведаючы паходжаньня й біяграфіяў кіраўніцтва. Гледзячы ў вокны цягніка на сінія лясы на даляглядзе, што ў нас трапляюць на вока паўсюдна, варта згадаць, калі яны зьявіліся.

На тым паваенным пакаленьні кіраўнікоў-палешукоў не было правіны за расстрэлы й дэпартацыі. І яны, бадай, адчувалі гэта, парайноўваючы сябе з таварышамі зь іншых рэспублік. Брак адукацыі спрыяў іхным сумневам. Ад канца саракавых да сярэдзіны шасьцідзясятых культура й навука былі дзяржаўнымі прыярытэтамі. А самі дзяржаўцы імкнуліся ня ўмешвацца ў тое, чаго ня ведалі. Вось адкуль іхнае ашчаднае і ўважлівае стаўленьне да дзяржаў культуры, навукі й нават рэлігіі. Варта

згадаць і тое, што большасьць найлепшых помнікаў доўлідства была зьнішчаная альбо давайны, альбо значна пазьней, у 60-я й 70-я гады.

Больш за тое, беларусы, сакратар КПБ Мазураў і сакратар ЦК КПСС Зімянін пасьля сьмерці Сталіна агітавалі за беларусізацыю, за тое, каб кіраўніцтва «гаварыла на роднай мове народу». Які з таго быў плён — іншая гаворка. Але тое, што ў 1957 годзе ў «ЛіМе» зьявіўся артыкул Барыса Сачанкі «Шанаваць родную мову», у якім аўтар заклікаў перавесці ўсё школьніцтва на беларускую мову, — факт яскравы.

Дзячы культуры адказвалі кіраўнікам узаемнасьцю. Партрэты Васіля Казлова пісаліся мастакамі ўжо ад 1943 году. Жывапісцы Мадораў, Волкаў, Зайцаў, а пасля й скульптары Глебаў і Азгур пакінулі мастацкія выявы гэтага чалавека.

Езьдзячы па іншых тэрыторыях шостае часткі сьвету, я паўсюдна чуў дыфірамбы ў гонар Беларусі. Шафёр узбэк расхвальваў беларускія дарогі, архітэктар азэрбайджанец — горадабудаўніцтва нашых гарадоў, міліцыянт чуваш — узорны праваахоўны парадак у БССР. І гэта было праўдаю. Маладое паваеннае кіраўніцтва на чале з гомельцамі на доўгія гады сфармавала вобраз Беларусі як заўсёды маладое краіны.

У сярэдзіне 60-х гадоў мінулага стагодзьдзя гомельскае зямляцтва пакрысе сышло з гістарычнае арэны. Разам зь ім сышлі «цёмныя» часы паміж сталінізмам і брэжнеўшчынай, сышла рэлігійная й нацыянальная лібэраліза-

цыя, сышлі ў нябыт вялізарныя праекты перайтварэння гарадоў, пайставаньня навукі й мастацтваў.

Наступную эпоху гісторык Захар Шыбека ахарактарызаваў як «неасталінізм». Яна прынесла з сабою разбурэнне традыцыйных каштоўнасцяў, масавую русіфікацыю, антысэмітызм, а ўрэшце паставіла Беларусь на мяжу экалагічнае катастрофы.

Фатальным чынам прапалі й родныя вёскі тых паваенных правадыроў на гомельскім Палесьсі. Адно толькі белы пясок мяце вецер на колішніх котлішчах...

Сапраўды, родныя вёскі тых гомельцаў, у якіх, па ідэі, маглі б быць нейкія памятныя знакі, зьніклі. Цалкам можа быць, што такой была воля наступных кіраўнікоў, якія падзялілі вёскі на пэрспектыўныя і непэрспектыўныя, або ў выніку Чарнобыльскае катастрофы, або — як у выпадку спаленага немцамі котлішча Васіля Казлова, так і не аднавіліся. Сам Казлоў памёр у 1967-м. Гомельскіх партызанаў у кіраўніцтве рэспублікі зьмянілі віцебскія, пачалася вялікая хімія і доўгі грамадзкі застоў пад ужо добра раскручаным брэндам «рэспублікі-партызанкі». «Абаяльны» Машэраў затуліў сабою ўсіх ранейшых кіраўнікоў, і цяпер для большасці беларускае моладзі гісторыя пачынаецца зь яго — гэтаксама, як Менск пачынаецца зь ягонага праспэкту.

Беларусы даўно ўжо зь недаверам ставяцца да свае партызанскае натуры, ды і толку ад старога брэнду няшмат. Хіба што ў мастацтве, калі

выходзіць у сьвет мадэрновы часопіс з такой назваю — «Партызан» — і міжволі нагадвае адно толькі назвай сваёй — і пра Васіля Казлова, і пра ягоную барацьбу з Іванам Новікавым, і пра тых пасьяваенных гомельцаў-палешукоў.

этэр 9 сакавіка 2003 г.

Тодар Кляшторны

З гадамі многае бачыцца ясьней у гісторыі 20 ст. Але ёсьць і такія моманты, да якіх — не падступіцца. Да прыкладу, уявіце сабе нішчымны веснавы дзянёк пачатку 1950-х і Якуба Коласа на падворку ягонага менскага асабняка. Народны паэт даглядае азіміну ў сваім агародзе на лапіку зямлі. А за сталом у кабінэце піша артыкулы пра родную літаратуру. Патрыярх дасьледуе творчасць пяці чалавек. Лынькоў, Куляшоў, Броўка і Глебка... Усяго пісьменьнікаў не нашмат болей. І вось, выходзячы на падворак, пра што думае Колас? Ці думае пра тое, якую нішчымніцу ён, майстар з дарэвалюцыйным стажам, дасьледуе? Ці думае, куды падзявалася сапраўдная літаратура? І галоўнае — куды падзяваліся тыя дзясяткі й дзясяткі апантаных творчасцю і выраслых на ягоным, Коласавым, аўтарытэце маладых і крыху старэйшых паэтаў? Ён, іхны літаратурны бацька, жывы і абласканы ўладай — ці адчувае хоць кроплю адказнасці за іх — расстраляных, са-

сланых, змушаных эміграваць? Калі не адказнасьць, дык хаця б шкадаваньне. І калі нават ня іх, дык хаця б той паэзіі, што была загубленая разам зь імі?

Дакумэнтальных сьведчаньняў пра тое няма. Пытаньне застаецца адкрытым.

Сьляпое сталінскае сонца высьвечвае шэрую пустававую рэчаіснасьць. Дзядзька Якуб на падворку мружыць вочы. Дасаджаюць хваробы, і хочацца ў лес... Быццам нічога й не адбылося за ягонай сьпінай. Проста зь літаратурнага працэсу выпала пакаленьне, а сам працэс на пакаленьне выпаў з часу...

Чаму я пачаў пра Коласа? Бо хачу гаварыць пра Тодара Кляшторнага, аднаго зь дзясяткаў беларускіх паэтаў, у біяграфіях якіх ёсьць слова «расстраляны». Часам здаецца нават — што ні паэт, то — расстраляны. Быццам так і павінна быць. А калі не, дык павінна ж быць хоць нейкае прэрэчаньне гэтаму, хоць самы слабы супраціў — ну, хоць бы адварнуўся нехта дэманстратыўна... Не. Ані факту. Вось чаму падумалася пра Коласа. Колас — гаспадар, прызнаны і самы вялікі ў літаратуры аўтарытэт. Колас пэдагог — у свой час выкладаў усім гэтым расстраляным паэтам. Яны ж дзівакі, гэтыя паэты, асабліва маладыя. Ім уласьціва верыць у цуды, гіпэртафаваць рэальнасьць. На каго яны маглі спадзявацца, як на апошняга? На таго старэйшага, у чью справу прыйшлі ўсёй душой, і хто ў гэты момант, калі іх расстрэльваюць, сядзіць у кабінэце і піша вершы. Ну, на каго яшчэ мог спадзявацца Кляшторны? Зрэшты, маё пытаньне не пра Кляшторнага,

а пра Коласа, які сее жыта на сваім сталічным падворку. Якраз Кляшторны ведаў, што ніхто ні за кога не заступаецца. Такія былі прапанаваныя правілы жыцьця.

Тады, перад вайной, яны моцна цешыліся, што столькі талентаў прыйшло ў літаратуру...

Расьце наш народ, і расьце яго дар:
Дубоўка, Зарэцкі, Дарожны, Дудар,
Хадыка, Бандарына, Вольны, Багун,
Грышкевіч, Вішнеўская, Танк, Салагуб,
Язэп Падабед, Маракоў, Шашалевіч,
Кляшторны, Лужанін, Бартуль, Ільяхэвіч,

Мікуліч, Цьвікевіч, Знаёмы, Скрыган,
Калюга, Радзевіч, Грыневіч, Пфляўмбаўм,
Арсеньнева, Геніюш, Чорны, Машара,
Жылка, Салавей, Бабарэка і Хмара,
Баркоўскі, Талерка, Сакол, Нікановіч,
Казлоўскі Пятрусь, Іванова, Міровіч,

Пятро Глебка, Моркаўка, Трус, Галавач,
Язэп Пушча, Івэрс, Ванэг, Крапіва,
Крушына, Случчанін, Вольны, Хведаровіч,
Зосім, Лебыда, Звонак, Александровіч,
Клішэвіч, Кавыль, Золак, Віцьбіч, Сяднёў
— Сыны сенажацяў, вазэр і гаёў.

Во колькі імёнаў зарыфмаваў паэт Алесь Змагар, хоць мог і ў дзесяць разоў болей. А сталася — як пальцаў на руках...

Мора паэтаў, амбіцыяў, мноства кніг і размоваў вакол. Часопісы, сходкі, таварыствы, культурныя героі... Каляровы і аб'ёмны сьвет, зусім не падобны на гэты нішчымны веснавы дзянёк. А якія шматфарбавыя вершы! Зусім ня тое, што крэмзаюць цяпер два Петрусі...

Жахлівы час — гэта так. Але ці можам мы, да прыкладу, казаць пра карпаратыўную адказнасць пісьменьнікаў ці адраджэнцаў нацыі, як сям’і? І ці паўставала такое пытаньне перад дзядзькам Якубам, на той час — непадзельным духоўным гаспадаром у гэтай літаратуры?

Хіба ня слухна, гаворачы пра адказнасць, шукаць старэйшага, а ня стрэлачнікаў?

29 кастрычніка 1937 году расстралялі 20 маладых пісьменьнікаў, на наступны дзень — яшчэ трох. Для большасці зь іх забіцьцё стала пачаткам забыцьця. Цікава, што думаў пра гэта дзядзька Якуб у 1953-м. Ён, як гаспадар літаратуры, мусіў неяк плянаваць месца гэтых аўтараў пасля... Часы спакваля зьмяняюцца. Вось і Сталін памёр, і ў ГУЛАГу зьмякчылі рэжым, а вось і вярнуўся нехта. Дык што, будзем успамінаць творы забітых, будзем іх перавыдаваць, ну, ня сёньня, але ў прынцыпе, ці — паставім на ўсім гэтым крыж? Няхай забудзецца, як не асабліва чаго вартае? Колас піша доўгія аналітычныя артыкулы, ён аналізуе пустату, і пры гэтым — няўжо ня думае пра тых? Няўжо прымае іхнае забыцьцё?

Пазьней іх стануць-такі перавыдаваць — амаль усіх. Але акажацца, што гэта ня так проста — пераадолець дваццацігадовае забыцьцё, зьявіцца пасля працяглае клінічнае сьмерці да жыцьця паэзіі ніяк не лягчэй, чым чалавеку. Вакол зьменены сьвет, зусім незразумелая крытыка. У паэзіі скралі кантэкст *ейнага* часу — вось чаму ёй так цяжка. Скажам, Тодара Кляшторнага перавыдавалі пасля сьмерці

Сталіна двойчы, але ад гэтага ён не вярнуўся з забыцьця.

Дачка паэта Мая Кляшторная неяк згадвала на Радыё Свабода, як яны з маці каля дзесяці гадоў хадзілі па чынавенскіх кабінэтах і даказвалі, што Тодар Кляшторны — паэт. Але й гэтых дзесяці гадоў не хашла. Бо, да прыкладу, сёлетні адрыўны каляндар «Родны край» паведамляе: «11 сакавіка — 100 гадоў з дня нараджэньня Т.Т.Кляшторнага (1903—1944), дзеяча рэвалюцыйнага руху, публіцыста». Мала таго, што паэту прыбавілі сем гадоў жыцьця, дык і назвалі тым, кім ён ніколі ня быў. Ані дзеячом, ані публіцыстам. Тодар Кляшторны быў толькі паэтам, прычым, у самым дастатковым сэнсе гэтага слова.

Некалькі словаў пра той агульны эстэтычны кантэкст, у якім трэба разглядаць творы Тодара Кляшторнага. Філёзаф і дасьледнік літаратуры Ўладзімер Конан згадвае тыя даваенныя літаратурныя групоўкі, куды ўваходзіў паэт:

— Я думаю, што афіцыйная палітыка беларусізацыі моцна паспрыяла гэтаму прыліву (я называю яго другім прылівам у 20 ст.) таленавітых пісьменьнікаў у беларускую літаратуру. Аднак справа ў іншым. Сам па сабе ўнікальны вопыт беларускай літаратуры, які пазначаны часовым і парадаксальным саюзам паміж беларускім нацыянальным адраджэньнем, адраджанізмам, як тады называлі, і камуністычнай клясавай ідэалёгіяй. Хаця камуністычная клясавая ідэалёгія ў значнай ступені навязвалася зверху, аднак адбылася вельмі цікавая кантамінацыя гэтых дзвюх

плыняў. І атрымалася так, што якраз у 20-я гады, калі ўзьнік «Маладняк», закончыў сваё вельмі кароткае існаваньне беларускі мадэрнізм. Гэта мадэрнізм Малевіча, гэта спроба стварыць новае мастацтва. І вось гэты сынтэз беларускага нацыянальнага адраджэньня, мадэрнісцкіх плыняў і клясавай ідэалёгіі — унікальны вопыт нашай беларускай культуры 20-х гадоў. На гэтым сынтэзе ўзьнік «Маладняк», і гэты сынтэз стаў распадацца ўжо ў 1927—28 годзе, калі камуністычная ідэалёгія перарасла ў тэроў супраць так звананага нацыяналізму, а таксама цалкам падушыла мадэрнісцкія плыні ў савецкім мастацтве. Творчасьць і паэзію Тодара Кляшторнага трэба разглядаць у гэтым пляне. Фактычна, ён быў адным з прадстаўнікоў беларускага імажынізму — у нейкім сэнсе паслядоўнікі Сяргея Ясеніна, аднак гэты беларускі імажынізм ня быў паўтарэньнем расейскага руху імажыністаў. Фактычна, гэта быў самабытны кірунак, які арыентаваўся на так званыя кантрасныя вобразы, напеўнасьць, на сялянскую тэматыку, на фальклёр, аднак адначасова ставіў на першым месцы культурнае і дзяржаўнае адраджэньне Беларусі.

Уладзімер Конан разглядае творчасьць Тодара Кляшторнага ў кагорце паэтаў той пары. Гэтая бурапенная, рознакаляровая паэзія быццам разам зь ейнымі аўтарамі сышла ўвадначасьсе ў нябыт. Тое, што пісалі пасля вайны, і што даводзілася аналізаваць Якубу Коласу, побач зь ёю, як кажуць, і блізка не стаяла. Яно, цяперашняе — такое самае, як і ўсё навокал,

як гэтае пустасьветнае сонца, як гэтыя будынкі, дрэвы і людзі — аднамерныя, нібы на засьвечаным фатаздымку. Можна зразумець у такіх абставінах тых, хто іншага жыцьця й ня бачыў. Але Колас бачыў. І паўнату жыцьця, і жарсьці, і парывы... Можа быць, ён забыў? Але біёграфы сьведчаць, што ў апошнія гады патрыярх, наадварот, шмат думаў пра мінулае, імкнуўся яго рэканструяваць...

З масы прачытанае савецкае літаратуры і крытыкі вобраз Кляшторнага паўстае, як вобраз камсамольца з правільнымі вершамі-маршамі, што ўслаўляюць Кастрычнік і Першамай. Нас так вучылі, што ўсе маладыя савецкія паэты былі нібы на адзін твар — як лётчыкі ў фільмах пра Чкалава. Мінімум пэрсанальных рысаў і поўны набор чалавечых якасьцяў у строгай адпаведнасьці з маральным кодэксам будаўніка камунізму. Насамрэч, усё гэта хлусьня. Знаёмства з творчасьцю і з успамінамі тых літаратараў, якім давялося эміграваць, а значыць, не было патрэбы хлусіць, пераконвае, напрыклад, што Кляшторны ня быў ні савецкім, ні антысавецкім паэтам. Вось што згадвала пісьменьніца Вольга Таполя:

«Беларускага паэту Тодара Кляшторнага я ведала ў дні свайго раньняга юнацтва. Высокі, хударлявы, з капной густых, саламяна-сьветлых валасоў на галаве, з блакітнымі, пад колер блёклых васількоў, вачыма, ён быў заўсёды неяк па-асабліваму сумны, нейкім смуткам веяла ад яго. Каля ягоных тонкіх бледных губ рана леглі складкі горычы. Ён рэдка сьмяяўся, і ягоная ўсьмешка таксама была заўсёды сум-

най. І яшчэ быў ён ціхі, спакойны, ураўнаважаны, ніхто ніколі ня чуў і ня бачыў, каб ён злаваўся...

...Увогуле Кляшторны быў вельмі чулы. Калі хто-небудзь зь ягоных калегаў чытаў свой моцны верш, які праймаў да сэрца, у Кляшторнага на вачах набягалі сьлёзы...

Мне ўспамінаецца адзін прыгожы веснавы дзень. Прыпадкова я сустрэла тады Кляшторнага за горадам. Ён быў з аднэй дзяўчынай. Вясёлая, бойкая дзяўчына была поўным кантрастам ціхаму сумнаму паэту. Яны ішлі побач па высокай траве берагам ракі. Веснавы вецер свавольна гуляў саламянымі валасамі Кляшторнага. Ён ішоў, задуменна спусьціўшы вочы долу.

— Я не разумею цябе, Тодар, — казала дзяўчына. — Скажы мне, ну, скажы — чаму ты такі сумны?

— У мяне нейкае цяжкое прадчуваньне, — ціха адказаў паэта. — Вось пабачыш, мне яшчэ давядзецца зазнаць вялікія цярпеньні, пакуты...

— Цярпеньні?.. Пакуты?.. — здзіўлена перапытала дзяўчына. — Скуль? Чаго?

— За Беларусь, — яшчэ цяжэй адказаў Кляшторны, і ціхім шлохам вецер разьнес ягоныя словы па хмызьняку...

Прароцтва паэты спраўдзілася — неўзабаве ён быў схоплены НКВД, з кіпцюроў якога ўжо ня выйшаў».

Ва ўспамінах Вольгі Таполі Тодар Кляшторны выглядае чалавекам мяккага характару, незлаблівым і бесканфліктным. На такіх самых рысах робіць акцэнт і Юрка Віцьбіч:

«Міхась Багун меў заўсёды нападатове 5—6 вершаў «На сьмерць правадыра». Калі хто-небудзь зь іх здыхаў, дык ён, падставіўшы адпаведнае імя, як хутчэй бег са свае Даўгабродзкае ў «Зьвязду» ці «Чырвоную зьмену». Адноўчы, калі памёр Дзяржынскі, пабег ён з прачулым вершам у «Зьвязду». Прыбег, аж засопся, а зь яе выходзіць Тодар Кляшторны і ўсьміхаецца: «Дарма, братка. І тут, і ў «Чырвонай зьмене», і ў «Работніцы і сялянцы», і ў «Піянеры Беларусі» ідзе маё». Хто ў стане кінуць камянем у гэтых двох, што сталіся ахвярамі бальшавізму?»

«...на зборнік Кляшторнага «Праз шторм на штурм» Багун зьмясьціў у «Чырвонай зьмене» рэцэнзію пад загалоўкам «З дарогі, крот і кракадзіл». Сам Кляшторны не надаваўся на тое, каб за гэта вылаяць Багуна, але проста з гора безупынку цэлы тыдзень піў».

«Нас пазнаёміў у Менску Сяргей Дарожны, і ў мяне склалася ўражаньне пра Лужаніна, што, як чалавек, ён куды больш валявы, заўзяты, чым той жа Сяргей Дарожны або Тодар Кляшторны».

Бесканфліктнасьць Кляшторнага найперш заўважная ў ягонай паэзіі.

Можа, як нікому, яму чужы быў сьмяротны бой, які тады апяваўся іншымі паэтамі. У яго два героі — белы і чырвоны, прычым, як правіла, гэта або браты, або — як браты ці як сыны аднае маці. У вершы «Маці» ён распавядае, як белыя на вачох у маці забіваюць ейнага сына — чырвонага. Яна запамніла злачынцу і пракляла яго. Але неўзабаве да яе ў хату прыносяць

таго белага на насілках — ён паранены. «Халодны момант... Потым крык душы». Потым яна бярэцца яго ратаваць са словамі «І ты ж, сыноч, таксама чалавек». А ў выніку — вечная тэма. Чым менш сацрэалістычнай аднамернасьці, тым болей у твора шанцаў застацца ў літаратуры і быць цікавым, распавядаць гадоўнае пра свой час.

Мяккахарактарнасьць Кляшторнага гатовая ператварыць яго ў жывую прыкметнасьць тагачаснага Менску, амаль што ў гарадзкога вар'ята — забаўнага чалавека з канарэйкай, які звычайна ўвасабляе сабой тое, што ў гораду ёсьць душа.

З успамінаў аўстралійскага беларуса Сымона Шаўцова:

«Кляшторны быў маім суседам па кватэры на пасёлку «Камінтэрн». Разам ішлі неяк з Дому Письменьнікаў па прагнілых дошках ходніку на Ляхаўцы. Тодар у абдрыпаных нагавіцах: адна калашына закасаная вышэй калена, другая — спущаная на падраны чаравік. Нёс на руках сваё малое дзіця, а за ім дробненька тупала ягоная малая, шчуплая жонка. За жончыну спадніцу трымалася малая дачушка. «Тодарка, родненькі, не ўпусьці дзіцятка!» — паўтарала жонка. Тодарка быў крыху падпіты.

Кляшторны часта насіў з сабою ў клетцы канарэйку, якую вучыў размаўляць. Рабочыя-муляры ведалі, што ён — паэт. З рыштаваньняў забачаць яго і гавораць: «Вунь, ідзе пралетарскі паэт!» Пыталіся: «Як сьпявае канарэйка?» «Не сьпявае, а плача ў клетцы канарэйка», — адказваў Тодар...

...У 1934 годзе ўтварылі Саюз пісьменьнікаў БССР. Крытыкі яшчэ горай напалі на «ворагаў народу», «нацдэмаў». Асабліва шчыравалі Бэндэ й Кучар. Моцна дасталося Тодару Кляшторнаму дый амаль усім «узвышэнцам» і «маладнякоўцам».

Нарэшце, зусім праясьняюць тагачасную сытуацыю наступныя паведамленьні. Публікатар лістоў Юркі Віцьбіча да Антона Адамовіча Лявон Юрэвіч зьвяртае ўвагу на такую невядомую савецкай крытыцы арганізацыю, як ТАВІЗ — Таварыста аматараў выпіць і закусіць. Віцьбіч згадвае Кляшторнага цёплым сяброўскім словам. Пры гэтым робіць важную заўвагу: пасля ліквідацыі «Ўзвышша» і стварэньня адзінага Саюзу пісьменьнікаў з усіх узвышэнцаў, якія былі прынятыя ў Саюз, «толькі Тодар Кляшторны быў прыняты кандыдатам, але не за былое ўзвышэнства, а за справы ТАВІЗу». Юрка Віцьбіч піша:

«Вас цікавіць ТАВІЗ. Пасьля расшыфроўкі атрымліваецца вельмі праявічна — Таварыства Аматараў Выпіць і Закусіць. Па сутнасьці, гэта штосьці накшталт спробы арганізацыйна аформіць беларускую багему... У склад ТАВІЗу ў розныя часы або адначасова ўваходзілі Тодар Кляшторны, Уладзімер Хадыка (да жаніцбы), Васіль Каваль, Алесь Дудар, Міхась Багун, Валеры Маракіў, Эдуард Самуйлёнак (да хваробы), Сяргей Дарожны і іншыя. Зьбіраліся звычайна або ў каго-небудзь на кватэры (пераважна ў Багуна), або ў 2-й гасьцініцы, калі я прыяжджаў зь Віцебску, або ў пашлычнай на вуліцы Камсамольскай, або ў маленькай піў-

нушцы — уніз па вул. Савецкай, або (у крайнім выпадку) у сутарэньні Дому Пісьменьніка, дзе меўся пэўны час рэстаран...

...Беларуская багема, бадай, нічым не адрозьнівалася ад багемаў іншых нацыянальнасьцяў. Яна зьяўлялася пратэстам супраць існуючага «пракрустава ложка». На паседжаньнях багема, без старшыні і сакратара, за кухлем ці кілішкам, чыталіся творы, якія пісалі для сябе, а не для друку.

Да нейкае ступені, вельмі невялікае ступені, гэты наш ТАВІЗ нагадвае ясенінска-марыенгофскую «Зойкіну квартиру». І тут і там — літаратарская багема, аднак на гэтым падабенства і канчаецца. У нас ТАВІЗ набыў характар ня толькі палітычнага, але й нацыянальнага супраціву, а таму невыпадкова не сыходзіў з парадку дзённага на партпаседжаньнях».

Такім чынам, вобраз Тодара Кляшторнага — гэта сумны, крыху нехлямяжы паэт, вечна нападпітку, але ня здатны на канфлікты. Ён піша вершы пра вечаровую муць, у якіх словы, як акварэльныя фарбы, расплываюцца на паперы. Але нельга такі партрэт разглядаць асобна ад тагачасных абставінаў. І алькаголь, і паўвар'яцкі выгляд, нават неахайнасьць у адзеньні, і незлаблівасьць — гэта ўсё спосабы абароны ад рэчаіснасьці, спосабы захаваць сваю асобу і свой паэтычны талент, агарадзіць сябе ад палітычнай рэальнасьці таталітарнага грамадства. Сапраўды, такога не запрасяць у прэзыдыюм, але супраць такога і паказальнага судовага працэсу ня зладзіш. Таварыства аматараў выпіць і закусіць — гэта вам не Саюз

вызваленьня Беларусі. Такога нават крытыкаваць сур'ёзна за «палітычныя памылкі» — не выпадае. Выглядае, што Кляшторны і сьведма, і змушана рабіў сабе вобраз, у якім яго можна было толькі... расстраляць — без асаблівага перад тым вымазваньня ў друку. Уявіце, каб ён і сапраўды быў правільным камсамольцам, непазьбежна ўцягнулі б у нейкія прэзыдыюмы, тройкі, прымусілі б загубіць уласных таварышаў, пасья ўчынілі абліваньне брудам, паказальны працэс і — у выніку — расстрэл. Кляшторны не пацягнуў за сабой гэткага бруднага шлейфу. Ён проста загінуў, як бажаволак, ведаючы, што ў гэтым сьвеце ні ад каго яму ня варта чакаць паратунку. Бо такія правілы гэтага жыцьця, а іншага ён, бадай, і ня ведаў.

Вось дзе распадаецца савецкае маналітнае ўяўленьне пра тых камсамольскіх паэтаў, як пра змагароў за сьветлую яву. Калі арыштавалі галоўных завадатараў «Узвышша», яны зьбіраліся сваім ТАВІЗам, крыху выпівалі і чыталі адзін аднаму вершы, наіўна спадзеючыся самі вычуць у іх крамолу, каб, крыў Божа, не аддаць у друк чагосьці недазволенага. Прыпёртыя да сьцяны, яны проста не маглі ўцяміць, каму і навошта іх спатрэбілася забіваць. З-за іхнай паэзіі? Яны, ня маршавыя зусім людзі, былі акрасаю гэтага манатоннага і нуднаватага сьвету, адзінай у ім разнастайнасьцю — са сваёй вечнай прагай пісаць пра васількі, пра чыстую красу. Але... Той сьвет вырашыў пазбавіцца ад іх. І ад усіх такіх, як яны. Той сьвет думаў ачысьціцца ад усяго лішняга, а выйшла, што лішняе якраз і засталася. Рэшта застала-

ся пасья таго, як было знішчана цэлае. Жыцьцё.

Пачаўшы гэтую перадачу зь Якуба Коласа і з развагаў пра ягоную адказнасць за дзясяткі зніклых маладых паэтаў, я ўсё пытаўся пра знакі, якія народны пясняр мог пакінуць у нішчымным паваянным жыцьці — знакі калі не адказнасці, дык хаця б шкадаваньня, і калі не пра паэтаў, дык хаця б пра іхную творчасць, безь якой нацыянальная літаратура надоўга патрапіла ў вакуўм бясчасся. Не знайшоўшы такіх знакаў, я думаю пра тое, што ніхто, бадай, і не пытаўся ў Коласа пра ягоныя перажываньні. Урэшце, даць нейкі знак нашчадкам — значыць ня толькі самое гэтае «даць», але й прыняць, пачуць, зразумець. Варта толькі пачаць думаць пра гэта, і адкрыецца.

Неверагодна, але Колас сустрэўся з Кляшторным. У 1956 годзе. Гэты факт зафіксаваў у сваёй кнізе пра народнага песьняра літаратуразнаўца Сьцяпан Александровіч. У самы апошні дзень свайго жыцьця Якуб Колас паехаў у Курapatы.

«Пасья сьняданьня 13 жніўня 1956 году Канстанцін Міхайлавіч папрасіў шафэра завезці яго ў лес. Праехалі яны па Маскоўскай шашы і зьвярнулі налева, дзе на пагорку стаялі высокія сосны, а крыху ніжэй прыкідаліся купкі дужых бяроз.

Спачатку ён крыху патупаў: ці не схаваліся дзе ў зялёным моху ці пад кустом баравікі. А потым прысеў на пень. Сонца сьвяціла яшчэ па летняму, але перагонамі налятаў халодны ве-

цер, і ён вымушаны быў шукаць зацішак у лагчыне каля бяроз. Прылёг на сухую купіну і цяпер толькі ўбачыў побач з трыма бярозамі вялікі мурашнік... Доўга сядзеў ён, пазіраючы на мітусню мурашак, адключыўшыся ад усяго, што дзеелася вакол. Потым моўчкі падняўся, пахадзіў вакол мурашніку і бяроз, сеў у машыну і вярнуўся дахаты. Зь цяжкасцю падняўся ў свой рабочы пакойчык, перакусіў, і раптам стала кепска.

У трынаццаць гадзін дваццаць хвілін перастала біцца ягонае сэрца...»

этэр 20 верасня 2003 г.

Натальля Арсеньнева. Таямніца творчасці

Беларуская паэтка Натальля Арсеньнева пражыла амаль сто гадоў, але гэта ня значыць, што мы ведаем пра яе больш, чым пра іншых клясыкаў, чый лёс выдаўся непараўнальна карацейшым. Найбольшай загадкай застаецца, натуральна, таямніца таленту і ягонага паходжаньня. Сапраўды ж дзіўна, калі ў расейскай сям'і начальніка Бакінскай мытнай акругі Аляксея Арсеньнева прыходзіць на сьвет дзяўчынка, якая стане аўтаркай беларускага гімну «Магутны Божа». Як мудрагеліста мусяць скласьціся абставіны жыцьця, рысы характару і зоркі ў небе, каб атрымаўся такі вынік...

«Мне часта прыходзіць на думку: ці чалавек ужо родзіцца паэтам, музыкам, мастаком, ці ён родзіцца проста здольным, і абставіны ўжо вырашаюць потым, на працягу часоў, кім ён становіцца?»

Я думаю, што хутчэй гэта апошняе».

Праз усё сваё жыццё Натальля Арсеньнева пранесла рацыянальны погляд на прыроду творчасці, хоць якраз у вершах яе поўна паўдотыкаў, водсветаў і ледзьве не містычных вобразных суплётаў. Кажуць, што ў сапраўднай паэзіі ня можа быць плягіяту, бо кожнаму чалавеку дадзена пачуць толькі свой уласны голас. Калі не пачуў — гэтага голасу ўжо больш не пачуе ніхто.

Кажуць, што Натальля Арсеньнева мае адну лінію роду з расейскім паэтам Лермантавым, а яшчэ яна ў адзін час хадзіла па яраслаўскіх вуліцах з Максімам Багдановічам. Гэта сама яе паэзія правакуе пошук містычных повязяў — столькі ў ёй, паводле яшчэ аднаго расейца — Брусавы — «нерассудочнага». Калі Багдановіч дзясяткі разоў перапісваў адзін той самы верш, дык Арсеньнева малявала акварэльнымі фарбамі, мала правячы тое, што атрымлівалася.

Са згаданых мною прозвішчаў зусім лягчйна складаецца пэўны расейскі кантэкст. Нашы кніжныя паэты, Багдановіч і Арсеньнева, былі нібы водгукам беларушчыны на срэбны век расейскае паэзіі. Прынамсі, сама Арсеньнева кажа, што не любіла Бальмонта і Ахматавай, затое надта падабаўся ёй Гумілёў, і менавіта «пад яго» імкнулася яна ствараць свае першыя паэтычныя спробы.

«Я, напрыклад, насамперш пачала маляваць. Ад найменшых год мяне цікавіла ўсё навокал, асабліва колеры. Яшчэ зусім малым дзіцём я гадзінамі магла глядзець на вярхоўнае неба, сачыць у ім зьмену адценьняў... Як толькі я навучылася трымаць алавік у руках, — мне захацелася перадаваць гэта ўсё на паперы. Не было паперы — і я пэчкала вокладкі кніжак, драпала кійком гладкія сьцежкі нашага саду, за што мне часта даставалася... Памятаю, будучы ў 5-й класе гімназіі, я намалявала вуглём партрэты ўсіх маіх сябровак, як казалі, вельмі падобныя. Мне вельмі хацелася маляваць... І гэтак было праз усё дзяцінства, год да 14-цёх. (Я доўга была дзіцём, маючы 14 год, я яшчэ з усёй уцехаю гуляла ў лялькі...) ... Аб вершах я тады й ня думала. Гэта прыйшло пазьней».

Я думаю, калі б Арсеньнева стала мастачкай, ці зьбяднела б беларуская літаратура? І чаго б у ёй тады не аказалася? Не аказалася б такога знакавага твору, як «Магутны Божа». Не было б таго непаўторнага акварэльнага вобразу Вільні. Трэцяе — яна сама, вобраз творцы, якога ў беларускай літаратуры параўнаць няма з кім. Астатняе, сэнсавае і разумовае, магло б сяк-так кампэнсавання іншымі паэтамі.

«Я мела нейкую дзіўную натуру ад самага маленства. Я ня ўмела быць шчырай, ня ўмела дзяліцца ні з кім сваймі перажываньнямі. Я цешылася, я цяпела, я хацела таго ці іншага, я зайздросьціла сёстрам, сяброўкам, я вельмі кахала маці, некаторых настаўнікаў, але ўсё гэта паціху, у сабе. Ніхто ніколі ня ведаў маіх дум-

каў. Я ніколі не спавядалася маці з сваіх дзіцячых перажыванняў, хоць мае сёстры, асабліва малы брат, расказвалі ёй усё чыста. Дык вось, хаваючыся ад усіх, я пачала прабаваць пісаць».

Сваім поглядам на жыццё Арсеньнева вылучалася і вылучаецца з шэрагу іншых беларускіх паэтаў. Самы лёс беларускага паэта мусіў быць драматычны, што ішло ад варожасці асяроддзя і патрэбы выстойваць душой, і такое было наканаванне ад самых народзінаў дзе-небудзь у вясковай хаце, адкуль у шырокі свет выбрацца было амаль немагчыма. Адсюль у цяжкіх сваім кожны беларускі паэт мерыўся да тогі прарока. Арсеньнева, наадварот, з шырокага свету прыйшла ў свет беларушчыны, несучы зусім адметны погляд на рэчы. Яе жыццё ня хочацца назваць трагічным, а лёс цяжкім, хоць ён такім і сапраўды быў. Але тое, што ў дачыненні да яе калегаў просіцца на першае месца, у Арсеньневай хаваецца за самую формулу доўгага і багатага на падзеі жыцця. Няма шкадавання ні пра што...

«Я сталася паэткай. Аб гэтым хутка даведаліся і ў клясе, і ў гімназіі. Здавалася, засталася толькі цешыцца славаю. Але справа абярнулася зусім па-іншаму. Я пісала, але ўсё здавалася мне благім, нявартасным, хоць іншыя й хвалілі. Пахвалы цешылі, але было й сорамна, бо здавалася, што хваляць няшчыра. Гэтак са мной і дагэтуль. Мне ніколі не падабаецца тое, што я напісала, бо гэта толькі як бы частка, як бы цень таго, што я хацела напісаць».

І адбылося гэта ў Яраслаўлі. Напэўна, звычайная для тагачаснае Расеі сытуацыя. Але ж

Натальля Арсеньнева ніколі ня будзе паэткай расейскай ці нават дзвюхмоўнай. Каб зразу мець, як складаліся абставіны, трэба прасачыць яе лёс ад самага пачатку. Прынамсі, ясна, што імпульс да беларушчыны паходзіў не з сям'і.

«Дык вось, нарадзілася я ў месце Баку на Каўказе, на Каспійскім моры, дзе бацька мой быў тады начальнікам Бакінскай Мытнай Акругі. Але калі мне не было яшчэ й двух год, бацьку майго перавялі на захад, спачатку на Валын, а тады ў Вільню. Вільню я й лічу сваёй сапраўднай Бацькаўшчынай, бо толькі тут я пачала памятаць сябе, пачала жыць свядомым жыццём, тут я вырасла, вучылася, пазнала добрае й благое, і гора, і радасць. Вільню я люблю, і па ёй толькі сумую».

Вільня глыбака запала ў душу дзяўчынкі, але й тут яшчэ няма знаёмства зь беларушчынай. Арсеньнева вучыцца ў расейскай гімназіі, пачынаецца першая сусветная, сям'я эвакууецца ў той самы згаданы намі Яраслаўль. Вяртаючыся зь бежанства, сям'я Арсеньневых на нейкі час апынулася ў вёсцы пад Дрысаю. Тут усё і пачалося.

«Сёння, з перспектывы часу, я бачу, што месяцы, пражытыя пад Дрысаю на вёсцы, літаральна ў голадзе й холадзе, выйшлі мне на вялікую карысць. справа ў тым, што тут я ўпершыню сутыкнулася, і то зусім беспасярэдне, зь беларускаю вёскаю і найчысцейшай беларускаю моваю. Мы жылі ў невялікай сялянскай хаце разам з гаспадарамі, лянiвым Юркам і ягонай спрытнаю, злоснаю, але вельмі пра-

цавітаю жонкаю. Тут я пачула ўпершыню і беларускія песьні і беларускія казкі. Я вельмі ўсім гэтым зацікавілася, і вёска, і песьні, і людзі, і мова падабаліся мне незвычайна».

Такім чынам, паэтка ўжо запазналася зь беларускай мовай. Але наўрад ці гэтага было дастаткова, каб дачка расейскага ўрадоўца пайшла ў беларускую гімназію. Спатрэбілася яшчэ адна выпадковасьць.

«Мы трапілі на кватэру да людзей, што прымалі ўдзел у жыцьці беларускага грамадства. Дачка іхная вучылася ў 8-й клясе 1-е Віленскае Беларускае Гімназіі. Як толькі мы крыху паздаравелі, а маці перажыла першае гора па сьмерці мае сястры, яна пачала старацца неяк наладзіць нашае жыцьцё. Быцька быў ужо стары й хворы і ня мог шмат памагчы ёй у гэтым. Праз нашых гаспадароў маме ўдалося ўладзіцца працаваць на амэрыканскую дапамагую кухню ў беларускай гімназіі. Гэта былі вельмі галодныя пасьяваенныя часы, і кухні такія былі адчыненыя пры ўсіх школах, каб дакармліваць дзяцей і моладзь. Працуючы там, мама пазнаёмілася і пасябрвала шмат із кім з настаўнікаў, і ў выніку гэтага пад вясну 1920 году мы ўсе трое былі прынятыя ў гімназію. Як я цешылася, што хоць у голадзе й холадзе, але я магла ізноў вучыцца!»

Увогуле, гэта ня так ужо й дзіўна для тых часоў, што расейскія дзеці пайшлі ў беларускую гімназію. Вось што кажа знаўца даўнейшага віленскага жыцьця спадарыня Галіна Войцік:

— У той час, калі яна была ў гімназіі, 1920—21-шы, вучні на 90 адсоткаў былі небеларусы.

Былі жыды і расейцы. Напрыклад, Мар'ян Пецюкевіч успамінае, што гэтыя небеларусы, віленскія, як ён кажа, мяшчане, хутчэй авалодвалі беларускай літаратурнай мовай, чым хлопцы і дзяўчаты зь беларускай вёскі. Тым перашкаджаў дыялект. І толькі ўжо ў 1923—24 гады большасьць стала — беларусы.

Дарэчы, і з трох дзяцей Арсеньневых беларускай выйшла толькі адна Натальля. Вядома, што яе брат Сяргей быў пасьяля віцэ-старшынем Гуртка Студэнтаў Віленскага Ўнівэрсытэту Сьцяпана Батуры расейскае нацыянальнасьці. Словам, сям'я так і заставалася расейскай. А Натальля Арсеньнева пайшла сваім шляхам, узяўшы шлюб зь беларускім патрыётам Францішкам Кушалем. Праўда, будзе гэта крыху пазьней. Яшчэ перад тым яна станецца беларускай паэткай. І пабуджальным матывам гэтага будзе закаханасьць.

«На зьмену Юліям Цэзарам і Рычардам Ільвіным Сэрцам прыйшоў, зусім зразумела, Гарэцкі, першы жывы чалавек, які мне падабаўся (а мне было тады ўжо 17 год!). Ці дзіва, што гэта сталася яшчэ адным стымулам як найлепшага пазнаньня і апанаваньня беларускай мовы? Я доўга не адважылася гаварыць аб тым, што і я пішу, Гарэцкаму. Зрэшты, якая з гэтага была б карысьць? Гарэцкі... і расейскія вершы! І я маўчала і вучылася, і чытала...»

Наступны лёс Натальлі Арсеньневай варты прыгодніцкага сэрыялу. То яна апынаецца на польскім Памор'і ў асяродку польскага афіцэр-

ства, бавячы час за брыджам і танцамі, то раптам працуе ў савецкіх газэтах у Вялейцы ды Беластоку, то ў глухой казахстанскай вёсцы, дзе няма вады, то ў акупаваным немцамі Менску піша оперныя лібрэта, то ў лягеры для пера-мешчаных асобаў наракае на адсутнасць ранішняе кавы... Вакол руіны гарадоў, вакол ірвунца бомбы, вакол забітыя і параненыя, вакол кроў і агонь, голад і беспрасветнае гора людзей. Але згадвае яна і добрае, і благое — як падзеі свайго жыцця. Зьдзіўляецца, што дзівам уратавалася ад партызанскага тэракту, або што хапіла сілаў выбрацца з забалочанае ракі... Пасля таго віленскага юнацтва найлепшай парою свайго жыцця называе працу ў менскай «Беларускай газэце» падчас акупацыі і ўдзел у дзейнасці Менскага тэатру. Яна так і засталася ўражаная ўсеагульным уздымам і энтузіязмам тагачаснай беларускай інтэлігенцыі. Хоць чытаць такія ўспаміны таму, хто вырас на савецкіх кніжках, нязвыкла.

Аднак найбольш здзіўляе той самы рацыянальны погляд, калі надлом і надрыў, што, безумоўна, наведвалі яе чалавечую натуру, ніколі гэтай натуры не фармавалі. Яшчэ задоўга да вайны яна, відаць, зразумела, што ў жыцці можа быць усё. Абсалютна ўсё, што заўгодна. І ўсё, што застаецца чалавеку, — гэта ратаваць сябе і іншых, працаваць, а калі ўдаецца — ствараць. Гэтак з акварэльнае паэткі пакручасты лёс вырабіў чыстую экзистэнцыялістку, не скаваную ані маральнымі згрызотамі, бо ня дала сабе для гэтага падставаў, ані ўласным горам, калі ў акупаваным Менску загінуў яе сын, а

яна, быццам у адказ на гэта, піша лібрэта найлепшае арыі да оперы Шчаглова «Ўсяслаў Чарадзеі», ані нават сваім беларускім патрыятызмам, што часьцяком здараецца ў замкнёнай нацыянальнай меншасці, але і для гэтага ў Арсеньневай падставаў не было. Замест усяго гэтага засталася праз усё жыццё жаданьне пісаць, апісваць прыгажосць. Гэта яшчэ з тых віленскіх вершаў, што былі пакліканыя да жыцця любоўю, і таямніца якіх — у пісаньні віленскае прыроды.

Сьветла, спакойна, лёгка бяз конца,
Грэе і лашчыць вяsenьняе сонца.
Сінія далі ў імгле негустой,
Лес прад вачмі вырастае сыцяной...

Звоняць у Вільні ледзь чутна, і гукі
Сэрца чапаюць знаёмаю мукай...

Спадарыня Галіна Войцік кажа, што больш за ўсё на сьвеце Арсеньнева любіла лес. А мне падалося, што і Вільню яна апісвала, як лес — парослыя хвоямі ўзгоркі пад сінім небам, дзе паміж дрэвамі пракідаюцца вежы бажніцаў і рознакаляровыя дахі дамоў, нібы арганічная частка гэтага прыроднага сымбіёзу, які з вышыні птушынага палёту сапраўды выглядае ці то горадам у лесе, ці то лесам у горадзе...

этэр 4 кастрычніка 2003 г.

Натальля Арсеньнева. Доры

У пазамінулай перадачы мы гаварылі пра тое, як расейская дзяўчына Натальля Арсеньнева пачала пісаць беларускія вершы. Адбылося гэта ў 1920 годзе, калі яна вучылася ў Віленскай Беларускай Гімназіі. Тут яна закахалася ў настаўніка літаратуры Максіма Гарэцкага, якому так моцна хацела паказаць свае паэтычныя спробы. Але як беларускаму настаўніку пакажаш напісанае па-расейску? Вось і давялося рабіць па-беларуску. Ужо самыя першыя вершы аказаліся ўдалымі, заслужылі высокую ацэнку настаўніка і азначылі жыццёвы выбар Арсеньневай. Праз год яна сканчае гімназію, яшчэ праз год выходзіць замуж за вайскоўца Францішка Кушала. Цяпер кожнае лета яна будзе праводзіць у мужавай радні ў вёсцы Доры.

У Дорах Арсеньнева канчаткова становіцца перакананай беларускай патрыёткай. Яна настолькі выдатна засвойвае мову, што ўжо пры сустрэчах з філэлягамі сама выступае ў ролі аўтэнтчнае крыніцы народнае лексыкі. Варта зазірнуць у «Маленькі маскоўска-беларускі слоўнічак» Янкі Станкевіча і там сярод крыніцаў знайсці: «Доры — сяло Пяршайскае воласьці, запісы зроблены ў Натальлі Арсеньневай». Станкевіч шукае беларускія адпаведнікі ўстойлівых расейскіх фразяў. Мне жыва ўяўляецца іхны дыялёг пры сустрэчы з Арсеньневай. Станкевіч пытаецца:

— А як у вас у Дорах перакладуць выраз «Куда глаза глядят»?

— Перад сабою, — адказвае Арсеньнева і прыводзіць караценькі прыклад: «Куды ідзеш? — Перад сабою»...

Жыццё Арсеньневай праходзіла праз самыя гарачыя кропкі беларускай гісторыі мінулага стагоддзя. У Дорах яна адпачывала ад гэтых заклотаў і пакідала сваіх малых дзяцей — двух сыноў. Захаваліся ўспаміны пра дзьевадысэі паэтки — як яна двойчы дабіралася сюды пешшу: адзін раз зь Вільні, другі зь Беластоку. Кожнае такое падарожжа вартае апоўвесьці... Для сённяшняга вандроўніка патрапіць у Доры непараўнальна прасцей — трэба ўсяго толькі збочыць з магістралі Менск — Вільня, і візыт, на які ў даваенныя часы можна было патраціць тыдні ці нават месяцы, здзяйсняецца за пару гадзінаў.

Зьміцер Бартосік:

Доры нібы схаваліся ад чужых вачэй. Хоць знаходзяцца яны, лічы, на скрыжаваньні шляхоў. Ад таго месца, дзе Ракаўская шаша на 55-м кілямэтры ад Менску падзяляецца на Віленскую і Гарадзенскую, і дзе міліцэйскі блёк-пост даглядае вялізныя фуры, да Дораў усяго тры кілямэтры. Варта каля матэлю «Шарай» збочыць направа, і праз колькі хвілінаў з-за пагорку выглянуць чатыры бэтонныя літары. ДОРЫ. Такімі манумэнтальнымі ўказальнікамі ўпрыгожваюць звычайна ўезды ў гарады, але ня ў вёскі. Я спытайся ў свайго падарожніка, дзядзькі, якога падвозіў да Дораў, у

чым тут сакрэт? «Ды гэта, — кажа, — фэстываль тут праходзіць». «Які фэстываль?» «Ну, тут у вайну фашысты царкву спалілі разам зь людзьмі. Дык тыя, хто выжыў, кожны год тут выступаюць». «А можа, што чулі пра Арсеньневу?» «Не, ня ведаю такую. Сам я не мясцовы».

Доры — хутчэй нават ня вёска, а мястэчка, разьлеглае між маляўнічых пагоркаў. Двухпавярховыя нябедныя камяніцы суседзяць са старымі, акуратна пафарбаванымі хатамі. Ніводнага закінутага дому я не заўважыў. Ёсць і крама, і клуб, і немалая школа, і нават дзіцячая школа мастацтваў. Словам, усё жывое. Пра мёртвых нагадвае мэмарыял на пагорку — падмурак царквы, якую немцы спалілі ў 1943-м разам зь людзьмі, крыжы і некалькі вялізных чорных скульптураў — кабеты аплакваюць землякоў. Прызнацца, зусім ня гэта я чакаў убачыць у вёсцы, знаёмай з успамінай Натальлі Арсеньневай:

«Улетку гэтага ж першага году муж адправіў мяне да свае сям'і на вёску ў Доры Валожынскага павету. Тут я правяла месяцы тры, а пасля езьдзіла сюды кожнае лета. «Вакацыі» ў Дорах вельмі шмат далі мне для разьвіцця мае творчасці. Я пазнала тут найчысьцейшую беларускую мову, песьні, звычай, пабывала на вясельлях, хрэсьбінах, зжылася і зь людзьмі, і з прыродай. Шмат песьняў я запісала, а мэлёдый вывучыла напамяць».

На сённяшні дзень у Дорах засталіся двое жыхароў, якія памятаюць тыя арсеньнеўскія часіны. Гэта Алена Абановіч і Фёдар Новік.

Абодвум старым ужо за восемдзсят. Але сям'ю Кушалаў, ці як яны кажуць, Кушлёў, памятаюць.

Ф.Новік: У нас, у Дорах, дзе зараз малочна-таварная фэрма, быў пабудаваны графскі маёнтак. І вось гэтыя самыя Кушлі яго купілі. Дабудаваці дом. Харошы, графскі... Франак гэты быў у званьні капітана польскай арміі. Ён тут рэдка калі бываў. Ён служыў у Вільні. І жонка прыяжджала на лета. Прыяжджалі абодва сюды на вотдых. А тут рачулка была такая харошая, рыбная. Дык яны тут з вудачкамі...

А.Абановіч: Франак прайдох быў. Ён жа нейкі быў... чорт яго ведае... Яны на беразе жылі, каля дарогі яго будынак. Я помню. Аددзяліўшыся ад гэтых братоў. А браты ягоныя ў цэнтры жылі. Янка і Пятрук. Будынак быў польскі казённы. І тады, як саветы зайшлі, халера яго ведае, дзе ён дзеўся. Жонку яго помню. Такая была харошая баба. На работу не хадзіла. Яны ж багатыя былі. Наймалі бульбу капаць...

— А іх любілі, ці ня вельмі?

— Гэтыя два хлопцы добрыя былі, Янка і Пятрук. Іх любілі. Жыта, у каго на зацірку не хапае вясной, дык яны давалі. На адбытак. Яны ўдвух разам жылі. Дык яны такія шутлівыя былі. А бабы зь вёскі ідуць. Кмен быў па сенажаці... Кмен зьбіралі ў пракос. А тыя смяюцца: «О, добра. Разьбіваць ня трэба сена. Бабы разаб'юць рукамі. Кмен выбіраючы». Дык гэныя добрыя былі. А гэны Франак, гэны нейкі быў,

халера яго ведае. Не скажу я, які ён быў. Але нейкі нехарошы быў...

*Косы звiняць... Сьпеўна ўзносяцца зыкі,
поўняць жыцьцём жаўтацьвет-сенажаць
майстры дзiўныя зь нязнаных музыкаў,
косы звiняць...*

*Кмена пах цягне па мокрых пракосах,
водарыць сенам у пухкіх капах!
Дыхае поле у сонцавых косах,
кмену йдзе пах...*

*Песьню жанкі заплялі нясьмела,
і — звоніць уся сенажаць,
з гукамі — удалеч, здаецца б, ляцела...
Косы звiняць...*

*Сёння на тым высокім пагорку, дзе некалі
па-над усім краявідам узвышаўся фальварак
графа Тышкевіча, куплены Кушальямі, збудаваны
кароўнік. Цяпер ён пануе над навакольным.
Варта ўсё ж узняцца да гэтага месца колішняе
сядзібы ды кiнуць позірк на карціну, што
адкрывалася з уяўнага вакна, і якую бачыла
паэтка...*

*Ф.Новік: Знаеце, мы, вяскоўцы, жылі беднавата.
Яны багацей жылі. Дык мы рэдка калі
круціліся там, на пляцы іхным. Я б не сказаў,
што яны былі якімі панамі. Гектараў сорак
зямлі. Яны і работалі самі. Трымалі служанку,
і парабка, і пастуха. Скаціны штук дваццаць
буйнарагатай. Коней трое, я помню. Тут як быў
мост, тут рэчка была, дык яны ўсё купаць іх
вадзілі. Там купаліся. Мне гэта ўсё помніцца.
Бывае, конь гэты плыве, а там глы-*

*бакавата было. Мэтра, можа, са тры так
глыбiнiй. Дык за хвост схвацісься — і за ім, за
гэтым канём...*

*А.Абановіч: ...Пані яна была! У хаце харашо
было, чыста. Яна была ганарлівая. Людзі
рабілі. Харошы будынак паставілі. Браты ж
памагалі. Бацька жыў іхны, Кушаль гэты. А
бацька быў зь бедных, казалі. Адкуль ён тут?
Недалёкі. І тады, як разьбіралі гэтыя двары,
прадавалі землі, ён тады ў самы цэнтар увабраўся.*

— А Вы бывалі дома ў іх?

*— Ну, вот нейкім жа чынам я раз была. Чаго
я заходзіла?.. Дык яна адзежу сьцірала. У хаце
чыста, на кухні палілася пліта...*

*Зьмярканьне...
Зь яснага блакіту
Зьнікаюць фарбы, бліскі дня,
І чыстым золатам заліта
Ціхіх палёў далечыня.*

*Істужкай сьцежка ўцеца ў жыце,
Зьбягае ўніз, паўзе вышэй,
Праз ручаёў сталёвых ніці
Бяжыць кудысь далей, далей...*

*Лятуць, купаюцца ў паветры,
Зьнікаюць, круцяцца узноў
Лісты, што ўвосень носяць ветры,
А захад іх фарбуе ў кроў.*

У савецкай літаратуры Натальля Арсеньева і Францішак Кушаль нярэдка называюцца калябарантамі, якія супрацоўнічалі зь нямецкім акупацыйным рэжымам. Але гэта

толькі доля праўды пра іх. Насамрэч, яны былі калябарантамі ў шырэйшым сэнсе гэтага слова. Іх супрацоўніцтва з чужой уладай цягнулася праз усё жыццё да самае эміграцыі. Спачатку гэта была акупацыя расейскага царызму — таго рэжыму, пад якім яны нарадзіліся, пайшлі ў школу і набылі прафэсію. Потым гэта была польская акупацыя, пад якой яны ажаніліся, нарадзілі і паставілі на ногі дзяцей. Наступная акупацыя — савецкая, самая кароткая, паўтара году, але самая цяжкая, бо амаль усю яе давялося правесці ў канцлягеры ў Казахстане і ў турме на Лубянцы. Пасья гэткага прыход чарговае акупацыі — нямецкай — яны ўспрынялі, як вызваленне. І, напэўна, інакш не магло быць. Фашысты не выглядалі горш за камуністаў. Дастаткова згадаць дакумэнтальныя факты пра тое, як немцы, прыйшоўшы ў Беларусь, праводзілі эксгумацыі месцаў масавых сталінскіх расстрэлаў, каб выклікаць у сваіх салдатах абыякавасць да жыццяў мясцовых людзей. Маўляў, калі яны самі сваіх так зьнішчаюць, дык вас тым больш нішто ня мусіць спыняць перад забойствамі.

Францішак Кушаль, які абраў кар’еру вайскоўца і стаў польскім афіцэрам, мог стаць і афіцэрам савецкім, і афіцэрам нямецкім, бо гэта была ягоная прафэсія, у якой ніводная ўлада не пакідала месца для ягонага беларускага патрыятызму. А сваёй, беларускай улады ў гэтай куламесе акупацыяў не было. Яшчэ ў першую сусьветную Кушаль, як расейскі афіцэр, ваяваў супраць немцаў, пасья — у другую сусьветную — як польскі афіцэр — супраць

фашыстаў. Што тут скажаш? Відаць, ён быў неблагім прафэсіяналам, калі кожная ўлада давала яму працу.

Тое самае здарылася і з Натальляй Арсеньневай, якая магла пісаць газэтныя «здравіцы» то Сталіну, то Гітлеру, бо такая была ў яе работа, якая таксама не пакідала месца для яе беларускага патрыятызму. Стаць савецкай патрыёткай для яе было тое самае, што стаць патрыёткай нямецкай, гэта значыць, перастаць быць сабою. Праўда, у адрозьненне ад мужа, у яе было адхланьне — яе паэзія.

Зьміцер Бартосік:

Каб Натальля Арсеньнева ці Францішак Кушаль зьяўляліся ў Дорах падчас вайны, вяскоўцы ня памятаюць. Але старым прыгадаецца іншае.

А.Абановіч: А пры немцах што ж было? Партызаншчына ж была. Вялікая. Немцы ў Валожыне стаялі. Ня надта далёка дарога. Дык немцы: «Так-так-так-так-так», стануць брахаць. Дык ляціш, ня ведаеш, дзе дзявацца. А ноччу партызаны. Божа-божа, лапці і тыя пахаваеш. Панчохі зрэбныя, робленыя... Оё-аёй-аёй... Усё. Кароўкі адбіралі. Цяжка было. Я ўсё гэта помню, як жылося. Якія партызаны добрыя былі? Чужыя. А свае брадзязі былі. Толькі абіралі.

Ф.Новік: Немцы прыйшлі. Кушлі, пэўна, выехалі ў Валожын. Я добра ня ведаю пра іх лёс. А дом? Немцы хацелі паліцыю ў ім пасадзіць. Ну, а партызаны загадалі свайму сувязному, дык ён той дом запаліў. Ну, вось пасья гэнага

Франак абідзеўся сьлішкам, што дом спалілі. Дык яны, відзіма, папрасілі немцаў, каб яны тутака гэтыя Доры зьнішчылі. Ня толькі Доры, а ўсю гэтую мясцовасьць. Майляў, партызан кормяць. І тут вёсак недзе да сарака, мусіць, спалілі. І людзей многа перабілі.

— З ініцыятывы Кушалья?

— Так. І гэта факт. Тут кожны год адбываюцца ўспаміны на гэтым самым месцы... І былы старшыня нашага калгасу Шарэцкі чытаў дакумэнт людзям. Што, значыць, яны немцаў папрасілі, ці што. Прадалі яны ўсю нашу бліжэйшую мясцовасьць...

А.Абановіч: Ён быў нейкі там прахадзімец. Я чалавек няграмаатны. Але троха паслухала, як людзі гаварылі. Які ён быў? Знаю, што нехарошы ён быў. А які, чорт яго ведае. Ён у нейкіх дзялох быў. Падпольных. Вось што!

Ф.Новік: Немцы ж блакаду тут наладзілі ў нас. І ў нашу вёску сагналі людзей і запалілі. Праўда, стралялі там па іх. Расказвалі некаторыя, што спасьліся, уцяклі, што раненыя былі, і жывыя дзеці малыя. Піск, крык там страшэнны. Туды ж да Налібоцкай пушчы вёсак сорок спалілі. Тут — каля дзвевесьце чалавек, разам зь дзецьмі, старымі...

Калі я слухаю падобныя рэчы, дык міжволі пачынаю ўдаваць спачуваньне. І дзіўлюся, што маё спачуваньне не знаходзіць ніякага водгуку ў тых, хто ўсё гэта бачыў і перажыў. Ні ў Фёдара Новіка, ні ў Алены Абановіч падчас расповеду пра вайну няма ніякага ўдаванага трагізму. Гаворка ідзе толькі пра жыцьцё. Якое яно было насамрэч. Напэўна, таму старая

Алена не адразу і прыгадала, што ж рабілася тут у 1943-м. Таму няма і намёку на янавісьць да «фашысцага прыслужніка» Кушалья ў спадара Фёдара. Як, зрэшты, і вялікага піетэту да колішняга старшыні калгасу Сямёна Шарэцкага, які ўрэшце апынуўся там, дзе і Кушаль. Такое вось было беларускае жыцьцё. Зь вялікай крывёю. І зь вершамі таксама. Выдатнымі вершамі, пазначанымі страшнымі датамі.

Тое, што паэтку тут памятаюць, засьведчыла дорская настаўніца беларускай мовы і літаратуры Ала Сыч:

— Імя Натальлі Арсеньневай у школе вядомае. Дзеці ведаюць. І яшчэ як жыў Равінскі, былы дырэктар Шакуцёўскай школы, ён прыяжджаў да нас у школу. І, наагул, такі цікавы матэрыял прапаноўваў. І расказваў пра яе жыцьцё. Што яна менавіта тут жыла. І выехала ў Амэрыку. Пасьля вайны.

Вёска Доры, цяпер ужо назаўжды пазначаная імем Натальлі Арсеньневай, — зусім ня проста вёска. Гэта знак палярнасьці беларускага лёсу. Разам з суседняй Люцінкай гэтая мясцовасьць спазнала і самы сьветлы, і самы страшны беларускі час. Менавіта тут разгортваліся падзеі двух знакавых твораў беларускай літаратуры. У сярэдзіне 19 стагодзьдзя тут была ўбачаная і апісаная Вінцуком Дуніным-Марцінкевічам «Ідылія» — жывыя карцінкі сацыяльнага міру, рамантычная раўнавага ўсяго і ўся, дзе ўладальнік мясцовасьці граф Тышкевіч, ходзячы па вясковых хатах, вядзе запіс

сялянскіх паданьняў і разам зь сялянамі сьпявае іхныя песьні. І вось праз сто гадоў у гэтых самых краявідах разгортваюцца сцэны наступнага фільма і наступнае кнігі. Гэта «Карнікі» Алеся Адамовіча. Менавіта батальён Дырлівангера спаліў дорскіх сялянаў у іхнай царкве. Адамовіч прыводзіць цытату з дакладнай запіскі, пад якой стаіць подпіс Кушаля:

«У другой палове ліпеня г.г. нямецкія атрады СС праводзілі ачыстку ад партызан тэрыторыі Валожынскага раёну. Пры гэтым атрадамі былі спаленыя разам з пабудовамі жыхары вёсак Пяршайскага павету: Доры, Мішаны, Даўгулёўшчына, Лапіцы, Сярэдняе Сяло, Раманаўцы, Нелюбы, Палубоўцы і Макрычаўшчына.

Атрады СС ніякага сьледзтва не праводзілі, толькі заганялі жыхароў, пераважна старых, жанчын і дзяцей, у асобныя пабудовы, якія затым падпальваліся.

У Дорах жыхары былі сагнаныя ў царкву і разам з царквой спаленыя».

Асабіста мне ў гэтым пасланьні афіцэра дапаможнае паліцыі бачыцца стрыманае жанрам рапарту абурэньне і скарга. Аднак гаворка не пра тое. Гаворка пра Доры, празь якія крыж-накрыж леглі дзьве дарогі беларускага лёсу: самая сьветлая і самая цёмная, — і ў якіх, нібы ў замесе добра і зла, высьпеліўся талент беларускай паэткі, аўтаркі гімну «Магутны Божа».

Складаючы разам імёны і факты дорскае гісторыі — ад Тышкевіча да Шарэцкага, ад сярэднявечнага кальвінскага збору да спаленае разам зь людзьмі царквы, ад калгасных ка-

роўнікаў на месцы панскае сядзібы да высокае паэзіі ўзгоркаў і запаленых восеньню клёнаў, пачынаеш разумець, што тут, у Дорах, табе адкрываецца ўвесь беларускі сьвет і ўвесь беларускі лёс, прынамсі — самае важнае, што ў гэтым сьвеце і лёсе было, ёсьць і будзе.

этэр 15 лістапада 2003 г.

Лукаш Бэндэ

1930-я гады. Камуністычная мафія кіруе ў савецкай Беларусі. Яны вераць у камунізм, як у сваю беларускую тоеснасьць. Усе, хто гаворыць пра нешта іншае, напрыклад, пра нацыянальнае адраджэньне, замінаюць, яны ворагі, лепей, каб іх не было. Мы ўсе гуляем у адну гульню і імкнемся пазбавіцца ад чужакоў, на што маем санкцыю клясавай барацьбы. Гэта разумеюць і Янка Купала, і Якуб Колас, а лепш за ўсіх — ён, Лукаш Бэндэ, галоўны літаратурны крытык, чые газэтныя разнысы цягнуць за сабой для аб'ектаў крытыкі турэмнае зьнявольне, катаргу або ссылку ў расейскую глыбінку, самагубства або расстрэл. Мафія знішчае сваіх адкрытых і таемных ворагаў, выкрывае сваіх няшчырых прыхільнікаў. Бэндэ ўважліва вывучае жыцьцёвыя і творчыя біяграфіі пралетарскіх пісьменьнікаў, у шэрагі якіх запісалася зашмат зьбяднелых шляхцюкоў ды папоўскіх дзяцей, якіх непазьбежна

хіліць пад розныя дробнабуржуазныя адхоны. Работы непачаты край...

Ягоная ўласная біяграфія па-пралетарску простая, як стрэл. Нарадзіўся ў 1903-м на Палесьці, у тых мясцінах, дзе вёскі маюць назвы, вартыя мэгаполісаў. Харомск, Ізборск... Ягоная называлася Шчакоцк. Скончыў Камуністычны ўнівэрсытэт Беларусі. Далей пачынаецца кар’ера літаратурнага крытыка. За вочы Бэндэ называлі аглабельшчыкам, але сучаснікі згадваюць, што хадзіў ён не з аглаблёй, а зь пісталетам на правым баку, бо зь першых кар’эрных крокаў зьвязаў лёс з НКВД. Мабыць, адчуваў сваю місію — праўду яму давядзецца казаць у варожым асяродзьдзі.

Імя Бэндэ паміж літаратараў даўно стала называным. Яго самога найчасцей згадваюць як вульгарнага сацыялягізатара, альбо і зусім проста — як літаратурнага ката. Між тым, ня ўсё так проста ў гэтай гісторыі. Думаючы пра Бэндэ на стогадовы ягоны юбілей, міжволі пачынаеш адчуваць ягоную прысутнасьць побач з сабою.

Калі Бэндэ і сапраўды — кат, дык ён назаўсёды прывязаны да сваіх ахвяраў. Мёртвым не баліць, і яны ідуць усе разам. Калі за савецкім часам было накладзенае табу на імёны і творы рэпрэсаваных беларускіх пісьменьнікаў, такое ж табу легла і на імя іхнага ката. Як толькі стала магчыма ўзьняць з забыцця прозьвішчы забітых, сярод першых усплыло ў друку і прозьвішча Бэндэ.

У сёньняшняй перадачы бярэ ўдзел гісторык і архівіст Віталь Скалабан:

— У 1988 годзе ў газэце «Літаратура і Мастацтва» зьявіўся артыкул сьветлай памяці Барыса Сачанкі, які так і называўся «Бэндэ». Фактычна, упершыню Барыс Сачанка падаў больш-менш поўны нарыс пра жыцьцё і дзейнасьць гэтага чалавека і крытыка, які пакінуў свой вельмі значны сьлед у гісторыі Беларусі канца 1920-х — 50-х гадоў. Менавіта з імя Бэндэ зьвязваецца так званая вульгарна-сацыялягічная крытыка, калі творы разглядаліся не як творы мастацтва, а як звычайныя палітычныя агіткі.

З артыкула Барыса Сачанкі «Бэндэ»:

«Ён нават зьнешне быў непрыемны. Худы, лысы да апошняга воласа, з вачыма, што глядзелі быццам з таго сьвету і праціналі навывлёт. Помню, калі, знаёмячыся, ён працягнуў мне руку, і я ў адказ падаў сваю, здалася, што дакрануўся чагосьці ліпкага, агіднага — ні то цьвілі, ні то павуціньня. Ішоў 1960 год, і з «мест не столь отдаленных» вярталіся, атрымаўшы доўгачаканую рэабілітацыю і грамадзянскія правы, многія, у тым ліку і пісьменьнікі. І, вядома ж, то адзін, то другі з рэабілітантаў заходзілі ў рэдакцыю часопіса «Полымя», дзе я тады працаваў... Завітаў неяк і ён... Ён не спытаў, як пыталі некаторыя, ці чуў я, тады яшчэ малады чалавек, яго прозьвішча. Ведаў, напэўна, што чуў. Ня мог ня чуць...»

В.Скалабан: Біяграфія яго сёньня вядомая. Ён нарадзіўся ў 1903 годзе пад Янавам. Праўда, якая сям’я была, як ён жыві, якія сваякі —

невядома. Потым ён вучыўся ў Камуністычным унівэрсытэце. І ў канцы 1920-х гадоў стаў вядучым літаратурным крытыкам, вучыўся ў аспірантуры, у яго былі пасады і ў выдавецтве, і ў Інстытуце літаратуры Акадэміі навук... Бэндэ — гэта той чалавек, які разносіў усіх пісьменьнікаў. Яго і малявалі з аглобляй. Адсюль зьявіўся такі тэрмін — аглабельная крытыка...

Д'яблам ён ня быў. Ён добрасумленна выконваў тыя ўстаноўкі, якія фармаваліся ў ЦК кампартыі Беларусі. Болей таго, многія зь яго паплечнікаў жылі пасля вайны і ім выгадна было ўсё сьпісаць на Бэндэ... У Бэндэ ёсьць тое, што сёньня, калі пакласьці на вагі, дык невядома, што пераважыць. Акрамя ўсяго іншага, ён быў калекцыянэрам, зьбіральнікам літаратурынага архіву і сабраў вельмі значныя матэрыялы. У 1934 годзе Бэндэ зьехаў зь Менску ў Ленінград, працаваў на кінафабрыцы «Савецкая Беларусь», у архівах, выкладаў у навучальных установах. І архіў ён захаваў. Сёньня архіў Бэндэ зьберагаецца ў Беларускай дзяржаўнай архіве літаратуры і мастацтва. Там сапраўдныя скарбы. Там архіў Паўлюка Труса, матэрыялы Замоціна з тэкстамі Дуніна-Марцінкевіча, там «Хрэстаматыя» Браніслава Эпімаха-Шыпілы...

Архівіст Віталь Скалабан, як і належыць архівісту, глядзіць на сытуацыю з вышыні часу і аддае належнае архівісту Бэндэ. Калі перачытаць згаданы артыкул Барыса Сачанкі, мы знойдзем там зьвесткі пра тое, якім чынам Бэн-

дэ фармаваў сваю калекцыю. Крытык ня толькі атрымліваў па лініі НКВД тыя матэрыялы, аўтараў якіх трэба было выкрыць у друку, але й сам удзельнічаў у ператрусах на кватэрах ахвяраў.

Шчыра кажучы, ня ведаю, ці дарэчы тут будзе маральны аспэкт праблемы. Можна ж разважыць і так: усё адно ніякі Бэндэ, як бы таго ні хацеў, ня змог бы выратаваць асуджанага на рэпрэсіі клясавага ворага. Не напісаў бы ён, напісаў бы іншы, такіх «пісьменьнікаў» хапала. І тады тое, што Бэндэ захаваў архіў рэпрэсаваных літаратараў, дзякуючы якому мы цяпер толькі і можам даведацца пра іх і прачытаць іхныя творы, — гэтакі Бэндаў учынак выглядае ледзьве не як подзьвіг. Для параўнаньня дастаткова згадаць факт, які Аляксандар Лукашук апісвае ў сваёй кнізе «За кіпучай чэкісцкай работай». Аўтар вывучаў асобу іншага крытыка-аглабельшчыка сталінскае пары Васіля Барысенкі і, натуральна, зьявруўся да ягоных асабістых архіваў. Дык вось, усё, што ён там знайшоў, — гэта ганаровыя граматы таго самага Барысенкі...

А што ж самі артыкулы Лукаша Бэндэ? У свой час яны расцэньваліся, як даносы. Аднак ці была ў іх нейкая літаратурная каштоўнасьць? Кажа Віталь Скалабан:

— Яны ня вельмі арыгінальныя. Яны паўтараюць тое, што пісалася і іншымі аўтарамі. Уражаньне такое, што яго проста нацкоўвалі. Такіх, як Бэндэ, было шмат. Але ў сярэдзіне 1930-х гадоў ён ужо выканаў сваю ролю агла-

большчыка, і яго саслалі ў Ленінград на кіна-фабрыку «Савецкая Беларусь».

Ня толькі яго дзейнасць ламала чалавечыя лёсы. Уся атмасфера ламала. І сёння, углядаючыся ў гэтыя 30-я гады, вызначыць, хто ня ўдзельнічаў у гэтым кашмары, проста цяжка. Ня ўдзельнічаў той, хто быў ужо сасланы ў Вятку, у Сібір, у Сярэднюю Азію...

З кнігі А.Лукашука «За кіпучай чэкіскай работай»:

«Падчас расправы з сотнямі вучоных, пісьменьнікаў права «караць і мілаваць» манапалізавала пэўная група, у якую ўваходзілі Барысенка, Бранштэйн, Бэндэ, Вольскі, Канакоцін, Клімковіч, Кучар, Модаль... Іх ацэнкі рабілі «надвор'е», зь іх ліку сьледчыя выбіралі аўтараў рэцэнзіяў-прысудаў. Ня варта перабольшваць ролі гэтых асобаў. Яны нярэдка толькі паслухмяна выконвалі волю іншых. Аднак нельга і прымяшаць, бо гэта была роля памагатых катаў».

Аглабельшчыкаў было шмат, але Бэндэ атрымаўся цэнтральнай сярод іх фігурай. Што праўда, калі параўноўваць яго зь некаторымі іншымі, з тым жа Барысенкам, дырэктарам Інстытуту літаратуры, Бэндэ сваімі артыкуламі не вымасьціў сабе дарогі да высокіх пасадаў ды званьняў ці нейкага іншага набытку. Да канца жыцця застаўся правінцыйным выкладчыкам, якому нават у Беларусь вярнуцца не далі. Такім чынам, варта было нам бліжэй падысьці да постаці гэтага літаратурнага кáта, як ягоны

вобраз страціў сваю адназначную адмоўнасць. А што будзе далей?

В.Скалабан: Ягоны вобраз будзе значна ўдакладнены тады, калі мы ўявім сабе ўвесь мэханізм дзяржаўнай палітыкі ў галіне культуры. Сёння зробленыя ўжо значныя крокі дзеля таго, каб убачыць, як гэта ўсё рабілася. Ёсць публікацыі Расьціслава Платонава, які на падставе партыйнага архіву расьпісаў увесь гэты мэханізм. І там Бэндэ недзе зусім-зусім унізе, бо ўсе гэтыя ацэнкі фармаваліся на версе і, можа, ня столькі ў Менску, колькі ў Маскве. Сёння надрукавана шмат «записок о белорусском националистическом движении» — страшылак, як кажуць, што тут усё захапілі нацыяналісты. Так што роля Бэндэ, як галоўнага аглабельшчыка ў Беларусі, перабольшаная.

— Нарэшце, самае казытлівае пытаньне. Рэч у тым, што ў сваіх вульгарызатарскіх аглабельных артыкулах літаратурны кат Лукаш Бэндэ пісаў... праўду?

— *«Купала не разумее Кастрычніцкай рэвалюцыі» — амаль тое ж, што цяпер фактычна прызнана. Гэты тэзіс, што Бэндэ ў прынцыпе гаварыў праўду, выказаў яшчэ Алесь Бяляцкі гадоў дзесяць таму ў часопісе «Нёман».*

Купала не разумее рэвалюцыі, Колас фармаваўся на ідэалёгіі заможнага сялянства, Бядуля — прадстаўнік дробнай буржуазіі... Калі выйсьці за рамкі эмацыйнага напаўнення гэтых ацэнак, а прачытваць толькі іхны сэнс, пачынаеш разумець, што ўсё гэта — праўда. І

тое, што большасць беларускіх літаратараў былі нацдэмамі — нацыянальнымі дэмакратамі — таксама праўда. І што падкрэсліванне іхнай пралетарскай сутнасці або адданасці ідэям бальшавізму было найчасцей крывадушным. Можна быць, тут і паўстае галоўная праблема таго часу? Бэндэ пісаў праўду, якая гучала, як данос. Праўдзівы крытык быў стукачом.

Нашаніўскі нацыянал-лібэралізм, дробна-буржуазны нацыяналізм, ідэалізм... Клясыкі беларускае літаратуры сапраўды былі носьбітамі ўсяго гэтага, а значыць, у прымітыўнага пралетарскага рэвалюцыянізму былі ўсе падставы бачыць у іх ворагаў. Пры гэтым відавочна, што ў шэрагах пралетарскіх крытыкаў маглі быць абсалютна шчырыя, перакананыя ў вяршэнстве свае праўды людзі, якія давалі рашучы адпор гэтым прошкам буржуазнага нацыяналізму ў імя той новай рэчаіснасці, якая стваралася на іхных вачах у працэсе бязьлітаснай клясавай барацьбы.

Гэта я да таго, што ў нас няма падставаў папракаць Бэндэ двудушнасцю альбо няшчырасцю. На гэтыя хваробы хварэлі тыя, пра каго ён пісаў, — пісьменьнікі, якія хавалі сваю сутнасць.

Ну, не даводзіць жа нам сёння, што Бэндэ ня меў рацыі, бо Купала ня быў ідэолягам нацыянальнага адраджэння! Наадварот, мы інакш пра Купалу й ня пішам. Выходзіць, Бэндэ меў рацыю. Але ў выніку гэтае рацыі гінулі людзі. Іх губіла сыстэма, для якой тая рацыя была даносам, а нацдэмы — ворагамі. Сёння

мы пішам, што нацдэмы — гэта добра, але існуем у сыстэме, якая па-ранейшаму ставіцца да нацыянальнага адраджэння варожа. Мы ня мелі суду над камунізмам, у выніку адбылася дзіўная дыфузія. Нацдэм Купала так ці інакш прызнаны за афіцыйнага клясыка, а нацдэм Быкаў для афіцыезу, нават пасля свае сьмерці, — ізгой. У поўнай адпаведнасці з традыцыямі Бэндэ. Новы падручнік гісторыі для ВНУ ствараецца ў поўнай адпаведнасці з традыцыямі аглабельшчыка ад гісторыі Абэцэдарскага. КГБ сьвяткуе свае «слаўныя» юбілеі ў поўнай адпаведнасці з традыцыямі Цанавы. І ўсё гэта адбываецца ў незалежнай Рэспубліцы Беларусь, улады якой абвесьцілі пра стварэнне дзяржаўнае ідэалёгіі, дзе дамінантай мусяць быць традыцыі сталінскага СССР.

Іншы раз здаецца, што чорнае памяці 1937 год зусім не сканчаўся. Час спыніў свой вэртыкальны бег, а ўсё, што змяняецца, змяняецца на гарызанталі таго самага 37-га. З астранамічнага году ён ператварыўся для нас у эпоху, канца якой не відаць. Даўно няма ў жыцці персанальна Цанавы, Абэцэдарскага і Бэндэ, але персанажы іхныя жывыя і здаровыя. Чаго варта пастаць таямнічага Шэймана. А паглядзіце, як баязьліва акадэмічны Інстытут гісторыі ўхваліў аглабельны падручнік Трашчанка. А холдынг, узначалены Таісай Бондар...

Генадзь Бураўкін назваў яшчэ аднаго сучаснага персанажа, рыхтык Бэндэ. У сваім артыкуле ў «БДГ» ён піша:

«У нашай гісторыі быў Лукаш Бэндэ, які прынес страшэнныя страты беларускай літара-

туры, сваімі пагромнымі артыкуламі скараціў гады і Янкі Купалы і Якуба Коласа. Я думаю, што ня менш шкоды нашай культуры ўжо прынес Уладзімер Пятровіч Замяталін. І як імя Быкава будзе ў гісторыі Беларусі стаяць ля імя Купалы, так і імя Замяталіна павінна стаяць каля імя Бэндэ».

Блытаніну, у якой мы сёння апынуліся і жывем, вольна ці міжвольна множыла сама інтэлігенцыя, якая імкнулася апраўдаць і рэабілітаваць забітых, высланых і абылганых калег. Яны пісалі, што абвінавачанні былі няпраўдай, і што насамрэч Купала рэвалюцыю прыняў ды зразумеў, а Колас зь Бядулем былі зусім пралетарскімі творцамі. Усё гэтае пісанне расквечвалася салютамі вялікаму кастрычніку і ленінскай праўдзе, якая бярэ верх над хлуснёй вульгарызатараў. Усё канчаткова заблыталася дзеля таго, каб толькі выцягнуць на паверхню забароненыя імёны і творы «ворагаў народу».

Кажуць, што менавіта Бэндэ давеў Янку Купалу да самагубства. Гэты сюжэт апісаны ў рамане Алега Лойкі. Бэндэ называе Купалу нацдэмам і прапануе яму адрачыся сваіх поглядаў ды ўстаць на шлях пралетарскае рэвалюцыі. А Купала ня можа. Дакладней, ён можа пісаць вершы пра Сталіна і поспехі сацыялістычнага будаўніцтва, але сваёй сутнасці змяніць ня можа. У адрозненне ад Бэндэ, ён не ў сваёй сыстэме, як і большасць беларускіх літаратараў. Што ім заставалася рабіць? Мабыць, нічога, калі выбраное было самагубства. Змяніць сыстэмы яны не маглі, уцякаць не было куды і

не было як, змяніць сваёй нацдэмаўскай сутнасці яны не маглі таксама. Яны стаялі кожны сам насупраць сыстэмы, часткай якой быў Бэндэ.

Праблема суду над камунізмам зусім не ў камунізме, а ў тым, што мусіць быць сьцьверджана іншая праўда. Мы можам колькі заўгодна крытыкаваць і тое, што было, і тое, што ёсць, але так нічога й не зразумеем, пакуль не пачнем сьцьвярджаць, пакуль ня сьцьвердзім адваротнага. Да прыкладу, як можна крытыкаваць антыбеларускую палітыку цяперашніх уладаў у апазыцыйнай газэце па-расейску? Як можна казаць пра рэпрэсіі супраць інтэлігенцыі, і пры гэтым выдаваць кнігі Ластоўскага, Жылкі, Геніюш тым рэпрэсаваным у 1933-м годзе правапісам? Нябожчыкі варочаюцца ў трунах. Гэта ж тое самае, што з імем вялікага кастрычніка на вуснах асуджаць Лукаша Бэндэ. Але гэта ня ваш, а ягоны Вялікі Кастрычнік. І вялікі Ленін — ягоны. І святлыя ідэалы камунізму — ягоныя. Бэндэ не двудушны. Ён сапраўдны змагар сваёй сыстэмы. І калі ў нашых вачах ён — кат, значыць мы — людзі іншай сыстэмы і іншай праўды. І пакуль мы не пачнем сваю праўду сьцьвярджаць, мы так і застанемся двудушнымі прыжываламі-нацдэмамі — што за Сталіным, што за Хрушчовым, што цяпер.

Застанецца з намі і Бэндэ, дзіўнае прозвішча якога мае як мінімум два пераклады. Палатыску гэта «кат», а па-польску — «буду».

этар 13 сьнежня 2003 г.

Марцін Кухта

Нехта з паэтаў сказаў, што ўсе свае шматомнікі памяняў бы на адзіную Багдановічаву кніжку «Вянок»...

Цікава, што «Вянок», які рыхтавалі да друку супрацоўнікі віленскай газеты «Наша Ніва», не задумляўся імі як галоўная паэтычная кніга на ўсе часы. Безумоўна, сакратар рэдакцыі Вацлаў Ластоўскі разумеў, што мае справу з высокай паэзіяй, але рабіў зноску на тое, што высокая паэзія ці невысокая — вырашаць мусіць час. І сярод іншых тагачасных літаратараў далёка ня ўсе расцэньвалі вершы Багдановіча адназначна станоўча. Здавалася, замнога ў іх чыстай эстэтыкі, замала сацыяльнасці. Таму першае кніжнае выданьне далёкага яраслаўскага аўтара нагружалася дадатковымі атрыбутамі. Уласна і «Вянком» назваў зборнік сам Ластоўскі. На асобнай старонцы ён расшыфраваў: «Вянок на магілу С.Палуяна», — аддаючы даніну памяці беларускаму адраджэнцу, што загінуў тры гады таму. Як піша паэтка і дасьледніца Данута Вічэль, вокладку кнігі Ластоўскі ўпрыгожыў дзіцячым малюнкам, які меў у сваёй калекцыі, а на шмуцтытуле зьмясьціў герб Завішаў — лебедзь у вянку — на знак удзячнасці фундатарцы Магдалене Радзівіл.

Як бачым, дадатковых функцыяў, якія маглі б супакоіць скептыкаў што да ўласна паэзіі, «Вянок» мусіў выканаць шмат. Верагодна, такая «браня» павінна была паўплываць і на вы-

значаны наклад — дзьве тысячы асобнікаў — зусім нямала па сёньняшніх мерках. Гэта цяпер мы разумеем, што ў якой бы форме ні зьявіўся першы і адзіны зборнік Багдановіча, гэта ніякім чынам не зьмяніла б ягонай ацэнкі.

Самому ж аўтару, маладому і цяжка хвораму, ягоны «Вянок» на сьмяротным ложку змяніў блізкага чалавека.

Ў краіне сьветлай, дзе я ўміраю,
У белым доме ля сінняй бухты,
Я не самотны, я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты.

Гэтымі радкамі імя выдаўца «Вянка» назаўсёды было ўпісанае ў беларускі культурны кантэкст.

Ведаючы, аднак, прозьвішча легендарнага друкара, мы звычайна нічога ня можам сказаць пра Кухту — рэальнага гістарычнага пэрсанажа. А калі зьвяртаемся да энцыклапедыяў і ўспамінаў, дык трапляем у сьвет парадксаў, асабліва дзіўных з гледзішча рэаліяў нашага сёньняшняга жыцьця.

...1906 год, Вільня. Горад яшчэ не літоўскі, ня польскі, не беларускі, не расейскі і не гэбрайскі, але адначасова ўсіхны. Такі сабе кацёл народаў і культур, вір людзкі. Сталіца некалі слаўнага Вялікага Княства Літоўскага, а сёньня — губэрнскі горад Расейскай імперыі, і ў больш шырокім сэнсе — цэнтар Паўночна-Заходняга краю. Вось жа ў гэтым віры запачаткоўваецца станаўленьне дзвюх нацыяў, якія аднолькава жадаюць бачыць у Вільні сталіцу сваіх будучых нацыянальных дзяржаваў. Гэта

беларусы і літоўцы. Другія — пераважна прадпрымальнікі і палітыкі, першыя — рамантыкі і паэты.

Ліхтарняў блеск у сіняй вышыне...
Вітрынамі зіяючыя крамы...
Кавярні... мора вывесак... як плямы,
Анонсы і плякаты на сцяне.

Кіпіць натоўп на жорсткім вулак дне!
Снуюць хлапцы, суючыя рэкламы,
Разносчыкі крычаць ля кожнай брамы...
Грук, гоман, гул, — усё ракой імкне.

А далейш — за радам кас, лямбардаў, банкаў —
Агні вакзалу... павадка хурманкаў...
Віры людзей... сніпачы паравоз...

Зялёны семафор... пакгауз... склады...
Заводаў коміны пад цьмой нябёс...
О, гораду чароўныя прынады!

Літовец Марцін Кухта (Martinas Kukta) адкрыў сваю друкарню ў Вільні ў 1906 годзе. Ужо празь месяц у яго пачынае друкавацца штотыднёвая беларуская газэта «Наша Ніва». Прадпрыемства набірае абароты. Дзясяткі брашураў, пераважна сельскагаспадарчае тэматыкі, чытанкі для дзяцей, календары. Наступнае знакавае выданьне ў гэтым патоку паліграфічнае прадукцыі — «Вянок», у 1913-м. Яшчэ празь пяць гадоў — у 18-м — «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча.

Бадай, ужо гэтых трох выданьняў хапіла б, каб залатымі літарамі ўпісаць імя Марціна Кухты на скрыжалі беларускай гісторыі і куль-

туры. Але ж пры гэтым Марцінас Кухта заставаўся сьведамым літоўцам. Што праўда, рэальная канкурэнцыя паміж беларусамі і літоўцамі пачнецца крыху пазьней. Пакуль жа ўсе ахопленыя адзіным сьветлым адраджэнскім парываньнем. Марцін Кухта працуе на беларушчыну зусім не таму, што гэта для яго выгадны бізнэс. Архівы рэдакцыі «Нашай Нівы» сьведчаць, што газэта найчасьцей друкавалася ў доўг...

Літаральна сёлета стала вядома, што ў прыродзе існуе родны ўнук Марціна Кухты. Гэта сын дачкі друкара Эдмундас Манставічус, які жыве дзесьці за Коўнам. Першы і зусім выпадкова зь ім пазнаёміўся Валянцін Стэх, ініцыятар сучаснага віленскага беларускага адраджэньня:

— Я цяпер займаюся пытаньнямі кампэнсацыі ахвярам другой сусьветнай вайны з боку Нямецчыны, і аднаго разу лёс зьвёў мяне са спадаром Эдмундасам Манставічусам, які падчас вайны быў у нямецкім канцлягеры. Ён тады быў падлеткам, яго разам зь сям'ёй вывезлі... Ну, і слова за слова, мы разгаварыліся, бо гэта вельмі прыемны камунікабельны чалавек... І ён неяк спытаў мяне, а хто ты па нацыянальнасьці? Я кажу: беларус. Тады ён сказаў, што мае ў хаце даволі багатую бібліятэку, у тым ліку і кніжкі на беларускай мове. Я зацікавіўся, адкуль гэтыя кніжкі? Ён кажа: а мой дзед быў выдаўцом, ён выдаваў кніжкі на розных мовах, у тым ліку й на беларускай. А як вашага дзеда прозьвішча? Ён кажа: Кухта. Я кажу — Марцін? Ён кажа: Марцін...

Цяжка ўстояць перад спакусай сустрэцца з унукам легендарнага Марціна Кухты.

Тацяна Сапач:

Першым чынам, да таго, як казаць пра дзеда і кнігі, гасьцінны гаспадар заковенскае сядзібы пакажаў мне сваю калекцыю фігурак з дрэва:

— Вось гэта — памірае птушка. Бачыце ейныя крылы? Яна памірае, але застаецца маленькае птушанятка. Яшчэ не аперанае, слабое. А вось птушанятка вырасла, ператварылася ў вялікага птаха. Бачыце, моцныя ногі, кіпцюры. Птах стаіць на тым месцы, дзе некалі памірала птушка. Ён ужо гатовы ўзьняцца ў вышыню...

З «Энцыкляпэдыі літаратуры і мастацтва Беларусі»:

«Кухта Марцін Міхайлавіч (1875—1942), друкар, выдавец кніг на беларускай мове. У 1906 годзе заснаваў у Вільні друкарню з правам выпускаць кнігі, газэты і часопісы на эўрапейскіх мовах».

— Вось такога зместу кнігі былі папулярныя і выдаваліся — «Хоць цела памірае, душа жыве». Друкарня Марціна Кухты. 1906 год. Гэта адразу пасля адраджэньня літоўскага друку... Калі браць ад самага пачатку, дык гэта прыкладна 1890 год. Ён пачынаў сваю кар’еру, працуючы наборшчыкам у Пецярбургу, у друкарні. Меў юнак сьветлую галаву, быў, можна лічыць, абстынэнтам. То здолеў саб-

раць ладны капітал. Разам зь Вілейшысам яны закупілі паліграфічную тэхніку і перавезьлі ў Вільню. Друкарня Кухты і Вілейшыса, у параўнаньні зь іншымі, была больш палітычна арыентаванай.

З «Энцыкляпэдыі друкарняў Літвы»:

«У сакавіку 1906 году Марцін Кухта атрымаў дазвол на адкрыцьцё ўласнай друкарні. Яна разьмясьцілася на вуліцы Ўнівэрсытэцкай, 4. Колькасьць работнікаў друкарні ў розныя гады вагалася ад 15 да 21-го. Былі закупленыя шрыфты ад Лемана і Ольгербранда агульнай вагою больш за 300 пудоў. У траўні 1911 году друкарня перамясьцілася на вуліцу Татарскую, 20».

З «Энцыкляпэдыі літаратуры і мастацтва Беларусі»:

«10 лістапада 1906 году ў друкарні Марціна Кухты выйшаў 1 нумар газэты «Наша Ніва». Кухта друкаваў творы Багушэвіча, Багдановіча, Коласа, Цёткі, Буйло і іншых беларускіх пісьменьнікаў, беларускія календары, зборнікі, сьпеўнікі».

— Сувязі з тагачаснай беларускай інтэлігенцыяй узьніклі ня так сабе. Дзядуля быў зьвязаны зь беларусамі праз жанчыну. Мая бабуня! Яна была з мазуроў, але зь беларускім дамешкам. Бацька быў мазуром, палякам, а маці бабуніна — зь беларусаў. Мой бацька жартаваў: у цябе, сын, 25 працэнтаў беларускай крыві.

З «Энцыкляпэдыі друкарняў Літвы»:

«У паваенныя гады арыентаванае на друк літоўскіх выданьняў паліграфічнае прадпрыемства Кухты зазнае перасьлед з боку польскіх уладаў».

— Пасьля таго дзядуля яшчэ нейкі час трымаўся ў Вільні, але рабілася штараз цяжэй і цяжэй. І тады ён вырашыў пераехаць у Коўна.

У Коўне Марцін Кухта працягвае сваю друкарскую дзейнасьць. Ягоны ўнук прыгадвае, што ковенская друкарня дзедка была побач з домам, дзе яны жылі, на вуліцы Мішко. Дзед з бабуляй узялі ўнука да сябе пасья раптоўнай сьмерці сваёй адзінай дачкі, ягонай маці. Малому было ўсяго два з паловай гады, і дзед стаў для яго і апекуном, і настаўнікам, і сябрам.

— Як чалавек, ён быў закрыты. Пра сябе ніколі нічога не распавядаў. Калі трэба было пра што даведацца, дык цяжка было зь яго тое выцягнуць... Але пра свайго дзядулю я ведаю ўсё абсалютна. Мама мая памерла ў 1929 годзе, а я нарадзіўся ў 27-м. І я пасья мамінай сьмерці гадаваўся ў дзядулі з бабуняю, жыві зь імі, лічыце, да сямі гадоў. Памятаю, што мы жылі на Лясной вуліцы ў Коўне, недалёка ад дзедавай друкарні.

Унук пана Марціна Кухты шануе памяць свайго дзедка. Гэтая памяць — ня толькі дзіцячых згадкі ці пасья здабытая інфармацыя пра ягоную дзейнасьць. Шанаваньне памяці дзедка — і ў той любові да кнігі, якую спадар Эдмундас называе невылечнай хваробай. Ягоная прыватная бібліятэка — гэта багаты збор тво-

раў на самых разнастайных мовах. Ён мог адмаўляць сабе ў самым неабходным, але ня ў кнігах.

— Апошнюю сваю бібліятэку, трэцюю па ліку, я сабраў ня так даўно. Далучыў да ранейшых кніг дзядулеў кнігазбор, тое, што заста-лося мне ў спадчыну.

Ён ніколі ня быў адкрытым дысыдэнтам. Ягоны супраціў савецкай уладзе меў своеасаблівы характар. Улада прадпісвала сваім прыхільнікам туляцца па цесных «хрушчобах», а ён тым часам сам, сваімі рукамі, будаваў дом, такі, які адпавядаў ягоным, а ня ўлады, уяўленьням пра людзкае жытло. У гэтым доме ёсьць месца і для ўлюбёных кніг, і для калекцыі твораў з дрэва, якая папаўняецца з кожнай новай ягонай вандроўкай у лясны гушчар.

Ягоная любоў да прыроды толькі на першы пагляд супярэчыць ягонаму прафэсійнаму выбару — хіміі. Сфэра робленага, сынтэтычнага, штучнага толькі падагравала ўспадкаваную ад дзедка цікавасьць Эдмундаса да ўсяго сапраўднага.

У вялікім прыгожым доме за Коўнам яны жывуць цяпер удваіх з жонкай. Жыцьцё гэтае нетаропкае і, бадай, трохі старамоднае, як на сучасны пагляд. Кнігі, здымкі, успаміны, дрэвы, камяні... Глядзець, як укрываюцца квеценьню дрэвы, слухаць птушыную гаворку, чакаць восені, і разумець, што ёсьць галоўнае...

Такім чынам, Марцін Кухта быў сьвядомым літоўцам. Але прытым ён быў, скажам так, та-

ленавітым прадпрымальнікам, якому не чужая рамантыка нацыянальнага адраджэння «ў чыстым выглядзе» — ці то літоўскага, ці то беларускага. Напачатку мінулага стагоддзя вага першага і другога ў Вільні была аднолькавая. У адрозненне ад беларусаў, літоўцы хутчэй палітызаваліся, хутчэй рабіліся прагматыкамі. У адрозненне ад беларусаў, яны пакінулі гісторыі шмат сваіх групавых фатаздымкаў, на якіх, аднак, Марціна Кухты няма.

І цяпер я вяртаюся да згаданага парадоксу. Відавочна, што заслугі сьведамага літоўца Кухты перад беларускім адраджэннем шматкроць больш важкія, чым перад адраджэннем літоўскім. Трэба, вядома, улічваць розную дынаміку і розны характар гэтых адраджэнняў. Беларускае, бадай, так і не ператварылася ў дзяржаўную палітыку, нават пасля здабыцця незалежнасці, так і засталася справаю энтузіястаў. Літоўскае яшчэ да здабыцця незалежнасці больш нагадвала дзяржаўную палітыку, чым эмацыйнае парыванне падзвіжнікаў. Беларускае — скрозь мультыкультурнае, гатовае ўбіраць у сябе многія знакавыя імёны, нягледзячы на кроў, што цячэ ў жылах героя. Літоўскае — больш замкнёнае, пераборлівае і рацыянальнае. Беларусы раскрываюцца і ідуць «на сьвет цэлы», літоўцы — замыкаюцца і выразна адрозніваюць сваіх і чужых. Беларусы маглі б назваць літоўцаў прагматычнымі, а літоўцы беларусаў — наіўнымі. Вось жа Марцін Кухта, як дзяяч, сфармаваўся ў той час, калі наіўнымі і аднолькава рамантычнымі былі абодва адраджэнні, калі ўсё толькі пачынала-

ся. Калі натхнёныя бязмежнымі перспэктывамi пецяярбургскія студэнты вярталіся цягніком дадому — у Вільню, везучы з сабой фантастычныя пляны для сваіх народаў і будучых дзяржаваў. І немагчыма было адрозніць сярод іх літоўцаў і беларусаў...

Калі не лічыць процьмы тых сельскагаспадарчых брашураў і плякатаў, у тым ліку і палітоўску, дык найбольш знакавыя літоўскія дасягненні друкара належаць да 1918 году, калі Вільня была акупаваная немцамі.

Тады Марцін Кухта друкуе першую літоўскую паштовую марку — «бяз клею» і акт незалежнасці Літвы ў газэце «Lietuvos aidas». Апошняя публікацыя, часткова сканфіскаваная немцамі, і зьяўляецца фактычна абвясчэннем гэтага акту. Вось, бадай, і ўсе знакавыя літоўскія дасягненні, якія замацоўваюць згадку пра Кухту ў літоўскай гісторыі. Варта параўнаць гэты даробак з гадавікамі першай беларускай газэты і зь першай беларускай граматыкай, зь «Вянком» Максіма Багдановіча і з той са школы вядомай кожнаму беларусу штрафой пра кнігу з друкарні пана Марціна Кухты. А калі дадаць, што менавіта ў той друкарні запальваліся зоркі першай велічыні беларускай літаратуры, дзе выходзілі кнігі Багушэвіча, Коласа, Цёткі, Ядвігіна Ш... ды ці ня ўсіх клясыкаў нашаніўскае пары... Але на віленскім будынку, дзе некалі запальваліся гэтыя зоркі, няма мэмарыяльнай табліцы, сюды не прыходзяць турыстычныя экскурсіі, ды і ведаюць пра колішнюю друкарню хіба што некалькі спэцыялістаў. Што лішні раз сьведчыць

пра розную вагу друкара ў беларускай і літоўскай традыцыях.

Для літоўцаў Кухта — прадпрымальнік, які спрыяў нацыянальнаму руху, для беларусаў жа — культурны герой на ўсе часы. Адказ на пытаньне, ці разумеў гэта сам легендарны друкар, ці згадзіўся б з такой ацэнкай, і як бы да яе паставіўся, застаецца пакуль таямніцай.

этэр 8 лютага 2004 г.

Аляксандар Салжаніцын. Жыць без ілжы

12 лютага 1974 году расейскі пісьменьнік дысыдэнт, ляўрэат Нобэлеўскай прэміі Аляксандар Салжаніцын падпісвае свой зварот да суайчыннікаў пад назвай «Жыць без ілжы». Дакладней, тэкст звароту пісаўся крыху раней і быў раскладзены па схованках з умовай: калі аўтара арыштуюць — распаўсюдзіць праз суткі. Так і адбылося. Самога Салжаніцына чакала выгнаньне з СССР, а на радзіме ў легальным друку «Жыць без ілжы» зьявілася толькі ў 1988 годзе. Нельга, аднак, зьменшыць ролю гэтага эмацыйнага закліку, які ў часы глыбокага застою перадаваўся з рук у рукі і падбухторваў людзей на супрацьстаяньне талітарнаму ладу.

Што да Беларусі, дык у нас трыццаць гадоў таму зварот Салжаніцына водгуку ня меў. Прынамсі, у хроніцы дэмакратычнай апазыцыі такіх зьвестак няма. Рэч у тым, што дысы-

дэнцкія зьявы ў тагачаснай Беларусі мелі, бадай, выключна нацыянальна-дэмакратычны характар. Гаворка ішла пра адраджэньне культуры, а не пра зьмену палітычнага рэжыму. І гэта быў першы пункт, у якім беларусы з Салжаніцыным разышліся.

Нібы ў адказ на гэта Салжаніцын «не заўважыць» беларусаў, як асобнае нацыі. Крыўдныя словы прагучаць пазьней у ягоным праграмным артыкуле «Як нам уладкаваць Расею». Але гэтыя два пункты, на маю думку, так і застануцца бескарыснымі пунктамі супрацьстаяньня, калі да іх не дадаць трэцяга.

У адрозьненьне ад усіх іншых самастойных і развітых культур нашае часткі сьвету, беларусы ня маюць свайго перакладу ані «Архіпэлягу ГУЛАГу», ані звароту «Жыць без ілжы». Інакш кажучы, мы ня бачым Салжаніцына, а ён ня бачыць нас. Ён — бясспрэчна вялікі пісьменьнік сусьветнага маштабу і грамадзянін. І для таго, каб вынесці яму прысуд у імперскім поглядзе на нас, мы мусілі б загаварыць зь ім па-свойму. Магчыма, і ён пасья гэтага пачуў бы нас, бо, як вядома, самы цывілізаваны спосаб выхаду з супрацьстаяньня — гэта размова. Лепшага ня вынайзена.

Нарэшце, ёсьць і яшчэ адна, ужо чыста наша, унутраная карысьць у тым, каб перачытаць Салжаніцына па-свойму. Ён — ці ня самы расейскі паводле духу сучасны пісьменьнік, у якога кожнае слова і стылёвая сынкопа, кожны тон і паўтон дакладна перадаюць чыста расейскую нэрвовасьць і мэнтальнасьць, максымалізм у вялікім і дробязнасьць у прыватным.

Мы, якія хацелі б запырэчыць яму, што мы ёсьць, мы асобныя і развітыя і — не такія, менавіта ў ягоных тэкстах распазнаем сваю інакшасць найлепшым чынам. Ягоная саборнасць, безальтэрнатыўнасць праваслаўнага адраджэння, а нават і сам дух тэксту, так падобнага на царкоўную казань — усё гэта можа быць зразумелае для беларускага індывідуалізму, нашай шматканфэсійнасці і рацыяналістычнага погляду на сьвет, але не сваё.

Сёння мы перачытаем зварот Аляксандра Салжаніцына «Жыць без ілжы» ўпершыню па-беларуску. Услухаемся ў яго і дамо магчымасьць аўтару ды ягоным суайчыньнікам услухацца ў нас.

Аляксандар Салжаніцын

ЖЫЦЬ БЕЗ ІЛЖЫ

Калісьці мы ня сьмелі і шэпам шаргацець. Цяпер вось пішам і чытаем Самвыдат, а ўжо адзін адному ў курылках НДІ ад душы наскардзімся: чаго толькі яны не напракудзяць, куды толькі ня цягнуць нас! Тут і непатрэбнае касьмічнае выхваляньне пры развале і беднасці жыцця; і ўмацаваньне далёкіх дзікіх рэжымаў; і распальваньне грамадзянскіх войнаў; і безаглядна выгадавалі Мао Цзэдуна (на нашы сродкі) — і нас жа на яго пагоняць, і прыйдзеца ісьці, куды дзенесься? і судзяць, каго хочуць, і здаровых заганыць у вар'яты — усё «яны», а мы — бяссьільныя.

Ужо да донца даходзіць, ужо ўсеагульная ду-

ховая пагібель насунулася на ўсіх нас, і фізычная вось-вось запалае і спаліць і нас, і нашых дзяцей, — а мы паранейшаму ўсё ўсьміхаемся бязьліва і лапочам каснаязыка:

— А чым жа мы перашкодзім? У нас няма сілаў. Мы так безнадзейна расчалавечыліся, што за сёньняшнюю нішчымную кармушку аддамо ўсе прынцыпы, душу сваю, усе намаганьні нашых продкаў, усе магчымасьці для нашчадкаў — толькі б не разладзіць свайго лядачага існаваньня. Не засталася ў нас ані цьвёрдасьці, ані годнасці, ні сардэчнага гарэньня. Мы нават усеагульнай атамнай сьмерці не баімся, трэцяй сусьветнай вайны не баімся (можа, у расколінку схаваемся), — мы толькі баімся крокаў грамадзянскае мужнасці! Нам толькі б не адбіцца ад статку, не зрабіць кроку паасобку — і раптам аказацца бязь белых булак, бяз газавай калёнкі, без маскоўскай прапіскі.

Ужо як дзяўблі нам на палітгуртках, так у нас і ўдзяўблося, выгодна жыць, абы на ўвесь век добра: асяродзьдзе, сацыяльныя ўмовы, зь іх ня выскачыш, быцьцё вызначае сьвядомасьць, мы тут пры чым? мы нічога ня можам.

А мы можам — усё! — але самі сабе хлусім, каб сябе заспакоіць. Ніякія не «яны» ўва ўсім вінаватыя — мы самі, толькі мы!

Запырэчаць: але ж сапраўды нічога не прыдумаеш! Нам заляпілі рот, нас ня слухаюць, у нас не пытаюцца. Як жа прымусяць іх паслухаць нас?

Пераканаць іх — немагчыма.

Натуральна было б іх пераабраць! — але перавыбарай не бывае ў нашай краіне.

На Захадзе людзі знаюць страйкі, дэманстрацыі пратэсту, — але мы занадта забітыя, нам гэта страшна: як гэта раптам — адмовіцца ад працы, як гэта раптам — выйсьці на вуліцу?

А ўсе іншыя фатальныя шляхі, што за апошнія стагодзьдзе апрабаваныя ў горкай расейскай гісторыі, — тым больш не для нас, і насамрэч — ня трэба! Цяпер, калі ўсе сякеры свайго дасякліся, калі ўсё пасеянае ўзышло, — нам бачна, як заблукаліся, як учадзелі тыя маладыя, самаўпэўненыя, хто думалі тэрарам, крывавым паўстаньнем і грамадзянскай вайной зрабіць краіну справядлівай і шчаслівай. Не ўжо, дзякуй, бацькі асьветы! Цяпер ужо ведаем мы, што гнюснасьць мэтадаў месціцца ў гнюснасьці вынікаў. Нашыя рукі — хай будуць чыстымі!

Дык кола — замкнулася? І выйсьця — насамрэч няма? І застаецца нам толькі бязьдзейна чакаць: раптам здарыцца нешта само?

Але ніколі яно ад нас не адлігне само, калі ўсе мы ўвесь час будзем яго прызнаваць, услаўляць і мацаваць, калі не адштурхнемся хоць бы ад самай яго адчувальнай кропкі.

Ад — ілжы.

Калі гвалт урываецца ў мірнае людзкое жыцьцё — ягонь твар палае ад самаўпэўненасьці, ён так і на штандары піша, і крычыць: «Я — Гвалт! Разыдзіся, расступіся — стапчу!» Але гвалт хутка старэе, крыху гадоў — і ён ужо ня ўпэўнены ў сабе, і, каб трымацца, каб выглядаць прыстойна, — ён выклікае сабе ў хайрусьнікі Хлусьню. Бо: гвалту няма чым

прыкрыцца, акрамя хлусьні, а хлусьня можа трымацца толькі гвалтам. І ня кожны дзень, не на кожнае плячо кладзе гвалт сваю цяжкую лапу: ён патрабуе ад нас толькі пакоры да хлусьні, штодзённага ўдзелу ў хлусьні — і ў гэтым усё вернападданства.

І вось тут якраз ляжыць занябаны намі, самы проты, самы даступны ключ да нашага вызваленьня: асабісты няўдзел у хлусьні! Няхай хлусьня ўсё пакрыла, няхай хлусьня валодае ўсім, але ў самым малым заўпарцімся: няхай валодае не празь мяне!

І гэта — прасьвет ва ўяўнай аблозе нашае бязьдзейнасьці! — самы лёгкі для нас і самы разбуральны для хлусьні. Бо калі чалавек адхіснуўся ад хлусьні — яна папросту перастае існаваць. Як зараза, яна можа існаваць толькі на людзях.

Не заклікаемся, не сасьпелі мы ісьці на плошчы і прагалашваць праўду, выказваць уголас, што думаем, — ня трэба, гэта страшна. Але хоць адмовімся казаць тое, чаго ня думаем!

Вось гэта і ёсьць наш шлях, самы лёгкі і даступны пры той арганічнай баязьлівасьці, што прарасла ў нас, нашмат лягчэйшы за (страшна прамовіць) грамадзянскае непадпарадкаваньне паводле Гандзі.

Наш шлях: ні ў чым не падтрымліваць хлусьні сьвядома! Усьвядоміўшы, дзе мяжа хлусьні (кожнаму яна яшчэ па-рознаму відна), — адступіцца ад гэтай гангрэннай мяжы! Не падклеіваць мёртвых костачак і лушчынак Ідэалёгіі, не сшываць гнілога рызьзя — і мы

ўражаныя будзем, як хутка ды бездапаможна хлусьня ападзе, і чаму належыць быць голым — тое зьявіцца сьвету голым.

Такім чынам, цераз баязьлівасьць нашу хай кожны выбера: ці застаецца ён сьвядомым служкам хлусьні (о, натуральна, ня дзеля схільнасьці, але для пракармленьня сям'і, для выхаваньня дзяцей у духу хлусьні!), ці прыйшла яму пара страпянуцца, стаць сумленным чалавекам, вартым павагі і дзяцей сваіх і сучаснікаў. І з гэтага дня ён:

— больш не напіша, не падпіша, не надрукуе ніякім чынам ніводнай фразы, што скажае, на ягоную думку, праўду;

— такой фразы ні ў прыватнай гутарцы, ні прылюдна ня выкажа ні ад сябе, ні са шпаргалкі, ні ў ролі агітатара, настаўніка, выхавальніка, ні паводле тэатральнае ролі;

— жывапісна, скульптурна, фатаграфічна, тэхнічна, музычна ня выявіць, не суправадзіць, не пратрансьлюе ніводнай хлусьлівай думкі, ніводнага скажэньня праўды, якое ён бачыць;

— не спашлецца ні вусна, ні пісьмова на «кіраўнічую» цытату, каб дагадзіць, падстрахавацца, для посьпеху свае працы, калі цытаванае думкі не падзяляе цалкам ці яна не дарэчы;

— ня дасьць прымусяць сябе ісьці на дэманстрацыю ці мітынг, калі гэта супраць ягонага жаданьня і волі; ня возьме ў рукі, не падыме транспаранту, лёзунгу, якога не падзяляе цалкам;

— не падыме рукі за прапанову, якой не падзяляе шчыра; не прагаласуе ні адкрыта, ні

таемна за асобу, якую лічыць ня вартай або сумнейнай;

— ня дасьць загнаць сябе на сход, дзе чакаецца прымусовае, скажонае абмеркаваньне пытаньня;

— зараз жа пакіне паседжаньне, сход, лекцыю, спэтакль, кінаэанс, як толькі пачуе ад прамойцы хлусьню, ідэалагічную лухту ці бессаромную прапаганду;

— не падпішацца і не набудзе такой газэты ці часопісу, дзе інфармацыя скажаецца, падставовыя факты хаваюцца.

Мы пералічылі, вядома, ня ўсе магчымыя і неабходныя ўхіленьні ад хлусьні. Але той, хто пачне ачышчацца, — ачышчаным поглядам убачыць і іншыя выпадкі.

Так, па першым часе атрымаецца няроўна. Камусьці давядзецца страціць працу. Маладым, што жадаюць жыць паводле праўды, гэта вельмі ўскладніць іх маладое жыцьцё напачатку: бо ж і адказы на ўроках напханых хлуснёю, трэба выбіраць. Але ж ні для кога, хто хоча быць сумленным, тут не засталася шчылінкі: нідзе нікому з нас нават у самых бясспечных тэхнічных навучках не абмінуць хоць аднаго з названых крокаў — у бок праўды ці ў бок хлусьні; у бок духовай незалежнасьці або духовага лёкайства. І той, каму ня стане сьмеласьці нават на абарону сваёй душы, — няхай не ганарыцца сваімі перадавымі поглядамі, не выстаўляецца, што ён акадэмік ці народны артыст, заслужаны дзячэцкі генэрал, — так няхай і скажа сабе: я — быдла і бязьлівец, мне абы сытна і цёпла.

Нават гэты шлях — самы памяркоўны з усіх шляхоў супраціву — для нас, што засядзеліся, будзе нялёгка. Але настолькі ж лягчэйшы за самаспаленьне ці нават галадоўку: полымя не ахопіць твайго тулава, вочы ня лопнуць ад жару, і чорны хлеб з чыстай вадою заўсёды знойдзеца для твае сям’і.

Здраджаны намі, падмануты намі вялікі народ Эўропы — чэхаславацкі — няўжо не паказаў нам, як нават супраць танкаў выстойваюць няўзброеныя грудзі, калі ў іх годнае сэрца?

Гэта будзе нялёгка шлях? — але самы лёгкі з магчымых. Нялёгка выбар для цела, — але адзіны для душы. Нялёгка шлях, — аднак ёсьць жа ў нас людзі, нават дзясяткі іх, хто гадамі трымаецца ўсіх гэтых пунктаў, жыве паводле праўды.

Такім чынам: ня першымі ступіць на гэты шлях, а — далучыцца! Тым лягчэйшым і тым карацейшым акажацца ўсім нам гэты шлях, чым больш дружна і густа мы на яго ступім! Будуць нас тысячы — і ня справяцца ні з кім нічога зрабіць. Стануць нас дзясяткі тысяч — і мы не пазнаем нашай краіны!

Калі ж мы збаімся, дык досыць жаліцца, што хтосьці нам не дае дыхаць — гэта мы самі сабе не даем! Прыгнемся яшчэ, пачакаем, а нашы браты біёлягі дапамогуць наблізіць чытаньне нашых думак і пераробку нашых генаў.

Калі і ў гэтым мы збаімся, дык мы — нікчэмныя, безнадзейныя, і гэта да нас пушкінская пагарда:

Навошта статкам дар свабоды?

.....

*Іх спадчына ад роду ў роды
Таўро, кайданы і бізун.*

Перачытваючы гэты хрэстаматыйны дысэндэнткі гэкт савецкае пары, я раптам разумею, чаму сёння ён стаў хрэстаматыйным у выданьнях РПЦ. Бо гаворка ў ім не пра што іншае, а пра выратаваньне душы.

Валянцін Акудовіч:

Тэкст варты, каб над ім задумацца. Але ў самых розных ракурсах. І найбольш нецікавы зь іх: актуальны ён ці неактуальны. Сапраўды, для сытуацыі ў Беларусі ён выглядае абсалютна актуальным. Ня менш, чым тады, для сытуацыі ў Савецкім Саюзе, у 1974 годзе. Ці амаль ня менш. Зноў праблема: гаварыць ці не гаварыць праўду, маўчаць ці не маўчаць. Ці хаця б — маўчаць няпраўду. І да таго падобнае. Але мяне ў гэтым тэксце цяпер цікавіць іншае, што, можа, значна больш за пытаньне жыць «по лжи» ці ня жыць па ёй.

Гляньце. Салжаніцын спадзяваўся, што калі адзін, два, а потым дзесьць тысяч пачнуць жыць не «по лжи», гэта значыць, калі не гаварыць праўду, дык хаця б не гаварыць няпраўды, ня ўдзельнічаць у хлусьні, дык гэтым можна будзе перамяніць гэты сьвет да лепшага. Так? А цяпер мы зь перажытых гадоў бачым, што, маючы за сьпінай пэрыяд, калі тысячы, сотні тысяч, мільёны, ды ўсе мы маглі падчас перабудовы і трохі пазьней колькі заўгодна гаварыць праўду... І ўсе мы гаварылі праўду. Мы яе столькі нагаварылі. Мы нагаварылі праўды

больш, чым было маўчаньня гэтыя 70 гадоў. І што, сёння расіяне і той жа Салжаніцын могуць сказаць, што ад гэтага іх расейскі сьвет перамяніўся да лепшага? Што, з гэтага гаварэньня праўды наш сьвет стаў лепшы? Так, ён стаў іншы. Але вось гэты спадзеў, што праўда выратуе сьвет, што жыцьцё не ў хлусьні, а ў праўдзе радыкальна можа штосьці зьмяніць у гэтым сьвеце... Гэтым і каштоўны для мяне тэкст Салжаніцына, бо ён якраз і адказвае — на жаль, не. На жаль, сьвет, калі пераходзіць да лепшага, дык нейкімі іншымі шляхамі, а ня толькі праз шлях гаварэньня ці маўчаньня.

Прынамсі, цяпер, перачытваючы гэты тэкст, праз столькі гадоў, я заўважыў, што гэты наш спадзеў на праўду, як і спадзеў на фармальную дэмакратыю... Нездарма Салжаніцын кажа: ну, калі мы ня можам выйсьці на плошчу, калі мы ня маем права вольна перавыбраць іншага, давайце хаця б ня будзем хлусіць. Уяўлялася, што, калі можна будзе выбіраць, калі можна будзе гаварыць тое, што думаеш, то адразу мы зажывем у шчаслівым нейкім сьвеце. А не! Калі ласка, выбірай. Усё роўна Пуціна выбераш. Выбірай, калі ласка, усё роўна выбераш Лукашэнку. Калі ласка, мала засталася апазыцыйных сродкаў масвай інфармацыі, але ёсьць месца, дзе табе сказаць праўду. І гавары, і ніхто цябе за гэта нават і не пасадзіць. А што з гэтага гаварэньня? А што з гэтых выбараў? Самі па сабе ня словы, самыя шчырыя, самі па сабе не магчымасьць выбіраць, магчымасьць гаварыць ці не

гаварыць вырашаюць у гэтай цывілізацыі. Што вырашае? — гэта ўжо іншае пытаньне.

Аляксандар Лукашук:

Некалі ў другой палове 1980-х з паэтам Алегам Бембелем мы спрабавалі перакласьці зварот Салжаніцына на беларускую, пакутавалі, неяк цяжка давалася — мана, ілжа, хлусьня... Алега, аўтара дасьледаваньня «Родная мова і маральна-эстэтычны прагрэс», ягоны шлях — жыць без ілжы — прывёў у манастыр і да ператварэньня ў брата Мікалая.

Гэта цяжкі заклік. Ягоным крытыкам стаў пісьменьнік Уладзімер Вайновіч, асоба бясспрэчнай асабістай мужнасьці, — ён быў пазбаўлены савецкага грамадзянства. Ягоны тэзіс: прастата закліку падманлівая, бо ў талітарнай дзяржаве няўдзел у сходах, выбарах і іншых рытуалах сьмяротна небясьпечны. Салжаніцын, пісаў Вайновіч, сам ня быў прыкладам такіх паводзінаў — у лягеры, калі падчас вэрбоўкі ў стукачы не адмовіўся наадрэз, а хітраваў, і падчас супрацьстаяньня КГБ у 1970-я гады — хітраваў, замятаў сьляды, бадаўся з дубам. Яшчэ адзін расейскі эмігрант, Вагрыч Бахчанян, сфармуляваў гэта ў афарызм «Усімі праўдамі і няпраўдамі жыць без ілжы».

Самы істотны момант — няўдзел у публічнай хлусьні, сёння, як і 30 гадоў таму, на жаль, актуальны для Беларусі. Я памятаю адзінкі сяброў выбарчых камісіяў, якія заявілі пра фальшаваньне выбараў. Адзінкі супрацоўнікаў КГБ, пракуратуры, міліцыі, якія ня

сталі маўчаць. Адзінкі журналістаў, якія звольніліся з тэлебачання, пайшлі з афіцыйных газэтаў, каб ня ўдзельнічаць у хлусьні. Адзінкі супрацоўнікаў часопісаў, забраных у холдынгу, якія звольніліся. І гэта наводзіць на адну думку: жыць без ілжы — справа ў прыцыпе адзінкавая, асабістая, прыватная, зьвернутая да сябе самога. Фактычна, гэта адзіны шлях свабоды, як кажа адна старая кніжка.

Дарэчы, у беларускай літаратурнай клясыцы нічога падобнага на гэты тэкст няма. І тут зноў Салжаніцын вядзе нас да вычування ў саміх сабе той расейскай саборнасьці, таго ўсеагульнага яднаньня людзей у духоўным ачышчэньні, якога беларусы ніколі ня ведалі ані ў сваёй літаратуры, ані ў сваёй гісторыі.

Валянцін Акудовіч:

Між іншым, тэкст Салжаніцына страшэнна заідэалізаваны. Ён зноў жорстка ставіць пастуляты, які патрабуе: калі ты жывеш не на праўдзе, калі ты, крый Божа, выступіў на партсходзе, калі ты нес транспарант на майскай дэманстрацыі, калі ты ўступіў у нейкі камсамол, то — усё. Ты зганьбаваны. Значыць, табе гарэць у нейкім салжаніцынскім пекле да канца сьвету. І толькі той, хто хаця б змоўчыць, во той — харошы чалавек. Ну вось, з такой сыстэмай мер падыходзілі і бальшавікі, з такой жа сыстэмай мер падыходзіла і інквізыцыя, з такіх радыкальных пастулятаў якраз і высьпяваюць усе таталітарныя ідэалёгіі.

Любая этыка застаецца чалавечнай, калі

яна зьвернута да сябе. Калі б Салжаніцын гэты тэкст напісаў проста для сябе: усё, я з гэтага дня, 12 лютага 1974 году, ня буду хлусіць, калі б ён зацyklіў гэты тэкст на сабе, як на сваім маральным імператыве... Але гэта патрабаваньне да іншых. Я баюся, калі хтосьці пачынае ў сфэры маралі патрабаваць ад іншых таго, чаго ён сам дасягнуў. Так, этычная вышыня Салжаніцына высокая, і ён гэтую меру вытрымаў. Але гэта твая мера. У тваёй сытуацыі. У тваёй Богам ці прыродай дадзенай канстытуцыі. Патрабаваць гэтага ад нейкага Пэтрака, Хвядоса... Тут і пачынаецца небясьпка. Этыка таму і этыка, што кожны гэтую планку задае сабе.

Рэч у тым, што чалавек стаў чалавекам толькі таму, што ў параўнаньні з астатнімі жывымі відамі меў неверагодна магутны ген адаптацыі. Калі б мы не маглі адаптавацца, то як від, а тым больш як цывілізацыя мы б не паўсталі. І таму любая этычная максыма, зьвернутая да ўсіх, гэта патрабаваньне збыцца на твае здольнасьці адаптацыі да той ці іншай сытуацыі, да таго рэжыму, да гэтага, а стаць насуперак і сябе паставіць пад зьнішчэньне. Хтосьці, як Салжаніцын, можа паставіць і вытрымаць, але дзякаваць Богу, што шлях чалавецтва не пайшоў па адданасьці маральным, этычным імператывам. Бо ад чалавецтва ўжо не засталася б ані знаку. Вось гэтая здольнасьць да розных палітычных і сацыяльных сыстэм адаптавацца і прыстасоўвацца — яна самая каштоўная ў нас. Як і — да кліматычных умоваў і г.д.

Падводзячы рысу сённяшняе гаворкі пра зварот Аляксандра Салжаніцына «Жыць без ілжы», я заўважаю, што размаўлялі мы галоўным чынам пра тое, чаму гэты хрэстаматыйны тэкст, гэты рэцэпт змаганьня з таталітарызмам не спрацаваў у Беларусі 30 гадоў таму і не спрацуе сёння. Заклік да асабістага няўдзелу ў хлусьні добры для сябе, але няма ніякага чалавечнага спосабу прымусіць да гэтага іншых. Урэшце, у беларускай традыцыі — у літаратуры і гісторыі — слову «праўда» ніколі не супрацьстаіць слова «хлусьня». Ані ў фальклёры, ані ў вершах Купалы і Коласа, ані ў праклямацых адрэджэнцаў. Там насуперак «праўды» заўсёды — «крыўда». Верагодна, і ў нашай мэнтальнай дыятычнай рэдакцыі салжаніцынскі заклік гучаў бы больш прыземлена, але і больш рэалістычна: жыць па праўдзе — значыць, жыць бяз крыўды, а не без ілжы.

этэр 29 лютага 2003 г.

Апраўданьне Антона Луцкевіча

У Беларусі ёсьць нямала людзей, якія задаюцца пытаньнем: куды мы ідзем або дзе знаходзімся, якую краіну будзем або мусілі б будаваць, які ў нас цяпер лад? Па ідэі, ясна адказаць на гэтыя пытаньні павінна дзяржаўная ідэалёгія, вакол якой сёння столькі шуму ды гвалту ў прэсе, у школе, на заводзе. Кіраўнік краіны патрабуе ўзмацніць ідэалёгічную рабо-

ту, падначаленыя рапартауюць, пішуцца падручнікі, але ніхто толкам не разумее, што гэта і пра што. Эклектычная мяшанка зь вернападданскай выпраўкі, абрыўкаў савецкіх слаганаў і падвышаных таноў адказу на пастаўленыя пытаньні не дае.

У чым тут справа? У тым, што задуманая ідэалёгія — гэта бутафорская кампанія, у якой няма пэўнай дактрыны беларускае дзяржаўнасьці, незалежнай ад таго, хто пэрсанальна кіруе краінай. Стройнай сыстэмы гістарычнага шляху нацыі зь мінуўшчыны ў будучыню няма. І ня можа быць. Чаму? Адказ будзе парадаксальны. Таму, што такая сыстэма ўжо ёсьць. Створаная напачатку 20 ст., яна перадвызначыла ўсю наступную гісторыю дзяржаўнасьці Беларусі аж да сённяшняга дня і далей у будучыню. Мы можам колькі заўгодна адмаўляць яе стваральнікаў, але мы ня можам выйсьці за яе межы. Мы ўсе: і чынавенства, і люд паспаліты, і нацыяналісты, і камуністы, — даўно і надзейна павязаныя ёю. Бо ўрок дзяржаўнай ідэалёгіі ў гэтым сэнсе нічым не адрозьніваецца ад уроку матэматыкі. І гэтаксама, як нельга прыдумаць новай матэматыкі, нельга прыдумаць і новай дзяржаўнай ідэалёгіі. Каб зразумець гэта, варта зьвярнуцца да першакрыніцы — да працаў пачынальніка і стваральніка сучаснае беларускае дзяржаўнае ідэалёгіі Антона Луцкевіча.

Да пачатку перабудовы імя гэтага чалавека было забароненае ў БССР. Калі й згадвалі, дык эпітэты ўзводзілі ў ступень максымальнае нянавісьці. Інакш, як фашыстам, не называлі.

Пра гэтую ніяк не адэкватную, што да асобы Луцкевіча зацягасць мы яшчэ скажам ніжэй, але сьпяраша — пра кнігу.

Арыштаваны НКВД у 1939 годзе, Антон Луцкевіч памёр у турме ў Саратаўскай вобласці Расеі. Зборнік ягоных твораў «Да гісторыі беларускага руху», які летась выйшаў у выдавецтве «Беларускі кнігазбор», — першае пасля сьмерці кніжнае выданьне Луцкевіча.

Укладальнік і камэнтатар кнігі Анатоля Сідарэвіч сабраў толькі тыя творы, што непасрэдна тычацца гісторыі і тэорыі беларускае дзяржаўнасьці. Гэта толькі невялікая частка агромністае спадчыны Луцкевіча, якая можа і мусіць разглядацца як першакрыніца беларускае дзяржаўнае ідэалёгіі.

Пытаньні пра Беларусь, якія ў сёньняшніх кампіляцыях застаюцца без адказу, у Луцкевіча сфармуляваныя з усім магчымым досьведам, палітычнай культурай, разуменьнем і адказнасьцю за лёс краіны і нацыі. Луцкевіч гэта зрабіў першы і ўпершыню. Усё, што адбылося з краінай пасля, так ці інакш выходзіла зь ягоных тэзаў, спрачалася зь імі, але заўсёды было пасля. Урэшце, яно й не змагло, і цяпер ня можа вырабіцца ў нешта першаснае, як і БССР не магла стаць нейкім самастойным праектам, бо другога першаснага не бывае. У БССР, кажа Луцкевіч, ідэал 25 сакавіка 1918 году рэалізаваўся часткова. Маецца на ўвазе ідэал дзяржаўнае незалежнасьці. Прычым, тая частковасьць і недаробленасьць захоўваецца і ў сёньняшняй РБ, якая хоча быць ідэйнай пераемніцай БССР, а менавіта — тым утварэнь-

нем, у якім дзяржаўны ідэал рэалізуецца часткова.

З гледзішча палітычнае схемы Луцкевіча, няма і ня можа быць нікага трэцяга шляху разьвіцьця для Беларусі, а тое, што ў нас называюць «трэцім шляхам», — усяго толькі шлях няпоўнае, частковае рэалізацыі дзяржаўнага ідэалу. Вось чаму мы такія, чаму не такія, як іншыя, і чаму ўсё ў нас так, як ёсьць.

Луцкевіч сфармуляваў беларускую дзяржаўную ідэю яшчэ напачатку мінулага стагодзьдзя. І менавіта ягонымі вучнямі і наступнікамі былі стваральнікі БССР. Яны маглі ігнараваць ягоныя працы, але яны ўжо не маглі выйсьці зь ягонага кола. Вось што самае галоўнае. Тое, што і сёньня мы цалкам жывем з канстытуцыяй Луцкевіча, нават калі яе бясконца парушаем. Нічога іншага няма і ня можа быць. Інакш гэта былі б ня мы і ня наша краіна.

Ствараючы праект Беларусь, Антон Луцкевіч ня браў за пачатак Полацкае княства ці Вялікае Княства Літоўскае. Ён мысліў катэгорыямі сучаснай геапалітыкі і дыпляматыі, быў рэалістам і бачыў, што дзяржаўнае стаўленьне Беларусі будзе адбывацца такім самым чынам, як і ў суседзяў.

Мадэрны беларускі нацыянальны рух пачаўся ў 1903 годзе, з утварэньня першай палітычнай партыі — Беларускай Сацыялістычнай Грамады. Тады ўвесь рух быў сацыялістычны, — заўважае Анатоля Сідарэвіч. БСГ ня дзейнічала ў полі расейскай або польскай культуры, як усе яе папярэднікі ў 19 ст. Яна была чыста беларускай. Яна стварыла газэту «Наша

Ніва», зь яе ініцыятывы ўзнікала беларускія школы, яна вяла перамовы з суседзямі — з думкай пра будучае дзяржаўнае ўладкаваньне Беларусі. Урэшце, яна і прывяла да абвяшчэньня Акту 25 сакавіка 1918 году. Тым часам, гадаванцы БСГ, якія перайшлі ў лягер бальшавікоў, дамагліся стварэньня БССР. Вось жа БССР і стала той дзяржавай, у якой дзяржаўны ідэал увасобіўся часткова. Пры поўным увасабленьні, сучасная беларуская дзяржава была б больш падобная да Польшчы або Чэхіі, або Літвы, і менш — да аўтаномнай акругі ці губэрні РФ.

Важна зразумець, што Беларусь, гісторыю якой бальшавіцкія дый сёньняшнія ідэолягі пачынаюць з 1917 году, ня ўпала зь неба, не была раптам прыдуманая ў тым 17-м годзе, не была прыхамацый Леніна, які раптам убачыў самастойны беларускі народ і падпісаў указ пра тое, што быць нам асобнай рэспублікай. Ні Ленін, ні тым больш Мясьнікоў з Кнорыным, колькі б ні ўглядаліся ў тагачасны наш «цёмны і забіты», кажучы словамі паэта, народ і край, нічога б тут ня ўбачылі, калі б не было рэальнага беларускага руху — культурніцкага і палітычнага, калі б не было выступаў у друку і інтэнсіўнай дыпляматычнай працы. А за ўсім гэтым якраз і стаяў Антон Луцкевіч.

Ніхто па-за ягоным колам, ніхто ў царскай Расеі і ва ўсім белым сьвеце ня думаў, не плянаваў і не ствараў беларускай дзяржаўнасьці. Больш за тое, у праекту асобнай беларускай рэспублікі было мноства праціўнікаў і адкрытых ворагаў. І калі БССР усё ж стварылася,

гэта значыць, што аргумэнты беларускага руху (а ніякіх іншых не было ў прыродзе) аказаліся мацнейшымі і перамаглі. Але ж і гэтыя аргумэнты ня ўпалі зь неба.

Лягічна дапусьціць, што стварэньне савецкай Беларусі было справакаванае абвяшчэньнем БНР. У сваю чаргу, абвяшчэньню БНР папярэднічала вялізная шматгадовая праца. У прадмове да зборніка Антона Луцкевіча Анатоль Сідарэвіч узнаўляе схему гэтых пошукаў:

«А.Луцкевіч паказвае, што да ідэі дзяржаўнае незалежнасьці Беларусі... ішлі паволі. Самаю першаю была старая... ідэя народнікаў пра аўтаномію Беларусі ў складзе будучае Расейскае дэмакратычнае фэдэратыўнае рэспублікі. Прапрацоўвалася й ідэя аўтаноміі ў складзе Расеі ўсяго Беларуска-Літоўскага краю як аднаго суцэльнага гаспадарчага мэханізму. Задумваліся таксама і пра беларуска-літоўска-ўкраінскую фэдэрацыю. Усьведамлялася й значэньне латвійскіх портаў для эканомікі Беларусі».

Аднак падзеі першай сусьветнай вайны, непрадказальнасьць сытуацыі ў Расеі і хуткае сасьпяваньне незалежніцкіх настрояў ва ўсёй усходняй Эўропе схілілі Луцкевіча і ягоных аднадумцаў да распрацоўкі самастойнага шляху.

Заўважу, што ўсё гэта не было кабінэтнай гульні, а бясконца дыскутавалася ў друку, а таксама на перамовах зь літоўцамі, з украінцамі, з расейцамі. Артадаксальны сацыял-дэмакрат, як называе Луцкевіча Сідарэвіч, ад пачатку руху, як і ягоныя паплечнікі, быў марксістам, а гэта значыць, чалавекам, які

шмат у чым падзяляў погляды расейскіх рэвалюцыяністаў. І стварэнне БССР ён вітаў, бо ў немалой ступені гэта было ягонае дзецішча, бо на ягоных працах выраśli айцы савецкай Беларусі. І ленінскі нэп, і бальшавіцкую беларусізацыю Луцкевіч вітаў таксама. І ў БССР дваццатых гадоў яго лічылі прызнаным пачынальнікам ды ідэолягам беларускае дзяржаўнасьці. Паразуменьне скончылася ў 1929-м. Гэта быў абвал. Лягнуў нэп. Пачалася прымусовая калектывізацыя, масавыя рэпрэсіі, паляцелі галовы айцоў БССР, рэформа 1933 году адкрыла шлюзы татальнай русіфікацыі, беларуская дзяржаўнасьць была ператвораная ў карыкатуру. Луцкевіч рашуча асуджае сталіншчыну, і з гэтага моманту ў савецкім друку згадваецца толькі з эпітэтамі максымальнае нянавісьці.

Тут самы час зьвярнуцца да ягонае пэрсоны. Дакладней, да таго, чаму адносіны да Луцкевіча ў Беларусі ніколі не былі нэўтральнымі. Яго абавязкова ці лаялі апошнімі словамі, ці апраўдвалі.

Кажучы проста, Луцкевіч апярэдзіў ня толькі свой час і сваю нацыю, але найперш — эліту нацыі. Высокаадукаваны, па-чалавечы прыстойны, надзелены палітычнай культурай, а да ўсяго яшчэ й калясальным досьведам, ён ствараў вобраз, які быў моцным кантрастам да такіх пашыраных у міжваенны час характарыстык масавага беларускага руху, як гнятлівая любоў да ўласнага сярмяжнага паходжаньня, пралетаршчына і ганарыстая неадукаванасьць. Акурат у трыццатыя гады на першыя месцы ў

Беларусі, як усходняй, так і заходняй, узьбіваецца так званая чвэрцьінтэлігенцыя. Зрэшты, гэтая хваля недавучаных настаўнікаў захлынула тады ўсю Эўропу. Гэта яны стануць галоўнымі праваднікамі фашыстоўскай палітыкі і сталінскіх рэпрэсіяў. Як толькі адчуюць сябе гаспадарамі сьвету.

Луцкевіч сярод іх (і для іх) быў чалавекам іншай фармацыі. Ён быў тым люстэркам, у якім новапакліканыя бачылі сваю крывату. Яны папросту не маглі зразумець таго высокага духу, што ішоў ад гэтага адукаванага дыплямата, няяснага для іх арыстакрата-марксіста, пачынальніка той справы і той сфэры, у якой яны апынуліся, і ў прысутнасьці якога ну ніяк ня могуць рэалізаваць свайго прыроднага памкненьня — быць гаспадарамі сытуацыі. Анатоль Сідарэвіч піша:

«Ні бальшавікам, ні правым не ўдалося ўпісаць А.Луцкевіча ў ідэялігічныя схемы, зразумець, чаму ён мог гутарыць і дамаўляцца і з Карлам Каўцкім, і з Томашам Масарыкам, і з Ігнацым Падарэўскім, і з Сяргеем Сазонавым, і з мітрапалітам Андрэем Шаптыцкім... Думаецца, глыбей загадку асобы А.Луцкевіча спасьціг былы вучань Віленскае беларускае гімназіі... Марыян Пецюкевіч. Ён пісаў: «...гэта быў чалавек вялікай і глыбокай культуры, якая праменявала ад яго на асяродзьдзе, у якім ён знаходзіўся. Ён, у поўным значэньні гэтага слова, быў вэрсальчык. Яго нейкая «паглынальная» натура прыняла для сябе ўсё ўзьнёслае і лепшае з культуры Захаду, дзе ён пабываў. І гэта, мабыць, не аднаго хамуйлу

цьвеліла і разіла, і пры нагодзе яны за культурнасьць яго ўпікалі. Антона Луцкевіча ня сорамна было паказаць у культурным сьвеце як годнага пашаны прадстаўніка нашага народу».

«Пан Луцкевіч, гаў-гаў», — пісаў Кандрат Крапіва ў вершы «З фашысцкай падваротні». Зрэшты, такой лаянкай літаральна напхатая бээсэраўская прэса трыццатых гадоў. Луцкевіча не выносілі і, калі ў 39-м дабраліся да Вільні, адпомсцілі яму напоўніцу...

Аднак гаворка не пра тое.

Матыў апраўданьня Луцкевіча прысутнічае і ў прадмове Анатоля Сідарэвіча. Аўтар прыводзіць цытаты з апраўдальных артыкулаў сваіх папярэднікаў. Таму гаворка ідзе пра вось гэты комплекс — апраўданьня Луцкевіча.

У 1983 годзе ў беластоцкай «Ніве» ў адным зь першых «рэабілітацыйных» артыкулаў гісторык Аляксандра Бергман цытавала зь ліста да яе Мар'яна Пецюкевіча:

«...ня трэба сьпяшацца з канчатковым прысудам яго палітычнай дзейнасьці. Час можа яго апраўдаць за дапушчаныя памылкі, бо ягоныя заслугі такія аграмадныя, што могуць зацьміць прыкрыя памылкі».

У чым былі прыкрыя памылкі пачынальніка беларускага руху, не ўдакладнялася.

Некалі на гэты кручок — апраўдваць Луцкевіча — патрапіў і я. Гэта быў нейкі падсьведамы покліч. Апраўдваць за «верхнюю палату» ў «Нашай Ніве», закінутую яму ва ўспамінах Ластоўскага, апраўдваць за бээнэраўскае прэм'ерства, за той жа грамадоўскі працэс, даказваць, што не фашыст і г.д. Цяпер я разумею,

што ўсе гэтыя апраўданьні былі патрэбныя зусім не Луцкевічу. Яны сталі патрэбаю самога нацыянальнага адраджэньня.

Яно, якое «вечна цярпела» са сваёй няшчаснаю доляй, вечна ж і апраўдвалася — перад акупантамі, перад начальствам, перад сабою. Апраўдваць стала ягонай галоўнай самаідэнтыфікацыйнай адзнакай.

І сёньня адраджэнства яшчэ не адмовілася ад гэткага самапрыніжэньня, як платы за выжываньне. Цяпер я, здаецца, разумею, што гэта такое. Гэта своеасаблівая падмена нацыянальнага пакаяньня, якога мы, беларусы, ня зналі. Мы сапраўды самыя рахманья, гасьцінныя і працавітыя ў сьвеце людзі, а ўсе нас толькі душылі ды душылі, плакаць не давалі. А за што нам каецца? За Курапаты? Дык гэта НКВД хай каецца. За зьнішчаную мову і спадчыну? Дык гэта прафэсары ў Акадэміі навук ці там Машэраў. За пастаўленую на карту незалежнасьць і будучыню дзяцей? Дык гэта Лукашэнка...

Замест пакаяньня, такой ачышчальнай здольнасьці чалавечае душы, у нас — апраўданьне. Трэба, каб мінуў час, каб выраслі новыя пакаленьні нармальных, а ня самых талерантных і самых пакрыўджаных прытым людзей.

Натуральна, апраўдваюць толькі тады, калі прызнаюць, што было за што лаяць. У гісторыі з Луцкевічам гэта даўно набыло анталягічны выгляд. Але справа ня толькі ў гісторыі. Комплекс апраўданьня кагосьці або чагосьці напоўніцу выяўляецца і сёньня — у гаворках, прэсе або інтэрнэце. Паказальны прыклад —

апраўдваньне Ўладзімера Коласа, які нібыта «падставіў» створаны ім Ліцэй дзеля ўласных палітычных амбіцыяў. Хоць ясна, што, пры любых іншых паводзінах Коласа, ад Ліцэю не засталася б ужо і сьледу, тады як цяпер ён жыве, хоць і ў падпольных умовах. Альбо ўзяць прыклад з апраўданьнем цяперашняе апазыцыі, якая гуртуецца да восеньскіх выбараў. Варта задумацца, што мы тут апраўдваем. А менавіта — высакародны ўчынак, палітычную культуру, парлямэтарызм. Мы нармальныя і пазытыўныя зьявы бярэмся апраўдваць. А гэта значыць, што яшчэ не ўспрымаюцца яны ў нас, як нармальныя і пазытыўныя. Інакш на зьвінавачваньне Антона Луцкевіча ў фашызме папросту ніхто не зьвяртаў бы ўвагі, як на непаразуменьне або глупства.

Зборнік твораў пачынальніка беларускае дзяржаўнасьці падрыхтаваны сапраўды прафэсійна, па-навуковаму. А выдадзены надзвычай сьціпла. Па вялікім рахунку, гэта сьведчыць пра тое, што беларускі дзяржаўны ідэал па-ранейшаму рэалізаваны толькі часткова. Тым ня менш, адказы на пытаньні, зь якіх я пачаў сёньняшняю перадачу, тут даюцца вычарпальныя. Бадай, больш вычарпальнае кнігі на гэтую тэму папросту не існуе.

этэр 23 траўня 2004 г.

Невядомая вайна

20 траўня 1654 году ўсходнія межы тагачаснае Беларусі абрынуліся пад напорам небывалага нашэсьця. Велізарнае войска маскоўскага цара Аляксея Міхайлавіча, які ўвайшоў у расейскую гісторыю як «цішайшы і дабрэйшы», прарвала памежную абарону нашых продкаў і пачало расьцякацца па ўсім краі, вынішчаючы на сваім шляху ўсё запар — людзей і гарады, лясы і гаспадарку. Так пачалася самая стратная за ўсю гісторыю Беларусі вайна. Яна будзе доўжыцца 13 гадоў. У выніку краіна будзе дашчэнтну разбурана і выпалена, кожны другі яе насельнік, не выключаючы старых, жанчын і дзяцей, будзе забіты.

Адно з трагічных наступстваў той 13-гадовай вайны — гэта яе поўнае забыцьцё. Нашэсьце Аляксея Міхайлавіча будзе так надзейна схаванае ўладамі, ідэолягамі і гісторыкамі на працягу двухста гадоў, што сёньня паспалітыя беларусы гатовыя здзіўляцца, пачуўшы пра тыя падзеі ўпершыню. Уявіце сабе, што вы ўпершыню ў жыцьці пачулі пра другую сусьветную або вялікую айчынную вайну... Між тым, паводле людзкіх стратаў і ўплыву на нас, такіх, якімі мы ёсьць сёньня, тая 13-гадовая вайна паклала нашмат глыбейшы сьлед. Кажы пісьменьнік Сакрат Яновіч:

— Для беларусаў гэтая вайна была катастрофаю, зь якой яны ўжо больш не падняліся. Гэтая вайна знішчыла нам Айчыну і будучы-

ню. У маіх родных Крынках ад гэтай вайны змяніліся прозьвішчы. Я ўстанавіў, што пасля яе ў Крынках з'явіліся зусім новыя прозьвішчы людзей, мяшчанаў. Не паўтарылася аніводнае ранейшае. Гэта значаць, што ўсіх насельнікаў альбо вывезьлі ў палон, альбо забілі.

Выглядае, што нават масавыя сталінскія і гітлераўскія расстрэлы, канцлягеры і высылкі не настолькі змянілі аблічча нашай краіны і нас саміх, як тая 13-гадовая вайна. Падобна, што да вайны гэта быў адзін народ, а пасля ўжо — зусім іншы? Сакрат Яновіч:

— Ён стаў іншы перш за ўсё біялягічна. Бо пасля тае вайны, як згадваюць мэмуарысты, можна было па Белай Русі ісьці цэлы дзень і не спаткаць жывога чалавека. Толькі на дарогах, у палях і спаленых вёсках гнілі чалавечыя трупы. У былым Віцебскім павеце перапісчыкі далічыліся каля ста сямідзсяці чалавек. Разумеецца, што гэта значыць? Не было людзей. Ня кажучы ўжо пра гаспадарку. Я чытаў тагачасныя маскоўскія дакумэнты, дык там бясконца паўтараецца адна фраза ў заканчэньні кожнага загаду: «Спаліць усё да галавешак». У нас забралі, фактычна, нацыю. У нас забралі найбольш жыцьцяздольны элемент — места, рамеснікаў. Пакінулі нам тых людзей, якіх маскалі самі не хацелі, бо яны ім былі непрыдатныя. Бо нічога ня ўмелі. Альбо тых, хто ўцёк у лес. У партызаны.

Пра партызанаў мы будзем гаварыць крыху пазьней. А цяпер тэму стратаў Беларусі ад

13-гадовай маскоўскай акупацыі працягвае гісторык і пісьменьнік Уладзімер Арлоў:

— Пацярпела ўся Беларусь. Але калі казаць пра станы, якія панеслі найбольшыя страты, дык краіна амаль цалкам пазбавілася сваёй эліты: гараджанаў, прадпрымальнікаў, найбольш актыўнай часткі шляхты. І калі перад той жудаснай вайной узровень жыцця, узровень матэрыяльнай культуры беларускага гораду, як сьведчаць археалягічныя знаходкі, адпавядаў узроўню гораду ў Галандыі, да прыкладу, то пасля гэтай вайны нашу краіну, яе гарады як быцам падмянілі. Беларускія землі ў выніку вайны аказаліся населенымі пераважна сялянамі. Ну, скажам, сяляне і раней складалі большую частку насельніцтва, натуральна, як і ў любой эўрапейскай краіне ў той час. Але я маю на ўвазе, што гарады абязлюдзелі ў выніку таго, што нялічаныя тысячы і тысячы гараджанаў, найперш людзей адукаваных, майстравітых, былі прымуова пераселеныя на ўсход, у Масковію. У выніку той вайны іншым зрабілася практычна ўсё — ад умоваў жыцця да нацыянальнага генафонду. І менавіта ў цяжкіх наступствах тых падзеяў сярэдзіны 17 стагодзьдзя трэба, на маю думку, шукаць прычыны многіх нашых цяперашніх нацыянальных бедаў, пачынаючы ад слабой нацыянальнай кансалідацыі.

Пісьменьнік Сакрат Яновіч:

— 1654 год значыць перапынак працэсу стаўленьня народу, нацыі. І вынікі тае вайны, з паловы 17 стагодзьдзя мы вельмі моцна і балюча адчуваем аж да сёньня. Таму што сёньня

ў нас надалей няма нацыі. Надалей мы ўсё яшчэ фармуем, як нацыя. Без разуменьня тых падзеяў мы не зразумеем, што адбываецца з намі цяпер. Вайна 1654 году была канцом разьвіцця Беларусі і пачаткам яе каляніяльнага становішча. Ад гэтай вайны Беларусь існавала ўжо толькі, як калёнія. Альбо польская, альбо расейская.

13-гадовая вайна ня толькі забіла кожнага другога беларуса, але й мела вынікам беспрэцэдэнтны палон. У Расею забіралі лепшых, забіралі майстроў, спадзеючыся, мабыць, істотна падвысіць стваральныя якасьці насельнікаў Маскоўскай дзяржавы. Прынамсі, размах і маштаб палону сьведчыць менавіта пра такія мэты. Уладзімер Арлоў:

— *Маскоўскі патрыярх Нікан наведамляў антыяхійскаму патрыярху, што гасудар Аляксей Міхайлавіч мае намер вывесці зь Белаі Русі трыста тысячаў чалавек. Рэальная колькасць пераселеных перасягнула гэтую лічбу. На ўсход выводзілі і сялян, і шляхту, але ў пераважнай большасьці зь Беларусыі мусілі разьвітвацца гараджане-рамесьнікі: разьбяры, кафляры, друкары, збройнікі, ювэліры, пераплетнікі. Іх унёсак у расейскую культуру, у аздабленьне маскоўскіх і іншых храмаў ды палацаў варты асобнай гаворкі.*

На пачатку сёньняшняе перадачы я ўжо казаў пра тое, што ня меншаю катастрофаю за ўсю 13-гадовую вайну было яе поўнае забыцьцё ў Беларусі. Але як гэта здарылася, што такая вайна — маштабная, страшная — была за-

бытая? І ў якім пакаленьні адбылося забыцьцё? Уладзімер Арлоў:

— *З гістарычнай памяці беларусаў тыя падзеі былі амаль начыста сьцёртыя ўжо ў гады расейскага панаваньня, пасья падзелаў Рэчы Паспалітай, калі трэба было абгрунтоўваць лёзунгі вызваленьня беларусаў ад рэлігійнага і нацыянальнага ўціску, пад якімі адбывалася інкарпарацыя. Тады ў масавым парадку знішчаліся або вывозіліся на ўсход беларускія архівы, хронікі, радаводы найбольш славурых шляхецкіх родаў ВКЛ. Відаць, тады, пасья інкарпарацыі быў знішчаны Полацкі летапіс, бясцэнны для нашых гісторыкаў. І калі я быў студэнтам гістарычнага факультэту БДУ, на пачатку 70-х гадоў мінулага стагодзьдзя, традыцыйна, як, відаць, і ў стагодзьдзі 19-м, падзеі гэтай вайны замоўчваліся. І толькі ў 90-я гады 20 стагодзьдзя беларусы пачулі праўду пра падзеі той самай страшнай у нашай гісторыі вайны. І здарылася гэта ў значнай ступені дзякуючы дасьледаваньням Генадзя Сагановіча, вынікам якіх стала ягоная кніга «Невядомая вайна».*

Гаворыць гісторык Генадзь Сагановіч:

— *Варта нагадаць, што варожасьць паміж Маскоўскай дзяржавай і Вялікім Княствам Літоўскім сягала яшчэ часоў Альгерда. І з канца 15 стагодзьдзя, калі Масква ўмацавалася і пачала дамагацца ўлады над усімі ўсходнімі славянамі, гісторыя нашых дачыненняў ператварылася ў гісторыю войнаў. Пасья так званай Смаленскай, што вялася ў 1632—34-м, і якую царства прайграла, антаганізм быў*

толькі часова стрыманы і прыглушаны. Масква не магла зьмірыцца са стратай Смаленску і чакала лепшага моманту. І такі момант, можна сказаць, найлепшы — ёй неўзабаве стварыла ўкраінскае казацтва. Хмяльніччына, што пачалася казацкім паўстаньнем і абярнулася вялікай вайной, страшэнна аслабіла Рэч Паспалітую. І толькі пераканаўшыся ў гэтым, цар Аляксей Міхайлавіч адважыўся на далучэньне Ўкраіны да Расеі — гэта значыць, на вайну з Рэччу Паспалітай. Пасьля доўгай падрыхтоўкі, мабілізаваўшы максымальныя сілы, цар пачаў вайну безь яе абвешчэньня. Каб мець болей шанцаў дамагчыся рэваншу — вярнуць Смаленск, забраць Беларусь... Але па меры посьпехаў апэтыты царскай улады ўзрасталі, так што ў аснове ўсяго, несумненна, — тэрытарыяльныя дамаганьні Маскоўскай дзяржавы.

Інакш кажучы, Масковія зь яе абсалютысцкай царскай уладай імкліва ператваралася ў імперыю і, як кожная маладая імперыя, прагнула пашырацца, расьці, праводзячы адпаведную экспансіянісцкую палітыку. Тым часам Беларусь, якая расквітнела ў эпоху Адраджэньня, існавала нібы ў зусім іншым гістарычным вымярэнні. Гэта была радыкальна іншая краіна з высока разьвітымі на свой час гарадамі, навукамі, рамёствамі, юрыспрудэнцыяй. Нездарма папярэдняе 16 стагодзьдзе нашы гісторыкі называюць «Залатым векам».

— Падкрэсьлю, што калі б не казакі, калі б не Хмяльніччына, Масква не адважылася б 350 гадоў таму пачаць вайну. А калі б і пача-

ла, то, пэўна, атрымала б іншыя вынікі. А ў той сытуацыі агрэсія была раўназначная, вобразна кажучы, нападу на параненага. Масква пераўзыходзіла праціўніка сваім дэмаграфічным патэнцыялам. Але яе сілы павялічвалі і асабліваьці ўнутранага ладу гэтай дзяржавы. Маю на ўвазе мабілізацыйныя магчымасьці яе дэспатычнай улады, абсалютызму, якія дазволілі Маскве дамагчыся небывалай колькаснай перавагі сваёй арміі. На беларускі тэатар вайны яна кінула 80 тысячаў, да якіх было далучана яшчэ 20 тысячаў украінскіх казакаў. І гэтай статыскай арміі Януш Радзівіл, абараняючы край, мусіў ставіць чала толькі з 10-тысячным корпусам. Яшчэ тысячаў 5 магло быць у гарнізонах гарадоў, але яны ня браліся ў разьлік пры палявых дзеяньнях.

Слабасьцю Вялікага Княства сталі ў гэтай вайне і яго ранейшыя плюсы. Маю на ўвазе нацыянальна-рэлігійную разрозьненасьць, якую максымальна выкарыстала Масква. А таксама дэмакратыю, лад якой проста ня быў прыстасаваны да такой зьнішчальнай вайны. На жаль, у ваенным супрацьстаяньні абсалютызм, напэўна, заўжды мае перавагі перад дэмакратыяй.

Паколькі ў тым маскоўскім нашэсьці мы разглядаем два галоўныя бакі — маскоўскі і беларускі, натуральна ўзьнікае пытаньне пра страты агрэсара...

— Калі гаварыць пра страты Масквы, дык няма сумневу, што ў выніку баявых дзеяньняў маскоўскае войска часьцей губляла болей, чым беларуска-літоўскае. Асабліва ў другой фазе

вайны. Вялікія страты несла яно і ад дзеянняў партызанаў — руху народнага супраціву. Пра гэта сьведчаць, прынамсі, частыя падмацаваньні, якія царскі ўрад пасылаў з цэнтру ў дзейную армію — пастаянныя папаўненьні для гарнізонаў... Але каб атрымаць канкрэтныя лічбы, трэба працаваць у маскоўскіх архівах. Дый там, думаю, наўрад ці рэальнымі будуць лічбы, бо маскоўскія ваяводы ў сваіх паведамленьнях, баючыся цара, звычайна заніжалі свае страты, або нават паразы выдавалі за свае перамогі.

Зразумела, Маскоўская дзяржава не панесла такіх стратаў цывільнага насельніцтва, як мы, бо на яе тэрыторыі дзеяньні фактычна не вяліся. Наадварот, за кошт вялізнага палону, выведзенага зь Беларусі, яна павялічыла колькасць сваіх падданных. Аднак, калі вяртацца да ваеннапалонных, то ў часе складаньня ўмоваў замірэньня, падпісанага пазьней у Андрусаве, Масква была таксама зацікаўленая ў вяртаньні сваіх вязьняў, і адпаведны пункт прадугледжваў іх вызваленьне з абодвух бакоў. Іншая рэч, што царскі ўрад ня выканаў гэтай умовы. Як і некаторых іншых пунктаў той дамовы. Так ніколі й не вярнуў большасьці палонных, як не вярнуў і скарбаў, вывезеных зь Беларусі.

Як 13-гадовая вайна зьмяніла аблічча і лёс Беларусі і беларускага народу?

— Пра свае рэальныя страты мы яшчэ мала ведаем. Уяўляем толькі больш-менш ступень дэмаграфічнага рэгрэсу, бо там ёсьць хоць нейкія канкрэтныя лічбы. А пра іншае толькі

мяркуем. Думаю, у пляне нацыянальна-гістарычным мы тады неаднаўляльна страцілі беларускі горад. Бо гарады тады прынялі галоўны ўдар. І яны пацярпелі найболей. Гарадзкое жыхарства скарацілася прыкладна на 55 адсоткаў. А на вайне гарады засяляліся пераважна гэбраямі. І разам з той другой паловай нашага насельніцтва, якой ня стала пасля вайны, прычым лепшай паловай, хоць бы ў пляне пасіянарнасьці, мы незваротна страцілі і лепшыя шанцы быць нармальным паўнаважным народам, стаць эўрапейскай краінай. Падкрэсьлю — лепшыя. Гэта ня значыць, што ўсе.

Што ж адбылося пасля той вайны? І чаму ці не галоўны акцэнт Генадзь Сагановіч зрабіў на тым, што менавіта тады быў страчаны беларускі горад? Для нацыянальнае будучыні Беларусі гэта сапраўды была самая галоўная згуба: беларускі горад перастаў існаваць. Беларускі горад не адрадіўся дагэтуль. Пасля той вайны адбылося засяленьне гораду гэбраямі. Менавіта яны, складаючы дзе сорок, а дзе і ўсе 80 адсоткаў гарадзкога насельніцтва, занялі месцы беларускіх майстроў ды рамесьнікаў. І так доўжылася да другой сусьветнай вайны. Бясспрэчна, што гэбраі зрабілі моцны ўплыў на беларускую культуру, як, зрэшты, і на ўсю сусьветную культуру і цывілізацыю паўплывалі гэбраі родам зь беларускіх гарадоў. Бясспрэчна і тое, што гэты ўплыў быў дабратворны і плённы. Іншая рэч, што ўласна беларусы пасля той вайны сталі чыста сялянскай нацыяй. І нават пасля мінулай вайны, калі фашы-

сты масава вынішчылі беларускіх гэбраяў, калі адбылася масавая міграцыя гэбраяў у Ізраіль, а беларускіх вяскоўцаў — у гарады, нават пасля гэтага горад ня стаў беларускім — ані паводле мовы, ані паводле духу, ані паводле мэнтальна абумоўленага характару дачыненняў месцічаў. Зьведаўшы пасля вялікае мноства адміністрацыяў: польскую, расейскую, нямецкую, савецкую, — горад, а сьледам і ўся краіна, так і не займеў адміністрацыі сваёй, беларускай, якой яна вякамі фармавалася да 1654 году. Напэўна, гэта і ёсьць галоўнае наступства той вайны. Наша сённяшняя не зусім зразумелая незалежнасьць, слабая нацыянальная сьвядомасьць і адсутнасьць такога чалавечага, гуманістычнага асяродзьдзя, як у іншых народаў Эўропы, нашых суседзяў.

Тое, што было знішчана за 13 гадоў, не змогло аднавіцца за 350. Мы працягваем жыць у гэтым гістарычным экспэрымэнце, па шчырасьці, ня надта разумеючы, у які бок разьвіваемся, што нам трэба рабіць, і ці будзе некалі ў гэтага экспэрымэнту канец.

этэр 24 кастрычніка 2004 г.

Тайна Мярлінскіх хутароў

Беларускі зямны рай раскошны, як і належыць раю, таямнічы, як прыстанішча легендарнага Зьмея Гарыныча, і бязьлюдны, нібы тут узарвалі атамную бомбу.

Сярод дзясяткаў вандровак па беларускіх рэках гэтая была першая, якую можна назваць ідэальнай. У Беларусі больш няма такой райскай мясьціны, дзе лясы поўныя белых грыбоў і ажынаў, а ў вадзе плёхаюцца шчупакі і бабры, дзе дубровы на высокіх пячаных берагах больш падобныя да культурных паркаў, дзе, здаецца, ніколі не прападае сонца, і за пяць дзён падарожжа можна не сустрэць ніводнага чалавека.

Рака называецца Сьцьвіга. На мапе вы можаце адшукаць яе ў самым нізе Беларусі і акурат па цэнтры беларуска-ўкраінскай мяжы. Даўжыня яе — каля ста кілямэтраў ад вёскі Дзяржынск (колішніх Радзівілавічаў) да Аздамічаў. Паміж гэтымі вёскамі і разьмяшчаецца наш зямны рай. Мы плывем на байдарках празь неапісальнае прыгажосьці краявіды і не перастаем здзіўляцца. І найбольш здзіўляе тут, дзе няма ані сьледу жывой чалавечай дзейнасьці, і адкуль да бліжэйшага паселішча кілямэтраў 30, — нас здзіўляе пачуцьцё абжытасьці. Вось так проста пасярод лесу зьяўляецца такое адчуваньне хатняга ўтулку, што ўжо, здаецца, і застаўся б тут, бо нічога лепшага і не бывае. Такая прыцягальная аўра, якую інакш як з аўрай роднага дому не параўнаеш. Таму я назваў гэтыя мясьціны раем.

На мапе гэты бязьлюдны край называецца Мярлінскімі хутарамі. (Мэрлінскімі, — казалі колішнія насельнікі гэтых месцаў.) А афіцыйна — гэта заказьнік рэспубліканскага значэньня Альманскія балоты, створаны гадоў пяць

таму, — адзін з найбуйнейшых у Эўропе масіў балатоў, што захаваўся ў натуральным стане.

Як і рай нябесны мае свой адваротны бок, так і рай зямны нагадвае падарожніку, што за ўсё трэба плаціць. Наша падарожжа шчасліва ўхіляецца ад абстрэлу. Раз-пораз над лесам разлягаецца кананада — выбухі бомбаў і ракет. У найпрыгажэйшым месцы Беларусі створаны вайсковы палігон.

* * *

Бацька мовазнаўцы Вінцука Вячоркі родам з гэтых самых Мярлінскіх хутароў. Вінцук быў здзіўлены, што нам удалася нашая вандроўка, бо, аказваецца, да апошняга часу гэта была цалкам закрытая тэрыторыя, і патрапіць туды было немагчыма. Але пра ўсё па чарзе.

В.Вячорка: Гэтыя мясціны былі заселеныя людзьмі ў пачатку 20 ст. Заселеныя вельмі позна, таму што гэта вельмі сур'ёзныя, нават як на палескія маштабы, балоты, вялікія. І яшчэ ў царскія часы і ў польскія часы людзі куплялі там сабе зямлю і ўраблялі гэтую зямлю, адваёўвалі ў балатоў прастору. Мярлінскія хутары складалі каля 250 квадратных кілямэтраў, гэта была паласа шырынёй 10—20 км больш-менш уздоўж асноўных рэк, якія там цякуць. І надзелы складаліся як з ворнай зямлі, адваяванай у лесу, так і з балатоў, якія выкарыстоўваліся пад сенакос.

Я ад бацькі ведаю, што ў сярэдзіне 20 ст., перад вайной і пасля вайны там было ўрочышчаў 15, дзе можна было ставіць хаты, і на кож-

ным урочышчы было 10—15 хутароў. Такім чынам, 2—3 сотні хутароў.

Вось адкуль гэтае адчуванне абжытасці. Людзі сюды прыйшлі ня проста перакантавацца, а як піянеры — з канкрэтнай задачай — абжываць. Даводзілася бачыць зніклыя вёскі, дзе ані духу ўжо не засталася. Бо там проста жылі і працавалі, а не *абжывалі* край. На Мярлінскіх хутарах перад тымі першымі пасяленцамі царавала нечাপаная прырода, і жылі толькі містычныя істоты...

В.Вячорка: Я асабіста перакананы, што паколькі людзі там асвоілі землі позна ў гістарычных маштабах, то, хутчэй за ўсё, недзе там і гнязьдзіліся легендарныя Зьмеі Гарынычы, якія сталі шырока ведамымі ў фальклёры розных славянаў. Зьмеі нападлі на Кіеў, кралі ў ім нявестаў. Паколькі там балоты, паколькі яшчары жылі ўсякія, так і з'явіўся Зьмей Гарыныч. Гэта наш беларускі звычайны цмок, толькі ён набыў пэўныя тапанімічныя і фактурныя якасці.

Што да містычных уяўленьняў малых насельнікаў Мярліна, мой бацька ўспамінае са свайго дзяцінства, што вельмі яго вабілі сярод чыстага балота купы лесу, якія называліся ляскі. Да іх дабрацца было немагчыма, таму што гэта ж ня чыстая вада, гэта балота, зарослае мохам. Нельга ні пехатой прайсці, ні на чайне праплысці. І яму, і іншым дзецям здавалася, што там павінны жыць нейкія людзі, што гэтыя ляскі заселеныя нейкімі дзівоснымі

істотамі. Хаця наагул нават дзеці балатоў не баяліся. Забаваю маёй цёткі Антосі разам з хлопцамі было гушкацца на балотным моху, які ствараў такі гатунак батуту. Такія былі рызыкаўныя атракцыёны тых мярлінскіх дзяцей...

У міжваенным часе Мярлінскія хутары апынуліся на самым ускрайку Заходняе Беларусі. І гэты памежны стан толькі падкрэсьліваў працавітасць ды заможнасць тутэйшых людзей у параўнаньні з той калгаснай галыцьбой, што запанавала па другі бок мяжы — на Ўсходзе.

В.Вячорка: Яшчэ за польскім часам некаторыя мярліныцы пачыналі будаваць двухпавярховыя дамы, прывабліваючы туды турыстаў. Унікальнае паветра, натуральная, нечэпаная прырода, фантастычнае мноства грыбоў, ягад, рэкі, хуткія і з унікальнымі краявідамі — усё гэта разам узятая стварала магчымасць разьвіваць турызм у адным з найбольш экзатычных куткоў Беларусі.

Нават яшчэ пасля вайны людзі хадзілі на Мярлінскія хутары, каб зарабіць нешта ў насельнікаў тых хутароў. Таму, што там людзі былі ня проста працавітыя і цягавітыя, яны рэальна сваёй працай на працягу двух пакаленьняў стварылі сабе нейкія асновы выжываньня, працавалі па 18 гадзінаў у суткі. Дарэчы, існавала такая прымаўка, што Мярлінскія хутары — гэта з кожнай вёскі па злодзею, мелася на ўвазе, што прыйшлі адусюль. Але насамрэч гэта ня больш, чым жарт. Гэта

вельмі адказныя і сумленныя людзі былі, ніколі не зачынялі дзьверы. Глыбока шанавалі ўласнасьць адзін аднаго, таму што ведалі, якім цяжкім клопатам гэтая ўласнасьць даецца.

Варта згадаць, што ў 30-я гады мінулага стагодзьдзя на Мярлінскіх хутарах актыўна папыралася ўніяцтва, і тут ня раз бываў зь місіяй адзін з выдатных беларускіх сьвятароў Пётра Татарыновіч. А ў Пінску існаваў гурток студэнтаў-уніятаў, выхадцаў зь Мярлінскіх хутароў...

Аднак усё раптоўна скончылася ў 1960-м. Брама раю зачынілася, як выглядае, назаўсёды. І прычынаю стала не раскулачваньне, бо калгасу тут так і не стварылі — не дабраліся ўпаўнаважаныя да Мярлінскіх хутароў. Прычынаю стала бомба.

Што гэта была за бомба, невядома. З тых зьвестак, што патрапілі ў друк, асаблівае інфармацыі не здабудзеш. Усё па-ранейшаму засакрэчана. Ужо выплыўшы зь беларускага раю да першых вёсак, мы па крупіцах зьбіралі інфармацыю ў мясцовых жыхароў, і вось якая атрымалася карціна.

У 1960-м ці 61-м годзе Савецкі Саюз выпрабоўваў сваю міжкантынэнтальную атамную зброю. Запускалі недзе на Далёкім Ўсходзе, а выбухнула тут, у Альманскіх балатах. Неўзабаве ў насельнікаў Мярлінскіх хутароў пачаліся сур'ёзныя клопаты са здароўем. А яшчэ неўзабаве пачаўся шум у прэсе на Захадзе. Маўляў, у Савецкім Саюзе выпрабоўваюць зброю на людзях. Тады за адзін дзень вай-

скоўцы вывезьлі ўсё насельніцтва Мярлінскіх хутароў і расьсялілі людзей па навакольных вёсках. Тэрыторыю Альманскіх балатоў закрылі і зрабілі там палігон для бамбаваньня. Гэты парадокс ня можа не зьвяртаць на сябе ўвагі — для бамбёжак былі абраныя самыя прыгожыя і здаровыя мясціны Беларусі. Аднак тое бамбаваньне было спыненае ці не з развалам Савецкага Саюзу. А тое, што цяпер гахае ў небе, — гэта ўжо новы палігон. Нібыта збудаваў яго расейскія вайскоўцы, якія тут арантуюць зямлю. Зразумела, усё зноў жа пад сакрэтам. Гэтак гавораць мясцовыя людзі. Яны, вядома, могуць нечага ня ведаць, але для іх, як і для нас, таямнічасць і недагаворкі ў прэсе — не адказ. Трэба прынамсі ўявіць сабе завершаную карціну.

В.Вячорка: Тое, што цяпер там людзі пакутуюць на розныя хваробы — гэта вынік палітыкаваньня другой паловы 20 ст.

Сапраўды, стан здароўя тых людзей, якія жывуць палігону, дрэнны. І ёсьць такі экаляг Дуброўскі ў Пінску, ён упэўнены, што там выпрабавалася нехарошая зброя. Ужо якая дакладна — ці з утрыманьнем нейкіх хімічных рэчываў... Натуральна, для гэтага патрэбная незалежная экспэртыза.

Артыкул, у якім Аляксей Дуброўскі казаў пра той колішні выбух, называўся «Дачарнобыльская радыяцыя» і быў надрукаваны ў «Народнай газэце» ў 1991 годзе. Журналістка Галіна Нужкова пісала:

«Мне пашанцавала сустрэцца з цікавым чалавекам, знаўцам Палескага краю Аляксеем Мікалаевічам Дуброўскім. У мінулым — інжынер мэліяратыўных работ, а зараз галоўны спэцыяліст у ахове прыроды інстытуту «Саюзгіпрамэліявадгас». Вось ягоныя словы:

— Я добра знаёмы з чалавекам, прозьвішча якога з вядомых прычынаў пакуль не назаву. Зь ім у мяне адбылося нямала шчырых размоваў. З болей ён мне аднойчы сказаў: «Ты нават ня можаш уявіць, што тут адбывалася ў 1960-я гады, калі я служыў у войску. Гарматы мы зацягвалі на вайсковы палігон, а самі зьяжджалі на 20 кілямэтраў на спэцыяльны пункт кіраваньня. Адтуль і кіравалі стральбой. Чым жа яны былі начыненыя, калі самім трэба было «адкатацца» на такую адлегласьць? На гэты конт чалавеку цывільнаму не дакапацца да ісьціны. Але можна здагадацца: тады, у 60-я гады, на Палесьсі выпрабавалася страшная зброя — з атамнай начынкай».

Тое, што Мярлінскія хутары сталі месцам выпрабаваньня атамнай зброі, прычым, верагодна, гэта была не адна бомба, і ня толькі ў 1960—61 гады, вынікае з інтэрвію прафэсара Юрыя Бандажэўскага, якое ён даў «БДГ» яшчэ да таго, як патрапіў у турму:

«Пакуль мы займаемся вывучэньнем толькі цэзію. І калі пачыналі, дык былі ўпэўненыя, што нашы праблемы з радыяцэзіем зьвязаныя менавіта з аварыяй на ЧАЭС. Але неўзабаве высветлілі, што насельніцтва Беларусі даўно кантактуе з радыяактыўнымі элемэнтамі. Ёсьць нават мапа МАГАТЭ, дзе ўказана, што ў

1962—63 гадах у Эўропе быў зафіксаваны ўсплёск цэзію ў атмасфэры — больш магутны, чым Чарнобыль. Пра гэта, у прыватнасьці, гаворыцца ў кнізе «Глябальныя выпадзеньні радыяактыўнага цэзію», што была выдадзеная Інстытутам біяфізыкі СССР у 1974 годзе. Найбольш забруджанымі, паводле звестак гэтай кнігі, былі Столін, Пінск, Давыд-Гарадок. Калі ў 1986 годзе плянавалі мэдычную дапамогу, звесткі пра тое 25-гадовае забруджаньне тэрыторыі Беларусі ня ўлічваліся. Але ж насельніцтва Столінскага раёну ўжо ў той час атрымлівала 80—100 бэкерэляў радыяцэзію ў дзень. Гэта значыць, яны ўжо ў той час знаходзіліся ва ўмовах найцяжэйшай цэзіевай інтаксыкацыі».

Нашы Альманскія балоты знаходзяцца якраз у Столінскім раёне, займаючы прыблізна чвэрць тэрыторыі гэтага раёну. А нашы Мярлінскія хутары, такім чынам, былі першым Чарнобылем, пра які ў брэжнеўскія часы ніхто і слова не сказаў. Тым больш, што гэта была не аварыя, а сьвядомыя выпрабаваньні зброі.

Сёньня мы называем савецкую пару часамі татальнай закрытасьці і сакрэтнасьці. Цяжка нават уявіць, колькі ўсяго мы ня ведаем, а колькі, напэўна, не даведаемся ніколі. Што да беларускага зямнога раю, Мярлінскіх хутароў, дык можна падумаць, што гэта Зьмей Гарыныч ізноў адабраў у людзей і вярнуў сабе сваё абіталішча. Колькі будзе доўжыцца ягонае панаваньне ў найпрыгажэйшым месцы Беларусі? Столькі, колькі будзе доўжыцца падмена па-

няццяў, і рэальнае жыцьцё будзе падмененае містыкай, гэта значыць, маной.

Сёньня мы ня здолеем разгадаць адну з найбольшых беларускіх загадак, бо часы закрытасьці і сакрэтнасьці вярнуліся ў наша грамадзтва. І ўсё, што мы можам, дык гэта сабраць у адным месцы ўсе наяўныя факты і дапушчэньні, што і было зроблена цягам гэтай вандроўкі і гэтай перадачы.

Зьмест «Вострае Брамы» за сем гадоў

1997.10.12 **Вострая Брама і Курган Славы**

1997.10.19 **Ананімныя паэмы канца стагодзьдзя.**

Дзёньнік С.Шупы. Нататкі А.Лукашэвіч пра кола чытаньня з удзелам А.Марачкіна і А.Мальдзіса. Занатоўкі С.Харэўскага «Менск з вышыні птушынага палёту». Агляд твораў: «Нарабілася бяды ў нядзельку на Дзяды», «Лука Мудзішчаў прэзыдэнт», «Мірон», «Песьня пра Беларускага»:

...Зьбеларушаная паводле сэнсу і канцоўка твора. Клясык сацыялістычнага рэалізму напрыканцы свайго «Бурэвестніка» ўсклікнуў: «Пусть сильнее грянет буря!» Наш аўтар уклаў у канцоўку ўсю неакрэсленасьць будучыні:

«Але чье Беларускае, што народ ужо сьмяецца, пазбайляецца ад жаху перад чорнымі вусамі.

Нешта! Хутка будзе нешта!

Закіпіць народу мора, як паводка на Палесьсі, і тады ты хоць у вырай адлятай, бо стане цесна, і ахова не ўратуе.

Хай хутчэй надыдзе Нешта!»

1997.10.26 **«Ружовы туман»**

1997.11.02 **Марыя і правакатар (вобразы Божае Маці і Леніна).** Нататкі А.Лукашука пра мэмуарную літаратуру. Дзёньнік С.Шупы. Працяг занатовак С.Харэўскага пра Менск.

...«Мама, а хто такі Ленін?» — пытаецца сёньняшняе дзіця ў матулі, а тая адчувае пры гэтым у глыбіні душы вусьцішны халадок ад раптоўнага разуменьня неспраўднасьці ўсяго свайго ТАГО жыцьця...

1997.11.09 **Вялікі Кастрычнік і прыватны клопат.**

Нататкі С.Астраўцова пра вобразы Леніна і Дзяржынскага ва ўласных творах. Аповед А.Антаняна «Пісталет Дзяржынскага». Згадкі С.Харэўскага пра Менскую мастацкую вучэльню. Водгук на кнігу «Фальклёр у запісах Яна Чачота і братоў Тышкевічаў»:

...Чалавека турбуюць не праблемы быту, а праблемы быцьця. Гэткая пайстае Беларусь зь песень пачатку 19 ст. Зусім эўрапейская краіна, ужо анэксаваная Расеяй, але яшчэ не разбураная, не абрабаваная, яшчэ жывая. «Нашы дзяды ня зналі бяды, але ж унукі набраліся мукі», — запісаў Яўстафі Тышкевіч у Барысайскім павеце ў пачатку мінулага стагодзьдзя.

1997.11.16 **Спадзевы інтэлігенцыі.** З удзелам А.Каўкі, В.Шалкевіча, І.Герменчука, Я.Максімяка, Г.Сагановіча, С.Шупы.

1997.11.23 **Помнікі дзеячам культуры.** З удзелам Ул.Конана, Л.Юрэвіча, Данчыка, С.Шупы, С.Харэўскага.

1997.11.30 **«Свабода» — вырваная старонка.** З гісторыі нелегальнага друку. З удзелам Ул.Арлова, А.Глёбуса, А.Дзярновіча, С.Шупы.

Нехта назваў закрыцьцё ўладамі Радзё 101'2 нацыянальнай катастрофай. Закрыцьцё ж газэты «Свабода» — гэта выдзіраньне старонкі з кнігі беларускай гісторыі.

Гэта яны толькі кажуць — «плыць в рэволюцію дальше». Насамрэч, рэванш камунізму пачынаецца не з таго моманту, дзе ў яго адабралі ўладу, а заўсёды спачатку. І «Свабоду» закрылі гэтаксама, як закрывалі лібэральныя і нацыянальныя выданьні бальшавікі на чале з Эдмундавічам. Гэта значыць, што Лукашэнка абяцае нам ня столькі вяртаньне ў савецкі час, колькі паўтарэньне савецкай гісторыі — ад пачатку. Ад Мясьнікяна і Кнорына. Вось якая старонка адкрылася, калі яны вырвалі з кнігі «Свабоду».

1997.12.07 **Аляксандар Кішчанка і Андрэй Варгола.**

Агляд падзеяў году з удзелам Л.Галубовіча, Г.Дубянецкай, М.Нікалаева, В.Івашкевіча, К.Шэрмана, Г.Бураўкіна, С.Цімохава, В.Трыгубовіч, С.Сокалава-Воюша.
С.Харэўскі: Самай вялікай кропкай у творчасьці Кішчанкі стаў габэлен «Дваццатае стагодзьдзе». Тут, як у вавелічальным шкле, сабраныя дзеячы БНР і БССР, дзеячы культуры, навукі, выбітныя

асобы палітыкі і царквы. Па-над імі лунае Хрыстос, а справа ад яго прымасяціўся... Лукашэнка. Адкуль такая эклектыка? Рэч у тым, што працу над габэленам Кішчанка пачаў у 1991 годзе. Вось і зьявіліся на ім браты Луцкевічы, Ластоўскі, Ігнатойскі... Але які лёс мог напаткаць такі твор пры новым рэжыме? Вось і зьявіўся Лукашэнка...

1997.12.14 **Беларушчына ў інтэрнэце**. С.Шупа пра знойдзеную ім у сеціве на аўкцыёне кнігу Ф.Скарыны.

1997.12.21 **Спадчына «жалезнага Фэлікса»**. С.Харэўскі пра помнікі Ф.Дзяржынскаму. З.Бартосік пра Дзень беларускага кіно. А.Лукашук пра сваю новую кнігу «За кіпучай чэкісцкай работай»: «Начальнік Старобінскага НКВД Макар Гарбачэўскі за адзін толькі суботні дзень 18 верасня 1937 году выпісаў ордэры на арышт сямідзесяці чалавек. Польскія шпіёны, удзельнікі антысавецкага супраціву, усе гэтыя «ворагі народу» напавер аказваліся звычайнымі сялянамі. Яны яшчэ спрабавалі выбрацца з Магілёўскай турмы і зь сібірскіх лягераў, пісалі апэляцыі. Але на шляху гэтых перапісак стаяў той самы Макар Гарбачэўскі, які перабраўся ў Менск і стаў намесьнікам Цанавы».

1997.12.28 **Леў Вітан-Дубейкаўскі**. Занатоўкі С.Харэўскага да 130-х угодкаў архітэктара. Агляд тэатральнага жыцьця — З.Бартосік.

1998.01.04 **100 беларускіх кніг 20 стагодзьдзя**. Апытаньне «Нашае Нівы». Агляды тэатраў і выставаў З.Бартосіка і С.Харэўскага.

1998.01.11 **«Наша Пані памерла»**. З.Бартосік пра юбілейны паказ «Камэдыі» К.Марашэўскага ў Альтэрнатыўным тэатры. С.Харэўскі пра «славянізацыю» культурнай прасторы ў Беларусі. Пра ўлюбёныя беларускія імёны: Ул.Арлоў, С.Астраўцоў, Я.Максіміук.

А.Антанян: «Наша Пані» — гэта такая гульня. Дзіўная, змрочная, чароўная гульня, якая давала нам, дзецям-падлеткам, перажываньні, якія па сёньня здзіўляюць сваёй сапраўднасьцю. Сцэнар просты. Трэба было набраць шэсьць

ахвочых у адным пакоі, ссунуць два ложка. Выбраць кагосьці на ролю Пані. Ён клаўся на ложак, заплюшчваў вочы, складаў на грудзёх рукі, як нябожчык. Усе астатнія кленчылі каля яго і падкладалі па два пальцы рук пад нерухомае цела Пані. Вылучалася сьвятло, і адзін з удзельнікаў пачынаў рытуал. Ён прамаўляў замагільным голасам: «Наша Пані памерла...» Мы па чарзе паўтаралі: «Наша Пані памерла». Вядучы цягнуў далей: «Але мы яе хаваць ня будзем. Хай яе хаваюць злыя духі. Хай яна стане лягчэй за лебядзіны пух. Амэн». Кожная з гэтых фразай кацілася рэхам: «Але мы яе хаваць ня будзем...» Пасьля апошняга слова лёгка, як пярынку, на двух пальчыках, падымалі цела Пані ўверх. Мне ўсяго пару разоў давялося пабыць у ролі нябожчыцы. Уражаньне ад імкліва-лёгкага пад'ёму да столі, калі вочы самі расплюшчваюцца ад сполаху, калі цела забываецца на існаваньне зямнога прыцягненьня й імкнецца дагары, — неверагоднае. Тваё цела завісае ў паветры. У гэткім стане ты знаходзіцца ўсяго нейкую хвілю. І пасьля рэзка падаеш на рыпучыя спружынныя ложкаі.

1998.01.18 **Рэспубліка Радзіма**

1998.01.25 **Уладзімер Высоцкі**. 60-я ўгодкі нараджэньня. З удзелама С.Сокалава-Воюша, З.Бартосіка, С.Харэўскага, А.Антаняна.

1998.02.01 **Сучасны фальклёр**. А.Антанян пра ліст ад брата. З.Бартосік пра беларускі акцэнт. С.Харэўскі — пра паштовыя клішэ нацыянальных герояў: «У Вільні сьнег... Я стаю ля мальбэрта і, згадваючы колішні свой занятак, пішу партрэт Аляксандра Ўласава. Сьнег пасяляе ў душы ўрачытасьць, а асоба Ўласава ўвасабляе высакародзтва. Першае, што легла на палатно, — вусы, бялюткі каўнер і чорны галыштук. Тьтан беларускага адраджэньня меў атлетычную паставу, але пры гэтым не цураўся сьвецкага кшталту... Зайшоў брат. Заўважыўшы, што фарбамі пахне на ўвесь пад'езд, запытаўся, чый будзе партрэт — Багушэвіча ці Купалы? Як для Багушэвіча вусы кароткія, як для Купалы — завялікія...»

- 1998.02.08 «Залатое кальцо Беларусі». С.Харэўскі аналізуе праект аднайменнай СЭЗ.
- 1998.02.15 **Вострая Брама Расёмон**. Беларуская японскія падабенствы.
Сюжэт Караткевічавага «Нямоглага бацькі» для беларускай літаратуры досыць экзатычны. У вёсцы існуе закон, каб старых бацькоў, якія ўжо з работнікаў ператварыліся ў едакоў, уласныя дзеці вывозілі ў пушчу і там пакідалі ці то на зьездзень не дзікім зьвярам, ці то на галодную сьмерць. Тое самае — у Шахя Імамуры, у «Легендзе пра Нараяму». У абодвух творах сынам настае час выпраўляць бацькоў на паміраньне: японцу — маці, беларусу — бацьку. Цікава, што і там, і там сыны носяць сваіх старых на плячах. Але самае цікавае, што ў абодвух творах сыны пайстаюць супраць нялюдзкага закону.
«Нямоглы бацька» — зусім невялікая літаратурная казка, а «Легенда пра Нараяму» — маштабнае маляўнічае кінапалатно. Сваёй калярытнай шматфарбавасьцю яно нагадала мне «Людзей на балоце», якіх Віктар Тураў зьняў таксама ў пачатку 1980-х. Калі ўявіць сабе, што Тураў зьняў свой фільм не паводле Мележа, а паводле Караткевічавага сюжэту, мы б атрымалі ў пачатку 80-х унісон сусьветнай культуры. У адным часе сышліся б дзьве «Легенды пра Нараяму» або два «Нямоглыя бацькі» — беларускі і японскі. Інакш кажучы, у нас на пачатку 80-х склаліся перадумовы стварыць свой кінэматаграфічны шэдэўр. А японцы, якім дасталіся канскія ляўры, далі красамоўнае сьведчаньне нашага нешанцунку.
- 1998.02.22 **Культурная экспансія**. З удзелам С.Харэўскага, А.Антаняна.
- 1998.03.01 **Перанос парэштак М.Багдановіча зь Ялты ў Менск**. Спрэчкі культурнікаў. З удзелам А.Сямёнавай, С.Сокалава-Воюша, А.Бяляцкага, Данчыка, А.Мінкіна, С.Харэўскага, З.Бартосіка.
Само сабою перанясеньне костак, калі яно нічым не адухоўленае, — гэта ўсяго толькі фэтыш. Калі духоўны чын і сумоўе з памерлым геніем ператвараюцца ў дачыненні з косткамі, — гэта не

- адраджэньне, а руціна. І для таго, каб здзейсніць акт перазахаваньня Багдановіча, каб наблізіць, а не забіць легенду, каб зноў адкрыць Паэта, а не закрыць пытаньне, для гэтага самая Беларусь павінна дасягнуць такога мэтафізычнага гучаньня, такога ўсеагульнага нацыянальнага ўздыму, такога апатэозу ўсенароднае любові да роднага слова і родных сьвятыняў... Словам, стаць Беларускай Багдановіча.*
- 1998.03.08 **Беларусь і фэмінізм**. З удзелам С.Харэўскага.
- 1998.03.15 **«Беларускія народныя крыжы»**. Пра кнігу М.Раманюка. З.Бартосік пра пошукі беларускіх надпісаў на вясковых кладах. С.Харэўскі пра вандалізм на могілках.
- 1998.03.22 **Чырвоны дзень календара**. З.Бартосік пра прэм'еру «Тытаніка». Агляд выставаў — С.Харэўскі.
У чалавека, знаёмага з гісторыяй, Акт 25 сакавіка 1918 году выклікае амаль фізіялягічную рэакцыю. Сьціскаецца сэрца, да горла падступае камяк, ледзь не закладае вушы. Нібы стаіш на самым краі небасяга, або ставіш на карту жыцьцё... Літаральна па днях і гадзінах фантастычная ідэя небывалае ў сьвеце дзяржавы высьпявае ў бясконцых спрэчках людзей, якія ўзялі на сябе ўсю адказнасьць за лёс мільёнаў. І ўрэшце ідэя матэрыялізуецца, перамагае. Псыхалягічнае адчуваньне нагадвае стан парадзіхі. Хочацца крычаць, бо ўсё на сьвеце перапайняе цябе, боль і радасць уперамешку. Яны даюць жыцьцё таму, чаго ніколі яшчэ не было. Яны так вырашылі, і раптам усе зразумелі, што Беларусь — гэта дзяржава, і што інакш яно і ня мусіла быць. Цуд нараджэньня нагадвае казку. Така Карла Стругаў бярвяно, і раптам яно загаварыла. Нездарма дзень стварэньня ў кожнай краіне — самае дарагое сьвята. Аднак вось дзіця нарадзілася, і яго ўжо можна забраць у маткі, «апрыходаваць» у камуну — будзённа і бяз стрэсаў, бяз болю і радасьці перайменаваць. З гэтага моманту яно — БССР. Яшчэ адна савецкая рэспубліка, якая, зразумела, ніколі б не

нарадзілася ў штабах Кнорына і Мясьнікяна, дзе ўсяляк змагаліся з ідэяй самастойнасьці Беларусі. Падобнае да парадзішынага хваляваньне назіралася і ў 1991-м, калі Вярхоўны Савет абвясціў сувэрэнітэт. Таксама ж для большасьці было стрэсам — якая там Беларусь — краіна? І таксама, нарадзілі, амаль што ад страху, а гадаваць узяліся іншыя. Бяз болю і радасьці. І таксама стваральнікі апынуліся хто ў апале, а хто ў эміграцыі. Чамусьці не шанцуе ў нас нарадзіхам. Магчыма, наступнае пакаленьне ўжо ня будзе так неабачліва нараджаць. Ды і ідэя незалежнасьці павінна выклікаць меней стрэсу ў народзе. Як-ніяк грамадзяне Рэспублікі Беларусі. І нашпарты маем сапраўдныя...

1998.03.29 **Сьмех па-беларуску.** Занатоўкі З.Бартосіка і С.Харэўскага. З удзелам Р.Бардуліна, В.Сёмухі, Ул.Халіпа, Л.Баршчэўскага.

Калі чалавецтва сапраўды сьмеючыся разьвітаецца са сваім мінулым, дык, выходзіць, сьмяяцца можна і з Курапатаў, і з Чарнобылю... Толькі каб было сьмешна. Калі вам ня сьмешна ці вас гэта абражае, значыць, адно з двух: або сьмех быў зроблены нясьмешна, або прычына ў вас саміх — у адсутнасьці пачуцьця гумару. Сьмех, нават самы зубаскальскі, нельга забараняць. Заўсёды карысна падумаць, чым выкліканы той ідыёцкі жарт, і самакрытычна прааналізаваць — ці ня ў вашым асабістым ідыятызме хаваецца прычына такой ацэнкі.

1998.04.05 **Крыху нянавісьці для паўнаты жыцьця**

1998.04.12 **Ігнат Абдзіраловіч.** Дасьледаваньне А.Антаняна. Занатоўкі З.Бартосіка пра загадку расейскай душы і С.Харэўскага пра вёску.

1998.04.19 **Бела-русіфікацыя.** Расейцы ў Беларусі. З удзелам А.Антаняна, З.Бартосіка, С.Харэўскага. Нацыянальная адметнасьць бароніцца тады, калі ёсьць прэсінг іншанацыянальнага асяродзьдзя. А тут — расейскамоўныя сярод расейскамоўных, так бы мовіць, страчаюць пільнасьць. І ўжо незразумела, хто каго перайначвае. Русіфікаваная Беларусь становіцца вялікай падманкай для

расейскага чалавека. І першы паказчык таго, што ён страчвае сваю этнічную адметнасьць, сваю расейскую душу — тое, што ён у Беларусі не стварае сваёй расейскай культуры.

1998.04.26 **Незаўважаны Чарнобыль.** З удзелам А.Антаняна, З.Бартосіка, С.Харэўскага.

...Можна і так паставіць пытаньне: наш сапраўдны Чарнобыль — гэта наша начальства. Толькі вось каторае? Сьлюнькоў? Кебіч? Лукашэнка? Назіраючы, як бестурботна шпацыруе сёньня па вуліцы Пуліхава чарнобыльскі бос ЦК КПБ, я бачу, што ніякі маральны клопат не кладзецца ценом на ягоны заўсёды насуплены твар. І тады я думаю пра тое, што ў нашай краіне ня толькі начальства ператварыла катастрофу ў прафанацыю, але й грамадства дазволіла начальству гэта зрабіць. У выніку Чарнобыль не хвалюе нікога. А той, у каго дактары знайшлі лейкемію і вытлумачылі яе Чарнобылем, разумее, што застаўся са сваёй бядою сам-насам, бо ўсім ён абьякавы настолькі ж, наколькі яшчэ ўчора ахвяры радыяцыі былі абьякавыя яму самому. Не прасі спагады, не шукай ратунку. Няма ў каго і няма дзе.

1998.05.03 **Мінулая вайна з гледзішча нацыянальных інтарэсаў.** С.Харэўскі пра партызанскую тэму ў мастацтве.

1998.05.24 **Маё пакаленьне.** З удзелам С.Сокалава-Воюша, В.Вячоркі, А.Лукашука, С.Харэўскага, А.Глёбуса.

1998.05.31 **«Страчаная спадчына».** Перадача пра кнігу. З удзелам В.Калніна, Ул.Дзянісавы, Ул.Арлова... А.Глёбус: «Я сяджу ў Менску, гляджу на гэты вялікі горад і разумею, што гэта не зусім беларуская сталіца. І каб гэтую сытуацыю зьмяніць, я б перанес сталіцу зь Менску ў Наваградск. Адпаведна я б правёў рэстаўрацыю і рэканструкцыю наваградзкага замку. Гэта быў бы сымбаль нашай дзяржавы, гэта была б наша сталіца. Не адміністрацыйная, як Менск, не духоўная, як Вільня, якая ўжо ня мае да нашае дзяржавы амаль ніякага дачыненьня, а гэта была б наша нармаль-

ная невялікая эўрапейская сталіца нармальнай дзяржавы».

С.Харэўскі: «Пераносы сталіцаў — справа ня новая ў сусьветнай практыцы. Менавіта дзеля сьцьверджаньня ідэалаў незалежнасьці свае сталіцы вынеслі з былых каляніяльных цэнтраў ЗША, Канада, Аўстралія, Новая Зэляндыя, Бразылія, Індыя, Казахстан. У Эўропе зьмянілі свае сталіцы Галяндыя й Нямеччына».

З.Пазьняк: «У Беларусі безьліч здабыткаў архітэктуры былі сьвядома і спэцыяльна зьнішчаныя расейцамі з мэтай русіфікацыі, таму ў нас поўная рэканструкцыя, нават без дакумэнтальнай асновы, павінна лічыцца цалкам апраўданым мэтадам. У 60-м годзе, напрыклад, бальшавікі ўзарвалі ў Менску храм, дзе адбылася найвялікшая падзея беларускага адраджэньня 20-га стагодзьдзя — аб'яўленьне ў 42-м годзе Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы. На гэтым месцы пабудавалі гмах рэспубліканскай пракуратуры. Дык што мы павінны будзем рабіць? Глядзець на пракуратуру? Не. Мы ўзарвем яе гэтак жа, як яны ў 60-м узарвалі храм і адбудуем гэты храм. Ім было трэба ўзрываць, дык вось нам трэба будзе адбудаваць».

1998.06.07 **Сьвятло, зашыфраванае ў смуге**

1998.06.14 **Мёртвы хапае жывога.** Судовы працэс «Нашай Нівы». Гутарка С.Шупы з М.Падгайным, А.Лукашанцам, А.Жураўскім і В.Вячоркам.

1998.06.21 **Вобраз краіны, адлюстраваны ў нас.**

С.Харэўскі пра «букіністычную афэру» ў Вільні. З.Бартосік пра прыгоды расейца ў Менску. З удзелам С.Сокалава-Воюша.

... Рысу пад сёньняшнім вобразам Беларусі падвёў слауты польскі інтэлектуал, рэдактар «Gazety Wuborczej» Адам Міхнік. Ён раснавеў эўрапейскім журналістам, партугальцам ды бэльгійцам пра Беларусь. Гэта цудоўная краіна, якую мы, палякі, вельмі любім, — сказаў Міхнік. — Гэта краіна, якая дала сьвету пісьменьніцаў Васіля Быкава і Алеся Адамовіча, які напісаў слауты нарыс «Вандэя перастройкі», а таксама Сакрата

Яновіча, які жыве ў нас у Польшчы, і Касю Камоцкую. Італьянцы з нарвэгамі акуратна занатоўвалі гэтыя прозьвішчы ў свае нататнікі. Заўтра яны напішучь у сваіх газэтах пра цудоўную краіну і яе выдатных творцаў.

1998.06.28 **Лета-1998.** З.Бартосік пра паездку ў Маладэчна. Апавед С.Квяткоўскага пра сон у Купальскую ноч. С.Харэўскі пра менскія мэмарыяльныя табліцы.

1998.07.05 **Нобэль — Чарнобыль наадварот.** З удзелам А.Лукашука, Ул.Арлова, З.Пазьняка, А.Антаняна, З.Бартосіка.

С.Харэўскі: «Польскае пасольства ў Менску наладзіла вечарыну, прысьвечаную нобэлеўскай ляўрэатцы 1996 году Віславе Шымборскай. Як і мае быць, было запрошана колькі літаратараў, перакладчыкаў, журналістаў з культурніцкіх выданьняў. Ці ня самымь калярытным удзельнікам тае вечарыны быў стары прыяцель паэткі Янка Брыль: «Я знаёмь зь Віславаю, бадай, болей, чым хто з прысутных, ад 1952 году. Тады мы добра кантактавалі. Разам з польскімі раўналеткамі мы распрацоўвалі мэтад сацыялістычнага рэалізму». Пасьля сьпеваў і дэклямацыяў пад раяль пані амбасадарка Эльжбэта Смулкова прапанавала па трэцяй чарцы. Прысеўшы ва ўтульны фатэль, спадар Брыль зайважыў: «Але ж і пашанцавала ёй! Зрэшты, палякі зайсьці былі джэнтэльмэнамі. Ёсьць у іх тры нобэлеўскія ляўрэаты, нарэшце прапусьцілі наперад жанчыну».

1998.07.12 **Эфэкт кулі.** Мэтад Кашпіроўскага. З.Бартосік пра сьвята 3 ліпеня. С.Харэўскі пра сэксуальнасьць і дзяржаўную палітыку. С.Квяткоўскі пра вёску.

1998.08.02 **Партрэт Дарыяна Грэя.** Беларускія пісьменьнікі наведалі прэзыдэнта... Вулічнае апытаньне С.Квяткоўскага. С.Харэўскі пра досьвед чытаньня беларускай літаратуры.

1998.08.09 **«Вандроўкі па Вільні».** Да выхаду кнігі Лявона Луцкевіча. Вулічнае апытаньне ў Менску пра Вільню С.Квяткоўскага. Згадка пра Л.Луцкевіча — С.Харэўскага і З.Бартосіка:

«Неяк, бадзяючыся па віленскіх кавярнях з адным сваім літоўскім прыяцелем, што на правах гаспадара вырашыў здзівіць мяне тутэйшым джынам, ды выпадкова сустрэўшы Лявона Луцкевіча, я абмяняўся зь ім параю словаў. Па-чуўшы беларускую гаворку, літовец нямаля здзівіўся: «Что, и этот дедушка тоже приехал из Гомеля?» «Ды не, — адкажаў я, — гэта мы тут з табою турысты з розным стажам, а ён на гэтых вуліцах гаспадар».

1998.08.16. **Новы Наваградак.** Перанос сталіцы. З удзелам З.Бартосіка, С.Квяткоўскага, С.Харэўскага.

Беларусы ў гісторыі мелі чатыры сталіцы: Полацак, Наваградак, Вільню й Менск. Полацак — самая старая сталіца Ёсяслава Чарадзея і асьветніцы Эўфрасіні. Наваградак — калыска і першая сталіца Вялікага Княства Літоўскага. Вільня — горад Гедыміна, Скарыны, філяматаў, Каліноўскага, «Нашай Нівы», сталіца новае беларушчыны, яшчэ несавецкай. Менск — сталіца БНР, пасля БССР, і сёння — РБ. Пры гэтым найдаўжэйшая ў часе наша сталіца — Вільня — 500 гадоў, а найкарацейшая — Менск — 80.

1998.08.23 **Прага-1968.** З удзелам С.Квяткоўскага (апытаньне), С.Харэўскага — пра сьпеўную рэвалюцыю ў Літве і З.Бартосіка — пра «негазэтныя» факты рэчаіснасьці:

«...На маіх вачах і ў маім часе адбываюцца, на першы погляд, нашмат менш зайважныя й вартыя ўвагі падзеі, пра якія салідныя газеты ня пішуць. У менскую электрычку сеў звычайны з выгляду дачнік, з тым толькі адрозьненнем ад астатніх, што пачытаць у дарогу ён узяў нашаніўскую кніжку «Гарт». А ў Баранавічах, дзе нядаўна выйшаў культурніцкі альманах з назваю «Рыцар Свабоды», маладыя аматары роднага слова набілі морду мясцовым баркашоўцам. А ў Рэчыцкім каледжы апошні збор БПСМ быў прысьвечаны бічаванню аднаго з вучняў, які амаль год мужна мыў падлогу роднае аўдыторыі сённяшнім дзяржаўным сьцягам. І такіх негазэтных фактаў

па ўсёй краіне штодня набіраецца ўсё больш. За ім пры жаданьні ўжо можна разгледзець літаратурныя сюжэты новых кніг».

1998.08.30 **«Як я правёў лега».** Кола чытанья. З удзелам С.Квяткоўскага, З.Бартосіка і С.Харэўскага.

1998.09.06 **Перад будучыняй.** С.Харэўскі аб праекце новай менскай тэлевежы. Вулічнае апытаньне С.Квяткоўскага. З.Бартосік пра факсыміле зборніка М.Гарэцкага «Рунь».

1998.09.20 **Сымболіка свабоды (1).** З удзелам З.Бартосіка, С.Харэўскага.

Калі ў пачатку 1980-х Роналд Рэйган сказаў сваю знакамітую фразу пра тое, што ёсьць рэчы, больш важныя за атамную вайну, у нас яго не зразумелі. Краіна — ад высокіх кабінатаў да самага простага застолья — жыла пад лэзунгам: галоўнае, каб не было вайны. Адзін аднаму жадалі сіняга неба над галавою, над заводамі вывешвалі лэзунгі «Мір — мір», малявалі галубкоў. Між тым, Рэйган пад больш важнымі рэчамі меў на ўвазе свабоду.

С.Квяткоўскі: Наколькі свабодныя людзі атачаюць нас у штодзённым жыцьці? Свабода — гэта... Працягнуць фразу я прапанаваў мінакам на менскіх вуліцах. Вось адказ маладога бізнэсмэна, які ніколі не працаваў на дзяржаву: — Адно пытаньне — на які ланцуг нас адпусьціць дзяржава, другая праблема — на які ланцуг ты сябе адпусьціш сам. Вось і ўсё. Я цалкам вольны — ланцуг перасечаны. Жыву для сябе, думаю, як хачу. Ні ад каго не залежу, нават ад вашага інтэрвію...

1998.09.27 **Сымболіка свабоды (2).** З удзелам А.Лукашука, А.Глёбуса і С.Сокалава-Воюша.

1998.10.04 **Шоў-бізнэс.** З удзелам А.Антавяна, С.Харэўскага і З.Бартосіка.

1998.10.11 **Жазз Сарамата.** Пра ляўрэата літаратурнага Нобэля. Эсэ С.Харэўскага пра мікрараён: «Усьлед за пісьменьнікам-утаністам Кампанэла, аўтарам кнігі «Горад Сонца», ідэальныя гарады пачалі прыдумляць і дойліды. Казачныя паселішчы мусілі быць прыгожымі, чыстымі і ўтульнымі. Але то войны, то хваробы, то брак сродкаў заміналі

ажыцьцявіць гэтыя праекты. Нарэшце такая магчымасць з'явілася ў Беларусі, куды на запрашэнне Радзівіла Сіроткі прыехалі тыя самыя летуценьнікі-дойліды й пабудавалі новы Нясвіж. Першы горадабудаўнічы комплекс, створаны паводле адзінага праекту, які спалучаў у сабе вытворчыя, адміністрацыйныя й жыллёвыя функцыі, альбо, як кажучь сёння, мікрараён, з'явіўся ў нас яшчэ ў 1583 годзе. Беларусь стала радзімай мікрараёнаў».

1998.10.25 **Дзень Мовы.** Чаму беларускія адраджэнцы ў побыце гавораць па-расейску? Адказваюць: В.Вячорка, В.Івашкевіч, І.Бабкоў, І.Гермянчук, В.Сіўчык, З.Пазыняк, Я.Брыль, Ул.Някляеў, Г.Бураўкін, С.Шупа. Вулічнае апытаньне С.Квяткоўскага пра Дзень без чужога слова. Успаміні С.Харэўскага пра беларускамоўны цыганскі табар у Менску на вуліцы Пуліхава.

А.Глёбус: Мы гаворым па-расейску, але ў душы мы ўсё адно гаворым па-беларуску.

1998.11.08 **Беларусь у паралельным часе.** Гутарка С.Квяткоўскага з А.Кулінковічам, К.Камоцкай, З.Вайцюшкевічам і Л.Вольскім. Апавед З.Бартосіка:

«Раптам на пляцоўку выплыла чырвоная й бліскучая, нібы толькі з канвэру, Аіді-цыгара, з адчыненага вакна якой на ўсю ваколіцу неслася «Вітам, панове, я Казік Пэсэцікі». Затым з аўтамабіля паказайся й сам герой песьні. Высачэзны бляндын у піжонскім скураным паліто. Знад неверагоднай велічыні капелюша віжвалі шэрыя вочы. Раптам незнаёмец накіраваўся да нас. «Я Казімір, бухгалтар раённага ТБМ», — працягваючы татуяваную руку ды выпускаючы струмень дарагога тытунёвага дыму, назвайся ён, міжвольна глядзячы на нас зверху ўніз.

У аўто сядзеў яшчэ адзін чалавек. Саракагадовы пан з акуратна зачасанымі чорнымі валасамі. Пах моцнай парфумы надзвычай пасавай ягонаму дыхтоўнаму гарнітуру з крулым значком ТБМ на штрыфэлі. «Знаёмецся, гэта наш бос. Старшыня раённай рады», — прадставіў нам свайго калегу

бляндын, калі мы патанулі ва ўтульнасці нямецкага салёну. «Спачатку едзем у гатэль. Затым сустрэча з актывам, а заўтра праедземся па школках», — пайнфармаваў бос. «І Захад нам дапаможа», — чамусьці згадалася мне.

1998.11.22 **Самапачуваньне грамадзтва.** Удзельнікі гутаркі: А.Глёбус, А.Ліпай, А.Дынько, С.Астраўцоў, Ул.Арлоў, А.Лукашук. Занатоўкі А.Антаняна і З.Бартосіка.

1998.11.29 **Напярэдадні вечнага жыцця.** Ці хацелі б вы жыць вечна? Вулічнае апытаньне С.Квяткоўскага. Апавед З.Бартосіка пра здарэнне на рацэ. Адказы А.Лукашук, К.Бандарука, С.Сокалава-Воюша:

«Уяўляю, што было б, калі б яшчэ жыў мой прапрадзед, удзельнік расейска-турэцкіх войнаў. Ну, і куды ён мне са сваім досьведам змаганьня за матухну-Расею? І куды яму я са сваім досьведам змаганьня супраць?»

1998.12.06 **Расея — аб'ект нянавісьці і любові.** З удзелам В.Кіпеля, А.Аблажэя, Г.Леха, С.Сокалава-Воюша.

1998.12.13 **Што вас асабіста звязвае з Расеяй?** Апытаньне С.Квяткоўскага. Апавед З.Бартосіка пра нечаканую сустрэчу ў Віцебску.

1998.12.20 **Маўчаньне пэртаў**

1998.12.27 **Палітыкі сьпяваюць калядкі.** З удзелам С.Багданкевіча, М.Статкевіча, Я.Лугіна, Г.Лыча, А.Дабравольскага, В.Івашкевіча, А.Бяляцкага, В.Вячоркі. Вулічнае апытаньне С.Квяткоўскага: Ці сьвяткуюць менчукі Каляды? Апавед З.Бартосіка пра Парыж.

1999.01.03 **Усё наадварот.** Што такое Новы год? З удзелам А.Глёбуса і З.Бартосіка.

1999.01.10 **1999—1899: ста гадоў як не было.** Занатоўка З.Бартосіка пра Захараўскую вуліцу. Вулічнае апытаньне С.Квяткоўскага: Ці хацелі б вы быць падобным да прэзыдэнта РБ? С.Харэўскі пра менскіх губэрнатараў.

1999.01.17 **Я — славянін. Што гэта значыць?** Вулічнае апытаньне С.Квяткоўскага. С.Шупа пра славянскія

мовы. С.Харэўскі пра славянскія сымбалі. З.Бартосік пра баксэрскі турнір.
...Беларускі гісторык і археолаг мінулага стагодзьдзя Адам Кіркор піша, што нашыя продкі-славяне мелі звычай пасьля сьмерці мужа забіваць і ягоную жонку, а таксама маленькіх дзяцей і ўсіх хавалі разам. Прычым дзяцей, тапілі, і тапілі хамусьці разам зь пёўнямі. Якое гэта мае дачыненьне да сёньняшняга славянскага братэрства? — спытаецца вы. А якое дачыненьне гэтае братэрства мае да нас?..

1999.01.24 **Бібліятэка «Фрагмэнтаў»**. Гутарка С.Квяткоўскага з І.Бабковым. Водгук С.Харэўскага на кнігу В.Акудовіча «Мяне няма».

Увесь сьвет лютуе або пратэстуе ў справе Піначэта, хоць у Гішпаніі, дзе яго мусяць судзіць, пасьля 70 гадоў турэмнае зьнявольненьне не прадугледжана. Гэта значыць, што Піначэту ў кожным разе гарантаваная спакойная старасьць і магчымасьць апраўдваць перад сьветам свой жыцьцёвы выбар. У той самы час ягоны раўналетак Старавойтай яшчэ да суду сядзіць у жалезнай клетцы ва ўласнай краіне, дзе паважны ўзрост не зьяўляецца аргумэнтам.

1999.01.31 **Што аб'яднае нас?** З удзелам А.Надсана, Н.Дударавай, С.Харэўскага, С.Сокалава-Воюша, А.Мальдзіса, В.Трыгубовіч. З.Бартосік пра скарачэньне насельніцтва на 25 адсоткаў.

1999.02.07 **Славамір Адамовіч. «Плавільшчыкі расы»**. Водгукі на кнігу. З удзелам С.Харэўскага, А.Мінкіна. Апавед З.Бартосіка:
«...Але летась, на вечаровай узьбярэжнай паміраючага крымскага курорту, куды нас занес журналісцкі лёс, я ізноў глядзеў на яго, нібы ўпершыню, дзівячыся, як парою дакладна могуць супацьці вобраз і відарыс, зьмест і форма. І справа тут ня ў моры, не ў вясёлых гуках джаз-банды, што разносіліся далёка ўздоўж берагу, і не ў аскепках прамінулае эпохі — усіх гэтых балясінах ды калянадах. А ў тым, дзеля чаго жывуць паэты. Ён убачыў сваю музу. Яна, тыповая пастаральная пастушка зь вялікімі блакітнымі вачыма, гандля-

вала нейкімі бяхітраснымі сувэнірамі і найрад ці чакала сустрэчы з кавалерам у ядвобным гальштуку. Дагэтуль незвычайна ашчадны, ён скупіў ледзь не палову яе тавару й павёў у бліжэйшы дансінг. Яна, у сваёй паркалёвай сукенцы і танных сандалетах, і ён, у шырокага пакрыю гарнітуры і ў капелюшы, сярод джынсы, скуры ды аглушальных дэцыбэлаў, выглядалі пэрсанажамі з даўно забытага кіно. Ён тэатральна запрасіў яе на танец пад нейкую папсовую драбядзень, што неслася з магнітафону. Нягледзячы ні на што, у ягоным танцы ўсё роўна ўдавалася «Рыо-Рыта»...

1999.02.14 **Беларускія філіі і фобіі**. С.Харэўскі пра тое, каго любяць і ня любяць беларусы. З.Бартосік слухае радыёп'есу пра фашыстаў. Занатоўкі С.Квяткоўскага:

«Неяк мне давалося пачуць, што адваротны бок так званай беларускай талерантнасьці — гэта бытавая ксэнафобія, а сынонім славутай беларускай памяркоўнасьці — звычайная абыякавасьць. Ня дзіва, што ў колішнім СССР беларусы былі любімчыкамі, кшталту славутага чырвонца, які «падабаецца ўсім». Такое паўінфантаўнае адчуваньне па-ранейшаму кіруе многімі нашымі суграмадзянамі і сёньня. Тым часам рэйтынг беларусаў пачаў падаць, прычым, ня толькі ў палякаў ці літоўцаў, для якіх непрымальная татальная стагнацыя РБ. Украінцы расчараваныя дэкларатывнай русафіліяй браткоў-беларусаў, а «любеобильны» расейцы незадаволеныя беларускай шлюбнай нерашучасьцю і спажывецкім падыходам да сьветлай ідэі аб'яднаньня...»

1999.02.28 **Наша супольная адказнасьць**. З удзелам Б.Пякарскай, В.Гідрановіча, Я.Лапаткі, М.Бусла, З.Бартосіка, С.Харэўскага, С.Квяткоўскага.

1999.03.07 **Мэмуарны бум**. З удзелам З.Бартосіка, С.Сокалава-Воюша. С.Харэўскі пра ўспаміны мастакоў:
«Аднаго разу мэтра зь векапомным барэтам на сівой шавялюры перастрэў на вуліцы другі мастак, Уладзімер Адамчык, таксама ў барэце. «Вельмі зьмястоўную і цікавую кнігу Вы напісалі, Заір

Ісакавіч, — сказаў мастак Адамчык. — Але чаму Вы не напісалі пра тое, як ляпілі Сталіна?» «Як мая кніга завецца? — пытаньнем на пытаньне адказаў скульптар. — «Тое, што помніца»? А пра Сталіна ня помніца...» Крыху сцакаўшы, дадаў, праўда, ужо не сваімі словамі: «Трэба браць з гісторыі агонь, а ня попел...»

1999.03.14 **У чым наша крыўда.** З удзелам С.Сокалава-Воюша, С.Харэўскага, А.Сідарэвіча, І.Бабкова, А.Глёбуса, С.Квяткоўскага.

1999.03.28 **Рэцэпт цуду.** З удзелам С.Сокалава-Воюша, Л.Баршчэўскага, А.Анціпенкі, Л.Акаловіча.

Успамін З.Бартосіка:

«...Я жыў тады з маці ў вялікім горадзе на Волзе. Даходжаў другую чвэртку трэцяй клясы, чакаў новага 1979 году ў зімовых вакацыяў, ды насіўся з клошкіаю па двары разам з аднагодкамі. І аднойчы, загнаны маці дадому, пачуў ад яе дзіўную навіну. Не зусім зразумелую, але ад таго яшчэ больш радасную. Яна сказала, што Новы год мы будзем усёй сям'ёй сустракаць у Беларусі, дзе бацька атрымаў працу, і дзе мы цяпер будзем жыць. «Эх, і шанцуе ж некаторым», — менавіта такою была рэакцыя маіх знаёмых на гэтую навіну. Я дакладна памятаю, што слова «Белоруссия» ў мяне ніяк не асацыявалася са словам «Россия». У гэтай «русси» на канчатку мне чулася нешта «з італьянскай оперы». Экзатычны край з кніжак Джаньні Радары. Я нават асабліва не задумваўся, у якім гэта ўвогуле баку?

Але чаго я зусім не чакаў — дык гэта ўвагі да маёй пэрсоны з боку дарослых. Прадаўшчыца малочнай крамы адкрыла мне, што там, куды я еду, зайсьдзі ёсьць сьмятана й масла. Ня кажучы пра кілбасу. Настаўніца з паралельнае клясы, як высветлілася, сама была адтуль, і ласкава мяне папярэдзіла, што ў беларусаў «очень грубый язык». Дагэтуль мне казалі, што самая грубая мова ў немцаў. Алькагалічка-суседка, славуная тым, што забіла «па п'яні» ўласнага мужанька, наведаміла, што няма людзей, дабрэйшых за беларусаў... Адным словам, я ехаў у цёплы край, дзе добрыя людзі

штодня ядуць кілбасу са сьмятанаю й размаўляюць амаль па-нямецку...»

1999.04.04 **Пошукі праўды.** З удзелам М.Пачкаева, А.Лукашука, З.Бартосіка, С.Харэўскага. Які-небудзь статыстычны ангелец або амэрыканец жыве небагата, працуе з напругаю сіл, часам напіваецца, часам лупцуе жонку... Словам, нічым не адрозьніваецца ад звычайнага беларуса. Але. Ва ўяўленьні беларуса недзе ёсьць лепшае жыцьцё, недзе там, дзе жыве ангелец або амэрыканец, а ва ўяўленьні ангельца або амэрыканца лепшае жыцьцё можа быць толькі на нябёсах.

1999.04.11 **Беларускае пагаемнае.** З удзелам З.Бартосіка, С.Харэўскага, А.Дынько, С.Квяткоўскага.

1999.04.18 **Нашы жыцьцёвыя арыенціры.** З удзелам С.Сокалава-Воюша, В.Івашкевіча, П.Севарынца, А.Бяляцкага, Ул.Коласа, Л.Баршчэўскага, А.Марачкіна, М.Чарняўскага, С.Квяткоўскага. Занатоўкі З.Бартосіка пра літаратурных герояў і С.Харэўскага пра ідэалы.

1999.04.25 **Хэпі-энд для Чарнобылю.** Параўнаньне твораў У.Голдынга і В.Быкава. З удзелам А.Лукашука, Г.Сагановіча, В.Лістратава, А.Клешчука, З.Коласа, З.Бартосіка і С.Харэўскага.

1999.05.02 **Мяжа краіны.** З удзелам З.Бартосіка, С.Харэўскага і С.Квяткоўскага.

1999.05.09 **Другая сусьветная вайна.** Сучасны погляд. З удзелам З.Бартосіка і С.Харэўскага. Апытаньне С.Квяткоўскага.

1999.05.16 **Панарская бітва (1831)**

1999.05.23 **Жахі гісторыі. Грунвальд.** З удзелам Г.Сагановіча, З.Бартосіка і С.Харэўскага. Апытаньне С.Квяткоўскага.

1999.05.30 **Менскае лета.** З удзелам З.Бартосіка і С.Харэўскага.

1999.06.06 **Літаратура-пракуратура**

1999.06.13 **Сучасная моўная палітыка.** З удзелам З.Бартосіка і С.Харэўскага.

1999.06.20 **Іспыт зь беларускай гісторыі.** З удзелам Г.Сагановіча, С.Харэўскага, С.Квяткоўскага, Ул.Арлова.

Сын Міндаўга Яўнут, — кажа беларускі пад-

ручнік, — заступіў на вялікакняжскіх пасадах пасля бацькі і сядзеў, пакуль ня быў скінуты братамі, тады ўцёк у Масковію, прыняў праваслаўе і быў названы Іванам, вярнуўся дадому і атрымаў ва ўладаньне Заслаўе. Паводле літоўскага падручніка, Яўнуціс уцёк у Польшчу, а па вяртаньні атрымаў Трокі...

- 1999.06.27 **Бязьлюдная Беларусь**. Вандроўка на Гарадоччыну. З удзелам Г.Сагановіча, З.Бартосіка, С.Харэўскага.
- 1999.07.04 **Боязь Захаду**. З удзелам З.Бартосіка, С.Харэўскага і С.Квяткоўскага.
- 1999.07.11 **Анталёгія беларускага ўчынку**. Г.Сагановіч пра князя Багуслава Радзівіла, С.Харэўскі пра Напалеона Орду, А.Лукашук пра Янку Філістовіча, З.Бартосік пра аднавайскоўца Немца.
- 1999.07.18 **Саюз пісьменьнікаў сёння**. З удзелам С.Адамовіча. Занатоўкі С.Харэўскага пра менскую вуліцу Фрунзэ.
- 1999.07.25 **Літаратурны сюжэт нашага часу**
- 1999.08.01 **Забытыя адрасы беларушчыны**. З.Бартосік пра фальварак Мігаўку, з удзелам М.Шнэйдэра. С.Харэўскі пра дом П.Сергіевіча ў Вільні, з удзелам Ф.Нюнькі, Я.Вайтовіча і Ул.Скараходава.
- 1999.08.08 **Крыж Эўфрасіні**. З удзелам С.Харэўскага, Ул.Арлова, А.Лукашука, А.Мальдзіса:
«*Мне падказвае ўнутраны голас, што ён у Эрмітажы. Відаць, напросту ніхто ня хоча ўзяць на сябе адказнасьць за тое злачынства...*»
- 1999.08.15 **«Песьняры»**. З удзелам С.Харэўскага.
- 1999.08.22 **Восеньскі мінор**. А.Антанян пра «Разьвітальную аповесьць» В.Адамчыка. С.Харэўскі пра вобраз Свабоды ў мастацтве. З.Бартосік пра Л.Пракопчыка.
- 1999.08.29 **«Пад'езд старых кавалераў»**. Забыты адрас культуры. Занатоўкі З.Бартосіка. С.Харэўскі пра выставу С. і А.Покладаў.
- 1999.09.05 **Рэстытуцыя**. З удзелам С.Харэўскага. З.Бартосік пра сядзібу Ядвігіна Ш. у Карпілаўцы.
- 1999.09.12 **Верасень 1939-га**. С.Харэўскі пра тэму ўзьяднаньня ў мастацтве. З.Бартосік пра сыяды колішняе мяжы.

- 1999.09.19 **Аляксей Фралоў**. Гутарка С.Харэўскага.
- 1999.10.17 **«Калі сябры нас гудзяць згубаю...»** Забытае слова. З удзелам С.Шупы. С.Харэўскі пра кнігу Г.Войцік «Лявон Луцкевіч» у сэрэй «Партрэты віленчукоў».
Пісаліся «Вершы аб Вільні» ў чэскай сталіцы, дзе Жылка вучыўся ва ўнівэрсытэце. Жыў паэт у прадмесьці Прагі Радоціне, у двухпаварховым асабняку, дзе здымаў ці то пакой, ці толькі ложка. ...1925 год. У Вільні пануюць палякі і пальшчызна, але працуюць беларуская гімназія, музэй, партыі, выходзяць газэты. Беларуска Грамада налічвае 100 тысяч сяброў. Вільня мае неафіцыйны статус сталіцы Заходняй Беларусі. У Менску будуець камунізм. Жылка запыняецца над лістом Луцкевічу і выводзіць гэтую відавочна вынашаную, прадуманую і працутую фразу: «Менск — толькі этап»...
- 1999.10.24 **Сваё як чужое**. С.Харэўскі пра Марш Свабоды.
Калі прэзыдэнці заўгас Ціцянкоў на даху былога ЦК КПБ здымаў бел-чырвона-белы сьцяг і рвай язо на кавалкі, ён, магчыма, і чуў нешта пра дружыны СБМ, што маршавалі пад гэтым сьцягам у акупаванай немцамі Беларусі. Але ўжо напэўна ён ня меў ніякіх пачуцьцяў да жалезнага флагштоку, вырабленага на заводах Крупа і ўсталяванага тут фашыстамі. На нямецкі флажок быў вернуты сьцяг марыянэткавай БССР. Разуменьне непарушнасьці першага і другога — рэчаў, што сымбалізуюць панаваньне ў Беларусі чужых уладаў з цэнтрам у фашыцкім Бэрліне і камуністычнай Маскве — і радасны зьнішчальніцкі азарт у дачыненьні да рэчы, якая сымбалізуе сваё, беларускае, — гэта, на жаль, тыповыя рысы афіцыйнага ці ўвогуле палітычнага Менску. Гэткае самае пачуцьцё перажываў і беларускі савецкі дасьледчык фашызму Іван Сачанка, калі пісаў, што беларускага ксяндза Гадлеўскага расстралялі савецкія партызаны. Насамрэч, дакумэнтальна пацьверджаны факт, што змагар за беларусізацыю касьцёлу айца Вінцука расстра-

лялі нямецкія фашысты. Але для Івана Сачанкі галоўнае ня тое, хто забіваў, а тое, што забілі ворага. І тут — што савецкія партызаны, што нямецкія фашысты — нейстотна, бо гэта як бы «нашы». Хоць на ўсіх раскладках менавіта беларускі патрыёт Гадлеўскі мусіў быць для беларускага дасьледчыка сваім.

Яшчэ прыклад. Калі А.Лукашэнка ў сваіх расейскамоўных выступах згадвае апазыцыянэраў, у тым ліку і дэпутата Лябедзьку, ён з найвялікшай грэблівасьцю называе яго «змагаром». Беларускае слова тут — эўфэмізм абразьлівай лаянкі. Калі ж дэпутат Лябедзька ў сваіх расейскамоўных артыкулах імкнецца адказаць Лукашэнку адэкватна, каб чым бальчэй абразіць яго, ён піша: «Нас заставляют поверить, что только шкловская земля рождает политических деятелей, и только руководитель посредственного хозяйства способен правильно «кировать» государством».

Гэтак расейскамоўная апазыцыя пераплёўваецца з расейскамоўным афіцыёзам пры дапамозе беларускае мовы, тым самым адводзячы ёй ролю пляўка. Сваё: мова, гісторыя, сьцяг, — у гэтых прыкладах ператвараецца ў чужое, варажае. Што прымушае людзей паводзіць сябе такім чынам? На маю думку, імкненьне выступаць на баку мацнейшага — расейскага імперыялізму ці нямецкага фашызму.

1999.10.31 Дзяды'1999. З удзелам С.Харэўскага, З.Бартосіка і С.Квяткоўскага.

1999.11.07 Культура пасля камунізму. А.Дынько пра часопіс «ARCHE». А.Прасаловіч пра Якуба Коласа. С.Харэўскі пра вайну культур у часопісе «Фрагмэнты».

1999.11.14 Украінская тэма. З удзелам З.Бартосіка, С.Шупы, А.Дынько, С.Харэўскага і А.Прасаловіча.

1999.11.21 «Мутнае вока». Забыты адрас культуры. Гутарка З.Бартосіка.

Р.Барадулін: «Мутнае вока» не магло быць без Караткевіча. Я памятаю нейкі вечар, мы прынеслі з сабою нешта выпіць і ў буфэце яшчэ бралі. І Чарнабаеў Віктар Максімавіч нешта засьпяваў.

І тут, канечне, Караткевіч не ўцярапей. Як гэта яго нехта пераб'е! Наагул, Уладзімер не цярапей канкурэнцыі ні ў чым, ні ў мастацтве, ні ў выпіўцы. І вось, Валодзя тут экспромтам сваім магутным голасам пачаў сьпяваць: «Багаты чалавек каня запражэ ды й выедзе-е-е. А бедны чалавек жонку пакладзе ды й выебе-е-е. Радуйся, сарока, радуйся, варона, радуйся й ты, верабей цудатворца-а-а!» Чарнабаеў ашалеў. Там усе ашалелі. Таму што ў архірэйскім, так званым, доме, і такі царкоўны хваласьпеў, і з такім тэкстам! На гэта быў здольны толькі Караткевіч».

1999.11.28 Беражыце эліту. Нататкі С.Харэўскага пра Оскара Мілаша.

1999.12.05 Жыды: апраўданьне імя

1999.12.12 Пра што мараць беларусы? Апытаньне С.Квяткоўскага.

1999.12.19 Няміга. Пра найстарэйшую менскую вуліцу. Гутарка З.Бартосіка з Валянцінам Тарасам. Калісьці паэт Адам Глэбус выказаў думку пра горадабудаўнічую перавызначанасьць Менску, які арыентаваны на ўсход. Майляў, чалавек едзе з Масквы, шаша незаўважна ператвараецца ў гарадзкі праспэкт. Чалавек прамінае цэнтар гораду аж да плошчы Незалежнасьці і тут упіраецца ў тупік. Просты, як струна, шлях далей, на захад, распадаецца на мноства скрывуленых вулак, паваротаў і разгалінаваньняў. Каб не ўнікаць у гэтыя хітраспляценьні, падарожніку прасьцей зрабіць кола на плошчы Незалежнасьці і рушыць у адваротным кірунку — на Маскву...

1999.12.26 Урокі 20 стагодзьдзя. А.Дынько пра часопіс «Скарына».

2000.01.02 Менская Брама. З удзелам С.Харэўскага.

2000.01.09 Культурныя рэйтынгі 20 ст. Найлепшыя пісьменьнік, мастак, кампазытар, кніга, газэта, фільм... З удзелам С.Харэўскага і З.Бартосіка.

2000.01.16 Культура ў дачыньнях з соцыюмам. З.Бартосік пра «Судовую мэдыцыну» па-беларуску. С.Харэўскі пра скарбы — з удзелам А.Трусава.

- 2000.01.23 **Парк Горкага ў Менску.** З удзелам С.Квяткоўскага, З.Бартосіка, С.Харэўскага.
- 2000.01.30 **Мова-2000.** Наватворы 20-га ст.
- 2000.02.06 **Загадка Яўгена Глебава.** Гутарка С.Квяткоўскага з Ул.Някляевым. Апавед З.Бартосіка.
- 2000.02.13 **Менск, Дзімітрава, З.** С.Харэўскі пра дзеньнік В.Маркаўца. Гутарка С.Квяткоўскага з Ул.Басальгам і Ул.Крукоўскім.
- 2000.02.20 **Два новыя менскія музэі.** З.Бартосік пра Музэй кіно. С.Квяткоўскі і С.Харэўскі пра Музэй З.Азгура.
- 2000.02.27 **Хто такі Рыгор Барадулін?** 65-я ўгодкі паэта. З удзелам С.Харэўскага, З.Бартосіка і Р.Барадуліна. Апытаньне С.Квяткоўскага з удзелам Вал.Тараса.
- 2000.03.05 **Беларуская правінцыя.** Гутарка С.Квяткоўскага з С.Шыдлоўскім і С.Пачобутам. Занатоўкі С.Харэўскага і З.Бартосіка.
- 2000.03.12 **«Лясная Хатка».** Забыты адрас культуры. Занатоўкі С.Харэўскага з удзелам К.Балаховіч і А.Аблажэя. Гутарка З.Бартосіка з Г.Войцік.
- 2000.03.19 **«Дзень Волі».** З гісторыі газэт. З удзелам С.Харэўскага. Назіраньні за моваю — С.Шупы.
- 2000.04.02 **1 красавіка — Prima Aprilis.** З удзелам С.Харэўскага.
Скажу адразу: ані таго першапачатковага лацінскага Prima Aprilis, ані цяперашняга эўрапейскага Fool's Day, ані знаёмага з савецкіх часоў Дня Сьмеху ў беларускай традыцыі няма. Па-першае, днём вясёлага шкодніцтва ў нас зайсьдэ было Купальле. Другая прычына — забітасьць і цемната, прынамсі, апошнія гадоў дзвьесцьце, калі беларускі селянін страціў усялякую ініцыятыву і стараўся не вытыркацца...
- 2000.04.09 **Васіль фон Роткірх.** Забытае імя. З удзелам С.Харэўскага.
- 2000.04.16 **Вясна, Гомель, Баброўскі.** Эсэ З.Бартосіка з удзелам М.Сердзюкова і А.Мінкіна.
- 2000.04.23 **Мова-2000.** Агляд пошты
- 2000.04.30 **«Сказ пра Лысую гару»**
- 2000.05.07 **Дзяржкамдрук супраць «Нашай Нівы».** С.Харэўскі пра рэфэрэндум 1995 году.

- 2000.05.14 **Суд «Нашай Нівы»**
- 2000.05.21 **Дом, дзе прыдумалі краіну.** Вільня, Віленская, 33. Згадкі З.Бартосіка пра Язэпа Сажыча і С.Харэўскага пра Ўладзіслава Струмілу.
- 2000.05.28 **100 гадоў Уладзімеру Жылку.** З удзелам С.Харэўскага. З.Бартосік — з паездкі ў Макашы пад Нясвіжам:
*«На кухні за брудным сталом сядзелі тры дзяды і пілі мутны самагон з клясычнай здаравеннай бутлі. Як высветлілася, сын з бацькам прыехалі з Баранавічаў адведаць свайго дзядзьку й брата. Выпіта, мяркуючы па ажыўленай гамонцы, было нямала. Не паспеў я адрэкамэндавацца й дастаць мікрафон, як перада мною ўжо стаяў напоўнены кілішак. Я зьвярнуўся да самага старога, Івана Абрамовіча, народжанага ў Макашах праз два гады па зьяўленьні на сьвет свайго знакамітага земляка — у 1902-м.
— Бацька яго хрысьціў мяне. А бацька яго родам з пад Слуцку... Гэты Жылка рэдактарам быў. Далі яму пяць лет турэмнага заключэньня. За што, я не магу вам сказаць. Патрыёт быў Родзіны. (Скрозь плач.) Жаль мне яго! Жаль мне яго! Жаль мне яго!
Стары Абрамовіч закурываў «Прыму» й зайшоўся такімі рыданьнямі, быццам пахаваў самага блізкага сябра. Пазаўчора. Зрэшты, з вышыні дзевяноста васьмі гадоў, напэўна, любая перажытая эпоха бачыцца як нешта зусім нядаўняе. Я ня стаў болей турбаваць старых людзей, пакінуўшы іх далей расьпіваць сваю пляшку. Ня цяжка нават уявіць, як гэтая тройца п'е на працягу стагодзьдзя. Ад самага нараджэньня. За пыльным вакном мяняюцца рэжымы і ўлады. Па дарозе на Ішкалдзь праходзяць арміі ў самых разнастайных уніформах. Радывы балбоча на розных мовах. А тут усё той жа стол. Усё той жа самагон. І ўсё тыя ж тосты за здароўе й доўгае жыцьцё! Там Расейская імперыя і Рэч Паспалітая, Трэці райх і СССР! І як тут не дапіцца да беларускай незалежнасьці!...»*

- 2000.06.04 **Расейскамоўны Менск**. З удзелам С.Харэўскага. Гутарка З.Бартосіка з М.Герчыкам: «Наш унівэрсытэцкі інтэрнат на Нямізе быў легендарны. Там быў вялізны пакой на васьмнаццаць ложкаў. Зь першага паваяннага пакаленьня жылі Валодзя Шыцік, Жэня Курто, Пімен Панчанка і іншыя хлопцы, якія вярнуліся з вайны. Яны са стыпэндывяў сваіх і пэнсіяў купілі на пляцы Волі ў нейкім «Галубым Дунаі», якіх тады процьма была, бочку піва. І прыкацілі гэтую бочку ў інтэрнат. Самае сьмешнае, што на дзесяць чалавек, якія купілі гэтае піва й кацілі яго, ног было пятнаццаць, а рук і таго меней. Усе ж інваліды вайны. І кацілі яны — хто мыліцай, хто плячом. І ўсьпёрлі наверх па двух вялізных пралётах старой лесьвіцы. Там жа столь была не такая, як у нас, а па чатыры, па пяць мэтраў вышыні. Вось яны ўсьпёрлі гэтую бочку, выбілі шпунт. Яно як дало адтуль фантанам, дык толькі падстаўлялі хто міскі, хто што пасьпеў...»
- 2000.06.11 **Люцінка Дуніна-Марцінкевіча**. З удзелам С.Харэўскага. Падарожжа З.Бартосіка.
- 2000.06.18 **Кіраўнікі турызму — «валадары мух»**. З удзелам С.Харэўскага.
- 2000.06.25 **Андрэй Патрэй**. Падарожжае эсэ з удзелам З.Падбярэскага, В.Кораня, А.Глёбуса, А.Патрэя.
- 2000.07.02 **Айцец Ян Шуткевіч**. Партрэтнае эсэ С.Харэўскага.
- 2000.07.09 **Дача пісьменьнікаў у Падблоні**. Забыты адрас культуры. Падарожныя нататкі З.Бартосіка з удзелам Г.Вольскага, А.Вольскага і М.Клімковіч.
- 2000.07.16 **Згубленыя лісты**. 100 гадоў Уладзімеру Дубоўку. Гутарка З.Бартосіка з І.Пісьменнай: «Аднойчы ўвечары прыехалі да яго пісьменьнікі: Глебка, Броўка, Кандрат Крапіва й яшчэ нехта. Гэта былі першыя дні, як ён вярнуўся ў Беларусь зь лягеру. Яны прыйшлі, каб выказаць яму сваю пашану. Я бачыла здаля, які твар быў у Дубоўкі, і я зразумела, што яму гэта ня вельмі прыемна, іхны прыезд. Ён мне не раскаваў, пра што яны гаварылі. Я й не пыталася. Але ён мне сказаў, што яны былі датычныя, што яго, маладога чалавека,

- які падаваў надзеі і ўжо меў імя, пасадылі. Відаць, ён ведаў, хто зь іх быў датычны да гэтага. А, можа, усе разам, ня ведаю. Але такую фразу ён сказаў. Ён сказаў: «Яны прыехалі папрасіць мяне, каб я даў ім апошнюю паэму. Яны хочуць яе надрукаваць». Я спыталася: «Вы далі?» «Не, — сказаў ён, — навошта? Я ім сказаў, што я не пісаў паэм, бо ў мяне не было паперы».
- 2000.07.23 **100 гадоў Наталі Сарот**
- 2000.07.30 **Замаўляйце па-беларуску...** Апытаньне З.Бартосіка.
- 2000.08.06 **Віцебскі мастак Давыд Якерсан**. Дасьледаваньне С.Харэўскага.
- 2000.08.13 **Рэстарация «Дзікае паляваньне»**. Апавед З.Бартосіка.
- 2000.08.20 **Страчаная спадчына Пётры Сергіевіча**. Дасьледаваньне С.Харэўскага з удзелам Р.Будрыса і Ул.Скараходава.
- 2000.08.27 **10 гадоў Закону аб мовах**. З.Бартосік: Далёка ня ўсе ведаюць пра ролю дэпутатаў расейскай культуры ў лёсе таго закону. Для мяне, напрыклад, быў прыемным адкрыцьцём той факт, што наш Закон аб мовах, які ўжо было зьбіраліся заваліць, выратаваў актёр расейскага тэатру Расьціслаў Янкоўскі. Вось што ўспамінае Алег Трусаў:
— Калі прымалі Закон, супраць выступалі бюраты мясцовай гадоўлі. І калі Янкоўскі выступіў, са сваім шармам, і сказаў: «Ды што вы робіце! Давайце прыем!» — толькі чалавек дваццаць прагаласавала супраць. Тое самае было, калі канчаткова прымалася Канстытуцыя. Вэтэраны не хацелі галасаваць за беларускую мову — толькі дзьве мовы. І калі выступіў іх нефармальны лідэр генэрал Гецц, які ў танку гарэў, калі вызваліў Беларусь... Ён, канечне, быў чалавек сталінскіх поглядаў, але вельмі сумленны. Ён сказаў: «Навошта нам раскаваць грамадства? Сябры, давайце прыем: дзяржаўная мова — беларуская, а расейская — мова міжнацыянальных зносін». Дваццаць ў залі, і на табло дзьве трэція. Таму і Янкоўскі, і

- Гец — гэта людзі, вартыя таго, каб іх імёны засталіся на скрыжальных беларускага пісьменства.*
- 2000.09.03 **Як я правёў лета.** Занатоўкі С.Харэўскага.
З.Бартосік спытваўся ў А.Памідорава, А.Клінава,
З.Падбярэскага, В.Манаева:
«Лета я правёў на беларускіх Канарах, 15 кілямэраў ад Менску. Гэта Астрашыцкі гарадок. Там ёсьць база адпачынку, называецца: пансіянат «Тэатральны». Але з тэатральных дзеячоў там было, можа, чалавекі два-тры. Бо для сучасных тэатральных дзеячоў нават такія беларускія Канары, якія называюцца «Астрашыцкі гарадок», не па кішэні. А так, было цудоўнае беларускае надвор'е. З 23-х дзён чатыры — сонечныя. І гэта вымушала адпаведна сябе паводзіць. Там на дачным пасёлку, які называецца каапэратыў «Сябры», ёсьць цудоўнае месца, якое называецца «крама паўсядзённага попыту». Ну, і тавары паўсядзённага попыту спажываліся вельмі добра. Улічваючы тое наша цудоўнае беларускае надвор'е. І цудоўная была тэмпература возера. Градусаў чатырнаццаць. Што таксама не забараняла нам акупацыя пасьяла наведваньня крамы паўсядзённага попыту. Я вельмі задаволены сваім адпачынкам і ніколі не прамяню беларускіх Канараў на нейкія там замежныя».
- 2000.09.10 **Вільня — старая сталіца.** Занатоўкі С.Харэўскага з удзелам Н.Пяткевіч і Л.Плыгаўкі.
- 2000.09.17 **«Аўтарская» песьня на Крапівенскім полі.** Падарожныя нататкі З.Бартосіка.
- 2000.09.24 **Беларускія крыжы.** Пра кнігу М.Раманюка. З удзелам С.Харэўскага.
- 2000.10.01 **Алімпійскія рэфлексіі (1)**
- 2000.10.08 **Алімпійскія рэфлексіі (2).** Гімн бяз мовы
- 2000.10.15 **Тапанімічная рэвалюцыя.** З удзелам С.Харэўскага і З.Бартосіка.
- 2000.10.22 **Беларусь па-за сталіцамі.** Нататкі па дарозе зь Вільні на Полацак.
Назвы вёсак літоўцы перайначылі на літоўскі лад, часам перакладаючы сэнс, як, напрыклад, здарылася зь Вялікім Сялом — яно цяпер называецца Дзіджасаліс. Часам назва перакладзеная

- напалову: Ужбалаціс — гэта, ясная рэч, Забалацьце. А часам — проста запісваючы літоўскімі літарамі, як, напрыклад, зрабілі з Андрэяўкай. Цікава, што перапісвалі менавіта зь беларускага арыгіналу, захоўваючы гэтак «яў». Шэдэўр новай тапанімічнай творчасці — Дзеткаўшчына. Яна цяпер называецца Дзеткаўшчызна. У адным слове сьшыліся адразу чатыры мовы. Ад расейскай тут «Дет», ад беларускай — «аў», ад польскай — «з», і ўрэшце ўсё перададзена літоўскімі літарамі. Праўда, у выніку гэта не гучыць ні на якой мове. У ваколіцах Вільні, блізка да сталіцы, пасьялоўна перакладзена ўсё. А сюды, на ўскраек, літуанізацыя дайшла ўжо слабейшай, без таго імпэту, што на Віленшчыне...*
- 2000.10.29 **Яцк Крышталевіч — гарадзкі вар'яг**
- 2000.11.05 **Вільня, Вялікая Пагулянка, 1920-я.** Па-беларуску, па-француску, па-польску. Гарэцкі — Гары — Фэдэцкі. Нататкі С.Харэўскага з удзелам З.Фэдэцкага.
- 2000.11.12 **«Пайшла ты, любая...»** Саматэвічы. Забыты адрас культуры. Падарожжа З.Бартосіка.
- 2000.11.19 **Таварыства Мёртвых Паэтаў.**
Самы трагічны дзень у гісторыі беларускай літаратуры — 29 кастрычніка 1937 году, калі ў Менску было расстраляна адначасова дваццаць літаратараў. На наступны дзень, 30-га, дастрэлілі яшчэ трох...
- 2000.11.26 **Лёзунгі Случчыны.** З удзелам С.Шупы, З.Бартосіка і С.Харэўскага.
- 2000.12.03 **Раман Семашкевіч і іншыя рэпрэсаваныя мастакі.**
С.Харэўскі: На пачатку 1930-х былі арыштаваныя Ібрагім Гембіцкі, Міхась Філіповіч, Міхал Станюта. Але ім, можна сказаць, пашэнціла. Неўзабаве яны павярталіся дахаты. У 39-м выпадкова ўцеў з арышту ў Вялейцы ўладзіслаў Страмінскі, ён перабраўся ў Нямеччыну. Выжыў. Адным зь першых быў забіты ўладзіслаў Галубок. Ня толькі літаратар, актор і рэжысэр, але й мастак. Яго расстралялі ў 37-м. Пра тыя гады я

папрасіў распавесці зяця Галубка, беларускага мастака Яўгена Ціхановіча.
Я.Ціхановіч: Гадлеўскі Эдуард, пасля парад у фізкультурнікаў выслалі ў Магадан. За тое, што ягоная скульптура Сталіна з пап'е-машэ павалілася. Пасля адседкі ў Менск не вярнуўся... Змудзінскага, які рабіў малюнкi да буквароў, выслалі ў Сібір за тое, што быў у мінулым афіцэрам «царскага рэжыму». Абрамаў, мастак-графік, зрабіў, між іншым, геаграфічныя мапы ў Белдзяржвыдавецтве. Меў хату і вялікі сад. Але ўлады захапілі ягоны пляц і пабудавалі там Лечкамісію. Ён пачаў абурацца, што і стала падставаю ягонага арышту і высылкі, дзе ён і памёр... Кашкель — мастак-графік, працаваў у Белдзяржвыдавецтве, але ягоны бацька пры нэпе меў вялікі магазін. Толькі гэта і стала падставаю для ягонага арышту і высылкі... Настаўнікі Віцебскага мастацкага тэхнікуму браты Даркевічы. Пётра Даркевіч выкладаў мастацтвазнаўства, а ягоны родны брат Хрыстафор — манумэнтальны жывапіс. Бацька іхны меў свой вялікі млын. Таму іх арыштавалі і расстралялі... Мінін выкладаў у тым самым тэхнікуме графіку, а ў мінулым быў афіцэрам царскага войска. Арыштаваны быў у 37-м. Расстраляны...

2000.12.10 Сто беларускіх кніг 20 ст. З удзелам С.Харэўскага.

Бывай, 20 стагодзьдзе. Мы сыходзім. Мы пакідаем гэты пыльна-фіялетава Аўганістан у руінах. Мы яшчэ доўга будзем згадваць цябе, 20 стагодзьдзе. Твае рэвалюцыі і войны, курапаты, хатыні, чарнобылі. А што сьветлага — дык хіба нешта асабістае, кожнаму сваё, зь дзяцінства. Сьветла зайсьдэ наперадзе. Бо мы сыходзім фатальна і незваротна. Мы сыходзім і гасім за сабою сьвятло...

2000.12.24 Радзіма менскіх дамавікоў. Забыты адрас культуры. Дасьледаваньне З.Бартосіка з удзелам А.Глёбуса, В.Шніпа, М.Анемпадыстава, Ул.Сьцяпана, Ул.Арлова.

- 2000.12.31 Нью-Ёрк, Нью-Ёрк...** Навагодняя гутарка З.Бартосіка з С.Адамовічам.
- 2001.01.07 Юбілей 2001-га.** Год Янкі Лучыны. З удзелам С.Харэўскага.
- 2001.01.14 Стары Новы год у Каралішчавічах.** Гутарка З.Бартосіка з Р.Барадуліным:
«Гісторыя гэтага доміка чыста савецкая... Пасля вайны быў старшыня Савету Міністраў Наталевіч. Гэта было яго паляўнічае лецішча. Тут зьбіраліся, рабіліся п'янкi. І Наталевіч любіў паляваць на зайцоў. Ён за ноч заганяў «козьліка», машыну. Гэта пасля вайны адразу. Калі партызанам, якія ваявалі за савецкую ўладу, завесці каня не было як. Для Наталевіча былі машыны, каб паляваць на зайцоў. Фарамі асьвятляюць, у фарах гоняць зайца, і... пакуль заяц ня тропнецца ад разрыву сэрца. Мы яшчэ жартавалі: ён баіцца закасіць лінію генэральную, заяц...»
- 2001.01.21 Праекты веку ў Беларусі 20 ст.** З удзелам С.Харэўскага.
- 2001.01.28 Шпацьр па старой Нямізе.** Гутарка З.Бартосіка з Ул.Бярберавым.
- 2001.02.04 Загадка Караткевіча**
- 2001.02.11 10 падзеяў тысячагодзьдзя.** С.Шупа пра кнігі Ф.Скарыны. С.Харэўскі пра рэформы каралевы Боны. А.Лукашук пра тры беларускія рэспублікі: БНР, БССР, РБ.
- 2001.02.18 Вальжына Цярэшчанка.** Падарожжа З.Бартосіка ў Гомель.
- 2001.02.25 Вобраз Хрыста ў сучасных беларускіх мастакоў.** Гутарка С.Харэўскага з С.Покладам, Э.Падбярэскім, В.Янушкевічам, А.Пушкіным.
- 2001.03.04 Друскенікі ў лютым**
- 2001.03.11 Падарожжа ў 20 стагодзьдзе**
- 2001.03.18 Маральныя аўтарытэты:** у беларусаў і ў суседзяў, раней і сёньня. З удзелам С.Харэўскага, В.Корзуна. Вулічнае апытаньне З.Бартосіка.
- 2001.03.25 Беларускія імёны.** З удзелам С.Шупы.
- 2001.04.01 «Сыліконавае» пакаленьне.** З удзелам С.Харэўскага.
- 2001.04.08 Новая кніга Алеся Адамовіча (1).** Пра тры

- апошнія аповесці, надрукаваныя пад адной вокладкай у выдавецтве «Наша Ніва».
- 2001.04.15 **Новая кніга Алеся Адамовіча (2)**
- 2001.04.22 **Новая кніга Алеся Адамовіча (3)**. З удзелам К.Шэрмана, Р.Барадуліна, Вал.Тараса, А.Глёбуса і А.Лукашука.
- 2001.04.29 **Пасаджэньне на кол (1)**
- 2001.05.06 **Пасаджэньне на кол (2)**
- 2001.05.13 **Мова як апошняя ахвяра дэмакратыі**.
Занатоўкі З.Бартосіка з удзелам І.Герменчука, К.Высоцкай, А.Уліцёнка:
«...І я думаю, што калі Беларусь захавае сваю незалежнасць, яна здолее ўвайсці ў эўрапейскі дом на першай пары нават расейскамоўнаю. Расейскамоўная Беларусь у эўрапейскім агульным доме — гэтая карціна бачыцца мне рэальнай».
- 2001.05.20 **Януш Радзівіл і Чарнобыль**. З удзелам С.Харэўскага.
- 2001.05.27 **«Наша Ніва»: 10 гадоў язды**. З удзелам С.Харэўскага і І.Луцкевіча.
- 2001.06.03 **Менск будзеца: куды і навошта?** З удзелам С.Харэўскага. Расповед З.Бартосіка пра паездку ў Барань.
- 2001.06.10 **Янка Лучына і Васіль фон Роткірх**. З удзелам А.Аркуша і С.Харэўскага.
- 2001.06.17 **Збыты адрас: Мархачоўшчына**. Нататкі З.Бартосіка.
- 2001.06.24 **Янка Лучына і Максім Багдановіч**
- 2001.07.01 **Менск бяз вуліцы Замкавай**. З удзелам С.Харэўскага.
- 2001.07.08 **Вера і нявера ў Беларусь**. З удзелам С.Харэўскага і А.Аркуша.
- 2001.07.15 **Барада Шчукіна**. З удзелам С.Харэўскага.
- 2001.07.22 **Джэрэм Сэлінджэр**
- 2001.07.29 **Беларускі буквар**: ня самая прыгожая кніжка ў кнігарні. Гутарка З.Бартосіка з А.Глёбусам. Занатоўкі С.Харэўскага.
- 2001.08.05 **Беларуская культура празь сем гадоў**. З.Бартосік апытвае В.Шніпа, А.Федарэнку, А.Памідорава, Л.Вольскага, А.Кулінковіча, С.Курс, З.Падбярэскага, Г.Сагановіча, М.Анемпадыстава.

- 2001.08.12 **Вячаслаў Адамчык**. Апошнія інтэрвію. Гутарка З.Бартосіка.
- 2001.08.19 **Рукапіс, знойдзены ў гатэлі**. З удзелам С.Харэўскага і А.Аркуша.
- 2001.08.26 **Летнія імпрэсіі. Русалка на калінінградскім саборы**. С.Харэўскі пра віленскія мэмарыяльныя шылды. А.Аркуш пра ідэальнае тло культуры. *Калінінградскі постмадэрніст Аляксандар Пападаў напісаў кнігу пра сваю радзіму. І вось як ён тлумачыць паходжаньне русалкі на флюгеры Катэдральнага сабору:*
«У «Палявым вызначальніку прыбалтыйскіх русалак» нашай русалкі я не знайшоў ні ў сямействе Прыўкраснавалосых, ні ў сямействе Галацыцых, ні ў сямействе Плакальніцаў, што недвухсэнсоўна сьведчыць пра яе нетутэйшае паходжаньне. Зь якога ж боку ідзе яе радавая лінія? З Усходу ці з Захаду? Мяркую ўсё ж такі, што з Усходу прыйшла русалачка, а дакладней, зь Беларусі, бо там у фальклёры ёсць абшырная радня нашай, і сярод радні так званая «Русалка — жалезная цыцка». Вось адкуль, значыць, вецер дзьме!»
- 2001.09.02 **Цэнзура**
- 2001.09.09 **«Восень патрыярха»**
- 2001.09.16 **Амэрыканская трагедыя**
- 2001.09.23 **Краявід. Ураджай. Яблыкі**. Галоўны матыў беларускага выяўленчага мастацтва 20 ст. З удзелам С.Харэўскага, Р.Мячкоўскага, А.Аркуша, А.Глёбуса, З.Падбярэскага, М.Баразны.
- 2001.09.30 **Экскурсія ў нісны музэй**. Згадкі С.Харэўскага пра менскі дом на Дзімітрава, З. Падарожныя нататкі З.Бартосіка.
- 2001.10.07 **Максім Танк: таямніца імя**. З удзелам С.Харэўскага і З.Бартосіка.
- 2001.10.14 **Калі пісаліся «Лісткі календара»?** Гутарка З.Бартосіка з А.Лісам.
- 2001.10.21 **Кніжны агляд**. А.Антанян пра беларускі нумар часопіса «Мятай». С.Харэўскі пра кнігу Т.Венцлавы «Вільня».
- 2001.10.28 **Магіла Каліноўскага**
- 2001.11.11 **Ці магчымая праўда пра сучасную вайну?**

- 2001.11.18 **Кен Кізі**
- 2001.11.25 **Фэномэн Ермаловіча**. З удзелам Т.Поклад, М.Казлоўскага, Г.Далідовіча, А.Ермаловіч, М.Чарняўскага.
- 2001.12.02 **Партрэт пакаленьня на фоне музыкі *The Beatles***. Памяці Гарысана. З удзелам А.Аркуша, В.Вячоркі, А.Глёбуса.
- 2001.12.09 **Дзіцячыя хаўтуры**
- 2001.12.16 **Філязофія гораду: Вільня і Менск**. З удзелам Т.Поклад, С.Харэўскага, І.Чарняўскага, Г.Мікнявічэне.
- 2001.12.23 **Нацыянальныя прэміі — падобныя да калядных падарункаў**. З удзелам С.Харэўскага, В.Маркаўца, А.Глёбуса, А.Аркуша, А.Дынько.
- 2001.12.30 **Чалавек інфармацыйны замест савецкага**. З удзелам А.Аркуша. З.Бартосік пра магілу Я.Лучыны на менскай Кальварыі.
- 2002.01.06 **Калядныя гісторыі пра нацыянальнае пакаяньне**. З удзелам С.Харэўскага і З.Бартосіка.
- 2002.01.13 **Стары Новы год з Рагнедай Раманоўскай**. Гутарка З.Бартосіка.
- 2002.01.20 **Інгымныя занатоўкі Максіма Багдановіча**. З удзелам С.Харэўскага, З.Бартосіка, А.Астраўцова, А.Глёбуса, П.Качатковай.
- 2002.01.27 **Пэгі Лі**
- 2002.02.03 **Рэзыдэнт Беларусі Цімох Вострыкаў**. Гутарка З.Бартосіка.
- 2002.02.10 **Падарожжа ў Солт-Лэйк Сіці з думкай пра нацыянальную ідэю**. С.Харэўскі пра спорт у беларускім мастацтве.
*У Солт-Лэйк Сіці на захадзе ЗША нішто не нагадвае пра Беларусь. Ані засьнежаныя скалістыя горы; ані салёнае возера, па краёх якога не расьце ні аер, ні чарот, ні трысьнёг; ані сама гэтая бязьмежная разложыстая даліна, застаўленая дамкмі аднапавярховае Амэрыкі; ані здаровыя й прыветныя твары тутэйшых насельнікаў-мармонаў, быццам ажылыя плякатныя вобразы амэрыканскае мары; ані сьпевы тутэйшага хору, так падобныя і так не падобныя да савецкіх радыёмаршаў.
Сёньня ў Солт-Лэйк Сіці найбольш не нагадваюць*

- пра Беларусь зімовыя алімпійскія гульні. Пераносыцца ў думках туды, на Дзікі Захад, я раптам зразумеў, наколькі мы неспартовая нацыя. Наша культура не прысьвяціла гэтай тэме аніводнага заўважнага твору. І самае паказальнае ў гэтай справе — прыгожае пісьменства. Стоячы перад паліцаю са зборамі твораў Купалы і Коласа, Караткевіча і Танка, Мележа і Быкава, я мусіў канстатаваць: нічога спартовага ў беларускай літаратуры няма.*
- 2002.02.17 **Вяртаньне фантазіі: віленскі Музэй**. З удзелам С.Вітушкі. Гутарка Т.Поклад з Г.Дрэмайтэ пра часопіс «П'ювіс».
- 2002.02.24 **Беларускія брэндзі**. З удзелам З.Бартосіка, А.Клінава, С.Харэўскага, М.Анемпадыстава.
- 2002.03.03 **Год Віктара Гюго**. З удзелам Т.Поклад.
- 2002.03.10 **Клюшчанскі куст Казімера Свяяка**. Падарожжа З.Бартосіка. З удзелам А.Марозіка.
- 2002.03.17 **Бабруйск. 1960-я**. Эсэ пра дзяцінства В.Каракорскага.
- 2002.03.24 **Ці адказныя беларусы за галакост?** З удзелам Я.Гутмана, А.Райчонак і В.Каракорскага.
- 2002.03.31 **Нераскрытыя справы гісторыі**. З удзелам Ул.Ляхоўскага.
- 2002.04.07 **Краіны-блізныяты Беларусь і Зымбабвэ**. З удзелам Т.Поклад.
- 2002.04.14 **Віленская анталёгія**
- 2002.04.21 **Забойства жывёлаў**. Недасканалы сьвет. З удзелам Т.Поклад і С.Харэўскага:
«Што адбывалася б, калі б людзі ўсё ж адпусьцілі на волю тых істотаў, якіх стварылі на свой капыл? Гэткія прыклады ёсьць: мустангі ў Амэрыцы й на поўдні Францыі, вярблуды й буйвалы ў Аўстраліі, сабакі, каты ды галубы па ўсім сьвеце. Але гэта выключэньні, што выключэньні выпадаковым зьбегам рэдкіх прыродных перадумоваў. Ну, а куды сыдзе сьнежнай зімою кабан польска-кітайскае пароды, больш за тону вагою, ламаючы ногі ад уласнага цяжару? Альбо куды дзенецца нядоеная карова з поўным вымем малака?..»
- 2002.04.28 **Нацыя паэтаў і яе хросныя бацькі**

- 2002.05.05 **Вайсковыя лісты.** Памяці І.Герменчука.
- 2002.05.12 **Гімнаманія.** З удзелам Т.Поклад, С.Астраўцова і А.Аркуша.
- 2002.05.19 **«Дон Кіхот» — найлепшая кніга на ўсе часы**
- 2002.05.26 **Арабска-ізраільскі канфлікт у беларускім кантэксьце.** З удзелам В.Каракорскага.
- 2002.06.02 **Сьмех і грэх: віленскі гумар.** З удзелам Т.Сапач, Г.Войцік, Д.Кузіневіча.
- 2002.06.09 **Груша па-над дняпроўскаю стромай.** Забыты адрас культуры. Падарожжа З.Бартосіка ў Рагачоў з удзелам А.Рыкунова, Васіля Максімавіча, М.Кірэйшына і С.Грынкевіча:
«Во тут з Караткевічам цырк быў. Едзем мы на лодцы, а ён сядзіць на носе. Рукі во так у вадзе. Рана-раніца. І тут на табе! Праскоккае тапельніца. Ужо да таго разлажылася!.. Караткевіч рукі падымае: «Дзядзька, што мне дзелаць!?» Ну, мы гэтую тапельніцу — к берагу. А ён гэта... ня знае, што з рукамі з гэтымі рабіць. У вадзе ж былі...»
- 2002.06.16 **Біржа эмігрантаў.** Эсэ В.Каракорскага.
- 2002.06.23 **Стаянка першага чалавека**
- 2002.06.30 **Мундыаль як сьвята і вайна.** З удзелам С.Харэўскага, З.Бартосіка, С.Астраўцова, С.Квяткоўскага.
- 2002.07.07 **Янка Купала: *fantasy* з раскрытых курганноў.** З.Бартосік пра запісы голасу Купалы. С.Харэўскі пра Бяларучы:
«...У нашу праграму ўваходзіла таксама маляваньне людзей з натуры. Самае цяжкае было — дамовіцца зь вяскоўцамі, каб пазіравалі. Нарэшце, азваўся адзін калярыйны вусаты дзед. Сядзеў ён нерухома, ціха. Але пачуўшы, як мы, юнакі, гаворым міжсобку па-беларуску, без папярэдніх уводных словаў раптам сказаў: «А тое, дзеткі, што вам кажуць, нібы Купала мужыком быў, дык вы таму ня верце! Мы ўсе ў школу ў лапціках прыходзілі, а ён — у боціках...»
- 2002.07.14 **Грошы**
- 2002.07.21 **Ігнат Дамейка.** З удзелам С.Квяткоўскага і А.Мальдзіса.

- 2002.07.28 **Чаму беларусы не гавораць па-свойму?**
 Вулічнае апытаньне З.Бартосіка.
- 2002.08.04 **Віленская археалёгія.** З удзелам Т.Поклад, Г.Рацквявічуса, А.Трусавы і Г.Вайтквявічуса.
- 2002.08.11 **Элвіс Прэсьлі**
- 2002.08.18 **«Крывае сьвята»**
- 2002.08.25 **Гараць гарфянікі... Новае пра Адама Міцкевіча.**
У нас часта цытуюць словы Міцкевіча зь ягонай лекцыі ў Калезе дэ Франс — пра беларускую мову, самую гарманічную і з усіх славянскіх моваў найменш зьмененую. Аказваецца, гэта прамаўляў зусім не салідны прафэсар, які роўным голасам надыйтоўвае слухачам свае вынашаны адкрыцьці. Лекцыі Міцкевіча ў Калезе дэ Франс суправаджаліся сцэнамі псыхадрамы — з крыкамі і гістэрыкай. Чалавек, які ведаў, што ён сапраўды прызнаны вялікі паэт, нічога ня мог з гэтым зрабіць — са сваім геніем. Гэта ніякім чынам не дапамагала яму ў практычным жыцьці. Верагодна, такая прорва паміж уласнай значнасьцю і ўласнай жа тут, на эміграцыі, мізэрнасьцю і прымушала яго зрывацца на крык.
- 2002.09.01 **Алесь Адамовіч**
- 2002.09.08 **Пэрфоманс як тэракт.** Гутарка з А.Клінавым. Размова С.Квяткоўскага з П.Канавальчыкам. З удзелам В.Каракорскага і С.Вітушкі.
- 2002.09.15 **Часопіс «Дзеяслоў».** Гутарка з Б.Пятровічам.
- 2002.09.22 **Кім Хадзееў — менскі культурны герой.**
 Нататкі З.Бартосіка з удзелам Ул.Мацкевіча, А.Анціпенкі, К.Тарасава, А.Белавусава і І.Пісьменнай.
- 2002.09.29 **Віленская беларуская спадчына.** З удзелам Т.Поклад.
- 2002.10.06 **Падарожжа на радзіму М.Танка.** Занатоўкі З.Бартосіка і С.Квяткоўскага з удзелам В.Глінскага і землякоў М.Танка.
- 2002.10.13 **Пяць гадоў «Вострае Брамы».** З удзелам С.Харэўскага. Апытаньне С.Квяткоўскага на вуліцы і сярод студэнтаў. Апытаньне З.Бартосіка з адказамі І.Бабкова, А.Глёбусы, А.Федарэнкі,

Ул.Сьцяпана, Б.Пятровіча, Л.Сільновай, В.Шніпа, Л.Галубовіча, Л.Рублеўскай, А.Пашкевіча.

А.Лукашук: «Я ня ведаю жанравага вызначэньня перадачы «Вострая Брама» — сёньня, пасья пляці гадоў у этэры, падыходзіць любое, у тым ліку — энцыклапэдыя. Энцыкляпэдыя пошуку і адкрыцьцяў нацыянальнага культурнага кантэксту на мяжы стагодзьдзяў.

Гэтая перадача ўспрымаецца многімі слухачамі і архітэктурна-літаральна — як храм. Часам слухачы спрачаюцца з казаньнямі, якія гучаць у «Вострай Браме» — і тады яны шлюць эмацыйныя лісты, у якіх не пагаджаюцца з ацэнкамі, аспрэчваюць высновы, палемізуюць з аўтарамі. Гэта азначае, перш за ўсё, што перадача жывая і ўплывае на жыцьцё.

На Радзь Сьвабода мы штодня пішам зьмест праграмаў па-ангельску, у тым ліку назвы перадачы. Існуюць агульнапрынятыя пераклады назвы Вастрабрамскай царквы на ангельскую мову, але мы пішам па-беларуску, лацінкай — Вострая Брама не перакладаецца. Ці, дакладней, наадварот — не патрабуе перакладу».

2002.10.20 **Бабруйская багема.** Эсэ В.Каракорскага.

2002.10.27 «**За кулісамі**» літаратурнага жыцьця.

Гутарка З.Бартосіка з Вал.Тарасам:

«Тады быў час, калі ўсіх апраналі ў форму: пракуратуру, міліцыю, суды, чыгуначнікаў, службоўцаў розных міністэрстваў... І Макаёнак пусьціў пагалоску, што — ён ужо гэта ведае дакладна, яму па сакрэце ў ЦК сказалі, — што ўводзяцца форма і званьні для пісьменьнікаў. Будзе пачынацца адразу з малодшага лейтэнанта. Малодшы лейтэнант, лейтэнант, старэйшы лейтэнант, капітан, маёр, падпалкоўнік, палкоўнік і генэрал. Ну, і нейкі мундур прыдумваецца, такі вась пад сюртук, а на пагонах будуць скрыжаваныя пёры. І што ўжо распрацоўваецца сьпіс, каму які... І што вы думаеце? Сур'ёзныя, дарослыя людзі клюнулі на гэта. І Кірэнка пытаецца (я пры гэтым прысутнічаў): «А мне якое званьне?» Андрэй кажа: «Здаецца, капітан». «А чаму капітан?» «Ну, ня

ведаю, чаму». «А ты хто?» «Ну, мне казалі, што я нібыта маёр». «А чаму ты маёр, а я капітан?» І гэта на поўным сур'ёзе пачалі абмяркоўваць... А тады Маўзон, ён быў прыяцелем Макаёнка, пытаецца: нуб ладна, Андрэй, раскажы мне, а хто я буду? Андрэй на яго паглядзеў, кажа: «Табе наагул ніякага званьня не прысвоіць. Табе проста памяняюць псеўданім. Ты будзеш не Аркадзь Маўзон, а Публій Авідый Маўзон». І тут усе грохнулі, і зразумелі, што гэта жарт. Прыкол, як цяпер кажуць...»

2002.11.03 **Антысавецкая літаратура**

2002.11.10 **Цётка: галоўны матыў творчасці.** З удзелам Т.Поклад, Н.Пяткевіч, Л.Плыгаўкі.

2002.11.17 **Міхась Машара: яркі заходні паэт і бляклы савецкі прэзаіт.** З удзелам Г.Войцік, Т.Поклад, С.Харэўскага, С.Вітушкі. Нататкі З.Бартосіка з паездкі на радзіму Машары і сустрэчы з ягонымі сваякамі, з удзелам Мялеція Машары і А.Райчонак.

2002.11.24 **Геннае адзінства беларускага мастацтва.**

Гутарка С.Харэўскага з І.Сурвілай.

2002.12.01 **Песьні старога Менску.** Гутарка З.Бартосіка з М.Герчыкам.

2002.12.08 **Рамадан, Ханука, Каляды.** З удзелам В.Каракорскага.

2002.12.15 **Белае і чорнае. Літаратура безвыходнасьці.** Пра кнігу В.Адамчыка «Нязрушаны камень»

2002.12.22 **Купала і Курапаты**

2002.12.29 **Інтэлектуальныя вынікі году.** З удзелам В.Каракорскага. А.Антанян пра маршрут дзядзькі Антося ў Вільні. Гутарка З.Бартосіка з А.Курэйчыкам.

2003.01.05 **Юбілейныя даты 2003-га**

2003.01.12 **Прэзыдэнт — ідэальны зяць**

2003.01.19 **Беларушчына і кланаваньне**

2003.01.26 **Менск: горад, складзены зь вёсак**

2003.02.02 **Чысты геній.** Памяці Ул.Мулявіна. З удзелам В.Вячоркі, З.Бартосіка, В.Бартлавай і Л.Бартлава:

«Я яму кажу: Валодзя, ты нядрэнна сьпяваеш, а чаму ты па-беларуску не гаворыш? Ён кажа: «Мне

- Бог даў адно, і я не магу падмешваць сабе другое».*
Ён даў яму песню».
- 2003.02.09 **Гавал** — прэзыдэнт надзеі. З удзелам
Л.Баршчэўскага.
- 2003.02.16 **«Рэспубліка-партызанка»**
- 2003.02.23 **Публічная мова**. С.Квяткоўскі размаўляў з
М.Івашыным, Л.Вольскім, А.Кулінковічам.
Гутарка з С.Абламейкам пра ягоную кнігу афарыз-
маў. Размова З.Бартосіка з А.Глёбусам. Нататкі
пра афарызмы Віт.Тараса і В.Каракорскага.
Гутарка С.Квяткоўскага з М.Халезіным, А.Ля-
бедзькам, З.Бандарэнкам, П.Краўчанкам.
- 2003.03.02 **«Вахцёрская ўлада»**. З удзелам С.Харэўска-
га, З.Бартосіка, Віт.Тараса і А.Чакуоліса.
- 2003.03.09 **Тодар Кляшторны**
- 2003.03.16 **Пра беларускі тэрарызм**. З удзелам С.Ха-
рэўскага.
- 2003.03.23 **Дзень Волі-2003**. З удзелам С.Харэўскага і
З.Бартосіка.
- 2003.03.30 **Што ў Беларусі паказаць замежніку?**
Гутарка С.Квяткоўскага з Д.Раманюком, В.Аку-
довічам, В.Каліноўскім, І.Кашталян, А.Клінавым,
А.Памідоравым, А.Клешчуком. З удзелам С.Ха-
рэўскага і З.Бартосіка.
- 2003.07.05 **Нацыянальная ідэя (1)**. Пра ідэалёгію ў
Літве — В.Каракорскі, у Польшчы — Я.Максімюк,
у Расеі — П.Вайль.
- 2003.07.12 **Нацыянальная ідэя (2)**. Пра ідэалёгію ў
ЗША — А.Сёмуха, у Нямеччыне — А.Панкратава.
- 2003.07.19 **Нацыянальная ідэя (3)**. Званкі на «Свабо-
ду». Апытаньне абітурыентаў — Г.Абакунчык.
- 2003.07.26 **Беларускі бізнэс**. З удзелам З.Бартосіка,
Ул.Мацкевіча.
- 2003.08.02 **Духоўны лідэр**. Званкі на «Свабоду».
Вулічнае апытаньне Г.Абакунчык.
- 2003.08.09 **Чаму закрылі Ліцэй? (1)**
- 2003.08.16 **Чаму закрылі Ліцэй? (2)** З удзелам Л.Руб-
леўскай і З.Бартосіка.
- 2003.08.23 **Мабільнікі па-беларуску**. Дасьледаваньне
Ю.Шаровай з удзелам В.Вячоркі, С.Кручкова,
В.Стахіевіча, А.Трусавы, Г.Мацура, Л.Вольскага.

- 2003.08.30 **Дзе ў постсавецкіх краінах лепшае жыцьцё?**
Званкі на «Свабоду».
- 2003.09.06 **Моўная меншасьць** — маральная боль-
шасьць. Партрэтныя абразкі З.Бартосіка.
- 2003.09.13 **Ці ёсьць у Беларусі глеба для антысэмітыз-
му?** Званкі на «Свабоду». Камэнтар В.Каракорска-
га.
- 2003.09.20 **Натальля Арсеньнева**. Таямніца творчасьці
- 2003.09.27 **Залаты ланцуг**. З удзелам А.Глёбуса,
А.Дашкевіча, А.Вітушкі, Г.Барвенавай.
- 2003.10.04 **Натальля Арсеньнева**. **Доры**
- 2003.10.11 **Ці расейцы ў Беларусі — нацыянальная
меншасьць?** Т.Поклад пра расейцаў у Літве.
Занатоўкі З.Бартосіка.
- 2003.10.18 **Сучасная беларуская літаратура**. З удзелам
Г.Вінярскага, І.Логвінава.
- 2003.10.25 **Чым Беларусь магла б праславіцца ў
сьвеце?** Пра знаходку магілы бацькоў Н.Арсеньне-
вай.
*З.Бартосік: Ва ўспамінах паэтка згадвае свайго
бацьку Аляксея Арсеньнева, які памёр у Вільні ў
1926 годзе. Дадам, што сям'я была праваслаўнай.
Гэтых зьвестак дастаткова, каб адправіцца на
віленскую Ліпоўку — старыя праваслаўныя
могілкі.*
*Настаяцель царквы, айцец Уладзімер, дарэчы,
беларус з Мастоў, да маёй справы паставіўся
вельмі паважна. І, адклаўшы свае клопаты,
адшукаў старыя кнігі з вопісам міжваенных
пахаваньняў. Праглядаючы разам старонку за
старонкай, мы ў разьдзеле, прысьвечаным 24-му
ўчастку, неўзабаве знайшлі наступны запіс.
«Алексей Арсеньев, 1926 год, Надежда Арсеньева,
1913 год». Побач давалася апісаньне магілы.
«Камень, высокі мармуровы крыж, жалезная
агароджа». Участак 24 знаходзіцца паміж Лысаю
гарой і Шкаплернай вуліцай. Сёньня гэта вуліца
Дзукі.
Сапраўды, праз колькі часу мы пабачылі магілу
Марыі Рыбнікавай, а побач магілы сям'і Дзецяро-
вых. Згодна з кнігай, побач павінна была быць
агароджа Арсеньнеўскага могільніку. І вось ён,*

зарослы травой грудок і камень пры самай сьцяжыне. На камені — сьлед ад крыжа, шылда таксама сарваная. Але сумневай у нас не было. Айцец Уладзімер пайшоў па сваіх справах, а я застаўся каля сямейнай магілы Арсеньевых. Такім чынам, зьявіўся яшчэ адзін беларускі віленскі адрас. І тым, каму дарагая творчасць Натальлі Арсеньевай, ёсьць куды прыйсьці, каб пакласьці кветкі.

2003.11.01 **Дзяржаўная ідэалёгія** — адна на ўсіх. З удзелам В.Карцава.

2003.11.08 **Вацлаў Ластоўскі. «Лябірынты»**. З удзелам В.Мудрова, Ул.Ісаенкі, Э.Зайкоўскага:
«Пэўная праўда ў гэтым ёсьць. Я сапраўды некалі быў на гэтым возеры, таму што ў нейкай меры абапіраўся на звесткі зь «Лябірынтаў». Ну і, акрамя таго, у 1928 годзе выйшла такая праца Міхала Мялешкі «Камень у вераваньнях і паданьнях беларусаў». Дык там згадвалася, што на востраве Богінскага возера быў знойдзены каменны ідал з адбітай галавой і складзенымі на грудзях рукамі, які мясцовае насельніцтва называла стод. Дык вось я вырашыў адшукаць сьляды гэтага стода. І ў 1986 годзе ў час правядзеньня археалагічных разьведак мы спецыяльна паехалі на возера Богінскае...»

2003.11.15 **Лукаш Бэндэ**

2003.11.22 **Куды падзець мільён эўра?** На пытаньне С.Квяткоўскага адказваюць вулічныя мінакі, а таксама М.Анемпадыстаў, А.Кулінковіч, М.Халезін, В.Шчукін, А.Лябедзька, М.Статкевіч, А.Андрэева, П.Батуеў, Ц.Дранчук, Ю.Глушакоў, А.Сюдак, А.Солтан, Ж.Грынь, Ю.Зянквіч.

2003.11.29 **Суд над камунізмам**. З удзелам В.Каракорскага і А.Лукашука. Гутарка Г.Соусь з М.Крывальцэвічам, М.Кляшторнай.

2003.12.06 **Падзея году: час пайшоў**. Званкі на «Свабоду».

2003.12.13 **Марцін Кухта**

2003.12.20 **Юбілей-2004**. З удзелам А.Лукашука.

2003.12.27 **Навагоднія правакацыі**. Гутарка з Ул.Коласам:

«Дарэчы, Брыгадзін сышоў у адстаўку, ён не падпісаў загаду аб ліквідацыі ліцэю. Падпісаў Аляксандар Жук — калега, так сказаць, зь якім разам мы пачыналі. Ён ствараў ліцэй БДУ, а я — Беларускае гуманітарнае ліцэй. Хадзілі разам па кабінэтах. І ён падпісаў гэты загад, рука ня дрогнула».

2004.01.04 ...і каб усё было харашо. Навагоднія зычэньні.

2004.01.11 **«Чужая Бацькаўшчына»**. 20-я ўгодкі кінастужкі. Расповед З.Бартосіка з удзелам А.Бабковай, В.Рыбарава і Ф.Кучара:
«Я прачытаў гэты раман і, можна сказаць, лётаў, як дурны, па студыі, даваў чытаць розным рэжысэрам. Прычым, пераважна гэта былі людзі мясцовыя, тутэйшыя. Зь вёскі, зь мястэчка. Карані тут. Але яны ў гэтым ня бачылі адпраўной кропкі мастацтва. Вось што ўразіла. А як узьнік Рыбараў? Выпадак. Мы зь ім працавалі. Мы ведалі адзін аднаго. І вось я яму таксама даў чытаць Адамчыка. І ён за гэта ўхапіўся. Хоць сам мовы ня ведаў. Але адчуў, што гэта мастацтва».

2004.01.18 **Скарына для сьляпых**. Расповед З.Бартосіка з удзелам З.Смаляка і Г.Крывашэй. Сюжэт Т.Поклад з удзелам В.Талочкі.

2004.01.25 **Часлаў Немэн**. З удзелам В.Вячоркі. Гутарка С.Астраўцова з Ул.Кіслым. Паведамленьне А.Дзікавіцкага з удзелам Г.Франковяк, Л.Тарасэвіча.

2004.02.01 **«Песьня філярэтаў»**. 200-я ўгодкі А.Адынца. Гутарка З.Бартосіка з Ул.Мархелем і А.Мальдзісам.

2004.02.08 **Аляксандар Салжаніцын. Жыць без ілжы**
2004.02.15 **«Жлобская нацыя»**. Гутарка З.Бартосіка з В.Шалкевічам.

2004.02.22 **Ларыса Александроўская**. Гутарка З.Бартосіка з Ю.Андрэевай і Ул.Някляевым:
«...Яна мне расказвала і пра сьмерць Купалы. Яна ж тады ў Маскве была, у той дзень і ў тым гатэлі, і нават называла прозьвішча чалавека, які нібыта выканаў тую місію — забойства Купалы. Яна мне клялася, што так усё і было. Майляў,

прыйшоў Панамарэнка, лаяўся, і названае было прозьвішча гэтага чалавека ў тым кантэксьце, што занадта старанна саслужыў службу, якой у яго ўжо ня надта прасілі».

2004.02.29 **Апраўданьне Антона Луцкевіча**

2004.03.07 **Паксасгейт: літоўскі ўрок для Беларусі.** З удзелам Т.Поклад.

2004.03.14 **Беларусы ў Краслагу**

2004.03.21 **Успаміны пра Дзень Волі.** Апытаньне З.Бартосіка з удзелам А.Глёбуса, В.Сёмухі, В.Шалкевіча, Л.Ушкіна, Ул.Арлова, Л.Баршчэўскага, А.Вячоркі, А.Пушкіна, І.Бабкова, А.Хадаваніча.

2004.03.28 **«Модныя» часопісы па-беларуску.** Т.Поклад пра часопісы Літвы. Дасьледаваньне З.Бартосіка з удзелам З.Сурскага і А.Вітушкі.

2004.04.04 **НАТО без прапагандысцкіх штампай.** Гутарка з В.Каракорскім. Вулічнае апытаньне Г.Соусь.

2004.04.11 **А.Рыпінскі ў лёнданскім Тотэнгэме.** Забыты адрас культуры. З удзелам Г.Пікарды, М.Пачкаева, І.Лабацэвіча.

З.Бартосік: «Калі выйсьці з мэтро «Seven Sisters» і прайсьці направа, вы патрапіце на галойную вуліцу Тотэнгэма Гай Роўд. Праз мэтраў 150 на правым баку будзе вялікі і ўрачысты, з чырвонай цэглы, будынак каледжа. На супрацьлеглым баку вуліцы, сярод невялічкіх старых дамкоў вы зайважыце белы двухпавярховік з шыльдаю «Дантыст». Менавіта тут паўтара стагодзьдзя таму ў невялікай прыватнай друкарні эмігрант зь Віцебшчыны Рыпінскі выдаваў беларускія кнігі».

2004.04.18 **Антыамерыканізм.** З удзелам Вал.Тараса, В.Акудовіча і Ул.Мацкевіча:

«Амерыканцаў баяцца імпэрыялісты. Тыя, хто хочуць падпарадкаваць сьвет адной ідэі, адной уладзе, аднаму цэнтру. Амерыканцы ўяўляюцца імі, як іх ворагі, якія маюць тую самую мэту. І таму яны змагаюцца з амерыканскім, так бы мовіць, імпэрыялізмам. А амерыканцы не імпэрыялісты. Яны фэдэралісты. Хобіты. Як той Рэйган, які змагаўся з Імпэрыяй зла. Амерыканцы —

змагары з імпэрыяй. Не для таго, каб усталяваць сваю імпэрыю, а для таго, каб уладкаваць сьвет, у якім кожная маленечкая грамада будзе той лад жыцьця, які ёй падабаецца».

2004.04.25 **Пагроза беларускага нацыяналізму.** Званкі на «Свабоду». Камэнтар С.Навумчыка.

2004.05.02 **Гістарычнае невуцтва.** Апытаньне на вуліцы і на гістфаку БДУ.

2004.05.09 **Лёнданская лекцыя Прэзыдэнта БНР.**

Забыты адрас культуры. З удзелам А.Надсана. З.Бартосік: Калі воляю лёсу вы апынецца ў Лёндане, не палянуйцеся, знайдзіце вуліцу Ліндэн. Гэтая невялікая, паўкруглая вулачка схавалася за тракатай, рознастылёвай забудовай Нотынг Гіл Гэйту. Тут, на Ліндэн-стрыт, амаль няма людзей. Нават гукі вялікага гораду сюды ледзь далятаюць. Тут, сярод спакою арыстакратычных дамоў, сярод бляску дзьвярных клямак і дасканалых газонаў, здаецца, нічога не нагадвае Беларусі. Але менавіта на гэтай фанабэрыстай Ліндэн-стрыт знаходзіцца адзін цікавы адрас. Бачыце, ледзь не палову вуліцы займае агромністы белы будынак, ад якога проста патыхае спадкаемнымі брытанскімі мільёнамі ды каляніяльнымі стагодзьдзямі. Улетку 1947 году тут, на Ліндэн-стрыт, 47 сабралася сотня маладых беларусаў, вэтэранаў другой сусьветнай, каб паслухаць лекцыю прэзыдэнта БНР Міколы Абрамчыка аб прыродных багацьцях Беларусі. Тады, у 47-м, гэты дом купіла ўкраінская грамада. Больші заможныя суседзі аддалі адзін пакой братам-беларусам. За гэтыя гады дом не зьмяніў сваіх гаспадароў. Ля ўваходу па-ранейшаму шыльда на ўкраінскай мове».

2004.05.16 **Гомельская кватэра Паўлюка Труса.**

Падарожжа З.Бартосіка з удзелам Ю.Глушакова і І.Раманенкі.

2004.05.23 **Невядомая вайна (1)**

2004.05.30 **Невядомая вайна (2)**

2004.06.06 **Хто ў Беларусі найвялікшы патрыёт?**

- Вулічнае апытаньне З.Бартосіка з камэнтарамі М.Анемпадыстава.
- 2004.06.13 **Дзень бардзюра**. Падарожжа ў Чарнобыльскую зону.
Гэтая лёгіка перанятая ўладамі ад бабулі, што ідзе па ягады ў чарнобыльскі лес: ня бачу бяды, дык яе і няма. Ранейшыя кіраўнікі імкнуліся людзей адсяляць і растлумачваць ім нябачную небяспеку. А гэтыя — наадварот, падыгрываюць таму ўяўленьню, што нічога зьмяняць ня варта. Маўляў, будзем жыць дома, а там — як Бог дацьць. Разьлік просты — калі праўда прафэсара Бандажэйскага патрапіць на тэлеэкраны, цяперашняга электарату Лукашэнкі ў чарнобыльскім рэгіёне ўжо ня будзе ў жывых. А пакуль ён гаворыць тое, што яны думаюць. Агучвае іхнія думкі.
- 2004.06.20 **Васіль Быкаў**. Нявыкрутка
- 2004.06.27 **«Людзьмі звацца»**. Вулічнае апытаньне. Гутарка З.Бартосіка з П.Васілеўскім, Б.Пятровічам, Ю.Барысевічам, В.Корзунам, А.Дашкевічам, А.Анціпенкам.
- 2004.07.04 **Беларуска-літоўскія паралелі**. Гутарка Т.Поклад з В.Ландсбергісам.
- 2004.07.11 **Беларусь бязь містыкі (1)**. Занатоўкі З.Бартосіка з удзелам старой Аўгусты, прадказальніцы, і К.Сяльчонка.
- 2004.07.18 **Беларусь бязь містыкі (2)**. Гутарка З.Бартосіка з В.Фраловым.
- 2004.07.25 **Новае пакаленьне**. Дасьледаваньне З.Бартосіка з удзелам А.Міхалевіча.
- 2004.08.01 **Гіпнатычны фільм пра беларускі народ**. Гутарка з В.Корзунам, аўтарам стужкі «Васіль Быкаў. Вяртаньне».
- 2004.08.08 **Юбілей калгасу (1)**. Аповед З.Бартосіка.
- 2004.08.15 **Юбілей калгасу (2)**. Успамін пра савецкае шчасьце.
...Але ў тым жа і заключалася ідэя тэарэтыкаў камунізму, каб зрабіць людзей шчаслівымі, збудаваць для іх рай на зямлі. Чалавек самастойны і заможны — вечно ў клопатах. Якое тут шчасьце! А чалавек, пазбаўлены ўласнага розуму, правой і маёмасьці, — зусім іншая справа. Прале-

- тары ўсіх краін, яднайцеся! Хто не хацеў, тых — усіх да аднаго — закапалі... Гісторыя вучыць, што шчаслівыя зайсьды вынішчаюць нешчаслівых, каб абараніць ад іх сваю бестурботную і безмаетную бяспраўнасьць. Затое нешчаслівыя калгаснікаў не расстрэльваюць і ў НКВД даносаў на іх ня пішуць, бо занятыя іншым — рухаюць наперад прагрэс, культуру, грамадзтва...*
- 2004.08.22 **Геграфічны крэтынізм**. Вулічнае апытаньне З.Бартосіка і камэнтар С.Плыткевіча.
- 2004.08.29 **Ворагі Беларусі ў кантэксьце дзяржаўнай ідэалёгіі**
- 2004.09.05 **Каляніяльная спадчына: расейскія прозьвішчы**. З удзелам В.Вячоркі і Ул.Арлова.
- 2004.09.12 **Мы — эўрапейцы. Што гэта значыць?** Занатоўкі і вулічнае апытаньне З.Бартосіка.
- 2004.09.19 **Лукашэнка і Гітлер**
- 2004.09.26 **Беларуская мара**. Гутарка З.Бартосіка з Ул.Мацкевічам.
- 2004.10.03 **Харызма**. З удзелам А.Клінава.
- 2004.10.17 **Вынік рэфэрэндуму**. З удзелам Ул.Арлова, Ул.Мацкевіча, Ж.Літвіной, А.Міхалевіча, В.Корзуна.
- 2004.10.24 **Тайна Мярлінскіх хутароў**

Паказальнік асобаў

А

Абадзінскі Валеры 292
 Абакунчык Галіна 490
 Абановіч Алена 378, 379, 381, 383, 385
 Абдзіраловіч Ігнат 81, 458
 Аблажэй Алег 465, 474
 Абламейка Сяргей 490
 Абрамаў, мастак 480
 Абрамовіч Антон 52
 Абрамовіч Іван 475
 Абрамчык Мікола 495
 Абэцэдарскі Лаўрэнці 395
 Агінскі Міхал Клеафас 52, 53, 124, 134
 Агінскі Ян 162
 Агінскія, род 158
 Адамовіч Алесь 4, 7, 191, 237, 241, 308—312, 314, 318—320, 346, 386, 460, 481, 482, 487
 Адамовіч Антон 363
 Адамовіч Славамір 60, 61, 254, 256, 466, 470, 481
 Адамчык Вячаслаў 297, 470, 483, 489, 493
 Адамчык Уладзімер (гл. таксама Глёбус Адам) 467, 468
 Адрыян, імператар 331
 Адынец Антон 126, 493
 Азгур Заір 351, 467, 474
 Азімаў Айзэк 98
 Акаловіч Леанід 468
 Акінчыц Фабіян 141
 Аксёнаў Аляксандар 349
 Акудовіч Валянцін 417, 420, 466, 490, 494
 Акулін Эдуард 269
 Александровіч Андрэй 355
 Александровіч Сьцяпан 53, 366
 Александроўская Ларыса 493
 Алексіевіч Святлана 179
 Альгерд, вялікі князь 437
 Аляксей Міхайлавіч, расейскі цар 433, 436, 438
 Андрэева Алена 492

Андрэева Юлія 493
 Анемпадыстаў Міхал 480, 482, 485, 492, 496
 Антакоўскі Марк 218
 Антанян Анранік 452, 454—456, 458, 459, 461, 463, 465, 470, 483, 489
 Анунцыю Габрыэле д' 191
 Анціпенка Алесь 468, 487, 496
 Апалінэр Гіём 96
 Арбакайтэ Крыстына 129
 Аркуш Алесь 482—484, 486
 Арлоў Уладзімер 435, 436, 453, 454, 459, 461, 465, 469, 470, 480, 494, 497
 Арлоўскі Кірыла 139
 Арсеньнева Надзея 491
 Арсеньнева Натальля 7, 11, 115, 117, 355, 367—378, 381, 383, 385, 491, 492
 Арсеньнеў Аляксей 367, 491
 Арсеньнеў Сяргей 373
 Астрадаўцоў Алесь 484
 Астрадаўцоў Сяргей 452, 454, 465, 486, 493
 Астроскі Канстанцін 163
 Астроскі Канстанцін Васіль 259, 260
 Астурьяс Мігель Анхель 191, 192
 Атрошчанка, расейскі генэрал 56
 Аўгуста, варажбітка 496
 Аўрамчык Мікола 86
 Ахматава Ганна 368
 Ашпэргер, віленская акторка 108

Б

Бабарэка Адам 355
 Бабкова Ала 493
 Бабкоў Ігар 43, 44, 464, 466, 468, 487, 494
 Баброўскі Ўладзімер 474
 Багданкевіч Станіслаў 465
 Багдановіч Адам 117, 229
 Багдановіч Максім 9, 12, 20, 113, 115—120, 225, 297, 368, 398, 399, 403, 407, 456, 457, 482, 484
 Багун Міхась 355, 361, 363
 Багушэвіч Францішак 40, 227, 244, 403, 407, 455
 Бахшанскі Юльян 134

Балаховіч Крыстына *474*
 Балінскі Міхал *52, 55*
 Балтуноў, пракурор *60, 61*
 Бальмонт Канстанцін *368*
 Бандажэўскі Юры *449, 496*
 Бандарук Кастусь *465*
 Бандарына Зінаіда *355*
 Бандарэнка Зьміцер *490*
 Баравікова Раіса *254, 256*
 Барадулін Рыгор *87, 297, 298, 458, 472, 474, 481, 482*
 Баразна Міхал *483*
 Бараноўскі Рамуальд *107*
 Барвенава Ганна *491*
 Барткевіч Станіслаў *55*
 Бартлава Валянціна *489*
 Бартлаў Лявон *489*
 Бартосік Зьміцер *81, 84, 88, 198, 201, 294, 315, 325, 329, 334, 335, 377, 383, 454—470, 472—491, 493—497*
 Баргуль Францішак *355*
 Баршчэўскі Лявон *458, 468, 469, 490, 494*
 Баршчэўскі Ян *99, 328*
 Барысевіч Юрась *496*
 Барысенка Васіль *391, 392*
 Басалыга Ўладзімер *474*
 Батуеў Павал *492*
 Батура Сьцяпан *159, 160*
 Бахчанян Вагрыч *419*
 Бачыла Алесь *254*
 Белавусаў Алег *487*
 Бембель Алег *419*
 Бергман Аляксандра *430*
 Бёрджэс Энтані *222*
 Бікуліч Уладзіслаў *214, 215, 217, 218*
 Бічэль Данута *398*
 Богданас Канстанцінас *217, 218*
 Бона Сфорца *481*
 Бондар Таіса *254, 256, 395*
 Бракагаўз Фрыдрых-Арнольд *51*
 Бранштэйн Якаў *392*
 Брамс Ёганэс *5*
 Броўка Пятрусь *16, 19, 21, 247—249, 251, 252, 353, 355, 476*

Брусаў Валеры *368*
 Брыгадзін Пятро *493*
 Брыль Янка *346, 461, 464*
 Будны Сымон *162*
 Будрыс Рамуалдас *214, 477*
 Буйло Канстанцыя *403*
 Бураўкін Генадзь *395, 453, 464*
 Бурбонскі Эцъен *236*
 Бусел Мікола *467*
 Быкаў Васіль *17, 18, 167, 168, 172, 190, 191, 272, 277, 309, 395, 396, 460, 469, 485, 496*
 Бэндэ Лукаш *7, 363, 387—397, 492*
 Бэрнштэйн Інстэнбург фон *216*
 Бэроўз Уільям *226*
 Бэцалель бэн *273*
 Бядуля Зьмітрок *393, 396*
 Бяляцкі Алесь *393, 456, 465, 469*
 Бярбераў Уладзімер *481*

В

Важынскі Антон *55*
 Вайкшнорайтэ Яня *128*
 Вайль Пётар *490*
 Вайновіч Уладзімер *419*
 Вайткявічус Гедымінас *487*
 Вайтовіч Яўген *470*
 Вайцюшкевіч Зьміцер *464*
 Валадковіч Марцін *162*
 Валовіч Астах *160*
 Валовіч Міхал *52*
 Ванэг Юлі *355*
 Варгола Андрэй *453*
 Васілеўскі Пётра *496*
 Васіль Максімавіч, бакеншчык *486*
 Ваўпшасаў Станіслаў *134—144*
 Вашынгтон Джордж *33, 35, 36, 42*
 Венцлава Томас *483*
 Верас Зоська *49*
 Вівульскі Антон *214, 216, 217*
 Вілейшыс Пятрас *403*
 Вінярскі Генадзь *491*

Вітан-Дубейкаўскі Леў *454*
 Вітаўт Вялікі *128, 129*
 Вітушка Андрэй *491, 494*
 Вітушка Сяржук *485, 487, 489*
 Віхроўская Паўліна *96, 98*
 Віцьбіч Юрка *355, 360, 363*
 Вішнеўская Ніна *355*
 Вішнявецкі Міхал *148*
 Вішчыніс Дамінік *128*
 Вішчыніс Пятрас *128*
 Войцік Галіна *372, 375, 471, 474, 486, 489*
 Волян Андрэй *260*
 Волкаў Валянцін *351*
 Вольны Анатоль *355*
 Вольскі Артур *476*
 Вольскі Віталь *392*
 Вольскі Гаральд *82—84, 476*
 Вольскі Лявон *332, 464, 482, 490*
 Вонягут Курт *237*
 Вострыкаў Цімох *484*
 Вулф Вёрджынія *258*
 Вуячыч Віктар *242*
 Высоцкая Кацярына *482*
 Высоцкі Ёўладзімер *455*
 Вэйс, віленскі купец *104*
 Вярэгі-Дарэўскія, род *331*
 Вячорка Арына *494*
 Вячорка Вінцук *30, 444—446, 448, 459, 460, 464, 465, 484, 489, 490, 493, 497*

Г

Гавал Вацлаў *490*
 Гадлеўскі Вінцук *471, 472*
 Гадлеўскі Эдуард *480*
 Галавач Платон *355*
 Галубовіч Леанід *453, 488*
 Галубок Ёўладзіслаў *479, 480*
 Гамэр *258*
 Гандзі Махандас Карамчанд *413*
 Ганібал *109*
 Ганчар Віктар *62*

Ганчарык Уладзімер *201*
 Гарбачэўскі Макар *454*
 Гартны Цішка *245*
 Гарун Алесь *10*
 Гары Раман *479*
 Гарысан Джордж *484*
 Гарэцкі Антон *52*
 Гарэцкі Максім *60, 61, 309, 373, 376, 463, 479*
 Гаўрылкін Леанід *87*
 Гедымін *462*
 Гембіцкі Ібрагім *479*
 Геніюш Ларыса *29, 227, 254, 355, 397*
 Герадот *279*
 Гермянчук Ігар *453, 464, 482, 486*
 Герчык Міхась *86, 476, 489*
 Гершвін Джордж *220*
 Гершвіны, браты *167*
 Гетц Барыс *477, 478*
 Гідрановіч Віталь *467*
 Гілевіч Ніл *249, 253, 297*
 Гінзбэрг Ален *226*
 Гітлер Адольф *146, 310, 315, 383, 497*
 Глебаў Аляксей *351*
 Глебаў Яўген *474*
 Глебка Пятрусь *353, 355, 476*
 Глёбус Адам *43—45, 48, 139, 170—172, 182, 194, 254, 256, 453, 459, 463—465, 468, 473, 476, 480, 482—484, 487, 490, 491, 494*
 Глінскі Віталь *487*
 Глушакоў Юры *492, 495*
 Гогаль Мікалай *266*
 Голдынг Уільям *220, 237, 469*
 Горкі Максім *97, 190*
 Грыгаровіч, фатограф *217*
 Грыневіч Клім *355*
 Грынкевіч Сяргей *486*
 Грынь Жэня *492*
 Грышкевіч Вінцук *355*
 Гудмэн Бэні *239*
 Гумілёў Мікалай *368*
 Гусараў Мікалай *348*

Гусеў Сіланці *84, 85, 87*
 Гутман Якаў *485*
 Гэйстэрбахскі Цэзары *149*
 Гэмінгўэй Эрнэст *168*
 Гэндрыкс Джымі *225*
 Гюго Віктор *485*

Д

Дабравольскі Аляксандар *465*
 Дадэ Альфонс *266*
 Далідовіч Генрых *256, 484*
 Дамейка Ігнат *52, 486*
 Дамель Ян *331*
 Данчык *453, 456*
 Дарафеева Ірына *129*
 Даркевіч Пётра *480*
 Даркевіч Хрыстафор *480*
 Дарожны Сяргей *355, 361, 363*
 Дастаеўскі Хведар *190, 210, 258, 266, 267, 311*
 Дашкевіч Алег *491, 496*
 Дашкевіч Вячаслаў *256*
 Джонс Том *292*
 Джоплін Джэніс *225*
 Джыгарханян Армэн *318*
 Джэфэрсан Томас *35, 36*
 Дзегцяровы, сям'я *491*
 Дзікавіцкі Аляксей *493*
 Дзянісаў Уладзімер *459*
 Дзяржынскі Фэлікс *144, 361, 452, 454*
 Дзярновіч Алег *453*
 Дмахоўскі Вінцэнт *52, 55*
 Дранчук Цімох *492*
 Дрэмайтэ Гражына *485*
 Дубко Аляксандар *195*
 Дубоўка Ўладзімер *355, 476*
 Дуброўскі Аляксей *448, 449*
 Дубянецкая Галіна *453*
 Дудар Алесь *355, 363*
 Дударова Надзея *466*
 Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт *385, 390, 476*
 Дынько Андрэй *465, 469, 472, 473, 484*

Дырлівангер Оскар *386*
 Дэмпір Уільям *187*

Е

Ельскі Аляксандар *331*
 Ельцын Барыс *188*
 Ермаловіч Алена *484*
 Ермаловіч Мікола *484*

Ж

Жанна д'Арк *251*
 Жугжда Антанас *218*
 Жук Алесь *255, 256*
 Жук Аляксандар *493*
 Жураўскі Аркадзь *460*
 Жыгімонт Аўгуст *331*
 Жылка Ўладзімер *355, 397, 471, 475*
 Жычка Хведар *86*

З

Завадзкі Юзаф *104, 106, 107*
 Зайкоўскі Эдвард *492*
 Зайцаў Яўген *351*
 Залатарэнка, казацкі гетман *155, 156*
 Замоцін Іван *390*
 Замяталін Уладзімер *396*
 Зарэцкі Міхась *355*
 Засім Мікола *355*
 Звонак Алесь *83, 87, 355*
 Зімянін Міхаіл *351*
 Змагар Алесь *355*
 Змудзінскі Генадзь *480*
 Знаёмы Сяргей *355*
 Золак Янка *355*
 Зязюля Андрэй *10*
 Зянковіч Юрась *492*

І

Іваноўскі Вацлаў *142*
 Іваноўскія, браты *131*

Івашкевіч Віктар *453, 464, 465, 469*
 Івашын Макс *490*
 Іверс Анатоль *355*
 Ігнатоўскі Ёсевалад *454*
 Ілляшэвіч Хведар *355*
 Імамұра Шахай *456*
 Іпатава Вольга *250*
 Ірвінг Вашынгтон *124*
 Ірвінг Джон *258*
 Ісаенка Ўладзімер *344, 345, 492*
 Ішора Станіслаў *216*

К

Кабзон Іосіф *293*
 Кабрэра Мануэль Эстрада *191*
 Каваль Васіль *363*
 Кавыль Міхась *11, 355*
 Казінец Ісай *342*
 Казлоў Васіль *341—343, 346, 349—353*
 Казлоўскі Міхась *484*
 Казлоўскі Пятрусь *355*
 Казлоўскі Ўладзіслаў *141*
 Калесьнік Уладзімер *346*
 Каліноўскі Віктар *490*
 Каліноўскі Кастусь *6, 50, 55, 210—212, 214—219, 238, 462, 483*
 Калнін Валянцін *459*
 Калышка Браніслаў *216*
 Калюга Лукаш *355*
 Камоцкая Кася *48, 461, 464*
 Кампанэла Тамаза *463*
 Камю Альбэр *59*
 Канавальчык Паўлюк *487*
 Канакоцін Орэст *392*
 Канапелька Ала *252*
 Канарскі Сымон *53, 215*
 Каракорскі Віталь *485—492, 494*
 Караленка Ўладзімер *98*
 Караткевіч Уладзімер *6, 40, 87, 113—116, 118—120, 212, 213, 246, 261, 297, 298, 323, 456, 472, 473, 481, 485, 486*

Карцаў Вадзім *492*
 Касьцюшка Тадэвуш *35, 50, 55, 238*
 Касьцяня Сяргей *254*
 Каўка Аляксей *453*
 Каўцкі Карл *429*
 Кафка Франц *258, 266*
 Качаткова Паўліна *484*
 Кашкель, мастак *480*
 Кашпіроўскі Анатоль *461*
 Кашталеян Ірына *490*
 Кашыц Язэп *55*
 Квяткоўскі Севярын *68, 461—470, 472—474, 486, 487, 490, 492*
 Кебіч Вячаслаў *21, 22, 31, 132, 195, 459*
 Керуак Джэк *226, 227*
 Кізі Кен *6, 220—228, 484*
 Кіпель Вітаўт *465*
 Кіркор Адам *466*
 Кірэнка Кастусь *83, 488*
 Кірэйшын Мікалай *486*
 Кіслы Ўладзімер *493*
 Кісялёў Генадзь *212*
 Кішчанка Аляксандар *453, 454*
 Клімковіч Максім *194*
 Клімковіч Мая *476*
 Клімковіч Міхась *245, 251, 392*
 Клінаў Артур *478, 485, 487, 490, 497*
 Клінтан Біл *38, 41*
 Клішэвіч Уладзімер *355*
 Кляшторная Мая *357, 492*
 Кляшторны Тодар *7, 353—365, 490*
 Кляшчоў Аляксей *349*
 Кляшчук Анатоль *469, 490*
 Кнорын Вільгельм *425, 453, 458*
 Колас Зьміцер *95, 469*
 Колас Уладзімер *432, 469, 492*
 Колас Якуб *18, 20, 210, 353—356, 358, 359, 366, 387, 393, 396, 403, 407, 422, 472, 485*
 Коль Гельмут *22*
 Конан Уладзімер *357, 358, 453*
 Копала Фрэнсіс *257*

Корань Вячаслаў *476*
 Корзун Віктар *481, 496, 497*
 Крапіва Кандрат *73, 355, 430, 476*
 Краўчанка Пятро *490*
 Крашэўскі Юзаф Ігнацы *103, 106, 107, 109, 110, 126*
 Крукоўскі Ўладзімер *474*
 Кручкоў Сяргей *490*
 Крушына Рыгор *355*
 Крывальцэвіч Мікола *492*
 Крывашэй Ганна *493*
 Крышталевіч Яцак *6, 102—110, 112, 113, 479*
 Кудравец Анатоль *255*
 Кузіневіч Дамінік *486*
 Кукевіч Канстанцін *104*
 Кулак Аляксей *344*
 Кулінковіч Аляксандар *464, 482, 490, 492*
 Куляшоў Аркадзь *19, 353*
 Кундэра Мілан *258*
 Купала Янка *12, 20, 64, 82, 210, 242, 245, 293, 323, 334, 335, 387, 393—396, 422, 455, 485, 486, 489, 493*
 Курс Сьвятлана *482*
 Курто Яўген *476*
 Курэйчык Андрэй *489*
 Кухта Марцін *7, 398—408, 492*
 Кучар Алесь *254, 363, 392*
 Кучар Фэлікс *493*
 Кушаль Пятрук *379*
 Кушаль Францішак *373, 379—386*
 Кушаль Янка *379*
 Кушлі, сям'я *379—381, 383*
 Кяневіч Фэлікс *55*

Л

Лабацэвіч Ігар *28, 494*
 Ладэн Усама бэн *135*
 Ландсбергіс Вітаўтас *496*
 Ландсбэрг Алан *240, 241*
 Ланскі-Шушланоўскі Мэер *167*
 Лапатка Якуб *264, 467*
 Ластоўскі Вацлаў *118, 397, 398, 430, 454, 492*
 Латышаў Урал *333*

Лаўрынавічус Ёнас *129*
 Лаўрынец Павал *109, 111*
 Лебыда Тодар *355*
 Лейзераў Аркадзь *67, 68*
 Ленан Джон *169, 224, 225, 299*
 Ленін Уладзімер *16—21, 72, 144, 213, 224, 274, 275, 277, 279, 397, 426, 452*
 Лермантаў Міхаіл *368*
 Лех Генадзь *465*
 Лешчанка Леў *293*
 Лі Пэгі *7, 238—243, 484*
 Лінкальн Аўрам *36*
 Ліпай Алесь *465*
 Ліс Арсень *483*
 Лістратаў Валеры *469*
 Літвіна Жанна *255, 497*
 Логвінаў Ігар *491*
 Лойка Алег *396*
 Лугін Яўген *465*
 Лужанін Максім *355, 361*
 Лук Павал *53*
 Лукашанец Аляксандар *460*
 Лукашук Аляксандар *5, 391, 392, 419, 452, 454, 459, 461, 463, 465, 469, 470, 481, 482, 488, 492*
 Лукашэвіч Алена *452*
 Лукашэнка Аляксандар *34, 40, 46, 62, 146, 147, 152, 182, 184, 185, 193—197, 200, 201, 254, 332, 333, 418, 431, 454, 459, 472, 496, 497*
 Лукша Валянцін *84*
 Луцкевіч Антон *7, 422—432, 471, 494*
 Луцкевіч Іван *117—119, 215*
 Луцкевіч Іван, унук Антона *482*
 Луцкевіч Лявон *103, 461, 462, 471*
 Луцкевічы, браты *454*
 Лучанок Ігар *124*
 Лучына Янка *10, 481, 482, 484*
 Лынькоў Міхась *353*
 Лыч Генадзь *465*
 Лябедзька Анатоль *472, 490, 492*
 Лялевель Яўхім *52*
 Ляхоўскі Ўладзімер *485*

М

Магамаеў Мусьлім *292*
 Мадона, сьпявачка *242*
 Мадораў Фёдар *351*
 Мазураў Кірыла *349, 351*
 Майкоў Апалон *109*
 Макаёнак Андрэй *488, 489*
 Макартні Пол *223, 224, 241*
 Макееў, расейскі прамысловец *96, 97*
 Максімяк Ян *453, 454, 490*
 Малевіч Казімір *358*
 Мальдзіс Адам *53, 126, 134, 333, 452, 466, 470, 486, 493*
 Ман Томас *258*
 Манаеў Віктар *478*
 Манставічус Эдмундас *401, 404*
 Мантан Іў *224*
 Мао Цзэдун *410*
 Маракоў Валеры *355, 363*
 Мараўскі Станіслаў *104*
 Марачкін Аляксей *452, 469*
 Марашэўскі Каятан *454*
 Маркавец Віктар *474, 484*
 Маркес Габрыэль Гарсія *185—187, 194, 258*
 Маркес Карл *19, 225*
 Марлей Боб *298*
 Марозік Алесь *485*
 Мархель Уладзімер *493*
 Марыяк Франсуа *256*
 Масарык Томаш *429*
 Маўзон Аркадзь *489*
 Мацкевіч Уладзімер *283—285, 487, 490, 494, 497*
 Мацур Генадзь *490*
 Машара Міхась *13, 355, 489*
 Машара Мялеці *489*
 Машэраў Пятро *186, 190, 196, 352, 431*
 Мележ Іван *277, 456, 485*
 Мельнікаў Андрэй *68*
 Мельнікаў Эдуард *182*
 Мельнічэнка, камандзір карнага батальёну *316*
 Мікнявічэне Гедрэ *484*
 Мікуліч Барыс *355*

Мілаш Оскар *99, 473*
 Міндаўг *469*
 Мінін Яўхім *480*
 Мінкін Алэг *43, 46, 48, 456, 466, 474*
 Міровіч Еўсьцігней *355*
 Місіма Юкію *191*
 Міхайлаў Анатоль *180*
 Міхалевіч Алесь *496, 497*
 Міхненка, казацкі палкоўнік *151*
 Міхнік Адам *460*
 Міцкевіч Адам *44, 52, 109, 110, 124, 125, 176, 487*
 Модаль Міхась *392*
 Моркаўка Аркадзь *355*
 Морысан Джым *224*
 Мудроў Вінцэсь *221, 492*
 Мулявін Уладзімер *489*
 Мураўёў Міхаіл *111, 215*
 Мэцэнат *331*
 Мялешка Міхал *492*
 Мялешкі, сям'я *328*
 Мясьнікоў (Мясьнікян) Аляксандар *426, 453, 458*
 Мятліцкі Мікола *252, 254, 256, 276*
 Мячкоўскі Рамуальд *483*

Н

Набокаў Уладзімер *265*
 Навумчык Сяргей *495*
 Надсан Аляксандар *29, 466, 495*
 Назарбаеў Нурсултан *34*
 Наталевіч Нічыпар *481*
 Немэн Чэслаў *493*
 Нікалаеў Мікола *453*
 Нікан, маскоўскі патрыярх *436*
 Нікановіч Мікола *355*
 Ніксан Рычард *39*
 Новік Фёдар *378—380, 383—385*
 Новікаў Васіль *195*
 Новікаў Іван *342, 343, 353*
 Норвід Цыпрыян *105*
 Нужкова Галіна *448*
 Нюнька Фёдар *470*

Някляеў Уладзімер *464, 474, 493*
 Няхай Рыгор *83*
 Нячаева Галіна *270, 271*

О

Олсан Барбара *208, 209*
 Олсан Тэадор *208*
 Орда Напалеон *55, 470*

П

Падабед Язэп *355*
 Падарэўскі Ігнацы *429*
 Падбярэскі Зьміцер *308, 476, 478, 482, 483*
 Падбярэскі Эдуард *481*
 Падгайны Міхась *460*
 Пазьняк Зянон *62, 195, 460, 461, 464*
 Палемон *109*
 Палуян Сяргей *398*
 Памідораў Аляксандар *301, 478, 482, 490*
 Панамарэнка Панцеляймон *190, 347, 348, 493*
 Панкратава Алена *490*
 Панчанка Пімен *19, 21, 476*
 Пападаў Аляксандар *483*
 Паркер Том *300*
 Патолічаў Мікалай *348*
 Патрэй Андрэй *476*
 Паўлоўскі, партызанскі атаман *349*
 Пацы, род *158*
 Пачкаеў Мікола *469, 494*
 Пачобут Стась *474*
 Пашкевіч Алесь *488*
 Пётар, расейскі цар *329*
 Пецюкевіч Мар'ян *373, 429, 430*
 Пікарда Гай *494*
 Піначэт Аўгуста *466*
 Пісьменная Ірына *476, 487*
 Пісьмянкоў Алесь *256, 257*
 Піт Брэд *206*
 Платонаў Расьціслаў *393*
 Плыгаўка Лілея *478, 489*
 Плыткевіч Сяргей *497*

Плятэр Эмілія *52, 53, 55*
 Поклад Алесь *470*
 Поклад Сяргей *470, 481*
 Поклад Тацяна *484—487, 489, 491, 493, 494, 496*
 Пракопчык Леанід *470*
 Прасаловіч Анатоль *472*
 Прокша Леанід *84, 254*
 Прэсьлі Элвіс *7, 291—300, 487*
 Пугачоў Емяльян *146*
 Пузырэўскі Аляксандар *51*
 Пуслоўскі Тытус *55, 56*
 Пуцін Уладзімер *188, 418*
 Пушкін Алесь *481, 494*
 Пушкін Аляксандар *182*
 Пушча Язэп *355*
 Пфляўмбаўм Яўгенія *355*
 Пысін Аляксей *21, 257*
 Пякарская Бася *467*
 Пяткевіч Ніна *478, 489*
 Пятровіч Барыс *268, 270, 272, 273, 277, 278, 487, 488, 496*
 Пятровіч Войцех *216, 217*

Р

Равінскі, дырэктар школы *385*
 Радары Джаньні *468*
 Радзівіл Багуслаў *470*
 Радзівіл Магдалена *398*
 Радзівіл Сіротка *464*
 Радзівіл Януш *148, 151, 162, 439, 482*
 Радзівілы, род *154, 158, 162*
 Радзішэўскі Станіслаў *55*
 Раеўская Тамара *242*
 Райчонак Ада *485, 489*
 Раманенка Ігнат *495*
 Раманоўская Рагнеда *484*
 Раманюк Дзяніс *229, 232, 234, 490*
 Раманюк Міхась *232, 269, 457, 478*
 Рафаэль *289*
 Рацкявічус Гінтаўтас *487*
 Родзевіч Леапольд *355*

Ронка Яўген *55*
 Роткірх Васіль фон *102, 108—112, 126, 474, 482*
 Рублеўская Людміла *488, 490*
 Рушдзі Сальман *258*
 Рушчыц Фэрдынанд *103, 160*
 Рыбараў Валеры *493*
 Рыбнікава Марыя *491*
 Рыд Дзін *292*
 Рыкуноў Аляксандар *486*
 Рыпінскі Аляксандар *494*
 Рычард Ільвінае Сэрца *373*
 Рэйган Роналд *463, 494*

С

Сабескі Ян *159, 161*
 Сагановіч Генадзь *54, 56, 437, 441, 453, 469, 470, 482*
 Сажыч Язэп *475*
 Сазонаў Сяргей *429*
 Сакол Пётра *355*
 Салавей Алесь *11, 355*
 Салагуб Алесь *355*
 Саламярэцкі, князь *162*
 Салжаніцын Аляксандар *7, 408—410, 417, 419—421, 493*
 Самуйлёнак Эдуард *363*
 Сантана Карлас *293*
 Сапач Тацяна *8, 48, 402, 486*
 Сапега Леў *160, 163*
 Сапега Яўстах *53*
 Сапегі, род *158*
 Сарамага Жазэ *463*
 Сарот Наталі *6, 93, 95—99, 101, 477*
 Сартр Жан Поль *190*
 Сасноўскі Генрык *217*
 Сахараў Андрэй *318*
 Сачанка Барыс *83, 251, 252, 277, 351, 388—390*
 Сачанка Іван *471, 472*
 Сваяк Казімер *10, 485*
 Севярынец Павал *469*
 Семашкевіч Раман *479*
 Сёмуха Алесь *490*

Сёмуха Васіль *458, 494*
 Серакоўскі Зыгмунт *215—217*
 Сергіевіч Пётра *470, 477*
 Сердзюкоў Мікола *474*
 Сідарэвіч Анатоль *19, 255, 424, 425, 427, 429, 430, 468*
 Сільнова Людка *488*
 Сіўчык Вячаслаў *464*
 Скалабан Віталь *388—391, 393*
 Скараходаў Уладзімер *470, 477*
 Скарына Францішак *114—116, 118, 119, 210, 319, 274, 454, 462, 481, 493*
 Скрыган Ян *355*
 Случчанін Лявон *355*
 Смаляк Зьміцер *493*
 Сматрыцкі Мялеці *162*
 Смолет Тобаяс *266*
 Смоліч Аркадзь *121*
 Смулкова Эльжбэта *461*
 Сокалаў-Воюш Сяржук *44, 45, 256, 453, 455, 456, 459, 460, 463, 465—469*
 Солтан Алесь *492*
 Соусь Ганна *492, 494*
 Ставер Алесь *88*
 Сталін Іосіф *20, 126, 144, 146, 216, 279, 281, 344, 345, 348, 349, 351, 356, 357, 383, 396, 468, 480*
 Станкевіч Адам *103*
 Станкевіч Янка *376*
 Станюта Міхал *479*
 Старавойтаў Васіль *466*
 Статкевіч Мікола *465, 492*
 Стахіевіч Віталь *490*
 Стацкевіч-Багданава Ганна *162*
 Стральцоў Міхась *255*
 Страмінскі Ўладзіслаў *479*
 Струмiла Ўладзіслаў *475*
 Стэх Валянцін *401*
 Сувораў Аляксандар *35*
 Сувораў Віктар *144*
 Сурвіла Івонка *489*
 Сурскі Зьміцер *494*
 Сухадольскі Януар *52*
 Сыгал Эрык *224*

Сыгер Піт *224*
 Сыракомля Ўладзіслаў *103, 107, 321, 322*
 Сыс Анатоль *43—46, 48, 254, 256, 273*
 Сыч Ала *385*
 Сьвечын Ягор *49*
 Сьлюнькоў Мікалай *459*
 Сьмірноў Ігар *35*
 Сьцяпан Уладзімер *195, 480, 488*
 Сэлінджэр Джэром *6, 165—173, 220, 482*
 Сэлінджэр Маргарэт *166, 167, 172, 173*
 Сэрвантэс Мігель дэ *258—267*
 Сюдак Аляксей *492*
 Сяднёў Масей *355*
 Сяльчонак Кастусь *496*
 Сямёнава Ала *456*

Т

Талерка *355*
 Талочка Вітаўтас *493*
 Талстой Леў *210, 258*
 Танк Максім *18, 126, 212, 248, 355, 483, 485, 487*
 Таполя Вольга *359, 360*
 Тарас Валянцін *186, 343—346, 473, 474, 482, 488, 494*
 Тарас Віталь *490*
 Тарасаў Кастусь *53, 487*
 Тарасэвіч Лявон *493*
 Тарашкевіч Браніслаў *400*
 Татарыновіч Пётра *447*
 Трашчанок Якаў *395*
 Трус Паўлюк *355, 390, 495*
 Трусаў Алег *473, 477, 487, 490*
 Трыгубовіч Валянціна *453, 466*
 Тураў Віктар *456*
 Тургенеў Іван *261, 263*
 Тышкевіч, граф *380, 385, 386*
 Тышкевіч Бэата *21*
 Тышкевіч Канстанцін *55*
 Тышкевіч Юры *162*
 Тышкевіч Яўстафі *453*
 Тышкевічы, браты *452*
 Тэабальд *102, 108, 111*

У

Уладзімер, віленскі сьвятар *491, 492*
 Уласаў Аляксандар *455*
 Уліцёнак Аляксандар *482*
 Усяслаў Чарадзеі *462*
 Ушкін Лёлік *494*
 Уэйн Джон *172*

Ф

Федарэнка Андрэй *170, 269, 482, 487*
 Філдынг Генры *266*
 Філіповіч Міхась *479*
 Філістовіч Янка *470*
 Філозаў Альбэрт *318*
 Флябэр Густаў *258, 266*
 Фралоў Аляксей *471*
 Фралоў Валеры *496*
 Франко Іван *261, 262*
 Франковяк Галіна *493*
 Фундамент Надзея *281*
 Фуэнтас Карлас *258*
 Фэдэцкі Земавіт *479*
 Фэй Чарлз *240, 241*
 Фядута Аляксандар *177*

Х

Хадановіч Андрэй *494*
 Хадзееў Кім *487*
 Хадоўскі, расейскі гісторык *89*
 Хадыка Ўладзімер *363, 355*
 Хаймэн Дзік *38*
 Халіп Уладзімер *458*
 Халезін Мікалай *490, 492*
 Харэўскі Сяргей *51, 57, 65, 89, 147, 157, 159, 162, 213, 230, 235, 348, 452—487, 489, 490*
 Хатаноўская Паўліна *96, 98*
 Хведаровіч Мікола *355*
 Хмара Сяргей *355*
 Хмяльніцкі Багдан *152*
 Ходзька Ян *52, 55*
 Храптовічы, род *158*

Хрушчоў Мікіта *397*
Хрыстос *114, 119, 157, 158, 454, 481*

Ц

Цанава Лаўрэнці *346, 347, 395, 454*
Цётка *403, 407, 489*
Цімохаў Сяргей *453*
Ціхановіч Яўген *480*
Ціцянкоў Іван *471*
Цыцэрон *210*
Цьвікевіч Аляксандар *355*
Цьвірка Кастусь *124*
Цярэшчанка Вальжына *481*

Ч

Чайка Ніна *255, 256*
Чакуоліс Альгімантас *490*
Чарапук Янка *29*
Чарнабаеў Віктар *472, 473*
Чарняк Льля *96, 98, 101*
Чарняўскі Ігар *484*
Чарняўскі Міхась *469, 484*
Чачот Ян *106, 123—126, 129, 134, 176, 452*
Чкалаў Валеры *359*
Чорны Кузьма *355*
Чурлёніс Мікалоюс Канстанцінас *123*
Чэрня Хведар *86*
Чэрчылль Уінстан *210*

Ш

Шагал Марк *96*
Шалкевіч Віктар *333, 453, 493, 494*
Шамякін Іван *17, 87*
Шаптыцкі Андрэй *429*
Шапэн Фрыдэрык *298*
Шарова Юлія *490*
Шарэцкі Сямён *384—386*
Шаўцоў Сымон *362*
Шаўчэнка Тарас *33*
Шашалевіч Васіль *355*
Шкляраў Фёдар *269—271*

Шніп Віктар *480, 482, 488*
Шнэйдэр Міхал *470*
Шупа Сяргей *75, 78, 452—454, 460, 464, 465, 471, 472, 474, 479, 481*
Шурлоўскі Ян *105, 106*
Шуткевіч Ян *476*
Шушкевіч Станіслаў *132, 195*
Шчаглоў-Куліковіч Мікола *114, 375*
Шчукін Валеры *482, 492*
Шыбека Захар *352*
Шыдлоўскі Сяргей *474*
Шымборская Віслава *461*
Шыцік Уладзімер *476*
Шэйман Віктар *395*
Шэкспір Уільям *210, 258, 261*
Шэма Тадас *214*
Шэрман Карлас *186, 453, 482*

Э

Эгстром Норма Дэлёрэс *239*
Энгельс Фрыдрых *19*
Эпімах-Шыпіла Браніслаў *390*
Эўфрасія Полацкая *112, 462, 470*

Ю

Юлі Цэзар *373*
Юрэвіч Лявон *363, 453*

Я

Ядвігін Ш. *407, 470*
Якерсан Давыд *477*
Янкоўскі Расьціслаў *477*
Яновіч Сакрат *433—435, 461*
Янушкевіч Валяр'ян *481*
Ясенін Сяргей *358*
Яўнут *469*